

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**RÂŞİD HALİFELER DÖNEMİNDE TİCARİ
HAYAT
(11-40/632-661)**

Nihat BAYIRKAN

5021720185

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN

İSTANBUL – 2022

ÖZ
RÂŞİD HALİFELER DÖNEMİNDE TİCARİ HAYAT
(11-40/632-661)
NİHAT BAYIRKAN

İslâm coğrafyası, Râşid Halifeler döneminde Arap Yarımadası'nın dışına yayılan İslâm fetihleri ve yeni şehirlerin inşası ile genişlemeye başlamıştır. Bu genişleme ticari hayatı da doğrudan etkilemiş, ticari ağ hilâfet merkezi Medine'den Irak bölgesine, buradan da farklı coğrafyalara yayılmıştır. Müslümanların, Bizans ve Sâsânîlere ait önemli ticaret merkezleri üzerinde hâkimiyet kurması buradaki ticari ürünlerin başta Hicâz olmak üzere başka bölgelere taşınmasını sağlamıştır. Geniş coğrafi sınırlara ulaşılan bu dönemde kara ve deniz yolları üzerinden ticaret mallarının nakli gerçekleşmiştir. Ticaret merkezlerindeki pazarlar, başta temel gıda maddeleri olmak üzere birçok ürün çeşidiyle dikkat çekmiştir. Pazarlarda haksız kazanca sebep olan girişimler yetkililer tarafından denetlenerek engellenmiştir. Ribâ, ihtikâr ve değeri düşük dirhemler gibi birçok haksız uygulamanın önüne geçmek için çeşitli tedbirler alınmıştır. Müslüman tüccarların yanı sıra İslâm coğrafyası içinde ve dışında kalan gayrimüslim tüccarlar da ticari hayata katılmış ve vergi karşılığında ticari faaliyetlerini İslâm beldelerinde yürütmüşlerdir.

Bu süreçte bölgeler arası ticari hayatı olumsuz etkileyen siyasi gelişmeler de yaşanmıştır. Hz. Ebû Bekir döneminde meydana gelen irtidat olayları, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde çıkan iç karışıklıklar güven ve istikrarı bozmuştur. Çalışmamıza göre Râşid Halifeler döneminde yaşanan siyasi ve askeri gelişmeler ticari hayatı doğrudan etkilemiştir. Yöneticiler yeni kanallar oluşturarak ticaret, ulaşım ve pazarlara önem vermiştir. Tüccarlar elde edilen ganimetleri ticarete dönüştürmenin yanı sıra gayrimenkul alım satımı da yaparak zenginleşmişlerdir. Tüm bu süreç, dönemin ticari hayatını canlı tutmuş ve İslâm toplumunun refahını artırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Râşid Halifeler, Ticaret, Tüccar, Ürün, Pazar, Fiyat, Uşûr, Liman.

ABSTRACT

COMMERCIAL LIFE IN THE PERIOD OF THE RASHID CALIPHS (11-40/632-661)

NİHAT BAYIRKAN

The Islamic geography began to expand with the Islamic conquests that spread out of the Arabian Peninsula and the construction of new cities during the Rashid Caliphs period. This expansion also directly affected the commercial life, and the commercial network spread from Medina, the center of the caliphate, to the Iraqi region and from there to different geographies. The dominance of the Muslims over the important trade centers belonging to the Byzantine and Sassanids enabled the commercial products to be transported to other regions, especially the region of Hijaz. In this period, when wide geographical borders were reached, trade goods were transported via land and sea routes. The markets in the trade centers attracted attention with many types of products, especially basic foodstuffs. Initiatives that cause unfair profits in the markets were prevented by inspection by the authorities. Various measures have been taken to prevent many unfair practices such as *riba*, profiteering and low value dirhams. In addition to Muslim traders, non-Muslim traders in and outside the Islamic geography also participated in commercial life and carried out their commercial activities in Islamic countries in return for taxes.

In this process, there were also political developments that negatively affected the inter-regional commercial life. The apostasy events that took place in the period of Hz. Abu Bakr, Hz. Osman and Hz. Ali. The internal turmoil that broke out during Ali's reign disrupted confidence and stability. According to our study, the political and military developments experienced during the Rashid Caliphs directly affected the commercial life. Managers attached importance to trade, transportation and markets by creating new channels. Merchants got rich by trading real estate as well as converting the spoils to trade. All this process kept the commercial life of the period alive and increased the welfare of the Islamic society.

Keywords: Rashid Caliphs, Trade, Merchant, Product, Market, Price, Ushur, Port.

ÖNSÖZ

İslâm medeniyetinin şekillenmesinde önemli bir dönüm noktasını teşkil eden Râşid Halifeler dönemi ticari hayat açısından ehemmiyet arz etmektedir. Son yıllarda çeşitli araştırmalara konu olan bu dönem ağırlıklı olarak dini, siyasi ve askeri açıdan ele alınmıştır. Yapılan çalışmalarda ticaret gibi önemli bir konunun sadece satır aralarında yüzeysel ele alındığı ve konu üzerinde ciddi bir çalışmanın yapılmadığı görülmüştür. İki yıl gibi kısa bir müddet halifelik yapan Hz. Ebû Bekir dönemi (11-13/632-634) çoğunlukla hilafet meselesi, irtidat olaylarına karşı verilen mücadele ve Irak-Şam bölgesine yönelik başlatılan fetihlerle geçmiştir. Dolayısıyla bu dönemki ticari hayat, diğer halifeler dönemine nazaran daha durgun geçmiştir.

Hz. Ömer döneminde (13-23/634-644) fetihlerin başarıya ulaşması ve bazı kurumların müessesleşmeye başlaması aynı zamanda ticaret hayatının canlanmasına sebep olmuştur. İslâm coğrafyasının daha çok genişlemesiyle birlikte bu canlılık Hz. Osman (23-35/644-656) döneminde devam etmiş öyle ki önceki dönemlerde elde edilemeyen büyük servetler gerek halifenin şahsi uygulamaları gerekse idarecilerin ortaya koyduğu uygulamalar nedeniyle bu dönemde elde edilmiştir. Son halife Hz. Ali dönemi (35-40/656-661) bir önceki dönemden kalan kargaşaların büyüyerek devam ettiği ve devletin parçalandığı bir dönemdir. Bu dönemde yaşanan iç savaşlar nedeniyle güven ortamının kalmaması bölgeler arası ticareti olumsuz etkilemiş ise de her bölgenin iç pazarlarında ticaret aktif olarak devam etmiştir.

Yapılan çalışmanın giriş kısmında araştırmanın konusu, sınırları, yöntemi, literatür ve kaynaklara dair değerlendirmeler yapılmıştır. Bunun yanında meselenin tarihsel arka planının daha iyi anlaşılması için Râşid Halifeler öncesinde ticarî hayat ana hatlarıyla bahsedilmiş ve ticaretin gerçekleştiği İslâm coğrafyası hakkında bilgiler verilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde ticari kavramlar ve ticareti etkileyen faktörler ele alınarak dönemin ticaretine genel bir bakış sağlandığı gibi fetihler neticesinde ticaretin seyrinin değişme sebepleri de incelenmiştir. Ana yollar ve ticaret merkezleri başlıklı ikinci bölümde ise ticarete önemli bir yer teşkil eden kara ve deniz yolları ile

bazı limanlar ve kanallar incelenmiştir. Aynı zamanda bu yolların uzandığı ticaret merkezleri ve bu merkezlerde bulunan bazı önemli pazarlar üzerinde durulmuştur.

Son bölümde ise ticaret malları ve tüccarlar konusu işlenmiştir. Ticaret malları arasında zirai ve sınai ürünler yanında alım satımı yapılan diğer bazı mallara ve bu malların bir kısmının fiyatlarına da değinilmiştir. Bunun yanında Müslüman, gayrimüslim ve köle gibi ticarete etkin olan sınıflara mensup tüccarlardan bahsedilmiştir. Çalışmada elde edilen bulgular sonuç kısmında genel bir değerlendirme ile ele alınmıştır.

Tezde kullanılan bazı isim ve yerlerin yazılışıyla ilgili hususlarda DİA'dan faydalandığımızı belirtmemiz gerekir. Bunun yanında çalışma boyunca Soner Duman'ın Hatib eş-Şirbînî'nin *Muğni'l-Muhtâc* adlı eserinin tercümesinin girişinde verdiği Hanefî mezhebinin ticari ölçü birimlerinin oranları referans alınmıştır.

Tez konusunun tespiti, araştırılması ve yazım sürecinde birçok hocamın rehberliği ve desteği olmuştur. Bu bağlamda öncelikle tez konusunun belirlenmesi ile ve süreç boyunca desteklerini esirgemeyen, aynı zamanda gerekli tenkit ve yönlendirmelerde bulunan danışman hocam Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN'a şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim. Aynı şekilde çalışmanın çeşitli safhalarında tavsiyeleri ve yapıcı tenkitleriyle katkıda bulunan hocalarım Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ, Doç. Dr. Mahmut KELPETİN ve Doç. Dr. Faruk BAL'a teşekkür ediyorum. Ayrıca tezi okuyarak üslûp ve dil bakımından önemli görüşleri ve yönlendirmeleriyle katkıda bulunan, hocalarım Dr. Öğr. Üyesi Mehmet USLUER, Dr. Hatice Nur ERTÜRK, Dr. İsmail TANRIVERDİ, Dr. Öğr. Üyesi Ümit ESKİN, Arş. Gör. Dr. Ömer ARAS, doktora öğrencilerinden Eyüp ELKOCA, Mahmut ESMER ve Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni Mustafa GÜLALİ'ye şükranlarımı ifade etmek isterim. Son olarak tez süresince gösterdikleri manevi desteğin yanı sıra sabır ve teşviklerinden dolayı eşime, oğluma ve sevgili kızlarıma muhabbetlerimi sunarım.

İstanbul-2022

Nihat BAYIRKAN

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ	iv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TİCARİ KAVRAMLAR VE TİCARETİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

1.1. Ticarete Kullanılan Kavramlar	40
1.1.1. Ticaret.....	40
1.1.2. Ticaret Şekilleri	42
1.1.2.1. Mudârebe	42
1.1.2.2. Selem	43
1.1.2.3. Mukâyeda (Takas)	44
1.1.3. Ticaret Araçları.....	45
1.1.3.1. Sikke	45
1.1.3.2. Sak	53
1.1.3.3. Süftece	54
1.1.4. Ticaret Piyasasının Düzenlenmesi.....	55
1.1.4.1. Ribâ.....	56
1.1.4.2. İhtikâr.....	60
1.1.4.3. Tes'îr.....	64
1.1.4.4. İflas	69
1.2. Ticari Hayatı Etkileyen Faktörler	71
1.2.1. Ticarete Teşvik	71
1.2.2. Râşid Halifelerin Ticari İlişki, Yaklaşım ve Uygulamaları.....	74
1.2.3. Fetih Hareketleri	94
1.2.4. Ganimet ve Atıyye.....	99
1.2.5. Beytûlmâle Borçlanma	106
1.2.6. Can, Mal ve Yol Güvenliği	109

İKİNCİ BÖLÜM

ANA GÜZERGÂHLAR VE TİCARET MERKEZLERİ

1.3. Ana Yollar	114
2.1.1. Kara Yolları	114
2.1.2. Deniz Yolları, Limanlar ve Kanallar	125
2.2. Ticaret Merkezleri ve Pazarlar	136
2.2.1. Hicâz	137
2.2.2. Yemen	146
2.2.3. Şam	148
2.2.4. Irak-İran	153
2.2.5. Bahreyn ve Umân	163
2.2.6. Mısır	165
2.2.7. el-Cezîre	167

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TİCARET MALLARI VE TÜCCARLAR

3.1. Ticaret Ürünleri ve Fiyatlar	172
3.1.1. Buğday-Arpa	172
3.1.2. Zeytin ve Zeytinyağı	175
3.1.3. Meyve	176
3.1.4. Bal	179
3.1.5. Şeker Kamışı	180
3.1.6. Tekstil Ürünleri	180
3.1.7. İtır	185
3.1.8. Deri	188
3.1.9. Şarap	189
3.1.10. Savaş Aletleri	194
3.1.11. Canlı Hayvan	196
3.1.12. Değerli Madenler ve Mücevherat	200
3.1.13. Köleler ve Cariyeler	202
3.1.14. Pazarlarda Görülen Bazı Ürünlerin Fiyatları	206
3.2. Tüccarlar	214
3.2.1. Müslümanlar	214

3.2.2. Gayrimüslimler	224
3.2.3. Köleler	231
SONUÇ	236
KAYNAKÇA.....	240

KISALTMALAR LİSTESİ

b.	: Oğlu
bkz.	: Bakınız
bt.	: Kızı
b.y.	: Basım yeri yok
(c)	: Celle celâlühu
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
İbn	: Oğlu
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
(s)	: Sallallahu aleyhi ve sellem
s.	: Sayfa
say.	: Sayı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
thk.	: Tahkik eden
çev.	: Çeviren
t.y.	: Yayın tarihi yok
v.b.	: ve benzeri
y.y.	: Yayıncı yok

GİRİŞ

I-Araştırmanın Konusu, Sınırları ve Yöntemi

İnsanlık tarihi boyunca toplumsal hayat için önem arz eden ticaret veya ekonomik faaliyetler, uygarlıkların oluşmasına ve gelişmesine etki eden en temel unsurlardan biri olmuştur. Nitekim ticareti ve pazarları elinde bulunduran toplumların refah düzeyleri arttığı gibi bilim ve zanaatta ilerlemeleri de kolaylaşmıştır. Buradan hareketle Râşid Halifeler döneminin ticari hayatının daha iyi anlaşılması adına ilgili çalışmanın yapılması ehemmiyet taşımaktadır.

Hız. Peygamber'in vefatından sonra Hız. Ebû Bekir'e (ö. 11/632) biat ile başlayıp Hız. Ali'nin şehadetiyle (ö. 40/661) sonlanan Râşid Halifeler döneminin çok sayıda araştırmaya konu olduğu bilinmektedir. Yapılan incelemelerde bu dönemin ticareti ile ilgili yapılmış müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır. İlk dönem gibi geniş zaman diliminin ticari hayatını içeren bazı çalışmalar varsa da ele aldığımız dönemdeki ticaretin oldukça yüzeysel işlendiği dolayısıyla bu alanda müstakil bir çalışmanın yapılmasını gerekli kılmıştır.

“Râşid Halifeler Döneminde Ticari Hayat” adını taşıyan bu çalışmayla, zikredilen dönemin ticaretiyle ilgili kapalı kalan ve zihinlerde oluşan bazı sorulara cevaplar oluşturarak bu alandaki bilimsel çalışmalara katkı sağlanması hedeflenmektedir. Başta Râşid Halifelerin ticari anlayışları olmak üzere ticaretin nasıl yapıldığı, ne tür malların alınıp satıldığı, alınan vergiler, fiyatlar, çarşı pazarlar, ticaret kuralları, ticaret yolları, merkezler ve ticaretle ilgili yaşanan değişimler takip edilerek ticari hayatın yapısını ve işleyişini derli toplu ortaya çıkarmak amaçlanmaktadır.

Çalışmanın ana sınırları Râşid Halifeler dönemi ve bu dönemin İslâm coğrafyasıdır. Ancak bu dönemde İslâm coğrafyasının ticaret merkezi olması sebebiyle bazen bu coğrafyaya bitişik bölgelere de değinilmiştir. Bu da çalışmanın sınırlarını mekân bakımından az da olsa genişletmiştir. Bunun yanında yeni bir döneme girilerek toplumların ticari hayatlarında ani değişimlerin yaşanmayacağı gerçeğinden hareketle ticaret ile ilintili bazı konuların bir önceki dönemden bağımsız

olarak ele alınamayacağı fark edilmiştir. Bunların başında ticaret yolları, tüccarlar ve ticari hayatı ilgilendiren bazı kavramlar gelmektedir.

İncelediğimiz dönem geniş bir coğrafyayı kapsamaması ve ticarete konu olan ürünlerin ve mevzuların genişliği sebebiyle mevzubahis dönemin ticaretiyle ilgili verilerin tümünün tespiti ve bunların değerlendirilmesi bu çalışmada mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla İslâm coğrafyası, bölgelere ayrılmış ve ticaretle ilgili dikkat çeken veriler öncelenmiştir. Yine de araştırmamızda eksiklik ve gözden kaçan hususlar elbette olacaktır. Bunun sebebi de yukarıda arz ettiğimiz müşkil durumdur.

Çalışmanın yöntemi, konuyla ilgili verilerin planlı olarak toplanması ve yorumlanarak değerlendirilmesi şeklindedir. Bunun için tarama modeli yöntemi kullanılmıştır. Kaynaklardan ve araştırmalardan tespit edilen veriler konu başlıklarına göre sistematize edilmiş, sonra da tasnif ve tahlile tabi tutulmuştur. Bu çerçevede sosyal bilimlerde sıkça kullanılan gözlem, analiz ve yorumlayıcı yaklaşıma dayalı olan genellikle “neden” ve “nasıl” gibi sorulara yanıt arayan “nitel araştırma yöntemi” tercih edilmiş, yazım esnasında tasvirî anlatıma ve örneklemelere başvurulmuştur. Ağırlıklı olarak tümevarım ilkesi ön plana çıkmakla beraber bazen de tümdengelim usulüyle çalışmalar da yapılmıştır. Bununla birlikte eklere sikke görselleri ve haritalar ilave edilerek tezin daha iyi anlaşılması amaçlanmıştır. Böylece Râşid Halifeler döneminde ticari hayatın işleyişine dair bütüncül bir çalışma ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

II- Kaynaklar ve Araştırmalar

Ticaretle ilgili erken dönemde yazılmış müstakil eserlerin bulunmaması nedeniyle, olabildiğince en erken tarihli kaynaklardan elde edilen dağınık hâldeki veriler üzerinden tezin temeli oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda araştırmamız açısından en eski kaynak Câhız'ın (ö. 255/869) *et-Tebassur bi't-ticâre* adlı risalesidir.¹ Bununla birlikte aşağıda zikredileceği üzere nispeten daha geç tarihlerde telif edilen kaynaklardan ve muasır eserlerden belli oranda istifade edilmiştir. Buna

---

¹ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız el-Kinânî, *et-Tebassur bi't-ticâre fi vasfi mâ yestezrifu fi'l-büldân mine'l-emptia er-refia ve'l-e'lâki'n-nefise ve'l-cevâhiri's-semîne*, thk. Hasan Hüsnî Abdülvahhâb et-Tûnusî, nşr. Mektebetü'l-Hancî, Kâhire, 1994.

ilaveten gerek bölge ve şehir çalışmalarından gerekse çalışılan dönemi içine alacak şekilde geniş bir zaman dilimini kapsayan araştırmalardan da yer yer yararlanılmıştır.

Burada zikredilmesi gereken bir başka husus da şudur: Ana kaynakların bir kısmında dönemin ticaretiyle uğraşan bazı kişilerinden bahsedilmiş ancak bu bilgiler çoğu zaman beklentileri karşılamayacak ölçüde oldukça kısa olmuştur. Meselâ İbn Sa‘d (ö. 230/845) önemli bir kaynak olmakla beraber Hz. Osman’dan bahsederken “O, câhiliyede ve İslâm döneminde tüccar biriydi.” demekle yetinmiştir. Buna benzer örneklerin çokluğu sebebiyle çalışmada farklı ilim dallarında telif edilmiş kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu kaynaklarda ticaretle ilgili az ya da çok bilgiye satır aralarında rastlamak mümkündür.

Araştırma süresince başvurduğumuz çeşitli kaynak türleri olmuştur. Râşid Halifeler döneminin coğrafyasına dâhil olan bölgeleri coğrafi, iktisadi ve sosyal yönlerden ele alan coğrafya kitapları çalışmamızın temel kaynakları arasında yer almaktadır. Başta yollar olmak üzere menziller,² menziller arası mesafeler, ticaret merkezleri ve ticari mallar gibi konuları içermeleri nedeniyle özellikle bu tür kaynaklar öncelenmiştir. Bu kaynakların başında İslâm coğrafyacısı ve aynı zamanda posta teşkilatında çalışması nedeniyle yolların durumuna vakıf olan İbn Hurdazbih’in (ö. 280-205/820-893) *el-Mesâlik ve’l-memâlik*³ adlı kitabı gelmektedir. Eser, dönemin hilafet merkezi Irak bölgesini (Sevâd) merkeze alan bir esas üzerine düzenlenmiş olup kara ve deniz yollarına ayrılmıştır. Yine bu tür kaynaklar arasında Ya‘kûbî’nin (ö. 292/905)⁴ ve İbnü’l-Fakîh’in (ö. 289/902)⁵ aynı adı taşıyan *el-Büldân*, İbn Rüste’nin (ö. 300/913’ten sonra) *el-A‘lâku’n-nefise*⁶ adlı kitabını zikretmek gerekir. Ayrıca Hemdânî’nin (ö. 334/946) *Sıfatü Cezîreti’l-Arab*’ı,⁷ İstahrî

² Yolcuların konaklama yerlerine verilen isimdir.

³ Ebü’l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve’l-memâlik*, Heyetü’l-amme, Kâhire, t.y.

⁴ İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca‘fer Ya‘kûbî, *el-Büldân*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 2002.

⁵ Ebü Abdillâh Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî İbnü’l-Fakîh, *Kitâbü’l-Büldân*, thk. Yûsuf Hâdî, Âlemü’l-Kütüb, Beyrut, 1996.

⁶ Ebü Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste, *el-A‘lâku’n-nefise; Dünya Coğrafyası*, çev. Ali Fuat Eker, Ankara Okulu Yayınları, 2017.

⁷ Ebü Muhammed el-Hasen b. Ahmed b. Ya‘kûb el-Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti’l-Arab*, Matbaatu Birill, Leiden, 1884.

(ö. 346/957)⁸ ve Bekrî'nin (ö. 487/1094)⁹ aynı adı taşıyan *el-Mesâlik ve'l-memâlik* eserleri, Bekrî'nin (ö. 487/1094) *Mu'cem*'i,¹⁰ İbn Havkal'ın (ö. 367/977) *Sûretü'l-arz*'i¹¹ ve İdrîsî'nin (ö. 560/1165) *Nüzhetü'l-müştak*'i¹² yararlandığımız eserler arasında bulunmaktadır.

Coğrafya kaynakları genel anlamda kendi dönemlerinden bahsetmiş olsalar da zikrettikleri yollar, menziller ve ticaret malları çalışmamıza önemli katkılar sunmuştur. Özellikle zikredilen yolların ufak değişiklikler olmakla beraber Câhiliye döneminden kalma yollar oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca bölgeleri gezip gören ve aynı zamanda tüccar biri olarak bilinen Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldân*'i¹³ yararlandığımız önemli coğrafya kaynakları arasında gelmektedir. Eser, büyük bir coğrafya ansiklopedisi şeklinde alfabetik olarak ele alınmıştır. Çalışmamızın ikinci ve üçüncü bölümlerinde özellikle coğrafi unsurları ifade eden isimlerin okunuşları ve bu unsurların hangi bölgelerde bulundukları başta olmak üzere farklı başlıklarda sıkça başvurduğumuz bir kaynak olmuştur. Ardından Kazvî'nin (ö. 682/1283) *Âsârü'l-bilâd*'i,¹⁴ Mısır bölgesi ekseninde konumuzun farklı başlıklarına malzeme sağlayan Makrîzî'nin (ö. 845/1442) *el-Mevâ'iz*'i¹⁵ ve Mağribli coğrafyacı Himyerî'nin (ö. 900/1495) *er-Ravzü'l-mi'târ*¹⁶ adlı eseri gelmektedir. Bu son eserde alfabetik sıraya göre yerlerin isimleri verilmiş olup bunların nerede bulundukları ve ne tür özelliklere sahip oldukları açıklanmıştır.

⁸ Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî el-İstahrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, Dârü Sâdır, Beyrut, 2004.

⁹ Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdilaziz b. Muhammed el-Bekrî el-Endelüsî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, 2c., Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1992.

¹⁰ Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdilaziz b. Muhammed el-Bekrî el-Endelüsî, **Mu'cemu me'sta'cem min esmâi'l-bilâd ve'l-mevâ'iz**, 4c., Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1982.

¹¹ Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî İbn Havkal, **Sûretü'l-arz**, 2c., Dârü Sâdır, Beyrut, 1938.

¹² Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdrîs eş-Şerîf, **Nüzhetü'l-müştak fî ihtiraki'l-afak**, 2c., Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1989.

¹³ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî, **Mu'cemü'l-Büldân**, 7c., Dârü Sâdır, Beyrut, 1995.

¹⁴ Ebû Yahyâ Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd Kazvî'nî, **Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd**, Dârü Sadır, Beyrut, t.y.

¹⁵ Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir b. Muhammed el-Makrîzî, **el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr**, 4c., Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.

¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im el-Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr**, thk. İhsân Abbâs, Müessesetü Nâsır, Beyrut, 1980.

Genel tarih kaynakları arasında ise dönemlerin kronolojik olarak anlatıldığı Taberî'nin (ö. 310/923) *Târîh*'i¹⁷ çalışmamızın önemli kaynaklarından biri olmuştur. Eser, başta pazarların denetimi olmak üzere ticareti yapılan mücevherat, tüccarların beytûlmalden borçlanmaları ve servetleri, fetih hareketlerinde ticari açıdan stratejik yerlerin alınması, sikke ve tes'îr gibi konularda araştırmamıza katkı sunmuştur. Ayrıca çalışmamızın çeşitli konularında erken dönemde telif edilmiş olan Halîfe b. Hayyât'ın (ö. 240/854) *et-Târîh*'i¹⁸ İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil*'i¹⁹ ve İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye*'si kullanılmıştır.²⁰

Temel kaynak gruplarından biri olan fütûh kitapları araştırmamız açısından önem arz eden hususları içermektedir. Siyasi tarih yanında ekonomik, sosyal ve kültürel başlıkları müstakil ele alan Belâzürî'nin (ö. 279/892) *Fütûhu'l-büldân*'i²¹ konumuza ilişkin yer yer bilgiler sunmaktadır. Dönemin ticaretinde kullanılan paralar, kurulan pazarlar, açılan kuyular ve kanallar bunlardan bazılarıdır. Satır aralarında Nabatîlerin Şam bölgesinden²² Hicâz'a yaptığı ticarete, ticari merkezlere ve bölge tüccarlarının Müslümanlarla ilişkilerine değinen Vâkıdî'nin (ö. 207/823) *Fütûhu's-Şâm*'i²³ kullandığımız diğer kaynaktır.²⁴ Bunların yanı sıra buğday başta olmak üzere Mısır'ın ticari ürünleriyle alakalı bilgileri dağınık hâlde içeren, erken dönemde telif edilmiş olan İbn Abdülhakem'in (ö. 257/871) *Fütûhu Mısır ve'l-*

¹⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd Taberî, *Târîhü't-Taberî: Târîhü'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, 11c., Dârü't-Türâs, Beyrut, 1967.

¹⁸ Ebû Amr eş-Şeybânî Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ Ömerî, Dârü'l-Kalem, Beyrut, 1977.

¹⁹ Ebü'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm, 10c., Dârü'l-Kütüb, Beyrut, 1997.

²⁰ Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 21c., thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, Dârü'l-Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, b.y., 1997.

²¹ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, 1988.

²² Çalışma boyunca Şam bölgesi ifadesiyle Bilâdü'sşam kastedilmiştir. Açıklama için bkz. 242. dipnot.

²³ Ebü Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî, *Fütûhu's-Şâm*, 2c., Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.

²⁴ Günümüze kadar ulaşan bu eserin Vâkıdî'ye aidiyeti ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *Târîhu Dimaşk* adlı eserinde bu kitaptan nakiller yaptığı görülürken (İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. XXXX, s. 400) Zirikî (ö. 1396/1976) gibi bazı âlimler ise kitapta ona nispet edilenlerin bir kısmının doğru olmadığını ifade etmiştir. Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Zirikî ed-Dimaşkî (ö. 1396/1976), *el-A'lâm*, Dârü'l-İlmi li'l-Melâyin, b.y., 2002, c. VI, s. 311.

*Mağrib*²⁵ adlı kitabı da çalışmamıza değerli katkılar sağlamıştır. Özellikle eserin, Mısır ile Medine arasında deniz bağlantısını sağlayan ve ticaretin canlanmasına önemli katkısı olan Emirü'l-Mü'minin Kanalı ile ilgili önemli bilgiler içerdiğini zikretmek gerekir.

Araştırma boyunca müracaat ettiğimiz bölge ve şehir tarihleri arasında İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *Târîhu Dimaşk*'i²⁶ önemli bir yer almıştır. Eser, her ne kadar Dimaşk tarihi olarak bilinmekte ise de incelediğimiz konu başlıklarının birçoğunun verilerini satır aralarında zikretmiş, Şam, Hicâz ve Irak bölgelerindeki pazar ve tüccarlara değinmiştir. Ardından Mekke ve Medine'deki pazarlar başta olmak üzere ticaret ile ilgili farklı mevzuların yazımında Ezrakî'nin (ö. 250/865) *Ahbâru Mekke*'si²⁷ ile İbn Şebbe'nin (ö. 262/875) *Târîhu'l-Medîne*'si²⁸ geniş ölçüde kullanılmıştır. Bu eserlerden *Târîhu'l-Medîne*'nin 2. cildinde Hz. Ömer'in, 3. cildinde ise Hz. Osman'ın ticaret dâhil olmak üzere çeşitli konulardaki icraatları isnat usulüne bağlı kalınarak kaleme alınmıştır.

Sahâbî ve tâbiînün biyografilerini işleyen tabakât kitapları müracaat ettiğimiz bir başka kaynak türü olmuştur. Özellikle İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *Tabakât*'i²⁹ en çok başvurduğumuz kaynaklar arasındadır. Dijital kütüphane olan Mektebetü's-Şâmile programındaki sekiz ciltlik baskısından yararlandığımız bu eserin tamamlayıcı kısmı olan “Dördüncü tabaka, Mekke'nin fethi ve sonrasında Müslüman olan ashâb” ile “Beşinci tabaka, Rasûlullah (s) vefat ettiğinde yaşı küçük olanlar” başlığını içeren bölümler müstakil verilmiştir. Bu ciltler diğer sekiz ciltle karışmaması için dipnotta parantez içi “Dördüncü tabaka”³⁰ ya da “Beşinci tabaka”³¹

²⁵ Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib**, Mektebetü's-Sekâfe, b.y., 1994.

²⁶ Ebü'l-Kâsım Sikâtüddîn Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dimaşk**, 80c., thk. Muhibbüddin Ebi Saîd Amr b. Garâme el-Amrî, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1995.

²⁷ Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah Ezrâkî, **Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr**, 2c., thk. Rüşdî es-Sâlih Melhese, Dârü'l-Endülüs, Beyrut, t.y.

²⁸ Ebü Zeyd Ömer b. Şebbe b. Ubeyde b. Rayte en-Numeyrî el-Basrî, **Târîhu'l-Medîne**, thk. Fehim Muhammed Şeltût, Cidde, 1979.

²⁹ Ebü Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' İbn Sa'd, **et-Tabakâtü'l-kübrâ**, 8c., thk. İhsan Abbâs, Dârü Sâdır, Beyrut, 1968.

³⁰ Ebü Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' İbn Sa'd, **et-Tabakâtü'l-kübrâ**, 1c., thk. Abdülaziz Abdullah es-Selûmî, Mektebetü's-Siddîk, Tâif, 1995.

³¹ Ebü Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' İbn Sa'd, **et-Tabakâtü'l-kübrâ**, 2c., thk. Muhammed b. Sâmil es-Sülmâ, Mektebtü's-Siddîk, Tâif, 1993.

şeklinde belirtilmiştir. Bu eser başta halifeler olmak üzere gerek hür gerekse köle ve mevâliden olsun dönemin tüccarlarına vurgu yaptığı gibi yer yer bazılarının servetlerine ve hayır için yaptıkları infaklarına da değinmiştir. Eser, ticaret malları, pazarlar ve fiyatlar gibi konuların yanında harbîlerle yapılan ticari anlaşmalar ve ticarete kullanılan para mevzusunda çalışmamızın çeşitli yerlerinde bizlere ışık tutmuştur.

Ele aldığımız dönemin kavramları arasında adı geçen sak, ribâ, ihtikâr, tes'îr gibi konuların ele alınmasında Buhârî'nin (ö. 256/870) *Târihu'l-kebîr*'i³² önemli bir yere sahip olmuştur. Eser, kendi dönemine kadar gelen hadis râvileri hakkında malumat içermektedir. Bu malumat arasında konumuzla ilişkisi olan veriler de bulunmaktadır. Aynı şekilde İbn Abdülber'in (ö. 463/1071) *el-İstîâb*'i,³³ İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *Üsdü'l-gâbe*'si³⁴ ve İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *el-İsâbe*³⁵ adlı kitabı müracaat ettiğimiz kaynaklar arasındadır. Bu kaynaklarda ilk dönem toplumunu oluşturan fertlerin biyografileri işlenirken zaman zaman onların kazanç yollarından bahsedilmiş olması çalışmamız açısından önemli kılmıştır.

Şahısların ve kabilelerin şeceresini veren ensâb kitapları da başvurduğumuz bir başka kaynak türüdür. Ensâb esasına göre işlenen ve Râşid Halifeler dönemini de içine alan Belâzürî'nin (ö. 279/892) *Ensâbu'l-eşrâf*'i³⁶ bu kaynak grubu içerisinde özellikle zikretmemiz gerekir. Haşimoğlularından başlayıp Ümeyyeoğulları ve Kureyş'in diğer kollarıyla devam eden eser özellikle fiyatlar ve tüccarlar başta olmak üzere araştırmamızın muhtelif başlıklarına veri sunmuştur. Bunun yanında çok fazla

³² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm b. Muğîre el-Buhârî, *Târihu'l-kebîr*, 8c., Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbâd, t.y.

³³ Ebû Ömer Cemaleddin Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülber b. Âsım Nemerî Kurtubî, *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*, 4c., thk. Ali Muhammed Bicâvî, Dârü'l-Cîl, Beyrut, 1992.

³⁴ Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, 8c., thk. Ali Muhammed Muavviz, Ahmed Adil Ahmed Abdülmevcud, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994.

³⁵ Ebû'l-Fâdl Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, 8c., thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavviz, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.

³⁶ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir Belâzürî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 13c., thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Ziriklî, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1996.

olmamakla birlikte Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *el-Ensâb*³⁷ adlı eserinden de yararlanılmıştır.

Hız. Peygamber'in söz ve davranışlarını ihtiva eden hadis kitapları tezin hazırlanmasında başvurduğumuz bir başka önemli kaynak grubudur. Yetimlere ait malların ticarete işlenmesi, ticari kavramlar, ticaret malları, pazarlar ve fiyatlar gibi konuların yazımında hadis kitapları ve hadislerin şerhlerini ihtiva eden kaynaklar önemli bir yere sahiptir. Bu kitapların başında erken dönemde yazılan Abdürrezzâk (ö. 211/827)³⁸ ve İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849)³⁹ *Musannef*'leri, Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvatta*'sı⁴⁰ ile Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *Sünenü'l-kübrâ*'sı⁴¹ gelmektedir. Fıkıh konularına göre tertip edilen bu eserlerde sahâbe ve tabiîn sözleri senetleriyle birlikte verilmiştir. Konumuzu ilgilendiren başlıklardan ribâ, ihtikâr, tes'îr, halifelerin ticari anlayışları, ticari ürünler, fiyatlar ve tüccarlar gibi geniş yelpazede bu kaynaklardan yararlandık. Bunlar dışında az da olsa faydalandığımız kaynaklar arasında Buhârî⁴² ve Müslim'in (ö. 261/875)⁴³ *Sahîhleri*, Ebû Yusuf'un (ö. 182/798) *el-Âsâr*'ı,⁴⁴ İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Fethu'l-bârî*'si⁴⁵ ve Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Câmi'u'l-ehâdis*'i⁴⁶ bulunmaktadır.

Araştırma boyunca incelediğimiz kaynak türlerinden biri de fıkhi çalışmalardır. Özellikle ticaretle ilgili meselelerin anlatıldığı bölümlerde yer yer

³⁷ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, **el-Ensâb**, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî ve başkaları, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbâd, 1962.

³⁸ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Himâm b. Nâfi' el-Humeyrî, es-San'ânî, **el-Musannef**, 11c., thk. Habîbu'r-Rahmân, Meclisu'l-İlmî-Hindistan-el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1983.

³⁹ Ebû Bekr b. Ebî Şeybe Abdullah b. Muhammed İbrâhîm el-Absî, **el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr**, 7c., thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Mektebetü'l-Reşd, Riyâd, 1988.

⁴⁰ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Medenî, **Muvatta** thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dârü İhyâi Tûrâsî'l-Arabî, Beyrut, 1985.

⁴¹ Ebû Bekr el-Beyhakî Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, **es-Sünenü'l-kübrâ**, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.

⁴² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm b. Muğîre el-Buhârî (ö. 256/870), **Sahîhu'l-Buhârî**, 9c., thk. Muhammed Zühayr b. Nâsir, Dârü Tavku'n-Necât, b.y., 2001.

⁴³ Ebû'l-Hasen Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, **Sahîh-i Müslim**, 4c., thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dârü İhyâi't-Tûrâsî'l-Arabî, Beyrut, t.y.

⁴⁴ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, **el-Âsâr**, thk. Ebû'l-Vefâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

⁴⁵ İbn Hacer, Ebû'l-Fâdl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, **Fethu'l-bârî bi-şerhi sahîhi'l-Buhârî**, 13c., thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Muhibbüddin el-Hatîb, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1959.

⁴⁶ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, **Câmi'u'l-ehâdis**, 13c., thk. Mısır Müftüsü Ali Cuma başkanlığında bir heyet, b.y., t.y.

Râşid Halifeler döneminden alıntılarının yapıldığı görülmektedir. Bu kaynaklar arasında İmam Mâlik'in *el-Müdevven*'i,⁴⁷ İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *el-Muhallâ*'sı,⁴⁸ İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223) *el-Muğnî*'si,⁴⁹ Serahsî'nin (ö. 483/1090) *el-Mebsût*'u,⁵⁰ Mâverdi'nin (ö. 450/1058) *el-Hâvi'l-kebîr*'i⁵¹ ve İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) *el-Beyân ve't-tahsîl*'i⁵² gibi eserleri zikretmek gerekir. Başta halifelerin ticari yaklaşım ve uygulamaları olmak üzere birçok konunun işlenişinde bunlardan istifade edilmiştir.

İslâm toplumunun mali uygulamalarının yer aldığı harâc ve emvâl eserleri araştırma esnasında geniş anlamda kullandığımız bir kaynak türüdür. Gayrimüslim tüccarların ticaret mallarından alınan vergiler (uşûr) ve ticari mallar başta olmak üzere muhtelif konularda Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) *Kitâbü'l-Harâc*'i⁵³ ile Ebû Ubeyd'in (ö. 224/838) *Kitâbü'l-Emvâl*'i⁵⁴ çalışmamız açısından zengin bilgiler ihtiva eden eserler arasındadır. Az da olsa İbn Zenceveyh'in (ö. 224/838) *Kitâbü'l-Emvâl*'i⁵⁵ ile Yahyâ b. Âdem'in (ö. 203/818) *el-Harâc*'ından⁵⁶ da istifade edilmiştir.

Siyaset, hukuk ve yargı gibi konuları içeren kitaplar da konumuz ile ilgili değerli bilgiler sunmuştur. Ele aldığımız dönemin kavramları arasında bulunan sikke, ihtikâr, tes'îr ve uşûr gibi konuların işlenmesinde Mâverdi'nin (ö. 450/1058) *el-*

⁴⁷ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Medenî (ö. 179/795), **el-Müdevvene**, 4c., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, b.y., 1994.

⁴⁸ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, **el-Muhallâ bi'l-asâr**, 12c., Dârü'l-Fikr, Beyrut, t.y.

⁴⁹ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâîlî el-Makdisî, **el-Muğnî**, 10c., Mektebetü'l-Kâhire, 1968.

⁵⁰ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, **el-Mebsût**, 30c., Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1414/1993.

⁵¹ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdi, **el-Hâvi'l-kebîr fî fikhî mezhebi'l-imâm eş-Şâfiî**, 19c., thk. Ali Muhammed Muavvaz, Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1419/1999.

⁵² Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Rüşd-Kurtubî, **el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerh ve't-tevcîh ve't-ta'lîl fî mesâilî'l-müstahrece**, 20c., thk. Muhammed Hacı ve başkaları, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1408/1988.

⁵³ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, **Kitâbü'l-Harâc**, thk. Taha Abdurraûf Sa'd, Sa'd Hesen Muhammed, el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Kâhire, t.y.

⁵⁴ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Abdullah el-Herevî, **Kitâbü'l-Emvâl**, thk. Halîl Muhammed Herâs, Dârü'l-Fikr, Beyrut, t.y.

⁵⁵ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî, **Kitâbü'l-Emvâl**, thk. Halîl Muhammed Hurâs, Dârü'l-Fikr, Beyrut, t.y.

⁵⁶ Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Âdem b. Süleymân el-Kureşî el-Kûfî, **Kitâbü'l-Harâc**, Matbaatü's Selefiyye, b.y., 1964.

Ahkâmu's-sultâniyye'si,⁵⁷ Serahsî'nin (ö. 483/1090) *Şerhu's-siyeri'l-kebîr*'i⁵⁸ ve Vekî'in (ö. 306/918) *Ahbârü'l-kudât*'i⁵⁹ önemli bir yere sahiptir. Ağırlıklı olarak Hz. Peygamber döneminin siyasi, fıkhi ve sosyal konuları başta olmak üzere dönemin farklı mevzularına değinen Huzâî'nin (ö. 789/1387) *Tehrîcü'd-delâlâtî's-sem'îyye*⁶⁰ adlı kitabını da burada anmak gerekir. Eserin 9. ve 10. ciltlerinde Kureyş'in ticaretinden, tüccarlarından ve mesleklerinden genişçe bahsedilmiş olması bunların seyrini takip etme açısından önem arz etmiştir. Bunlarla birlikte çeşitli konuları ihtiva eden kaynaklardan özellikle sikke konusunda Câhız'ın (ö. 255/869) *Resâil*'i,⁶¹ Hz. Ömer'in tüccarlara yaptığı nasihatlere değinen İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Uyûnü'l-ahbâr*⁶² ve idarecilerin ticaretini satır aralarında ele alan İbn Abdürabbih'in (ö. 328/940) *el-İkdü'l-ferîd*'ini⁶³ zikretmek gerekir.

Kur'ân-ı Kerîm âyetlerini açıklayıp yorumlayan tefsir kaynakları konumuza kısıtlı da olsa veri sağlamıştır. Bu türden telif edilmiş ilk dönem kaynaklarının genellikle ticaret ile ilgili âyetlerin kavramsal anlamına ve nüzul sebebine değinmeleri dönemimize ait bilgilerin sınırlı kalmasına neden olmuştur. Ancak bu kaynaklar arasında rivayet ağırlıklı olan Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi'u li-ahkâmi'l-Kur'ân*'i⁶⁴ en çok yararlandığımız eser olmuştur. Kendisinden önce yapılan çalışmaların bir anlamda özeti olmasının yanında önceki tefsirlerde olmayan birçok bilginin teferruatını ele almış olması çalışmamız açısından önem teşkil etmiştir. Başta Taberî tefsiri olmak üzere birçok tefsirden nakiller yaptığı gibi hadis, hadis fıkhi, fıkıh, tarih ve sîrete dair kaynaklardan da yararlanmıştır. Bunun yanında

⁵⁷ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, **el-Ahkâmu's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye**, thk. Hâlid Abdullatîf, Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut, 1994.

⁵⁸ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, **Şerhu's-siyeri'l-kebîr**, 5c., eş-Şeriketu's-Şerkiyye, b.y., 1971.

⁵⁹ Ebû Bekr Muhammed b. Halef b. Hayyân ed-Dabbâ Vekî', **Ahbârü'l-kudât**, 3c., thk. Abdülaziz Mustafa, el-Mektebetü't-Ticâriyye, Mısır, 1947.

⁶⁰ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Ahmed el-Huzâî et-Tilimsânî, **Tehrîcü'd-delâlâtî's-sem'îyye'alâ mâ kâne fî 'ahdi Rasûlillâh mine'l-hiref ve's-sanâî' ve'l-'amâlâtî's-şer'îyye**, İhsan Abbâs, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1998.

⁶¹ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız el-Kinânî, **Resâil**, 4c., thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Mektebetü'l-Hancî, Kâhire, 1964.

⁶² Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dineverî İbn Kuteybe, **Uyûnü'l-ahbâr**, 4c., Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.

⁶³ Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endülüsî İbn Abdürabbih, **el-İkdü'l-ferîd**, 8c., Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.

⁶⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, **el-Câmi'u li-ahkâmi'l-Kur'ân**, 20c., thk. Ahmed el-Berdevî ve İbrâhîm Atfîş, Dârü'l-Kütüb, Kahîre, 1964.

sahabe ve tabiinin sözlerinden ve âlimlerin görüşlerinden istifade etmiştir. Bu bağlamda başta Kureys'in ticareti olmak üzere pazarlardaki bazı uygulamalar gibi mevzuları içermesi yönüyle konumuza kaynaklık teşkil etmiştir.

Lügat ve anlaşılması zor kelimeleri konu alan eserlerden İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü'l-Arab*'ını,⁶⁵ İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *en-Nihâye*'sini,⁶⁶ İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Garîbü'l-hadîs*'ini⁶⁷ ve sak, süftece, ihtikâr gibi kavramlara değinen Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Tâcü'l-arûs*'unu⁶⁸ zikretmek gerekir.

Hız. Peygamber'in hayatını ve gazvelerini konu alan siyer ve megâzî kaynakları, anlattıkları dönemin dışına çıkmadıkları için çalışmamıza en az veri sunan türler olmuştur. Meselâ İbn Hişâm (ö. 218/833) *es-Sîretü'n-nebeviyye*'sinde⁶⁹ Kureys'in ticaretine değinmiş ancak ele aldığımız döneme dair bilgilere yer vermemiştir. Bunun benzerini Vâkıdî'nin (ö. 207/823) *el-Megâzî*'sinde de görmek mümkündür.⁷⁰

Araştırmalar

Araştırmamızın çeşitli aşamalarında kaynak eserlerin yanı sıra konumuzla yakın ilişkisi bulunan modern dönem eserlerinin ve araştırmalarının, yapılan tespit ve değerlendirmelerin özellikle ticaret ile ilgili genel bir tasavvurun oluşmasına katkı sağladıklarını belirtmek gerekir. Ayrıca bu çalışmalarda verilen dipnotlar sayesinde ana kaynaklara ulaşmamız kolaylaşmıştır. Bu bağlamda aşağıda zikredilen birçok eser, tez, makale ve ansiklopedi maddelerinden faydalanılmıştır.

⁶⁵ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, 15c., Dârü Sâdır, Beyrut, 2001.

⁶⁶ Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, **en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser**, 5c., thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut 1399/1979.

⁶⁷ Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, **Garîbü'l-hadîs**, 3c., thk. Abdullah el-Cebûrî, Matbaatu'l-Ânî, Bağdad, 1397/1977.

⁶⁸ Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, **Tâcü'l-arûs**, thk. Heyet, Dârü'l-Hidâye, b.y., t.y.

⁶⁹ Ebü Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Misrî, **es-Sîretü'n-nebeviyye**, 2c., thk. Mustafâ es-Sekkâ, İbrahim Ebyârî, Abdülhafız eş-Şelbî, Şirketü Mektebe ve Matbaa Mustafâ el-Babî el-Halebî ve Evlâduhu, Mısır, 1375/1955.

⁷⁰ Ebü Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî, **el-Megâzî**, 3c., thk. Marsden Jones, Dârü'l-Âlemî, Beyrut, 1989.

Çalışmamızın çeşitli yerlerinde faydaladığımız eserlerden biri Saîd el-Efgânî (ö. 1418/1997) tarafından kaleme alınan *Esvâku'l-Arab*⁷¹ başlıklı eserdir. Cahiliye ve İslâmî dönemde Arapların ticari durumları ve pazarları yanında Kureyşlilerin ticareti üzerinde duran eser, bu sahada yapılmış en kapsamlı çalışmalardan biridir. *Esvâku'l-Arab* ile yakın dönemde kaleme alınan Cevâd Ali'nin (ö. 1408/1987) *el-Mufasssal*'i⁷² istifade ettiğimiz bir diğer kaynak olmuştur. Araştırmamızın girişinde ele aldığımız ticaret yolları üzerinde Sâsânî ve Bizans çekişmesi mevzusunda eserin 4. cildinden yararlanılmıştır. Ayrıca ticaret ile ilgili konuların anlatıldığı 7. ve 14. ciltler çalışmamıza yer yer katkı sağlamıştır. Eser, İslâm öncesi dönemin siyasi, sosyal, ekonomik, hukuk ve dini konularını ele almışsa da bazen İslâm sonrasına da değinmiştir. Zikredilen bu iki eserin (*el-Mufasssal* ile *Esvâku'l-Arab*) bazı konuların işlenişinde birbirine benzerliği dikkat çekmiştir.

Başvurduğumuz çalışmalardan biri Halîl Feyyâz'ın kaleme aldığı *Turuku'l-kavâfilî't-ticâriyye* 13/611-634 başlıklı eseridir.⁷³ Eserde İslâm devletinin oluşumunda ticaret yollarının önemi üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda Mekke, Medine, Tâif, Yemen Şam, Irak ve Uman bölgelerindeki kervan ve deniz yolları ile limanlarına dikkat çekilmiştir. Bu çalışmada Hz. Peygamber dönemi ağırlıklı olarak işlenmiş ise de yollar başta olmak üzere çeşitli başlıklarda istifade ettiğimiz bir araştırma olmuştur. Hz. *Peygamber'in yönetimi* adıyla dilimize çevrilen Kettânî'nin (ö. 1382/1962) *et-Terâtîbü'l-idâriyye*⁷⁴ adlı eseri çalışmamızda faydaladığımız eserlerden biridir. Sanat ve mesleklerin anlatıldığı 2. cildin ilgili bölümünde çeşitli ürünlere ve bunların ticaretini yapanlara değinilmesi ayrıca bazı değerlendirmeleri ihtiva etmesi ve verilen dipnotlarla asıl kaynaklara ulaşılması yönüyle bu çalışma açısından önemli bir başvuru kaynağı olmuştur.

⁷¹ Muhammed Saîd b. Muhammed b. Ahmed el-Efgânî, *Esvâku'l-Arab fi'l-câhiliyyeti ve'l-İslâm*, y.y., b.y., t.y.

⁷² Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, 20c., Dârü's-Sâkî, b.y., 2001.

⁷³ Halîl Feyyâz Muhammed el-Feyyâz, *Turuku'l-kavâfilî't-ticâriyye fi şibhi'l-Cezîreti'l-Arabiyye ve devruhâ el-iktisâdî fi tekvîni'd-devleti'l-İslâmiyye*, Dârü'n-Nahzatil-Arabiyye, Beyrut, 2016.

⁷⁴ Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî, el-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye ve'l-amâlât ve's-sinâat ve'l-metâcir ve'l-hâletü'l-ilmiyyetü'l-le'tî kânet 'alâ ahdi te'ssisi'l-medeniyyetül-İslâmiyye fi'l-Medîneti'l-münevvereti'l-aliyye* (Hz. Peygamber'in *Yönetimi*), çev. Ahmet Özel, 2c., İz Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Öte yandan Ahmed İbrâhîm eş-Şerîf tarafından kaleme alınan *Mekke ve'l-Medîne*⁷⁵ adlı eser özellikle Hicâz bölgesindeki ticari merkezler arasında bulunan Mekke, Medine ve buralardaki ticari ürünlerin yanı sıra ticaret yolları hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bunun yanında Ekrem Ziyâ Umerî'nin *Asru hilâfeti'r-râşide*'si⁷⁶ ile Muhammed Suheyl Takkûş'un *Târîhu'l-Hulefâ-i Râşidîn*⁷⁷ adlı kitapları burada zikretmeye değer. Zira *Hulefâ-i Râşidîn* başlığını taşıyan eserlerin genelinde, siyasi ve askeri meseleler ağırlıklı olarak ele alınmış, ticaret ile ilgili mevzular ise çoğu zaman göz ardı edilmiştir. Ancak Ekrem Ziyâ Umerî, kitabın bir bölümünü iktisada ayırmış, burada sikke, uşûr, ganimet ve atıyye gibi konumuzla ilişkisi bulunan mevzulara değinmiştir. Suheyl Takkûş da fetihlere değinirken ticaret yolları üzerinde Dümetu'l-Cendel bölgesi başta olmak üzere Nûbe ve Humus gibi ticaret merkezlerine ve idarecilerin ticaretine dikkat çekmiştir.

Abdülaziz ed-Dûrî'nin (ö. 1431/2010) *İslâm İktisat Tarihine Giriş (Mukaddimetun fi't-Tarîh el-İktisâdî el-Arabî)*⁷⁸ adlı eseri istifade ettiğimiz bir başka eser olmuştur. İslâm iktisat tarihinin önemine değinen bu eserde fetihlere yönelen Arapların gittikleri bölgelere yerleşip ticari hayata atıldıkları ve bu sayede refah seviyelerinin arttığına dikkat çekilmiştir. Bunun yanında Atıyye Kavsi'nin *Ticâretu Mısır fi'l-Bahri'l-Ahmer*⁷⁹ adlı eserinden özellikle çalışmamızın *Deniz Yolları, Limanlar ve Kanallar* adlı bölümüne katkı sağlamıştır.

İslâm iktisadının ve ticaretinin esaslarını ele alan Muhammed Necîb Hamâdî el-Cev'anî'nin *Davâbitü't-ticâre fi'l-iktisâdî'l-İslâmî*⁸⁰ adlı eseri kullandığımız çalışmalardan bir diğeridir. Eser, alışveriş, ticaret, ticaret akitleri, ribâ, ihtikâr ve ticaret ile ilgili ahlaki ilkeleri içermektedir. Ayrıca Abdülhalik en-Nevâvî'nin *en-Nizâmü'l-mâlî fi'l-İslâm*⁸¹ adlı çalışmasının, dört halife ve Hz. Peygamber döneminin

⁷⁵ Ahmed İbrâhîm eş-Şerîf, **Mekke ve'l-Medîne fi'l-câhiliyye ve ahdi'r-Rasûl**, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, b.y., t.y.

⁷⁶ Ekrem Ziya Umerî, **Asru'l-hilâfeti'r-râşide**, Mektebetü'l-Obeikân, b.y., t.y.,

⁷⁷ Muhammed Suheyl Takkûş, **Târîhu'l-Hulefâ-i Râşidîn, el-fütûhât ve'l-incâzâtü's-siyâsiyye**, Dârü'n-Nefâis, b.y., 2003.

⁷⁸ Abdülaziz ed-Dûrî, **İslâm İktisat Tarihine Giriş**, çev. Sabri Orman, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014.

⁷⁹ Atıyye Kavsi, **Ticâretu Mısır fi'l-Bahri'l-Ahmer**, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Kâhire, 1976.

⁸⁰ Muhammed Necîb Hamâdî el-Cev'anî, **Davâbitü't-ticâre fi'l-iktisâdî'l-İslâmî**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005.

⁸¹ Abdülhalik en-Nevâvî, **en-Nizâmü'l-mâlî fi'l-İslâm**, Mektebetü'l-Enclû el-Mısıriyye, 1971.

mali nizamına değindikten sonra ticari mallardan alınan uşûr ile ilgili bir bölüm açması çalışmamızın ilgili konusuna veri sunmuştur.

Öte yandan Sultân Âyed al-Ammarât'ın *en-Neşâtu't-ticâriyye fî müdünu Hicâz*⁸² isimli çalışmasında Emevî dönemi ağırlıklı işlenmekle beraber İslâm'da ticaret, ticari kavramlar, ticaret yolları, ticari hareketliliğin oluşturduğu pazarlar, ürünler, uluslararası ticaret, tüccar sınıfı ve ticaret çeşitleri gibi konuların ele alınması çalışmamızın muhtelif yerlerine katkı sağlamıştır. Ayrıca İslâm öncesi ve sonrası döneminin Sâsânî dirhemlerinden bahseden M. Nakşibendi'nin *ed-Dirhemü'l-İslâmî el-Medrûb ale't-tırâzi's-Sâsânî*,⁸³ adlı eserde Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde farklı tarihlerde ve bölgelerde Sâsânî tipi sikkelerin basıldığından bahsedilmiştir. Bu bakımdan ilgili başlığımızda başvuru kaynağı olmuştur.

Arap Yarımadası'ndaki yollar, pazarlar, ticaret malları ve kullanılan para ile ilgili verileri ihtiva eden Hakkı İsmail İbrahim'in *Esvâkü'l-Arabi't-ticâriyye fî şibhi'l-Cezîreti'l-Arabiyye*⁸⁴ adlı eseri, mevzubahis dönemin ticaretine kısmen değinmiştir. Değerlendirmelerin nadiren yapıldığı bu çalışmadaki bilgilerin ana kaynaklardan ulaştığımız verilerin tekrarından ibaret olduğu görülmüştür. Bunun yanında Muhammed Şehhâte'nin *et-Ticâretü'd-devliyye fî dav'i'l-fikhi'l-İslâmî ve ittifakiyyati'l-cat*⁸⁵ başlıklı çalışmasını burada zikretmek gerekir.

Yukarıda zikredilen araştırmalar yanında Hâfız el-Hâc'ın *Ticâretü'l-Hicâz fî sadri'l-İslâm*⁸⁶ ve Yûsuf el-Kavâsimî'nin *et-Ticâre ve devletü'l-hilâfe*⁸⁷ başlıklı yüksek lisans tezleri ve el-Emîn Muâz Osman Sâlih'in *Ahvâlü'l-iktisâdiyye fî ahdi'r-*

⁸² Sultân Âyed al-Ammarât, *en-Neşâtu't-ticâriyye fî müdünu Hicâz fî sadri'l-İslâm* (11/32-634/750), Câmi'atü Mûte, Ürdün, 2007.

⁸³ Nasır Seyyid Mahmud Nakşibendi, *ed-Dirhemü'l-İslâmî el-medrûb ale't-tırâzi's-Sâsânî*, Darü'l-Vesâik, Dımaşk, 2005.

⁸⁴ Hakkı İsmail İbrahim, *Esvâkü'l-Arabi't-ticâriyye fî şibhi'l-Cezîreti'l-Arabiyye*, Dârü'l-Fikr, Amman, 2002.

⁸⁵ Muhammed es-Sanûsî Muhammed Şehhâte, *et-Ticâretü'd-devliyye fî dav'i'l-fikhi'l-İslâmî ve ittifakiyyati'l-cat*, Dârü'l-Fikri'l-Câmiî', İskenderiye, 2007.

⁸⁶ Abdullah Hâfız el-Hâc Abdullah, *Ticâretü'l-Hicâz fî sadri'l-İslâm* (610-661), Yüksek Lisans Tezi, Câmi'atü Aynü's-Şems, Kâhire, 2009.

⁸⁷ Sehr Yûsuf el-Kavâsimî, *et-Ticâre ve Devletü'l-hilâfe fî sadri'l-İslâm*, Yüksek Lisans Tezi, Câmi'atü'n-Necâhu'l-Vataniyye, Nablus- Filistin, 1999.

*Rasûl*⁸⁸ adlı doktora tezi istifade ettiğimiz kıymetli çalışmalardır. Ayrıca Şam bölgesinin, fethinden başlayarak Ümeyye oğulları döneminin sonlarına kadarki süreçte içtimai ve idari yönünü inceleyen Necdet Hammâş'ın *eş-Şâm fî sadri'l-İslâm* adlı basılmış doktora tezi, Şam'ın mali nizamının incelendiği ikinci bölümü çalışmamıza veri ve değerlendirmeler kazandırmıştır.⁸⁹

Hiz. Peygamber ve Râşid Halifeler dönemi Arap Yarımadası'nın dış ticaretine değinen İbrahim el-Umerî'nin kaleme aldığı *et-Ticâretü'l-hâriciyye li'l-Cezîreti'l-Arabiyye fî asri'r-Rasûl ve Hulefâihi'r-Râşidîn*⁹⁰ adlı makalenin araştırmamıza yön verme açısından kıymetli olduğunu ifade etmek gerekir. Bu çalışma ticari anlaşmalara, kullanılan paralara, Mekke, Medine, Şam ve Mısır gibi ticaret merkezlerine, bu merkezlerde bulunan ticaret mallarına ve pazarlarına dair veriler ihtiva etmiştir.

Bunların yanı sıra W. Heyd'in (ö. 1968) *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*⁹¹ ismiyle Türkçeye çevrilen kitabı ele aldığımız dönemi de içine alması nedeniyle konumuza kayda değer katkılar sağlamıştır. Eserde, ticari faaliyetlerin yoğun olduğu bölgelerin fethiyle birlikte Bizanslıların bu durumdan ciddi anlamda etkilendiği ifade edilmiştir. Bunun yanında Henri Pirenne'nin (ö. 1935) *Orta Çağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*,⁹² K. Hitti'nin (ö. 1978) *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*,⁹³ J.H. Kramers'in (ö. 1951) *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*⁹⁴ ile G. S. Hodgsonun (ö. 1968) *İslâm'ın Serüveni*⁹⁵ adlı eseri zaman zaman müracaat edilen kaynaklar olmuştur.

⁸⁸ el-Emîn Muâz Osman Sâlih, *Ahvâlü'l-iktisâdiyye fî ahdi'r-Rasûl*, Câmî'atü Hartûm, 2003.

⁸⁹ Necdet Hammâş, *eş-Şâm fî sadri'l-İslâm mine'l-fethi hattâ sukûtu hilâfetu Benî Ümeyye*, Dârü Tallâs, Dımaşk, 1987.

⁹⁰ Abdülaziz b. İbrahim el-Umerî, *et-Ticâretü'l-hâriciyye li'l-Cezîreti'l-Arabiyye fî asri'r-Rasûl ve Hulefâihi'r-Râşidîn*, Mecelletü'l-Buhûs, Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Dâretü'l-Melik Abdülaziz, c. 29, Sayı 1, 2003, s. 11-50.

⁹¹ Heyd W., *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, T.T.K., Ankara, 2000.

⁹² Henri Pirenne (ö. 1935), *Orta Çağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 10.

⁹³ Philip K. Hitti (ö. 1978), *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995.

⁹⁴ J.H. Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, çev. Ömer Rıza, Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, b.y., 1934.

⁹⁵ G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 3c., çev. Berkay Ersöz, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2017.

Patricia Crone'nin *Ticâretu Mekke ve Zuhûr'l-İslâm* adıyla Arapça'ya çevrilen *Meccan Trade and the Rise of İslâm*⁹⁶ adlı eseri Mekke'nin Yemen, Irak, Şam, Mısır, Habeşistan ve diğer bölgelerle olan ticaretine ve ticarete konu olan ürünlerine dair bilgiler içermesi yönüyle araştırmamıza katkı sağlamıştır. Ayrıca bölgelere has ürünlerin taşımacılığını yapan Kureyş'in, kullandıkları ticaret rotalarına ve gittikleri yerlerdeki ürünlerin mübadelesine değinen Faruk Abu-Chakra'nın "*Asian Trade Routes: Continental and Maritime*": *Trade and Trade Routes of the Quraysh*"⁹⁷ adlı çalışmasından özellikle giriş bölümünde faydalanılmıştır. Bunun yanında Medine'ye hicret sonrası Müslümanların Kureyş kervanlarına baskı yapması neticesinde istedikleri neticeye ulaştığını ifade eden K. N. Caudhuri'nin *Trade and Civilisation in the Indian Ocean an Economic History From the Rise of İslâm to 1750*⁹⁸ adlı çalışması Kureyş'in ticareti mevzusu açısından değerli bir araştırmadır. Ayrıca ticari ürünlerin çeşidine göre hangi iklimde yetiştiğine değinen Laurent Dechesne'nin Türkçe'ye *Coğrafya Ekonomisi: Ekonomik Coğrafya Prensipleri: Tabiat ve İnsan-Üretim-Tedavül-Ticarete Elverişli Mamüller*⁹⁹ olarak çevrilen eserinden de yararlanılmıştır.

Ülkemizde konumuzla yakın ilişkisi bulunan bazı çalışmalarından da faydalanılmıştır. Bunlar arasında Cengiz Kallek'in *Sosyal Servet'i*¹⁰⁰ adlı çalışmasından özellikle kavramların işlenişinde istifade edilmiştir. Ayrıca Mehmet Mahfuz Söylemez'in Kûfe'nin ticaretine ilişkin bazı konuları ihtiva eden *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*¹⁰¹ adlı çalışması burada zikredilmeye değer bir eserdir. Bunun yanında Nihal Şahin Utku'nun *Kızıldeniz'de Denizcilik, Ticaret ve*

---

⁹⁶ Patricia Crone, **Meccan Trade and the Rise of İslâm; Ticâretu Mekke ve Zuhûr'l-İslâm**, çev. Âmâl Muhammed er-Rûbî, el-Meclisü'l-E'lâ li's-Sekâfe, 2005.

⁹⁷ Faruk Abu-Chakra, **Asian Trade Routes: Continental and Maritime: Trade and Trade Routes of the Quraysh**, ed. Karl Reinhold Haellquist, Curzon, London, 1991.

⁹⁸ K.N. Caudhuri, **Trade and Civilisation in the Indian Ocean: an Economic History From the Rise of İslâm to 1750**, Cambridge University, 1985.

⁹⁹ Laurent Dechesne, **Coğrafya Ekonomisi: Ekonomik Coğrafya Prensipleri: Tabiat ve İnsan-Üretim-tedavül-Ticarete Elverişli Mamüller**, (y.y., t.y.), çev., Cevat Yücesoy, Şekip Yeğin, Ege Matbaası, İstanbul, 1949.

¹⁰⁰ Cengiz Kallek, **Sosyal Servet: İslâm'da Yönetim-Piyasa İlişkisi**, Klasik Yayınları, 2018.

¹⁰¹ Mehmet Mahfuz Söylemez, **Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015.

*Yerleşim*¹⁰² adlı çalışması araştırmamızın muhtelif başlıklarında ana kaynaklara ulaşmamıza yardımcı olmuştur.

Ticaretle ilgili genel tasavvurun oluşturulmasına katkı sağlayan farklı araştırmalardan da faydalanılmıştır. Bunların başlıcaları arasında Faruk Bal'ın *Arap Yarımadası'nda Ticaret*¹⁰³ adlı çalışması, Ahmet Turan Yüksel'in *İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*¹⁰⁴ adıyla yayımlanan doktora tezi ve iktisadi yapının ele alındığı Mustafa Özbakır'ın *Dört Halife Döneminde Ekonomik Yapı (632-661)*¹⁰⁵ adlı yüksek lisans çalışması bulunmaktadır. Bu son eserde ele aldığımız dönemin ticaretine, para türüne ve ürün fiyatlarına genel hatlarıyla değinilmiş ancak bazı yargıların örneklendirilmediği görülmüştür. Meselâ Hz. Ömer döneminde Müslümanların kara ve deniz yoluyla Çin ile ticari ilişkilerinin olduğu ifade edilmiş ancak buna dair bir veri sunulmamıştır.

Devamında araştırmamıza katkı sağlayan çalışmalar bulunmaktadır. İncelediğimiz döneme ışık tutması açısından gerek Hz. Peygamber ve Câhiliye dönemi ticareti ile ilgili yapılan çalışmalar gerekse “ilk dönem ticareti” adıyla bilinen araştırmalar işimizi bir anlamda kolaylaştırmıştır. Bunlar arasında Elnure Azizova'nın *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler* adlı çalışması,¹⁰⁶ Hüseyin Baysa'nın *Hukuk Sosyolojisi Açısından Vahiy Döneminde Ticari Hayat*¹⁰⁷ başlıklı doktora tezi, Sezai Çelik'in *Emevîler'de Ticari Hayat*¹⁰⁸ ve Ahmet Akgül'ün *Câhiliyeden Hz. Peygamber Devrinin Sonuna Kadar Ticari Hayat*¹⁰⁹ adlı yüksek lisans tezlerini saymak mümkündür. Zikredilen bu eserlerde her ne kadar farklı dönemler ele alınmışsa da bazen konumuzla ilişkili mevzulara

---

¹⁰² Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz'de Denizcilik, Ticaret ve Yerleşim (VII.-XI.YÜZYILLAR, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE., İstanbul, 2005.*

¹⁰³ Faruk Bal, *Arap Yarımadası'nda Ticaret: Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi*, Beka Yayıncılık, İstanbul, 2015.

¹⁰⁴ Ahmet Turan Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, Beyan Yayınları İstanbul, 1999.

¹⁰⁵ Mustafa Özbakır, *Dört Halife Döneminde Ekonomik Yapı*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, SBE., Erzurum, 2018.

¹⁰⁶ Elnure Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, TDV, Ankara, 2007.

¹⁰⁷ Hüseyin Baysa, *Hukuk Sosyolojisi Açısından Vahiy Döneminde Ticari Hayat*, Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE., Samsun, 2011.

¹⁰⁸ Sezai Çelik, *Emevîler'de Ticari Hayat*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE., Ankara, 2002.

¹⁰⁹ Ahmet Akgül, *Câhiliyeden Hz. Peygamber Devrinin Sonuna Kadar Ticari Hayat*, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi SBE., Şanlıurfa, 2001.

yüzeysel de olsa değinilmiştir. Ayrıca siyasi, idari ve ekonomik yönden Sâsânîler dönemi İran tarihinin anlatıldığı Ahmet Altungök'ün *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*¹¹⁰ adlı çalışması, istifade ettiğimiz bir başka eser olup Sâsânî devletinin dağılma döneminin incelendiği bölümde ticaret merkezleri ve ticaret yolları hakkında veriler içermiştir.

Son olarak konumuzla ilgili mevzuların işlendiği makalelerden bazılarını belirtmekte fayda vardır. Çalışmamızın giriş bölümüne veriler sağlayan Töre Sivrioğlu'nun *Sâsânîler Dönemi İran'ında Limanlar ve Deniz Ticâreti*¹¹¹ adlı makalesi önemli bir başvuru kaynağı olmuştur. Çalışmada Sâsânîlerin Çin ve Hindistan'la olan ticari ilişkilerinin büyük bir bölümünün nehir ve deniz yolları kullanılarak yapıldığı ifade edilmiştir. Fırat ve Dicle nehirleri üzerinden hareket eden gemilerin Übülle ve Basra Körfezi üzerinden Hindistan ve Srilanka'ya (seylan) ulaştığına dair veriler aktarılmıştır. Ayrıca sikke başlığında aynı yazarın *Ortaçağ İslâm Sikkelerinde Hellen, Roma-Bizans Etkisi*¹¹² adlı makalesinden de faydalanılmıştır.

Übülle liman kentinin tarihine ve limanın Uzak Doğu ile Ön Asya'nın irtibatını sağlaması nedeniyle taşıdığı öneme vurgu yapan T. Yıldırım – A. Altungök'ün *Erken Orta Çağlarda Übülle Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi*¹¹³ adlı makalesi istifade edilen çalışmalardan bir diğeri olmuştur. Müslümanlar tarafından Übülle fethedildikten sonra da buradaki ticari hareketliliğin devam ettiğine dair veriler sunulmuştur. Bunun yanında Sezgin Güçlüay'ın *İmparator Herakleios Dönemi (610-641) Bizans İmparatorluğu'nun Genel Ekonomisi ve Ticaret Politikası*¹¹⁴ adlı makalesinde Bizans'ın Sâsânîlere karşı verdiği başarılı mücadele sonrası ekonomisinin iyileşmeye doğru gittiği ancak

---

¹¹⁰ Ahmet Altungök, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi* (Sâsânî Dönemi, MS. 226-652), Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2015.

¹¹¹ Ulaş Töre Sivrioğlu, *Sâsânîler Dönemi İran'ında Limanlar ve Deniz Ticâreti*, Tarih Okulu Dergisi, say. 22, 2015.

¹¹² Ulaş Töre Sivrioğlu, *Ortaçağ İslâm Sikkelerinde Hellen, Roma-Bizans Etkisi*, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, c. 1, s. 2, 2014.

¹¹³ Taner Yıldırım-Ahmet Altungök'ün, *Erken Orta Çağlarda Übülle Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi*, Turkish Studies, s. 1185-1197, Ankara, 2014, s. 1188.

¹¹⁴ Sezgin Güçlüay *İmparator Herakleios Dönemi (610-641) Bizans İmparatorluğu'nun Genel Ekonomisi ve Ticaret Politikası*, Fırat Ü.S.B. Dergisi, c. 28, say. 1, Ocak-2018.

yükselen Arap akınları karşısında önemli bölgelerin kaybedilmesi sonucu güç kaybederek ticari açıdan büyük darbe aldığına dikkat çekilmiştir.

A. Bakır ve A. Altungök'ün ortak kaleme aldığı *Erken Orta Çağların Şehirler Topluluğu: Medâin*¹¹⁵ adlı şehir çalışmasından, Medâin'in ekonomik yapısının işlendiği bölümden yararlanılmıştır. Ayrıca ele aldığımız dönemin köle fiyatlarıyla ilgili veriler aktaran A. Bakır'ın *Orta Çağ İslâm Dünyasında Köle Fiyatları*¹¹⁶ adlı makalesini de zikretmek gerekir. Çalışmamızın Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde devlette görevli olanların ticaretleri ile ilgili uygulamaların anlatıldığı bölümde M. Söylemez'in Kûfe örneği üzerinden ele aldığı *Hz. Osman dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi*¹¹⁷ adlı makalesinden de istifade edilmiştir. Ayrıca bey' ile ribâ arasındaki fark başta olmak üzere şirâ, semen, ribh ve deyn gibi kavramlar üzerinde duran Cengiz Güneş'in, *Kur'ân'da Ticaret Dili ve Kavramları*¹¹⁸ adlı çalışması yararlandığımız bir başka makale olmuştur.

III-Râşid Halifeler Öncesinde Ticari Hayat

Râşid Halifeler dönemi¹¹⁹ ticari hayatına bir zemin oluşturması bakımından İslâm öncesi dönemde Arap Yarımadası'nda ticari hâkimiyetin Kureyş'in eline geçmesi ve sonrasında gerçekleştirilen ticari faaliyetler önem arz etmektedir.

Arap Yarımadası'nın önemli şehirlerinden biri olan Mekke, İslâm öncesi dönemden beri ticari hareketliliğe sahipti. Buranın sakinlerinden olan Kureyş kabilesinin en önemli geçim kaynağı ticaretti. Bu yüzden olsa gerek Kureyş kelimesinin; kazanmak, kazanç elde etmek anlamına gelen “tekarruş” (التَّكْرُّش)

¹¹⁵ Abdulhalik Bakır - Ahmet Altungök: *Erken Orta Çağların Şehirler Topluluğu: Medâin*, Türk Tarih Kurumu Belleten, Ankara, 2014, c. LXXVIII, sayı: 281.

¹¹⁶ Abdulhalik Bakır, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Köle Fiyatları*, Belleten Dergisi, c. 81, say. 292, 2017.

¹¹⁷ Mehmet Mahfuz Söylemez, *Hz. Osman dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi*, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 2, say. 3, 2003/1.

¹¹⁸ Cengiz Güneş, *Kur'ân'da Ticaret Dili ve Kavramları*, Umde Dini Tetkikler Dergisi, say. 2, 2019.

¹¹⁹ Kaynaklarda bu dönem için isim olarak kullanılan “Hulefâ-i Râşidîn” tamlamasındaki *râşidîn* kelimesi, “doğru yolda olan, doğruya ve hakka sınıksız sarılan, kemale ermiş” anlamındaki *râşid* kelimesinin çoğuludur. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir'e biat edilmesiyle başlayan, daha sonra Hz. Ömer ve Osman'ın hilâfetleriyle sürüp Hz. Ali ile sona eren döneme Râşid Halifeler dönemi denilir. Otuz yıl kabul edilen bu döneme Hz. Hasan'ın altı aylık iktidar dönemini dâhil edenler olduğu gibi, sadece ilk dört halifenin iktidar döneminden ibaret görenler de vardır. Bkz. Adnan Demircan, “İslâm Tarihi ve Medeniyeti (Râşid Halifeler Dönemi)”, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, c. II, s. 29-30; Fayda, “Hulefâ-i Râşidîn”, DİA, c. XVIII, s. 325.

kelimesinden geldiği, kelimenin kökenine dair sunulan ihtimaller arasındadır. Kendi kazançlarından yiyen tüccar kavim olarak tanınan Kureyşliler¹²⁰ arasında tüccar olmayana çok da değer verilmezdi.¹²¹ Dolayısıyla güç sahibi Kureyşlilerin çoğunun bu vasfa sahip olduğu¹²² ve ticaretteki başarılarına göre boylara ayrıldıkları görülmektedir.¹²³

Yemen’de kurulan Himyerî Devleti (M.Ö. 115–M.S. 525) Hicâz Arapları üzerinde siyasi hâkimiyet kurmuş ve bunun bir yansıması olarak bölgenin ticaretini de kontrolünde tutmuştur.¹²⁴ Yemâme ve Bahreyn gibi yerlerden Yemen’e gelip yerleşen zengin tüccarlar Arap beldeleri ile mücavir bölgeler arasında ticari ürün taşımacılığını¹²⁵ Hicâz Arapları- özellikle de Kureyşliler- üzerinden yaparak büyük servet sahibi olmuşlardır. Taşımacılığını yaptıkları ticari ürünler arasında güzel koku (ıtır), buhûr, hurma, kuru üzüm, deri mamülleri, değerli taşlar ve tekstil ürünleri bulunmaktaydı. Ticari ilişki içinde oldukları Bizans, Sâsânî, Habeşistan ve Hindistan gibi yerlere ticari ürünleri götürüp satmakta ve oradan da ürünler satın almaktaydılar.¹²⁶

Yemen’i işgal eden Habeşliler (Miladi 525), kara ve deniz ticareti vasıtasıyla önemli gelire sahip ve Hicâz Arapları üzerinde etkili olan Himyerîlerin hâkimiyetine son verdi.¹²⁷ Siyasi istikrarsızlık Yemenlilerin Hicâz üzerindeki etkisini zayıflatmış ve bunun neticesinde ticari sahada oluşan boşluğu Kureyşliler fırsata dönüştürmüşlerdir.¹²⁸ Bundan böyle ticaret Yemenlilerin hâkimiyetinden tedricen çıkıp Kureyşlilere geçmeye başlamıştır. Kazançlarının büyük bir kısmını ticaretten

¹²⁰ Kurtubî, *el-Câmi*‘, c. XX, s. 203.

¹²¹ Ebü’r-Rebî‘ Süleymân b. Mûsâ b. Sâlim el-Kelâî (ö. 634/1237), *el-İktifâ bimâ tedammenehû mine’l-megâzî Rasûlillâh ve’s-selâseti’l-hulefâ*, 2c., Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1999, c. I, s. 126.

¹²² el-Efgâni, *Esvâku’l-Arab*, s. 131.

¹²³ Abu-Chakra, *Trade and Trade Routes of the Quraysh*, s. 39.

¹²⁴ el-Efgâni, *Esvâku’l-Arab*, s. 20.

¹²⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, c. XVI, s. 284.

¹²⁶ el-Efgâni, *Esvâku’l-Arab*, s. 15, 20.

¹²⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, c. VII, s. 214; Neşet Çağatay, *İslâm’dan Önce Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1957. Himyerîlerin sahip olduğu geniş ticaret ağı için bkz. Mahmut Kelpetin, *İslam Öncesi Güney Ve Kuzey Arabistan*, KURAMER Yayınları, İstanbul 2016, s. 109-110.

¹²⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, c. XIII, s. 285.

elde eden Kureyşliler, ilk olarak Yemenlilerle ticari ortaklıklar geliştirmiş ve zamanla Yemenli tüccarlara boyun eğdirerek Arap Yarımadası'nda önemli bir güç haline gelmişlerdir.¹²⁹ Bu gücün oluşmasında Hicâz bölgesinden geçen iki önemli ticaret güzergâhında bulunan Mekke ve Medine şehirlerinin payı büyüktür.¹³⁰

Yemen'in kontrolünde olan ticari taşımacılık tamamen Kureyşlilere geçince Güney Arapların ticari mallarını Dümetu'l-Cendel üzerinden Filistin pazarlarına, Şam bölgesindeki ve Akdeniz havzasındaki ticari ürünleri de Hicâz, Necd ve Yemen'e ulaştırarak büyük kârlar elde etmişlerdir.¹³¹ Bir yandan Gazze ve Şam bölgesinden zeytinyağı, kuru üzüm ve metal savaş malzemeleri gibi Akdeniz ürünlerini satın alırken diğer taraftan baharat, parfüm, ilaç, deri, fildişi, ipek ve tahta gibi Hindistan ve Güney Asya ürünlerinin ticaretini yapmışlardır.¹³² Ayrıca Hindistan ve Habeşistan kaynaklı lüks malların ve Yemen kaynaklı parfümlerin (buhûr) Şam ve Akdeniz ülkelerinin ürünleriyle mübadelesini yapmış böylece ticari bağlarını Basra Körfezi ve Irak'a kadar uzatabilmişlerdir.¹³³ Bu sayede Kureyşliler zenginleştikleri gibi Mekke şehri de ekonomik gücün merkezi olmuştur.¹³⁴

Mekkelilerin giderek gelişen ticaretleri karşısında Yemen valisi Ebrehe (ö. 570 [?]) Arap hacılarını San'a'ya çekmek için Kâbe'ye alternatif olarak "Kulleys" adında büyük ve görkemli bir kilise yaptırmıştır.¹³⁵ Bu yolla San'a'yı aynı zamanda ticaretin cazibe merkezi hâline getirmek istiyordu. Bir Bedevi Arap'ın kiliseyi pislemesini bahane edip Kâbe'yi yıkma girişiminde bulunan Ebrehe'nin¹³⁶ asıl amacı Kâbe'ye hâkim olduktan sonra Kureyş'in ticari gücünü zayıflatıp Mekke'nin ticaretini kontrol altına almaktı. Zira Mekke'li tüccarlar Şam ile Yemen, Habeşistan ile Irak arasındaki ticari ürünlerin alım satımını ve taşımacılığını yapmaktaydılar.¹³⁷

¹²⁹ el-Efgâni, *Esvâku'l-Arab*, s. 21,25; bkz. Atiyye Kavsi, *Ticâretu Mısır*, s. 23; Abu-Chakra, *Trade and Trade Routes of the Quraysh*, s. 38.

¹³⁰ el-Efgâni, *Esvâku'l-Arab*, s. 21,25; bkz. Atiyye Kavsi, *Ticâretu Mısır*, s. 23.

¹³¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, c. XIII, s. 285; Caudhuri, *Trade and Civilisation*, s. 43.

¹³² Abu-Chakra, *Trade and Trade Routes of the Quraysh*, s. 40.

¹³³ ed-Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, s. 20.

¹³⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, c. XIII, s. 285; Abu-Chakra, *Trade and Trade Routes of the Quraysh*, s. 38.

¹³⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, c. I, s. 43; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, c. VI, s. 19.

¹³⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, c. I, s. 45.

¹³⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, c. XIII, s. 283; Kelpetin, *Güney Ve Kuzey Arabistan*, s. 105.

Ebrehe, bu ticari güzergâhlarla birlikte Yemen'den kuzeye gidecek malların Kızıldeniz yoluyla kendi kontrolünde taşınmasını da hedeflemekteydi.¹³⁸ Ticari anlamdaki bu girişimlerinde başarılı olamamış ve Kâbe'yi yıkma girişimi de sonuçsuz kalarak aldığı yaralar sonucu San'a'da ölmüştür.¹³⁹ Ancak az da olsa Mekke ticareti bundan etkilenmiş¹⁴⁰ öyle ki onun ölümünden sonra bile bir baskın korkusu sebebiyle Kureyşlilerin rahat hareket edemedikleri görülmektedir. Meselâ Habeşlilerin gemilerle Cidde'ye yanaştığını duyan Mekkeliler kendileriyle savaşmak için geldiklerini zannedip gerekli tedbirleri almışlardır. Daha sonra bunun böyle olmadığını öğrendiklerinde getirilen yiyecekleri deve ve merkeplerle iki gecelik mesafeden alıp taşımışlardır.¹⁴¹

Ebrehe sonrası hicretin 9. yılında (630) Sâsânîlerin Yemen'de kurduğu hâkimiyet daha sonra bölgeye vali olan Bâzân'ın Müslüman olmasıyla son bulmuştur.¹⁴² Bu süre zarfında Yemen'de yaşanan iç karışıklıklar, Habeşistan ve Nabatîler üzerinden mal sevkiyatının zorluğu ve bu güzergâhlar üzerinde bulunan ticaret yollarının emniyetsiz oluşu gibi sebepler Kureyş'in ticari hâkimiyetine güç katmıştır.¹⁴³ Sâsânîler ile Bizanslılar arasında yaşanan çatışmalarda halkların can ve mal emniyeti zayıflamış, tüccarlar yollardaki tehlikelere maruz kalmamak için uzak yolları tercih etmişlerdir. Savaşlar nedeniyle köylüler verimli topraklarını bırakıp şehirlere göç etmiş, dolayısıyla toprakları verimsiz hâle gelmiş ve ticari hayat bundan ciddi manada etkilenmiştir. Bu olumsuz durumları fırsata çeviren Kureyşliler ticaret alanlarını farklı coğrafyalara taşımıştır.¹⁴⁴

Kureyş'in ticari plandaki başarısının bir kısmı dış sebeplere bağlıken bir kısmı ise iç sebeplere bağlıydı. Bunların başında sahip oldukları tahammus (Hums) inancı¹⁴⁵ gelmekteydi. Câhız, Kureyş'in ticarete yönelme sebebini tahammus

¹³⁸ ed-Dûrî, **İslâm İktisat Tarihine Giriş**, s. 19; Demircan, **İslâm Tarihi ve Medeniyeti (Hz. Peygamber Dönemi)**, c. I, s. 151.

¹³⁹ İbn Hişâm, **es-Sîretü'n-nebeviyye**, c. I, s. 58; bkz. Patricia Crone, **Ticâretü Mekke**, s. 244.

¹⁴⁰ el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 107.

¹⁴¹ Kurtubî, **el-Câmi'**, c. XX, s. 209.

¹⁴² Taberî, **Târîh**, c. III, s. 158. Bkz. Ümit Eskin, **Abbâsiler Döneminde Valilik (132-232/750-847)**, Siyer Yayınları, İstanbul, 2022.

¹⁴³ el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 21.

¹⁴⁴ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. VII, s. 159,163.

¹⁴⁵ Tahammus, dinde katı ve tavizsiz olmak demektir. Kureyş ve onların dinini kendine din edinen Kinâne gibi kabilelere verilen bir isim olan Hums kelimesinden türemiştir. Kureyşliler, kendilerini

inancına olan bağılılıkları ile izah etmiştir. Bu inancın onları savaş ve savaşın getirdiği kazançlardan alıkoyduğunu ve bu yüzden geçinmek için önlerindeki tek seçeneğin ticaret olduğunu ifade etmiştir. Bunun için de Şam, Habeşistan ve Mısır bölgelerine ticaret amacıyla yolculuklar yaparak tüccar vasfına sahip olduklarını dile getirmiştir.¹⁴⁶

Kureyş'in başarıya ulaşmasında, Mekke'nin bir ticaret merkezi olması için Arapların Kâbe'ye duydukları kutsallık hislerini artırmaya çalışmaları da bir iç sebep olarak zikretmek mümkündür. Böylece Mekke'ye gelecek olan ziyaretçilerin sayısı artacak, bu da ticaretin canlanmasını sağlayacaktı.¹⁴⁷ Bunun için Mekke'nin etrafındaki Arap kabilelerini hacca teşvik edip buraya hacıların gelmesini ve kurulan pazarlarda alışveriş yapmalarını sağlamışlardı.¹⁴⁸ Yaptıkları ticarete herhangi bir taarruz ile karşılaştıklarında: "Bizler Allah'ın Haremi'nin (dokunulmaz kıldığı) sakinleriyiz." diyerek insanların onlara ilişkilerine mâni olmaktaydılar.¹⁴⁹

Kureyş özelinde Mekke halkının ticari anlamda başarıya ulaşmasındaki en önemli faktörlerden biri de farklı kabile ve ülkelerle yapılan îlâf (güvenlik) anlaşmalarıydı. Tüccar olarak bilinen Abdümenâfoğulları bu anlaşmalara öncülük etmişlerdi. Bu sebepledir ki "îlâf sahipleri" şeklinde tanınmışlardı. Hâşim, Şam bölgesindeki ticareti¹⁵⁰ Doğu Roma'dan aldığı ahit ile güvence altına alırken, Abdüşems Habeşistan, Muttalib Yemen, Nevfel ise Sâsânî hâkimiyetindeki yerleşim yerlerinde benzer güvenceler almıştı. Diğer taraftan farklı kabile liderleriyle de îlâf anlaşması yapılarak onlardan gelebilecek saldırıların önüne geçilmişti. Buna göre kervanlar güven içerisinde yoluna devam edecek, buna karşılık kabilelerin malları aynı kervanlarla karşılıksız ticari bölgelere taşınacaktı.¹⁵¹ Yapılan bu anlaşmalar

---

İbrâhim'in soyundan geldiklerini, Mekke'de oturduklarını ve burada Kâbe'nin hizmetinde bulunduklarını söylemekteydiler. Bu gibi imtiyazlar gerekçesiyle kendilerini diğer Araplardan üstün görmüş ve bu anlamda saygınlıklarını artırmak için bazı kuralları içeren Hums inancını ortaya atmışlardır. Bkz. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî (ö. 276/889), **el-Ma'ârif**, thk. Servet Ukkâşe, Heyetü'l-Mısriyye, Kâhire, 1992, s. 616; Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî el-Bağdâdî (ö. 245/860), **el-Münemmak fî ahhârî Kureyş**, thk. Hurşid Ahmed Fâruk, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1985, s. 127.

¹⁴⁶ Câhiz, **Resâil**, c. IV, s. 127.

¹⁴⁷ Şemseddin Günaltay, **İslâm Öncesi Arap Tarihi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1997, s. 56.

¹⁴⁸ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 287.

¹⁴⁹ Kurtubî, **el-Câmi'**, c. XX, s. 204.

¹⁵⁰ Bu bölgede yaşayan Nabatîler, Rumlar tarafından istilaya uğrayınca ticari etkinlikleri zayıflamıştır.

Bkz. el-Emin, **Ahvâlü'l-iktisâdiyye**, s. 42.

¹⁵¹ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 163; Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 287, 301.

neticesinde daha önce Mekke dışından gelen yabancıların Mekke'ye getirdiği malların ticaretiyle meşgul olan Kureyşliler bundan böyle ticaretlerini şehir sınırlarının ötesine taşımıştır.¹⁵² Bunun yanında Sâsânî ve Bizans medeniyetlerinden de haberdar olmuşlardır.¹⁵³

Kureyşlilerin Habeşlilerle, Sâsânîlerle ve Romalılar yaptıkları bu anlaşmalar çerçevesinde yazın Mısır ve Şam bölgelerine, kışın ise Yemen ve Irak'a ticari seferler düzenlenmekteydi. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm bu seferlere atıfta bulunmuştur.¹⁵⁴ Ticaret yapılan bu bölgelerden Şam ve Mısır bölgesi Romalıların kontrolündeyken Irak, İran ve Yemen bölgesi Sâsânîlerin himayesindeydi. Mekke'nin büyük tüccarlarından Abdullah b. Cüd'ân (ö. 600 [?]) Mısır'a mal götürüp oradan aldığı farklı malları Ukâz Pazarı'na getirip satmaktaydı.¹⁵⁵ Aynı şekilde Hz. Osman'ın babası Affân, ticaret için gittiği Dimaşk yolculuğunda öldüğü rivayet edilmektedir.¹⁵⁶

Şam bölgesinde Arapların kendilerine ait özel pazar yerleri bulunmaktaydı. Nitekim Busrâ, Kureyşlilerin Şam bölgesine giderken toplandıkları bir pazar yeri idi.¹⁵⁷ Bu bağlamda Rum Suresi'nde bahsi geçen en yakın yer anlamına gelen "ednâ'l-ard" tamlamasından kastedilen yerin Arapların iki pazarı Busrâ ve Ezriât olduğu rivayet edilmektedir.¹⁵⁸ Bu ilişkiler nedeniyledir ki Mekke'de Rumların kendilerine ait işletmeleri bulunmaktaydı. Onların diğer Arap bölgelerinden, Sâsânî hâkimiyetindeki Fars beldelerinden ve Çin'den aldıkları kokuların yaklaşık 100 milyon (dirhem) değerinde olması yapılan ticaretin ne boyutta olduğunu göstermektedir. Mekke'de kurdukları ticari ilişkilerle birlikte aynı zamanda Araplar hakkında bilgi toplamayı amaçlamaktaydılar.¹⁵⁹ Bütün bunlar bize Kureyş ile Rumlar arasındaki ticari ilişkilerin derinliğini göstermektedir.

Kureyşliler yaptıkları anlaşmalarla Sâsânîlerle de ticari ilişkilerini sürdürmüşlerdir. Ebû Süfyân (ö. 31/651) öncülüğündeki Kureyş ve Sakîf

---

¹⁵² el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 100.

¹⁵³ Abu-Chakra, **Trade and Trade Routes of the Quraysh**, s. 41.

¹⁵⁴ Kureyş, 106/1-4.

¹⁵⁵ el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 24-25.

¹⁵⁶ İbrahim el-Umerî, **et-Ticâretü'l-hâriciyye**, s. 20.

¹⁵⁷ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 292.

¹⁵⁸ Kurtubî, **el-Câmi'**, c. XIII, s. 440.

¹⁵⁹ el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 25.

kabilesinden bir grup, Kisrâ'ya geldiklerinde ticaret mallarını satmak istediklerini bunun için kendilerine izin verilmesini istemişlerdir.¹⁶⁰ Kureyş'in büyük tüccarlardan Ebû Süfyân, Müsâfir b. Ebî Amr, Abdullah b. Cüd'ân ve Amr b. Âs'ın babası Âs b. Vâil (ö. 622)¹⁶¹ gibi isimlerin Sâsânîlerin kontrolündeki Hîre'ye ticaret yaptıkları rivayet edilmektedir.¹⁶² Bu sebeptendir ki Kâdisiye Savaşı (15/636) öncesi Sâsânîlerin önemli komutanlarından Rüstem yaptığı konuşmada Arapların geçimlerini sağlamaları için kendi beldelerinde ticaret yapmalarına izin verildiğini hatırlatmış, dolayısıyla Müslümanlardan savaşmadan geri dönmelerini istemiştir.¹⁶³

Zikredilen anlaşmaların oluşturduğu güven ortamı sayesinde Kureyş kervanları farklı bölgelerde kurulan panayırlara problem yaşamadan iştirak etmeye başladı. Yılın farklı zaman dilimlerinde düzenlenen bu panayirlardan ilki Rebûlevvel ayının biri ile on beşi arasında Şam-Hicâz arasındaki Dûmetü'l-Cendel'de kurulmaktaydı. Daha sonra Cemâziyelâhir ayının birinden sonuna kadar Hecer'de kurulan el-Müşakkar panayırı; buradan da Receb ayının birinden beşine kadar kurulan Umân'daki Suhâr panayırı; Receb'in son gününde kurulan Debâ panayırı; Şâban'ın ortasında kurulan Şihr panayırı gelmekteydi. Ardından Ramazan ayının birinden onuna kadar kurulan Aden panayırı; Ramazan'ın ortasından sonuna kadar devam eden San'a panayırı; Zilkade ayının on beşinden sonuna kadar aynı günde devam eden Hadramut'ta bulunan Râbiye ile Ukâz panayırı kurulmaktaydı. Zilhicce'nin ilk gününden terviye gününe kadar Zülmecâz panayırından sonra Mina, âşûrâ gününden Muharrem'in sonuna kadar Hayber'deki Nitât ve Yemâme'deki Hecer panayırı kurulmaktaydı.¹⁶⁴

Kureyş bi'sete yakın dönemde ticari anlamdaki önemini devam ettirmekteydi. Bu dönemde Mekke sadece malların depolandığı ya da ticaretin yapıldığı bir yer değil, aynı zamanda gelen malların Şam, Yemen ve diğer bölgelere taşınmasında statejik bir merkezdi. Mekke ileri gelenlerinin istişare yaptığı, çeşitli konularda

¹⁶⁰ İbn Hacer, **el-İsâbe**, c. V, s. 254.

¹⁶¹ Âs b. Vâil muhtemelen ticaret amacıyla gittiği Ebva'da vefat etmiştir. Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 295.

¹⁶² Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 294, 296.

¹⁶³ Taberî, **Târîh**, c. III, s. 517; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, c. IX, s. 621.

¹⁶⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî el-Bağdâdî (ö. 245/860), **el-Muhabber**, thk. Ilze Lichtenstadter, Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut, t.y., s. 263, 268.

hükümün verildiği ve servet sahiplerinin bir araya geldiği Dârünnedve, bu özelliğinden olsa gerek Mekke'den hareket eden tüccarların veya ticaret kervanlarının çıkış noktasıydı. Ardından da bunların emniyet içerisinde dönmeleri için ilahlara dualar edilmekteydi. Kureyş'in dışındaki diğer Arap kabilelerinde ise kervanlar büyük meydanlarda toplandıktan sonra uğurlanmaktaydı. Kervanların dönüşleri yine aynı yerde olup karşılama törenleri düzenlenmekteydi. Burada kervan reisi Kâbe'yi ziyaret ettikten sonra evine gidip ardından kârları bölüştürmekteydi.¹⁶⁵ Ayrıca kervan dönüşlerinde develer kesilir, kutlamalar ve içki partileri düzenlenirdi.¹⁶⁶

Kureyş'in bu dönemde yapmış olduğu ticaretin iki farklı ayağını zikretmek yerinde olacaktır. Bunlardan biri Şam, Hicâz ve Irak bölgesi arasında zeytinyağı (الزيت) ve beyaz un (الدرمك) götürüp buralardan hurma, deri ve başka ticari mallarla dönen Nabatî¹⁶⁷ tüccarlardır. Nabatîlerin Arap beldelerinde kendilerine ait pazar yerleri bulunmaktaydı. Hâşim b. Abdümenâf'ın (ö. 524 [?]) Medine'de Nabatîlerin yılda bir kez toplandıkları pazara uğradığına dair rivayet¹⁶⁸ bunu teyit etmektedir. Bu rivayet aynı zamanda Medine ile Şam bölgesi arasında ticari bir ilişkinin olduğunu göstermektedir.

Diğer grup ise ekonomik durumları Nabatîlere göre daha iyi olan Yahudilerdir. Arap Yarımadası'nda en önemli merkezleri Yesrib çevresi ve Hayber¹⁶⁹ olup buralarda evler ve kaleler inşa etmişlerdi. Yerleşik hayat yaşamalarından dolayı ticaret ve ziraat ile uğraşmaları, onların ekonomik yönden güçlü bir konuma gelmelerini sağlamıştı. Yesrib'de mukim Evs ve Hazrec

¹⁶⁵ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 285, 290-300; el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 97.

¹⁶⁶ Abu-Chakra, **Trade and Trade Routes of the Quraysh**, s. 39.

¹⁶⁷ Nabatîler, İslâm'dan önce uygarlaşmış Arap milletlerinden biri olup ticaretle uğraşan bir kavimdir. Filistin ile Tûri Sina Yarımadası arasında yer alan Petra şehri onlara ait olup Hicâz'a kadar uzanan yerler kendilerine bağlı bulunmaktaydı. Nabatîler kurdukları devlet MS. II. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra Rumların istilasına uğramış ve böylece Acem ve Rum beldelerine dağılmışlardır. Bir süre sonra nesepleri karışmış ve dilleri bozulmuştur. Acemlere karışan gruplar Basra ile Kûfe arasındaki vadiye yani Irak Sevâd bölgesine yerleşmişken Rumlara karışanlar ise Suriye vadisine yerleşmişlerdir. Su kuyuları ve çiftliklerle çok ilgilendikleri için Enbât (Nabat) olarak isimlendirilmişlerdir. Bkz. İbn Hacer, **Fethu'l-bârî**, c. IV, s. 431; Muhammed Ferîd b. Abdurrezzâk b. Muhammed Kürd Ali (ö. 1372/1953), **Hıtatü's-Şâm**, 6c., Mektebetü'n-Nûr, Dımaşk, 1983, c. IV, s. 240; Corcî Zeydân, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, 2c., İletişim Yayınları, çev. Nejdî Gök, İstanbul, 2012, c. I, s. 42. Nabatîler'in kökeni ve ticari faaliyetleri hakkında detaylı bilgiler için bkz. Kelpetin, **Güney Ve Kuzey Arabistan**, s. 120,124.

¹⁶⁸ el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 22.

¹⁶⁹ el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 22.

¹⁶⁹ Medine Şam yolu üzerindeki bir nahiyenin adıdır. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. II, s. 409.

kabilelerini birbirine kıskırtmak suretiyle aralarındaki savaşları alevlendirmiş, böylece ticarete daha fazla söz sahibi olmuşlardı.¹⁷⁰ Sahip oldukları sermayeyi insanlara borç verip faiziyle kat kat geri alarak Yesrib üzerinde siyasi nüfuz oluşturmuşlardı. Ayrıca Şam ve Hicâz bölgeleriyle özellikle de Mekke ile ticari ilişkilere sahiptiler. Mekkeli tüccarlar hurma satın almak için Yesrib'e geldiklerinde ilk muhatapları onlar olmaktaydı. Zira hurma ticareti onların kontrolündeydi. Bunun yanında Şam bölgesinden hububat, şarap, giysi çeşitleri¹⁷¹ ve çeşitli kumaşlar getirdikleri rivayet edilmektedir.¹⁷² Ticaretteki etkinliklerinden dolayı Yahudiler, Kureyşlilerin öfkesine maruz kalmışlardır. Nitekim Hicâz'da ticaret yapan mahir bir Yahudi tüccar Kureyşliler tarafından öldürülmüştür.¹⁷³

Kureyş'in ticaret ile olan ilişkisi bi'setten sonra da devam etti. Kur'ân'ın ticaret ve ticaretle ilintili kavramları kullanarak olayları anlatmış olması¹⁷⁴ ve Hz. Peygamber'e ticaret içerikli soruların sorulması Kureyş'in ticarete ne derece önem verdiğini göstermektedir. Rivayete göre Hz. Peygamber'e "Ey Muhammed! Rabbin sana malın ucuzladığı ve pahalandığı zamanı bildirmedi mi? Ona göre satın alalım ve kazanç elde edelim. Aynı şekilde verimli yerleri bildirmedi mi? Oralara göç edelim."¹⁷⁵ soruları üzerine "De ki: "Ben kendim için, Allah'ın dilediği dışında ne bir fayda elde edebilirim ne de zarardan kurtulabilirim. Eğer gaybı biliyor olsaydım elbette bundan çok faydalanırdım, başıma kötülük de gelmezdi. Ben yalnızca inanan bir toplum için uyarıcı ve müjdeleyiciyim."¹⁷⁶ âyetinin nâzil olduğu rivayet edilmektedir. Hz. Peygamber onların bu istek ve sorularına karşılık "Eğer ben hangi malın ticarete çok satılacağını bilseydim o malın alıcısının olmadığı zamanlarda satın alırdım." demiştir.¹⁷⁷

İslâm dini Kureyş'in ticaretle meşguliyetini azaltacak ya da değersizleştirecek bir uygulamaya gitmemiştir. Aksine belli ilkeler çerçevesinde onları buna teşvik

¹⁷⁰ el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 23-24.

¹⁷¹ Halîl Feyyâz, **Turuku'l-kavâfili't-ticâriyye**, s. 196.

¹⁷² Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen ed-Diyârbekrî (ö. 990/1582), **Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefis**, 2c., Dârü Sâdır, Beyrut, t.y. c. II, s. 12; eş-Şerîf, **Mekke ve'l-Medîne**, s. 304.

¹⁷³ Belâzürî, **Ensâbu'l-eşrâf**, c. I, s. 73.

¹⁷⁴ **Fâtır**, 35/29; **Bakara**, 2/16, 86, 90, 217; **Tevbe**, 9/112; **Nur**, 24/37; **Cuma**, 62/11; **Saf**, 61/10, 11.

¹⁷⁵ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî (ö. 606/1210); **Mefâtîhu'l-gayb: et-Tefsîru'l-kebir**, Dârü İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, Beyrut, 1999, c. V, s. 225.

¹⁷⁶ A'râf, 7/188.

¹⁷⁷ Kurtubî, **el-Câmi'**, c. VII, s. 538.

etmiştir. Hz. Peygamber'in kendisi ve yakın çevresi bi'set öncesi ve sonrasında ticaretle uğraşmışlardır. Nitekim Hz. Peygamber'in, birinde amcası Ebû Tâlib ile birlikte bir diğerinde ise Hz. Hatice adına olmak üzere iki kez Şam bölgesine ticaret maksadıyla gittiği¹⁷⁸ ve Kays b. Sâib ile ticari ortaklık yaptığı bilinmektedir.¹⁷⁹ Bi'set sonrasında Mekke pazarlarında gezip dolaşması müşrikler tarafından "Bu ne biçim peygamber ki yemek yer, çarşıda pazarda dolaşır" eleştirilerine sebebiyet vermiştir.¹⁸⁰

Hz. Peygamber'in getirdiği din ile birlikte Kureyşli tüccarlardan bazıları Hz. Peygamber'in yanında yer alıp onunla birlikte Medine'ye hicret etmiş ve ticaretlerine burada devam etmişlerdir. Medine'de bulunan Kaynukâoğulları, Mezâhim ve Zübâle gibi büyük ve meşhur pazarların yanında¹⁸¹ Hz. Peygamber tarafından Müslümanlara ait Medine Pazarı kurulmuştur.¹⁸² Pazarda ticari hürriyetin sağlanmasının yanında satıcılardan vergi alınması yasaklanmış böylece ticaretin dışarıdan buraya kayması teşvik edilmiştir.¹⁸³

Pazarın kurulduğu yerin jeopolitik bir noktada olması Medine'ye hicret eden Müslümanların ticari tecrübelerinin bir yansımasının sonucu olduğu söylenebilir.¹⁸⁴ Zira pazar Medine'ye girişi sağlayan ana yol üzerinde kurulmuştur. Burası; Mekke, Şam ve Yemen'den gelenlerin şehre giriş yaptığı noktada bulunmaktaydı. Dolayısıyla dışarıdan gelen tüccarlar öncelikle Medine Pazarı'na, ardından şehrin iç taraflarındaki Kaynukâoğulları çarşısına uğramaktaydılar.¹⁸⁵ Bu durum Müslümanlara ticari üstünlük sağladığı gibi aynı zamanda Yahudilerin ticaretteki etkinliklerini yavaş yavaş azalmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Kureyş'i Rasûlullah'a (s) karşı kışkırtma girişiminde bulunarak ona zarar vermeye çalışmışlardır. Bunun üzerine Hz. Peygamber Kaynukâoğulları'nı ardından Nadîroğulları'nı ve sonrasında da Kurayzaoğulları'nı Medine'den çıkarmıştır. Bu da

¹⁷⁸ Belâzürî, *Ensâbu'l-eşrâf*, c. I, s. 96-97; Taberî, *Târîh*, c. II, s. 277, 280, 361.

¹⁷⁹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, c. IV, s. 358. İsmi Sâib b. Şerîk olarak da geçmektedir. Serahî, *el-Mebsût*, c. XI, s. 151.

¹⁸⁰ Furkan 25/7.

¹⁸¹ el-Efgâni, *Esvâku'l-Arab*, s. 298.

¹⁸² Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, c. II, s. 256.

¹⁸³ Hakkı İsmail, *Esvâkü'l-Arabi't-ticâriyye*, s. 102.

¹⁸⁴ al-Ammarât, *en-Neşâtu't-ticâriyye*, s. 68.

¹⁸⁵ Halîl Feyyâz, *Turuku'l-kavâfili't-ticâriyye*, s. 158-159.

Medine halkının ticaretini artırmıştır.¹⁸⁶ Bundan böyle ticari anlamda Yahudilere bağımlılık ortadan kalkmış ve Medine tüccarları, Muhacir Kureyşli tüccarlarla birlikte daha etkin olmaya başlamıştır.

Öte taraftan Medine yakınlarından geçen Şam ve Irak kervan yolu kontrol altına alınarak henüz Müslüman olmayan Kureyşli tüccarlar üzerinde baskı kurulmuş¹⁸⁷ ve neticede onların tavizler vermesine sebep olmuştur. Hicretin üzerinden henüz altı ay geçmemişti ki Hz. Hamza (ö. 3/625) Şam'dan Mekke'ye gitmekte olan kervanın önünü sahil kısmında yer alan el-Îs bölgesinde kesmek istemiş ancak Kureyş kervanı bu saldırıdan etkilenmeden kurtulmuştur.¹⁸⁸ Yine hicretin 8. yılında (630) Hz. Peygamber Ubeyde b. Hâris (ö. 2/624) komutasında Batn-ı Râbiğ denen yerde Kureyş kervanına karşı seriyye göndermiş ancak bu kervan da kurtulmayı başarmıştır.¹⁸⁹ Bu sebeptendir ki Mekke Kureyş'i, ticaret kervanlarının engellendiği ve bu yolla zarara uğradıklarını düşünerek Hz. Peygamber'i yol kesen anlamına gelen "el-Kâtî" vasfıyla nitelendirmekteydi.¹⁹⁰

Şam bölgesinden Mekke'ye dönen Ebû Süfyân'ın gözetimindeki Kureyş kervanına saldırı girişimi,¹⁹¹ Bedir Savaşı'na götüren süreci başlatmıştır. Bin deveden oluşan kervanın yaklaşık 50 bin dinar değerinde mala sahip olduğu zikredilir. Öyle ki her tüccar yüzde yüz kârla Mekke'ye dönmüştür.¹⁹² Bu saldırı girişiminden sonra Kureyş artık Müslümanlara galip gelmedikleri sürece ticaret yollarının hâliyle de ekonomilerinin tehlikede olduğunu görmüş ve böylece İslâm tarihinin ilk büyük savaşı olan Bedir Gazvesi (2/624) meydana gelmiştir.¹⁹³ Nitekim Ebû Süfyân ve Safvân b. Ümeyye (ö. 41/661) Mekkelilere yaptıkları bir konuşmada tüccar bir kavim olduklarını, Müslümanların yaptıkları bu saldırıların mallarını

¹⁸⁶ el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 24.

¹⁸⁷ Meselâ Hayber ve Tebûk gazveleri Şam'a giden ticaret kervanlarının geçtiği güzergâh üzerinde oldu. Lütfü Abdülvehhab, **el-Arab fi'l-usûri'l-kadîme**, Dârü'l-Ma'rifeti'l-Câmî'yye, s. 38, bkz. el-Kavâsimî, **et-Ticâre ve devletü'l-hilâfe**, s. 134; Caudhuri, **Trade and Civilisation**, s. 42.

¹⁸⁸ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. II, s. 6.

¹⁸⁹ Taberî, **Târîh**, c. II, s. 402.

¹⁹⁰ Tüccar biri olan Haccâc b. İlât, Mekke'ye malını almak için gittiğinde Kureyşliler onun Müslüman olduğundan habersiz olarak "Bize Muhammed'den haber ver. Bize ulaşan habere göre el-Kâtî' Haybere ulaşmıştır." demişlerdir. Taberî, **Târîh**, c. III, s. 18.

¹⁹¹ İbn Hişâm, **es-Sîretü'n-nebeviyye**, c. I, s. 618.

¹⁹² Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 301; bkz. Caudhuri, **Trade and Civilisation**, s. 42.

¹⁹³ Bedir Savaşı Medine'nin güney batısında Mekke yolu üzerinde meydana geldi. Lütfü Abdülvehhab, **el-Arab fi'l-usûri'l-kadîme**, II, s. 38.

tüketme noktasına getirdiğini, Mekke’de kaldıkları takdirde ana sermayelerinin tükeneyeceğini vurgulamışlardır.¹⁹⁴

Bedir olayından sonra Şam bölgesine giden yolu güvenilir bulmayan Kureyş, altı ay sonra¹⁹⁵ iyi bilmedikleri Irak yolunu bir kılavuz aracılığıyla kullanmaya başladı. Ebû Süfyân öncülüğünde birçok tüccarın eşlik ettiği büyük bir ticaret kervanı, bu güzergâh üzerinden yola çıkmış ancak Zeyd b. Hârise (ö. 8/629) öncülüğündeki seriyye, Necd Suyu olarak zikredilen Karede denen yerde kervanı ele geçirmiştir.¹⁹⁶ Aynı şekilde hicretin 6. yılında (628) Şam bölgesinden çok miktarda gümüşle dönmekte olan Ebû Süfyân öncülüğündeki Kureyş kervanı el-Îs denen yerde Zeyd b. Hârise tarafından ele geçirilmiş¹⁹⁷ ve buradan 100 bin (dirhem) değerinde ganimet malıyla dönülmüştür.¹⁹⁸

Kureyş ve müttefiklerinin, Hendek Savaşı (5/627) sırasında almış oldukları yenilgi sonrası artık ticaretleri iyice zorlaşmış, bunun için uzak mesafede bulunan Yemen’e ve Irak’a giden alternatif yollara yönelmişlerse de bunda başarılı olamamışlardır. Hudeybiye Antlaşması’ndan (6/628) sonra Ebû Basîr (ö. 6/628) ve beraberindekiler Kızıldeniz sahili tarafından Şam’a gitmekte olan Kureyş kervanlarına büyük zayıat yaşatmış¹⁹⁹ dolayısıyla Hz. Peygamber’den buna mâni olmasını istemişlerdir.²⁰⁰ Bu antlaşmayla birlikte daha önce Müslümanlar tarafından kontrolü sağlanan Mekke-Şam kervan yolu tekrar Kureyşlilere açılmış ve böylece Gazze’ye kadar giden kervanlar güven içinde geri dönmüş oluyordu. Nitekim Ebû Süfyân Hudeybiye Antlaşması sonrası Şam’a ticaret için gittiğini söylemiştir.²⁰¹ Bu

¹⁹⁴ Taberî, **Târîh**, c. II, s. 493; Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 297-298.

¹⁹⁵ Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musâ el-Horâsânî, el-Beyhakî (ö. 458/1066) **Delâilü’n-nübüvve ve marifetu ehvâli sâhibi’s-şerîa**, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 7c., Beyrut, 1984, c. III, s. 170.

¹⁹⁶ İbn Hişâm, **es-Sîretü’n-nebeviyye**, c. II, s. 50; Beyhakî, **Delâilü’n-nübüvve**, c. III, s. 170.

¹⁹⁷ Vâkıdî, **el-Megâzî**, c. II, s. 553.

¹⁹⁸ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 308. Bu kervanda Hz. Peygamber’in büyük kızı Zeyneb’in (ö. 8/629) henüz müşrik olan eşi Ebü’l-Âs (ö. 12/634) da bulunmaktaydı. Ebü’l-Âs Kureyşliler arasında “el-Emîn” vasfıyla bilindiği için hem kendi malını hem de Kureyş’in malını Şam bölgesine götürmüştü. Kervan ele geçirildiğinde o da esir alınmıştı. Zeyneb’in eman vermesiyle kurtulmuş ve ele geçirilen mallar da kendisine iade edilmişti. İbn Sa’d, **Tabakât**, c. II, s. 87; Taberî, **Târîh**, c. II, s. 470, 472.

¹⁹⁹ İbn Hişâm, **es-Sîretü’n-nebeviyye**, c. II, s. 322; Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 298-299.

²⁰⁰ İbn Hişâm, **es-Sîretü’n-nebeviyye**, c. II, s. 324.

²⁰¹ Taberî, **Târîh**, c. II, s. 646, 649; Marshall G. S. Hodgson, **İslâm’ın Serüveni**, c. I, s. 249.

antlaşma aynı zamanda Müslümanların da ekonomik yönden güçlenmesine katkı sağlamıştır.

Mekke'nin fethiyle (8/630) birlikte Hicaz bölgesinden geçen ticaret yolları Müslümanların kontrolüne geçmiş ve bundan böyle yönetim merkezi Medine'de Müslümanlar özellikle de Muhacirler daha aktif biçimde ticarete atılmışlardır. Ebû Hüreyre'nin (ö. 58/678) şu sözleri Hz. Peygamber döneminde Medine'deki ticaretin ne derece yoğun olduğunu göstermektedir: “Muhacir kardeşlerimizi çarşılarda alışveriş, Ensâr kardeşlerimizi de malları meşgul ederken Ebû Hüreyre karın tokluğuna Rasûlullah'tan (s) ayrılmazdı. Onların hazır bulunmadıkları meclislerde hazır bulunur ve onların belleyemedikleri sözleri bellerdi.”²⁰²

Bu dönemde Medine'de ticaret yapan meşhur sahâbîler bulunmaktaydı. Mekkeli olanlardan Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Hz. Ömer (ö. 23/644), Hz. Osman (ö. 35/565), Abdurrahman b. Avf (ö. 32/652), Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656),²⁰³ Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656) ve Hâtıb b. Ebî Beltea (ö. 30/650) gibi isimler dikkat çekmektedir. Bunların yanında Münkız b. Amr (ö. ?), Berâ b. Âzib (ö. 71/690), Zeyd b. Erkam (ö. 68/688) ve Ebû Talha el-Ensârî (ö. 34/654-55) gibi bazı Medineli olanların isimleri geçmektedir.²⁰⁴

Müslümanlar Medine'den Şam ve Irak bölgelerine kervanlar gönderip dönüşte farklı mallar getirmekteydiler.²⁰⁵ Kervanlar Medine'ye vardıklarında sevinç gösterileriyle karşılanmaktaydı. Rivayete göre insanların açlık çektiği ve fiyatların oldukça pahalılaştığı bir dönemde Dihye b. Halîfe el-Kelbî'nin (ö. 50/670) Dımaşk'ten gelen kervanı buğday, un ve daha başka temel ihtiyaç maddeleriyle Medine'ye ulaştığında insanlar âdetleri olduğu üzere davullar çalarak karşılama töreni yapmışlardır. Bu sırada Hz. Peygamber minberde cuma hutbesi vermekteydi. Hutbeyi dinlemekte olanların büyük bir kısmı kendilerine bir şey kalmaz endişesiyle hutbeyi terk edip kervana yönelmiş ve bunun üzerine “Onlar bir ticaret veya eğlence

²⁰² Buhârî, **Sahîh**, c. I, s. 35.

²⁰³ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 311.

²⁰⁴ Halîl Feyyâz, **Turuku'l-kavâfili't-ticâriyye**, s. 163. Ebû Talha, Yeruhâ denen yerde hurma bahçelerine sahip olup Medine'de en çok malı olan kişi olarak biliniyordu. Diyârbekrî, **Târîhu'l-hamîs**, c. II, s. 258.

²⁰⁵ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 311, 314.

gördükleri zaman seni ayakta bırakıp ona yöneldiler.” âyeti nazil oldu.²⁰⁶ Bu dönemde Medine’de ticaret ile ilgili emir ve yasak içeren birçok âyetin inmesi²⁰⁷ ticari hareketliliğin olduğunu göstermesi bakımından önemli bilgiler vermektedir.

Medine’de yaşanan bu hareketlilikle birlikte Hz. Peygamber ticaretin kurallarını, ahlâkî prensiplerini belirlemiş ve câhiliyeden kalma anlayış ve uygulamaları yasaklamıştır. Özellikle o dönem pazar yerlerinde ticaretin olmazsa olmazlarından biri kabul edilen ribâ uygulaması gelmekteydi. Rivayete göre Evs’in liderlerinden Uhayha b. Cülâh, kavmiyle yaptığı faiz işlemleri sebebiyle neredeyse onların tüm mallarına sahip olacaktı.²⁰⁸ Yine daha önceleri Yahudi tüccarların kontrolünde olan ve bir ribâ aracı olarak görülen sarraflık mesleğine yeni düzenlemeler getirilmiştir.²⁰⁹ Bunlar dışında fiyatların denetimine önem verilmiş, haksız rekabetin önüne geçilmeye çalışılmış²¹⁰ ve pazarlarda haraç alımı yasaklanmıştır.²¹¹ Şehirlilerin köylü adına alışverişine izin verilmemiş,²¹² pazarlara henüz ulaşmayan malların şehir dışında karşılanıp satın alınması engellenmiştir.²¹³ Bunun yanında olgunlaşmayan meyvelerin satımı yasaklanarak her türlü aldatmanın önüne geçilmiştir.²¹⁴ Hz. Peygamber’in Medine’de ticaret ile ilgili ortaya koyduğu bu ilkeler Arapların ticari hayatında yeni kırılmalara sebebiyet verdiği gibi Râşid Halifeler döneminde fethedilen diğer bölgelerin ticari hayatına da bir zemin oluşturmuştur.

Bizans ve Sâsânî hâkimiyetinde bulunan bölgelerden geçen ticaret yolları, ticaretin gelişmesine ve ürün çeşitliliğine ciddi katkılar sağlamaktaydı. Bu nedenle ticaret yolları Bizans ve Sâsânî devletleri arasında güç mücadelesine sahne olmaktadır. Özellikle Basra Körfezi üzerinden Irak ve Şam bölgesine ulaşan yol ile Yemen’den başlayarak Kızıldeniz ya da yarımada’nın batısı üzerinden geçerek

²⁰⁶ Cuma, 11; Kurtubî, *el-Câmi’*, c. XVII, s. 346.

²⁰⁷ Bakara, 2/383; Nisa, 4/29; Tevbe, 9/241; Nûr, 24/16; Cuma, 62/9-11.

²⁰⁸ eş-Şerîf, *Mekke ve’l-Medîne*, s. 302.

²⁰⁹ Tevfik Berv, *Târîhu’l-Arabî’l-kadîm*, Dârü’l-Fikr, b.y., 2001, c. I, s. 188.

²¹⁰ Ebü’l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî es-Semhûdî (ö. 911/1506), *Vefâü’l-vefâ bi-ahbâri dâri’l-Mustafâ*, 4c., Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1998, c. II, s. 263.

²¹¹ Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, s. 24; Semhûdî, *Vefâü’l-vefâ*, c. II, s. 257.

²¹² İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c. IV, s. 346.

²¹³ Buhârî, *Sahîh*, c. III, s. 73.

²¹⁴ Mâlik, *Muvatta*, c. II, s. 618.

Akdeniz'e ulaşan Hint yolu üzerinde hâkimiyet kurulmaya çalışılmıştır.²¹⁵ Buradan hareketle Râşid Halifeler dönemi ticari hayatına bir zemin oluşturması bağlamında bu bölgelerdeki Bizans-Sâsânî mücadelesine değinmekte fayda vardır.

Sâsânîlerin ve Bizanslıların büyük rağbet gösterdikleri utûr, baharat çeşitleri, sos, fildişi, sert ahşap (kereste) ve bazı ipek dokumalı tekstil ürünleri Çin ve Hindistan gibi ülkelerden gelmekteydi. Mevzubahis ürünlerin ticaretini yapan tüccarlar bunlardan büyük kârlar elde etmekteydi.²¹⁶ Özellikle bu ürünler arasında ipeğin önemli bir ticari meta olması taşıdığı güzergâhı da önemli hâle getirmekteydi.

Çinliler ipeği kendi gemileriyle uluslararası malların mübadele edildiği Seylan Adası'na getirdiklerinde, Sâsânî ve Hindistan gibi ülkelerin gemileri bunun taşımacılığını yapmaktaydı. Seylan Adası'ndan hareket eden gemiler Hindistan'ın batı sahiline, oradan da Basra Körfezi'ne gelmekteydi. Gemilerin körfezde rastladıkları ilk liman, Yakın Doğu mallarının başlıca boşaltılma yeri olan Übülle Limanı'ydı. Buradan hareket eden gemiler Dicle Nehri vasıtasıyla Sâsânîlerin başkenti Medâin'e yaklaşmış oluyordu. Fırat'ı takip ettiklerinde ise Sâsânîlerin hâkimiyetindeki Hîre'ye kadar ulaşıyordu. Sâsânîler ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra geri kalanını vergilendirip kendi nakliye araçlarıyla Bizans topraklarına geçiriyorlardı. Zira Kızıldeniz üzerinden giden güzergâh hariç diğer deniz ve kara yolları Sâsânîlerin kontrolündeki bölgelerde yer almaktaydı.

Ticari taşımacılık bakımından pek güvenli olmayan Kızıldeniz²¹⁷ üzerinde de hâkimiyet sağlamak için Bizanslarla aralarında çatışmalar olmuştur. Sâsânîler buraya hâkim olamamış ancak Arap Yarımada'sının güney ve doğu kıyılarındaki ticarete İslâm fetihleri gerçekleşinceye kadar etkin olmayı başarabilmişlerdir. Bunun yanında Hindistan'a, Batı Asya'ya ve Avrupa'ya uzanan kara yolu da Sâsânîlerin hâkimiyetindeki bölgelerden geçmekteydi.²¹⁸

²¹⁵ ed-Dûrî, **İslâm İktisat Tarihine Giriş**, s. 19; Sivrioğlu, **Sâsânîler Dönemi İran'ında Limanlar ve Deniz Ticâreti**, s. 47.

²¹⁶ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. VII, s. 169.

²¹⁷ Caudhuri, **Trade and Civilisation**, s. 42.

²¹⁸ Heyd W., **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, s. 7-9, 11, 21; Sivrioğlu, **Sâsânîler Dönemi İran'ında Limanlar ve Deniz Ticâreti**, s. 39; bkz. Gürhan Bahadır, **Anadolu'da Bizans-Sâsânî Etkileşimi (IV-VII. Yüzyıllar)**, Turkish Studies, sayı: 6/1, 2011, s. 707-726.

Doğudan deniz yoluyla gelen malların Basra Körfezi üzerinden batıya gönderilmesi doğu-batı ticaretinde Sâsânîleri önemli bir noktaya taşımıştı. Bir taraftan doğu-batı ticaretinde köprü vazifesi görmesi, öte taraftan kuzeyden Hazar Denizi'ne, güneyden Fars Körfezi'ne (Basra Körfezi'ne) egemen olması Sâsânîleri; Asya, Avrupa, Afrika ve Uzak Doğu Asya ülkeleri ile olan ticari münasebetlerde kilit bir konuma getirmişti.²¹⁹

Sâsânî bölgesi üzerinden Bizans topraklarına oradan da Avrupa'ya götürülen malların, Sâsânî hâkimiyetindeki yerlerde geçiş vergisine tâbi olması maliyetleri artırmış, dolayısıyla fiyatların yükselmesine neden olmuştu. Bizanslılar bir taraftan Sâsânîler ile fiyatların istikrarını sağlamak için vergi oranlarıyla ilgili bazı anlaşmalar yapmaya çalışırken öte yandan onları devre dışı bırakarak malların taşınmasında başka yollara yönelmişlerdir. Sâsânîlerin gözetiminden uzak bir yer olan Kızıldeniz üzerinden mal sevkıyatı yapmışlardır. Bizanslıların bu yolu kontrol altına alması için güçlü pozisyonda olan Habeşlilere ihtiyacı bulunmaktaydı.²²⁰ Zira Habeşliler güneyde Kızıldeniz'in çıkış noktasına (Yemen'e) hâkim iken kuzey kısmına da Bizanslılar hâkimdi. Bunun için İmparator Justinien, miladi 532'de Sâsânîleri devre dışı bırakarak Habeşistan üzerinden batı ile doğu arasında bir yol açma girişiminde bulundu. Onun bu girişiminin arka planında aynı zamanda dini ve siyasi çıkarları bir olan Habeşlilerle ticari ilişkilerini güçlendirmek de vardı. Dolayısıyla Bizanslılar, Hint ürünlerini kendileri gibi Hristiyan olan Habeşlilerden almaya başladı.²²¹

Bizanslılar doğrudan Kızıldeniz yoluyla doğu mallarını Kızıldeniz'in kuzeyindeki Süveyş civarındaki Kulzüm Limanı'na²²² oradan Akdeniz'e deve sırtında veya Kızıldeniz'i Nil'e bağlayan kanal yoluyla ulaştırabilmekteydiler. Ancak bu kanal sonraki zamanlarda kumlarla kapandı. Kulzüm Limanı ise Bizans topraklarında bulunan tek liman olup Bizanslılar buraya görevlileri atamaktaydı. Ayrıca Bizanslılar; Hindistan, Çin ve başka yerlere ait gemilerin Eyle'ye getirdikleri

²¹⁹ Altungök, **İran'da Devlet ve Ekonomi**, s. 18-19; bkz. Atiyye Kavsi, **Ticâretü Mısır**, s. 22; Sivrioğlu, **Sâsânîler Dönemi İran'ında Limanlar ve Deniz Ticâreti**, s. 40-41.

²²⁰ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. VII, s. 169-170.

²²¹ Heyd W., **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, s. 7,11.

²²² Kulzüm Limanı, Şam ve Mısır limanı olarak olarak vazife görmektedir. Bu bölgelerde bulunan ürünler Hicâz, Yemen ve Kızıldeniz sahilindeki yerlere bu liman üzerinden taşınmaktaydı. Ya'kûbî, **el-Büldân**, s. 178; İstahrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 30.

malların gümrük vergilerini ödedikten sonra kervanlarla bu malları Bizans hâkimiyetindeki Filistin veya Şam bölgesine götürmelerine izin vermektedir. Eyle, aynı zamanda bir ticaret şehri olup gemilerin demir attığı bir gümrük durağıydı.²²³

Bizanslıların, Sâsânîleri aracı yapmaksızın Hint ve Çin mallarını Seylan'dan Güney Arabistan'a, oradan da Habeşistan üzerinden batıya götürme şansına sahip olmaları onlara pek avantaj sağlamamaktaydı. Zira Basra Körfezi'ni bırakıp daha uzak yol olan Kızıldeniz üzerinden ürünlerin taşınması büyük maliyetler doğurmaktaydı.²²⁴ Kızıldeniz gemileri sağlam olmadığından malın nakliyesinde sıkıntılar yaşanmakta ve arzulanan başarı yakalanamamaktaydı. Bunun için Bizanslılar bir taraftan Sâsânîlerle siyasi çözümlere yönelip bölgedeki halkı Hristiyanlaştırma girişimlerinde bulunurken diğer taraftan da Şam ve diğer bölgelerdeki Araplarla iyi ilişkiler kurarak onları Sâsânîlere karşı kışkırtmaya çalışmaktaydı.²²⁵

Herakleios döneminde (610-641) Bizans ordusu, Sâsânîleri mağlup etmiş ve saraylarda pek çok işlenmemiş ipek ve işlemeli halılar ele geçirmiştir. Sâsânîlerin bu sıralarda ipekli veya pamuklu kumaş ve halı dokumaya başladığı tahmin edilmektedir. Aynı şekilde Bizanslılar da Beyrut civarında ipek böceği yetiştirmeye başlamış ve bu da Şam bölgesindeki ipekli kumaşların maliyetlerinin düşmesine sebebiyet vermişti.²²⁶

Bizans ve Sâsânî kontrolündeki bölgelerin fethedilmesiyle birlikte genellikle saray eşrafinın ve soyluların birinci derecede alıcısı olduğu ipekli elbise, inci, değerli mücevherat, kıymetli süs eşyası ve pahalı elbise gibi ticari ürünler²²⁷ Müslümanların eline ganimet olarak geçmiştir. Nitekim bir grup Müslüman Yermük Savaşı'nda elde ettikleri ipekli elbiseleri giymiş ve bu elbiselerle Hz. Ömer'i Kudüs yolunda karşılamışlardı. Bunun üzerine Hz. Ömer "Bunların yüzlerine toprak serpin ve onları yırtın."²²⁸ diyerek bu görüntüye rıza göstermemiştir.

²²³ Heyd W., **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, s. 12-13; bkz. Sivrioğlu, **Sâsânîler Dönemi İran'ında Limanlar ve Deniz Ticâreti**, s. 48.

²²⁴ Sâlih Ahmed el-İllî, **et-Tanzîmâtül-ictimâiyye ve'l-iktisâdiyye fi'l-Basra fi'l-karni'l-evvel li'l-hicre**, Doktora tezi, Oxford Üniversitesi, el-Me'ârif, Bağdad, 1953, s. 229.

²²⁵ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. VII, s. 169, 171.

²²⁶ Heyd W., **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, s. 19-23.

²²⁷ Altungök, **İran'da Devlet ve Ekonomi**, s. 307.

²²⁸ Vâkîdî, **Fütûhu's-Şâm**, c. I, s. 232.

IV-Râşid Halifeler Döneminde İslâm Coğrafyası

Râşid Halifeler dönemi ticari hayatın anlaşılmasında İslâm'ın hâkim olduğu coğrafyanın bilinmesi ehemmiyet arz etmektedir. Zira coğrafya ile ticaret arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Üretim ile coğrafyanın konumu, büyük ya da küçük oluşu ticaretin hacmini de şekillendirmektedir.

Üç tarafı sularla çevrili olan Arap Yarımadası, doğuda Basra Körfezi'ne, güneyde Hint Okyanusu'na ve batıda Kızıldeniz'e kadar uzanmaktadır.²²⁹ Farklı gruplandırmalarla beraber İslâm coğrafyacılardan Hemdânî, Abdullah b. Abbâs'tan (ö. 68/618) naklettiği bir rivayette Arap Yarımadası'nı Hicâz,²³⁰ Tihâme,²³¹ Yemen,²³² Arûz²³³ ve Necid²³⁴ olmak üzere beş kısma ayırmaktadır.²³⁵

İslâm'ın geldiği dönemde coğrafi açıdan doğuda Sâsânî ve kuzeyde Bizans İmparatorlukları ile sınırı olması yarımadayı ticari anlamda önemli kılmaktaydı. Bu sebeple Orta Çağ'a kadar dünya ticaretinin büyük bir bölümü bu coğrafya üzerinden devam etmekteydi.²³⁶

Hz. Peygamber döneminde (610-632), Arap Yarımadası'nda bulunan Hicâz şehirlerinden Mekke²³⁷ Medine²³⁸ ve Tâif²³⁹ başta olmak üzere Necid, Yemen, Umân, Bahreyn²⁴⁰ ve diğer bazı yerlerde İslâm hâkimiyeti sağlandı. Râşid Halifeler döneminde Müslümanlar, İslâm'ı Arap Yarımadası dışına taşıyarak geniş bir coğrafyaya hükmetti. Hz. Ebû Bekir döneminde meydana gelen iç karışıklıklar

²²⁹ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. I, s. 140-141.

²³⁰ Necid ile Tihâme arasındaki bölgeye verilen isimdir. Yani Yemen'den başlayıp Şam bölgesine kadar uzanan Serât Dağı'nın uzandığı bölgedir. Hemdânî, **Sıfatü Cezîreti'l-Arab**, s. 48; Kazvînî, **Âsârü'l-bilâd**, s. 84.

²³¹ Kızıldeniz sahil boyu kuzeyden güneye doğru uzanan mıntıkeyi içine alan bölgenin adıdır.

Mekke'nin liman şehri Cidde ile Medine'nin liman şehri Yenbu' bu bölgede bulunmaktadır. Halîl Feyyâz, **Turuku'l-kavâfili't-ticâriyye**, s. 23.

²³² Tihame'den başlayarak Arap Yarımadası'nın güneyinde bulunan Arûz'a kadar uzanan bölgeyi içine almaktadır. Halîl Feyyâz, **Turuku'l-kavâfili't-ticâriyye**, s. 23.

²³³ Güneyde Yemen, kuzeyde Necid ile Irak arasındaki bölgeyi kapsamaktadır. Ayrıca Yemâme, Bahreyn ve buralara bitişik yerleri ihtiva etmektedir. Halîl Feyyâz, **Turuku'l-kavâfili't-ticâriyye**, s. 24.

²³⁴ Hicâz ile Şam ve Uzeyb (Kûfe'ye yakın bir vadi) arasındaki bölgesidir. Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 572.

²³⁵ Hemdânî, **Sıfatü Cezîreti'l-Arab**, s. 46; Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. I, s. 167.

²³⁶ el-Efgânî, **Esvâku'l-Arab**, s. 15.

²³⁷ İbn Hişâm, **es-Sîretü'n-nebeviyye**, c. II, s. 421.

²³⁸ İbn Hişâm, **es-Sîretü'n-nebeviyye**, c. I, s. 50.

²³⁹ İbn Hişâm, **es-Sîretü'n-nebeviyye**, c. II, s. 478.

²⁴⁰ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. I, s. 264, 281.

bastırıldıktan sonra Sâsânî hâkimiyetindeki Irak²⁴¹ ve Bizans hâkimiyetindeki Şam bölgelerine (Bilâdüşşam)²⁴² düzenlenen fetih hareketleri neticesinde İslâm orduları kısa sürede önemli kazanımlar elde etti.²⁴³

Hız. Ömer döneminde fetih hareketlerine devam edilip nihayetinde bazı şehirler sulh, bazıları ise savaş yoluyla alındı.²⁴⁴ Bu dönem zarfında Sâsânî İmparatorluğu'nun topraklarının bir kısmı ile²⁴⁵ Şam,²⁴⁶ Mısır,²⁴⁷ Mağrib²⁴⁸ ve el-Cezîre gibi bölgeler²⁴⁹ İslâm topraklarına dâhil edildi. Bu fetihlerle birlikte aynı zamanda önemli ticaret yollarının kontrolü de sağlandı.²⁵⁰ Şiblî Nu'mânî, Hız. Ömer döneminde fethedilen coğrafyanın toplam alanını 2.251.030 km² olarak zikretmektedir. Bu coğrafya kuzeyde 1036 km, doğuda 1087 km, güneyde 483 km ve batıda Cidde'ye kadar olan alanı içermektedir.²⁵¹

Hız. Osman dönemine gelindiğinde İslâm Devleti'nin sınırları doğu batı ekseninde genişlemeye devam etmiş ve İslâm orduları Horâsân bölgesine kadar ulaşmıştır.²⁵² Bu dönemde fethedilen yerler arasında Azerbaycan, İrmîniyye,²⁵³ İfrîkiye²⁵⁴ ve Kıbrıs²⁵⁵ gibi yerler bulunmaktaydı.²⁵⁶ Sind bölgesinin²⁵⁷ bir kısmının

²⁴¹ Uzunluğu Musul'dan Fars Körfezi'ndeki Abbâdân şehrine, eni Kâdisiye'den Hulvân'a uzanan bölgedir. Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, s. 419.

²⁴² Uzunluğu Fırat'tan el-Arîş'e, eni Cebelîtay'dan Akdeniz'e uzanan bölgedir. Önemli şehirleri arasında Menbic, Halep, Hama, Humus, Dımaşk ve Beytûlmakdis gelmektedir. Sahildeki şehirleri ise Antakya, Trablus, Akkâ, Sûr ve Askalân'dır. Beş askeri bölgeye ayrılmaktadır. Bunlar; Kınnesrîn, Dımaşk, Urdûn, Filistin ve Humus'tur. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. III, s. 312. Günümüzde Suriye, Filistin, Lübnan ve Ürdûn'ü içine almaktadır. Bkz. Cengiz Tomer, "Şam", DİA, c. XXXVIII, s. 320.

²⁴³ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 111, 114.

²⁴⁴ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 129.

²⁴⁵ Vâkıdî, *Fütûhu's-Şâm*, c. II, s. 170; Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 147; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. II, s. 399.

²⁴⁶ Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'ûdî (ö. 345/956), *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, 4c., thk. Sa'd Sâğır, Dârü'l-Hicre, Kum, 1988, c. I, s. 363.

²⁴⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, s. 113; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 210 ve sonrası.

²⁴⁸ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 133.

²⁴⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 51; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 172.

²⁵⁰ Altungök, *İran'da Devlet ve Ekonomi*, s. 148.

²⁵¹ Şiblî Nu'mânî, *Bütün Yönleriyle Hız. Ömer ve Devlet İdaresi*, çev. Talip Yaşar Alp, 2c., Hikmet-Dâva-Çağ Yayınları, 1975, c. II, s. 11-12.

²⁵² Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 129.

²⁵³ Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 8.

²⁵⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 223; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, c. VII, s. 170.

²⁵⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 153.

²⁵⁶ Azerbaycan ve İrmîniyye daha önce Hız. Ömer döneminde fethedilmiş ancak halkı isyan etmişti. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 318; Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 246.

da bu dönemde fethedildiği rivayet edilmektedir.²⁵⁸ Hz. Osman'ın hilâfedinin sonlarına doğru iç karışıklıkların başlamasıyla birlikte İslâm coğrafyasındaki genişleme de durmuştur.

Hz. Ali'nin hilâfeti döneminde toplumda yaşanan iç karışıklıklar sebebiyle İslâm Devleti'nin sınırlarında ciddi anlamda bir genişleme olmamıştır. Bununla birlikte hicretin 38. yılı (659) sonlarında Hâris b. Murre el-Abdî'nin (ö. 42/662) komutanlığında Hindistan alt kıtasında yer alan Sind bölgesine fetih hareketleri düzenlendiği rivayet edilmektedir.²⁵⁹

Dört halife döneminde yapılan bu fetih hareketleri neticesinde İslâm coğrafyasının hudutları doğuda Horâsân'a batıda ise Afrika'nın önemli bir bölümüne kadar uzanmıştır.²⁶⁰ Bunun yanında doğuda Ceyhun Nehri'ne batıda Fırat Nehri'ne güneyde Hint Denizi'ne ve kuzeyde Ermenistan'a kadar uzanan büyük bir coğrafyayı idare eden Sâsânî hâkimiyetine son verilmiştir.²⁶¹

---

²⁵⁷ Hindistan, Kirmân ve Sicistân arasındaki beldenin adıdır. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. III, s. 267.

²⁵⁸ Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 234.

²⁵⁹ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 417.

²⁶⁰ Corcî Zeydân, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, c. I, s. 129.

²⁶¹ Âdem Apak, **Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Hulefâ-i Râşidîn)**, Ensâr Neşriyat, İstanbul, 2017, c. II, s. 133.

262

²⁶² M. Salih Arı, **İslâm Tarihi ve Medeniyeti (Râşid Halifeler Dönemi)**, c. II, s. 116.

BİRİNCİ BÖLÜM

TİCARİ KAVRAMLAR VE TİCARETİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

1.1. Ticarete Kullanılan Kavramlar

Râşid Halifeler dönemi ticari hayatında kullanılan kavramlar ve bunlara yüklenen anlamlar konunun daha iyi anlaşılabilmesi açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda İslâm'ın yapılmasına izin verdiği ticari muameleler ve sözleşmeye dayalı işlerle ilişkisi olan birçok kavram bulunmaktadır. Ancak araştırma yapılan dönemin ticari hayatına ilişkin konuları ihtiva eden kaynaklarda bazı mühim kavramların sıkça yer aldığı görülmüştür. Buradan hareketle ehemmiyet teşkil eden bu kavramlar tasnif edilerek ele alınacaktır.

1.1.1. Ticaret

Her türlü alım satımı içeren ticaret kavramı,²⁶³ bir yerden diğer bir yere kâr amaçlı emtianın nakledilmesi anlamına gelmektedir.²⁶⁴ Bu tanım ticaretin genel bir tanımını vermekle birlikte ayrıca ticaret, herhangi bir malı veya eşyayı ucuza alıp yüksek fiyata satmak suretiyle eldeki ana sermayeyi kâr yoluyla artırmayı da ifade etmektedir.²⁶⁵ Malın alım satım yoluyla naklini gerçekleştirene ise tâcir (çoğulu tüccar) denilmektedir.²⁶⁶ Bir başka ifadeyle tâcir, pazarlarda gerek ticaret mallarından bir malı gerekse farklı malların ticaretini yapandır.²⁶⁷

²⁶³ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, c. IV, s. 89; Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 229.

²⁶⁴ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), **Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lugât**, 4c., thk. Şeriketü'l-ülemâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., c. III, s. 40; Zebîdî, **Tâcü'l-arûs**, c. X, s. 279.

²⁶⁵ Ebû Zeyd Velîyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (İbn Haldûn) (ö. 808/1406), **Târîhu İbn Haldûn=Dîvânü'l-mübtade ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsârahum min zevi's-se'ni'l-ekber**, 8c., thk. Halil Şehâde, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1988, c. I, s. 494; bkz. el-Cev'anî, **Davâbitü't-ticâre**, s. 35.

²⁶⁶ Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), **el-Kâmûsü'l-muhît**, thk. Mektebü tahkîki't-turâs, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1426/2005, s. 356.

²⁶⁷ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 229. Aynı zamanda tâcir isminin, tüccarlar arasında şarap satışı yapanlar için kullanılan özel bir kavram olduğu da ifade edilmiştir. Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009), **es-Sihâh tâcü'l-luga ve sihâhi'l-Arabiyye**, 6c., thk. Ahmed Abdülgafur Attâr, Dârü'l-İlmi li'l-Melâyin, Beyrut, 1987, c. II, s. 600.

Hız. Peygamber pazar yerini gezerken ticaretle uğraşanları görmüş ve kendilerini “Ey tüccar topluluğu!” anlamına gelen “Ya ma‘şere’t-tüccar!” diye çağırmıştır. Böylece daha önce simsar²⁶⁸ diye bilinen bu insanların isimleri “tüccar” şeklinde değiştirilmiştir.²⁶⁹ Bu rivayetten tüccar kavramının ilk kez Hız. Peygamber tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Ticaret aynı zamanda alışveriş anlamına gelen bey‘(بيع) kavramını da içine almakla birlikte aralarında bazı farklar vardır. Buna göre ticarete kazancın veresiye boyutu vardır. Bunun da kazanç getirip getirmemesi şüphelidir. Bey‘de ise eşyanın nakit para ile değiştirilmesi sonucu alışveriş bitirilmekte ve kâr elde edilmektedir.²⁷⁰ Buna ilaveten ticaret, dışarıdaki malı getirip satma anlamında kullanılırken bey‘ hazır olan malları satmayı ifade etmektedir.²⁷¹ Ayrıca ticaret, her türlü malın satışını kapsarken bey‘ ise İslam’ın hukuki olarak meşru gördüğü özel bir malın satışını içermektedir.²⁷² Aralarındaki ortak husus ikisinde de alım satımın söz konusu olmasıdır.

Ticaretin amacı üretim ile tüketim arasındaki bağı sağlamaktır. Üretilen malın bulunduğu yerdeki fazlalık ve başka yerde bu mala olan ihtiyaç nedeniyle tüccarın kâr amacıyla onu tüketicilerin ayağına getirmesi ticareti doğuran sebeplerdendir.²⁷³ Böylece tüccar üreticiyle tüketici arasında bir vasıta olarak kendi ihtiyaçlarını gidermenin yanında pazar ortamına getirdiği malı tüketiciye pazarlayarak aynı zamanda onun da ihtiyacını gidermiş olmaktadır.²⁷⁴ Bu bağlamda tedavül (malın yer değiştirmesi) yoluyla gerçekleşen ticari işlemler hem aracı olana hem de malı tüketene çok yönlü faydalar sağlamaktadır.

²⁶⁸ “Bakıp koruyan” anlamına gelen simsar zamanla alıcı ile satıcı arasında satışın yapılması için “Aracılık yapan” ya da “Değer biçen kimse” manasında kullanılmıştır. Kettânî, **et-Terâtibü’l-idâriyye**, c. II, s. 95.

²⁶⁹ Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-Tahâvî (ö. 321/933), **Şerhu müşkili’l-âsâr**, 16c., thk. Şuayb el-Arnâvût, Müessesetu’r-Risâle, 1994, c. X, s. 330.

²⁷⁰ Cengiz Güneş, **Kur’ân’da Ticaret Dili ve Kavramları**, s. 104.

²⁷¹ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes’ud el-Bagâvî (ö. 516/1122), **Meâlimü’t-tenzîl**, 5c., thk. Abdürrezzâk Mehdî, Dâru İhyâi Tûrâsi’l-Arabî, Beyrut, 1999, c. III, s. 420.

²⁷² Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es- Semerkandî (ö. 333/944), **Tefsîrû’l-Mâtürîdî** (Te’vîlâtü Ehli Sünne), 10c, thk. Mecdî Baslûm, Dâru’l Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 2005, c. VII, s. 574.

²⁷³ Muhammed Mahmûd-Taha Osman el-Ferrâ, **el-Madhal ilâ ilmi’l-coğrafya ve’l-bîe**, Dâru’l-Merfîh, t.y., s. 407.

²⁷⁴ Muhammed b. es-Sadr, **İslâm Ekonomi Doktrini**, Hicret Yayınları, çev. Mehmet Keskin, Sadettin Ergün, 1978, s. 657.

Ticaret, topluma maddi faydalar sağladığı gibi manevi faydalar da sağlamaktadır. Bunların başında dinler ve kültürler arasındaki etkileşim gelmektedir. Nitekim İslâm öncesi dönemde Şam bölgesinde Hristiyanlığın, Irak ve Yemen’de ise Mecûsîliğin yayılması ticari ilişkilerin geride bıraktığı etkilerdendir. Ayrıca Hîreli Ubbâdın²⁷⁵ Rum diyarlarına ticaret amacıyla sıkça uğramaları sebebiyle Hristiyanlaştıkları²⁷⁶ ve Kureyşli tüccarların Hîre’de yaptıkları ticaret sayesinde öğrendikleri okuma yazmayı Mekke’ye taşıdıkları rivayet edilmektedir.²⁷⁷

1.1.2. Ticaret Şekilleri

Râşid Halifeler dönemi ticaretinde dikkat çeken kavramların bir kısmı ticaret şekillerine ilişkindir. Bu kavramlardan sözleşmeye dayalı olan mudârebe ve selem ile birlikte mukâyeda kavramı meselenin daha iyi anlaşılması adına örneklerle açıklanacaktır.

1.1.2.1. Mudârebe

Mudârebe, sözlükte ticaret amacıyla uzun yol yürümek anlamında kullanılan “ed-darb fi’l-arz” ifadesindeki “ed-darb”dan türemiştir. Terim olarak ise sermaye sahibinin işletmeciye ticaret yapması için sermayesini verip aralarındaki anlaşmaya göre kâr paylaşımını ifade etmektedir.²⁷⁸ Bu ticari ilişki türünde şayet işletmeci ticaretten kazanç sağlayabilirse sermaye sahibiyle yaptığı anlaşmadaki şartlara göre kazancı paylaşır. Ticaret zararlı sonuçlanırsa bu durumda zararı sermaye sahibi üstlenir ve işletmeci sadece emeğini zayi etmiş olur.²⁷⁹

Mudârebe anlaşması toplumdaki fakir zengin dayanışmasını sağladığı gibi ortaklardan birinin ticaretle, diğerinin ticaretin yanında başka işlerle uğraşmasını mümkün kılmaktadır. Özellikle idari ve askeri işleri üstlenen yöneticiler, bir taraftan devlet işlerini sürdürürken diğer taraftan bu yolla ticarete devam etmişlerdir. Bir tarafın sermayesi diğer tarafın ticari bilgi ve tecrübesiyle birleşerek atıl durumda olan

²⁷⁵ Kendi kırallarına tapan, farklı kabilelere mensup Hîre sakinlerine verilen bir isimdir. el-Efgâni, **Esvâku’l-Arab**, s. 377.

²⁷⁶ el-Efgâni, **Esvâku’l-Arab**, s. 44.

²⁷⁷ el-Efgâni, **Esvâku’l-Arab**, s. 215; el-Kavâsimî, **et-Ticâre ve devletü’l-hilâfe**, s. 20.

²⁷⁸ İbn Kuteybe, **Garîbü’l-hadîs**, c. I, s. 199; İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, c. I, s. 200,544.

²⁷⁹ İbn Kuteybe, **Garîbü’l-hadîs**, c. I, s. 199; es-Sadr, **İslâm Ekonomi Doktrini**, s. 578.

sermayenin ticaret yoluyla dolaşıma sokulmasına ve piyasanın hareketlenmesine yol açmaktadır.

Mudârebe ortaklığı yapanlar arasında Hz. Osman ile Abdurrahman b. Avf,²⁸⁰ mevâlîden Ya'kûb ile Hz. Osman,²⁸¹ Âlâ b. Abdurrahman'ın dedesi ile Hz. Osman²⁸² ve İbn Mes'ûd (ö. 32/652) ile Zeyd b. Huleyd yer almaktadır.²⁸³ Hz. Ömer'in iki oğlu Abdullah (ö. 73/693) ve Ubeydullah'ın (ö. 37/657) Basra emiri Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63) yoluyla beytûlmâlden aldıkları sermaye ile mudârebe ortaklığı yaptıkları da rivayet edilmektedir.²⁸⁴ Bunlarla birlikte mudârebe ortaklığı yapanlar arasında Hakîm b. Hizâm (ö. 54/674),²⁸⁵ İbn Mes'ûd,²⁸⁶ Osman b. Ebi'l-Âs (ö. 51/671)²⁸⁷ ve Hz. Ömer'in de adı geçmektedir.²⁸⁸

1.1.2.2. Selem

Alışveriş şekillerinden biri olan selem, iki bedelden birinin erken alınması (paranın alınması gibi) diğerinin ise türü, cinsi, vasfı, tartısı, ölçüsü ve vadesi gibi özellikleri belli olan bir malın geciktirilmesini ifade etmektedir.²⁸⁹ Bir başka ifadeyle mal tesliminden önce parası peşin ödenen alışveriş şeklidir.²⁹⁰

²⁸⁰ Kettânî, **et-Terâtîbü'l-idâriyye**, c. II, s. 90.

²⁸¹ Belâzürî, **Ensâbu'l-eşraf**, c. V, s. 483; Ebü'l-Fâdl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer (ö. 852/1449), **et-Telhîsü'l-habîr fî tahrîci ehâdisi'r-Râfi'iyi'l-kebîr** 4c., Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1989, III, s. 139. İslâm'da ilk kırâz (mudârebe) akdi, Hırka'nın mevlâsı Ya'kûb'un Hz. Osman'la yaptığı akittir. Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî el-Endelüsî (ö. 595/1198), **el-Mukaddimâtü'l-mümehhidât**, 3c., Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988, c. III, s. 7.

²⁸² İbn Kudâme, **el-Muğnî**, c. V, s. 20.

²⁸³ Ebû Yûsuf, **el-Âsâr**, s. 186

²⁸⁴ İbn Rüşd, **el-Mukaddimât**, c. III, s. 7.

²⁸⁵ Hakîm b. Hizâm, mudârebe ortaklığıyla malını işletmekteydi. Ortaklık yaptığı kişiye malıyla vadinin orta yerinden geçmemesini, hayvan ticaretini yapmamasını ve deniz yoluyla malı taşımamasını şart koşardı. İbn Hacer, **et-Telhîsü'l-habîr**, c. III, s. 140.

²⁸⁶ İbn Kudâme, **el-Muğnî**, V, s. 20; İbn Hacer, **et-Telhîsü'l-habîr**, c. III, s. 140.

²⁸⁷ Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, **Mu'cemü'l-kebîr**, 25c., thk. Hamdî b. el-Abdûlmecîd, Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire, 1994, c. IX, s. 58.

²⁸⁸ Hz. Ömer bir yetimin malını mudârebe yoluyla işletmiştir. İbn Hacer, **et-Telhîsü'l-habîr**, c. III, s. 139; Kettânî, **et-Terâtîbü'l-idâriyye**, c. II, s. 93, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî (ö. 683/1284), **el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtâr**, 5c., Matbaatü'l-Halebî, Kâhire, 1937, c. II, s. 34.

²⁸⁹ Mevsilî, **el-İhtiyâr**, c. II, s. 34.

²⁹⁰ İbnü'l-Esîr (Mecdüddîn), **Câmi'u'l-Usûl**, c. II, s. 552.

Selem; özellikle buğday, arpa ve yağ ticaretinde başvurulmuş alışveriş şekillerinden biriydi. Şam'dan Medine'ye gelen Nabatî tüccarlarla tartı ve süresi belli olacak şekilde selem yoluyla bazı ürünlerin ticareti yapılmaktaydı.²⁹¹

İstenilen özelliklerde hayvan bulmak zor olduğundan hayvan ticaretinde selem yapılmasına müsaade edilmemekteydi. Rivayete göre İbn Mes'ûd, mudârebe yoluyla Zeyd b. Huleyd'e sermaye vermişti. Zeyd aldığı sermayeyi, vadesi ve özellikleri belli olan dişi develer alması için Atrîs b. Urkûb'a vererek onunla anlaşmıştı. Vadesi geldiğinde Zeyd bu develerin yarısını almış, diğer yarısını alamamış ve bunun neticesinde Atrîs b. Urkûb'a baskı yapmaya başlamıştı. Bunun üzerine Atrîs b. Urkûb, Zeyd'in kendisine mühlet tanınması için İbn Mes'ûd'a gitmişti. Fakat selem yoluyla yapılan ticaretin hayvanlar üzerinde gerçekleştiği gerekçesiyle İbn Mes'ûd, alışverişi bozmuş, verilen parayı geri almış ve hayvanları da sahibine iade etmiştir.²⁹²

Selem yoluyla yapılan ticarete oluşabilecek zararların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu sebeple Hz. Ömer, gıda içerikli bir malın bir başka belde teslim edilmesiyle ilgili sorulan bir soruya “Bunun taşıma kirası nerede?”²⁹³ diyerek alıcının nakliye masraflarından doğan zararına dikkat çekmiştir. Ayrıca o, selem yoluyla yapılan alışverişte henüz mal kabzedilmediğinden aynı malın ticaretini yapan tüccarları uyarmıştır.²⁹⁴

1.1.2.3. Mukâyeda (Takas)

İnsanların çok eski çağlardan beri uyguladıkları ticaret şekillerinden biri olan mukâyeda,²⁹⁵ üreticinin ürettiği ürünün bir kısmıyla kendi ihtiyaçlarını karşılayıp geri kalanını başkasının üretmiş olduğu ürünün fazlasıyla değiş tokuş yapmasıdır.²⁹⁶ İki tarafa da menfaat sağlayan bu ticaret şekli semen kavramından farklıdır. Birinde

²⁹¹ Buhârî, **Sahîh**, c. III, s. 85; İbnü'l-Esîr (Mecdüddîn), **Câmi'u'l-Usûl**, c. I, s. 588.

²⁹² Ebû Yûsuf, **el-Âsâr**, s. 186.

²⁹³ İbnü'l-Esîr (Mecdüddîn), **Câmi'u'l-usûl**, c. I, s. 592.

²⁹⁴ İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, c. IV, s. 342.

²⁹⁵ Muhammed Mütevellî eş-Şa'râvî (ö. 1418/1998), **Tefsîr**, 20c., Metâbi' Ahbârî'l-Yevm, t.y., c. IV, s. 2402.

²⁹⁶ İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye**, c. IV, s. 132; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, c. VII, s. 225.

mallardan karşılıklı faydalanma varken diğerinde ihtiyaca binaen başka bir şey alma yoluyla fayda söz konusudur.²⁹⁷

Mukâyeda, paranın kullanıldığı dönemlerde bile insanların kendi aralarında zaman zaman tercih ettiği ticaret şekillerinden biri olmuştur. Abdullah b. Ömer'in dört erkek deveye karşılık bir dişi binek deve satın alması, Hz. Ali'nin Üsayfır adlı devesini belli bir vadeyle yirmi deveye satması²⁹⁸ konuyla ilgili örneklerden birkaçıdır.

Satıcıyla alıcı arasında takas edilecek malların eşit olmaması ve değiştirilecek malların değerini takdir etme zorluğu zamanla mal yerine sikke ile işlem yapma mecburiyetini doğurmuştur.²⁹⁹ Böylece kâğıt bulununcaya kadar ticaret gümüş ve altın sikkelerle yapılmıştır.³⁰⁰

1.1.3. Ticaret Araçları

Râşid Halifeler döneminin ticari hayatına ışık tutan kavramların bir kısmı ticaret araçlarına ilişkin kavramlardır. Ticaretle direkt ya da dolaylı olarak ilgili olan bu kavramlardan sikke, sak ve süfteceye ana hatlarıyla değinilecektir.

1.1.3.1. Sikke

Ticarette kullanılan ödeme araçlarından biri olan sikke, lügatte madeni paraların kendisiyle damgalandığı nakışlı ve yazılı demir kalıp demektir. Aynı zamanda demir kalıbın maden üzerinde bıraktığı resim, süs ve kelime izlerine sikke denildiği gibi, zamanla damgalı dinar ve dirhem gibi madenlere özel bir isim olarak da kullanılmıştır.³⁰¹ Bu anlamda kullanılan para birimleri arasında yer alan ve altından yapılmış dinar Bizans'ta, gümüşten yapılan dirhem ise Sâsânî İmparatorluğu'nda basılmaktaydı. Bu yüzden Araplar kendi aralarında dirhem-i

²⁹⁷ Şe'râvî, **Tefsîr**, c. XVII, s.10667.

²⁹⁸ Mâlik b. Enes, **el-Müdevvene**, c. III, s. 55.

²⁹⁹ es-Sadr, **İslâm Ekonomi Doktrini**, s. 364-365.

³⁰⁰ Şe'râvî, **Tefsîr**, c. VIII, s. 5059.

³⁰¹ Mâverî, **el-Ahkâmu's-sultâniye**, s. 275; Ebû'l-Abbâs Hatîbüddehş Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî el-Hamevî, **el-Misbâhu'l-münîr fî garîbi's-serhi'l-kebîr**, 2c., Mektebetü'l-İlmîyye, Beyrut, t.y., c. I, s. 282; İbn Haldûn, **Târîhu İbn Haldûn**, s. 322.

Kisrevânî ve dinar-i Hiraklî deyimlerini kullanmaktalardı.³⁰² Bunlar başta Hicâz olmak üzere Şam, Irak ve Mısır gibi bölgelerde dolaşımdaydı.³⁰³

Bunlarla birlikte Himyer'e nispet edilen Yemen dirhemleri (Himyerî) de tedavüldeydi. Fakat bu dirhemler, sayılarının piyasada çok az olması³⁰⁴ nedeniyle ticari hayatta yeterince tercih edilmiyordu. Bu para birimleriyle beraber Araplar Bizanslılardan aldıkları fels denen bakır paraları ticari ilişkilerinde³⁰⁵ bozuk para yerine kullanmaktaydı.³⁰⁶ Bu sayede küsuratlı ticari işlemler sıkıntısız bir şekilde gerçekleşmekteydi.

Râşid Halifeler döneminde de kullanılan bu para birimleri arasında yer alan dinarın dirhemden on iki kat (1/12) değerli olduğunu Hz. Ömer'in belirlediği diyet miktarından anlamak mümkündür.³⁰⁷ Zira diyet ödemelerinde gümüş sahibi olanlar için 12 bin dirhem, altın sahibi olanlar için ise bin dinar belirlemiştir.³⁰⁸ Aralarındaki paritenin on,³⁰⁹ on üç hatta on beş katına kadar çıkabileceği, dinar ve dirhem basıldığı altın ve gümüşün kalitesine göre değişebileceği de ifade edilmiştir.³¹⁰

Parite ile birlikte bu para birimlerinde kullanılan ağırlıklar da çeşitlilik göstermekteydi. Tedavülde bulunan her on dirhem ağırlığının, bazısında on, bazısında altı ve bazısında da beş miskal ağırlık olması, bu para biriminin adedine değil veznine itibar edilmesini sağlamaktaydı.³¹¹ Bununla birlikte büyüklük ve ağırlık bakımından çeşitlilik arz etmeleri farklı problemlerin yaşanmasına sebep olmaktaydı. Bu problemlerden biri zekât uygulamasında kendini göstermekteydi. Durumun farkına varan Hz. Ömer, sorunu aşmak için piyasada en çok kullanılan

³⁰² Muhammed Hamîdullah, **İslâm Peygamberi**, çev. Salih Tuğ, 2c., İrfan Yayıncılık ve Ticaret, İstanbul, 1993, c. II, s. 985.

³⁰³ eş-Şerîf, **Mekke ve'l-Medîne**, s. 182; Hammâş, **eş-Şâm fî sadri'l-İslâm**, s. 320.

³⁰⁴ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân** (çev.), s. 534.

³⁰⁵ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. IV, s. 260; Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIV, s. 191.

³⁰⁶ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIV, s. 191; Kallek, **Sosyal Servet**, s. 34.

³⁰⁷ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 449; Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir b. Muhammed el-Makrîzî (ö. 845/1442), **Resâil**, Dârü'l-Hadîs, Kâhire, 1998, s. 157.

³⁰⁸ Altın sahiplerinden kasdedilenler Şam ve Mısır ehli, gümüş sahiplerinden ise Irak ehli kastedilmektedir. Mâlik b. Enes, **Muvatta**, c. II, s. 850.

³⁰⁹ İbn Zenceveyh, **Kitâbu'l-Emvâl**, c. I, s. 160; Muhammed Hamîdullah, **İslâm Peygamberi**, II, s. 985.

³¹⁰ Söylemez, **Kûfe**, s. 299.

³¹¹ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 447.

dirhemlerin ağırlıklarının ortalamasını alarak altı danik³¹² ağırlığındaki İslâm dirhemini ortaya koymuştur.³¹³

Râşid Halifeler döneminde İslâm Devleti kendi para birimini oluşturmaya yönelik çeşitli teşebbüslerde bulunmuştur. Makrîzî yeni sikkelerin çıkarılmasıyla ilgili olarak Hz. Ömer'in halife olduktan sonra Mısır, Şam ve Irak'ı fethettiği vakit, para sistemine müdahale etmeyerek eski sikkelerin tedavülde kalmalarına müsaade ettiğini ancak hicretin 18. senesinde (639) Kısra Enûşirvân'ın sikkelerine benzeyen ilk dirhem sikkeleri çıkardığını ifade etmektedir. Bu sikkeler arasındaki tek fark Hz. Ömer'in sikkelerinin bazılarında "Allah'a hamd olsun." bazılarında "Muhammed Allah'ın Rasûlüdür." diğer bazılarında "Allah'tan başka ilah yoktur, tektir." ibarelerinin eklenmesiydi.³¹⁴ Bu uygulaması sebebiyledir ki İslâm'da ilk sikke basan kişinin Hz. Ömer olduğunu söyleyenler olmuştur.³¹⁵

Kürd Ali, hicretin 17. senesinde (638) Şam bölgesinin önemli şehirlerinden Dımaşk, Humus, İlyâ (Beytûlmakdis), Antakya, Ba'lebek ve Taberiye'de İslâm sikkelerin basıldığını ve bunların üzerinde Rum krallarının resimlerinin ve basıldıkları şehirlerin isimlerinin Arapça ve Yunanca yazıldığını söylemektedir.³¹⁶ Bizans standartlarına uygun olarak Şam bögesinde kestirilen bu sikkelerin az bir kısmının Muaviye'nin Şam valiliği döneminde Kıbrıs'ta kestirildiği³¹⁷ ayrıca hicretin 20. Senesinde (641) Sicistân (Sistan), Merv ve Rey'de, Sâsânî tipi sikkelerin bastırıldığı rivayet edilmektedir.³¹⁸

Hz. Ömer'in dirhemi, deve derisinden yapma isteğini dillendirdiği ancak kendisine "O hâlde deve yavrusu kalmaz." yönündeki itirazlar yapıldığı ve bunun neticesinde bu isteğinden vazgeçtiği rivayet edilmektedir.³¹⁹ Muhammed Hamîdullah (ö. 1423/2002), bazı şiiirlerinde geçen ifadelerden yola çıkarak bu dönemde bir

³¹² Dirhem altıda biridir. İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, c. X, s. 105.

³¹³ Mâverdî, **el-Ahkâmü's-sultâniye**, s. 237.

³¹⁴ Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir b. Muhammed el-Makrîzî, **en-Nukûdü'l-İslâmiyye**, thk. Muhammed Seyyid Ali Bahrülulum, el-Mektebetü'l-Hayriyye, Necef 1967, s. 7,8; Makrîzî, **Resâil**, s. 160.

³¹⁵ Hakkı İsmail, **Esvâkü'l-Arabî't-ticâriyye**, s. 147.

³¹⁶ Kürd Ali, **Hıtatü's-Şâm**, c. IV, s. 226.

³¹⁷ Sivrioğlu, **Ortaçağ İslâm Sikkelerinde Hellen, Roma-Bizans Etkisi**, s. 5.

³¹⁸ Nakşibendî, **ed-Dirhemü'l-İslâmi**, s. 44, 48, 53.

³¹⁹ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 452.

müddet piyasada kâğıt ve deriden yapılmış banknot türünden paraların varlığından bahsetmiştir.³²⁰ Kallek'e göre Hz. Ömer'in böyle bir girişimde bulunmasının nedeni hazineye yeterince altın ve gümüşün olmamasıydı. Deriden para basıp fakir halka dağıtmak suretiyle âdil gelir dağılımı sağlamak istiyordu. Çünkü ömrünün sonuna doğru fert başına yıllık atâyı en az dört bin dirheme yükseltmeyi arzulamıştı.³²¹

Hz. Osman da halife olduktan sonra dirhem bastırmış ve üzerine "Allahu Ekber" ibaresini nakşetmiştir.³²² Taberistan'a³²³ bağlı Hertek kasabasında darp edilen sikkelerin üzerinde Kûfî yazısıyla "Bismillahi Rabbi" ibaresi yazılıydı (28/649).³²⁴ Ayrıca Dârabcerd'de (Darabijird) (30/651), Rey'de (31/652), Ardaşir-Hurra (Ardashir-Khurra), İstahir ve Bîşâbûr (Pishapur)'da (35/656) ve Sicistân'da (38/659) Sâsânî tipi sikkeler bastırılmıştır.³²⁵ Bunlarla birlikte hicrî 20. (641) ve 39. (660) senesine tarihlendirilmiş, üzerinde Farsça ve Arapça ortak ibarelerin yazılı olduğu bazı paralar Fars beldelerinde basılmış olup bunlar Irak müzelerinde muhafaza edilmektedir.³²⁶

Bahsi geçen rivayetler son üç halife döneminde sikke darbının gerçekleştiğini ancak bunların mahali düzeyde olup yeni sikke darbı şeklinde olmadığını Bizans, Sâsânî tipinde olan sikkelerin standartlarına sadık kalınarak üzerlerinde yapılan küçük düzenlemeler şeklinde olduğunu göstermektedir.³²⁷ Bu dönemde Müslümanlar fethettikleri bölgelerin mevcut sosyo-ekonomik sistemine alternatif oluşturabilecek bir güce sahip olmamaları nedeniyle bölgelerin ekonomik yapısına uyum sağlayarak hareket etmişlerdir.³²⁸ Bu nedenledir ki tarihi kaynaklarda ilk kez resmî, İslâmî tipte

³²⁰ Hamîdullah, **İslâm Peygamberi**, II, s. 986.

³²¹ Kallek, **Sosyal Servet**, s. 37.

³²² Makrîzî, **en-Nukûdü'l-İslâmiyye** s. 8; Makrîzî, **Resâil**, s. 160.

³²³ Hz. Osman döneminde Saîd b. Âs tarafından sulh yoluyla fethedildi. Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 69.

³²⁴ Umerî, **Asru hilâfeti'r-râşide**, s. 252.

³²⁵ Nakşibendî, **ed-Dirhemü'l-İslâmî**, s. 44, 48, 53.

³²⁶ Umerî, **Asru hilâfeti'r-râşide**, s. 252.

³²⁷ Rifat USLU, **İslâm Hukukunda Para Birimleri**, Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Journal of Islamic Research, 2014/25 (1):28-38, s. 31; Mustafa Kalkan, **İslâm Medeniyet Dairesi İçerisinde Sikkeler, Kullanımları ve Gelişim Seyirleri**, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, c. 9, 2019, s. 83-102.

³²⁸ Sivrioğlu, **Ortaçağ İslâm Sikkelerinde Hellen, Roma-Bizans Etkisi**, s. 4; bkz. Hammâş, **eş-Şâm fî sadri'l-İslâm**, s. 329.

Arapça dinar ve dirhem sikkelerin Emevî döneminde Abdülmelik b. Mervân (ö. 76/705) tarafından bastırıldığı genel bir kanı olarak zikredilmektedir.³²⁹

Halifelerin uyarılarına rağmen piyasada dolaşan ayarı düşük kalitesiz (züyûf) paralar ticarete kullanılmaktaydı. Bu tür paraların kullanımı tamamen yasaklanmamış ancak mağduriyetlerin oluşmasını engellemek amacıyla paradaki kusurun gizlenmeden açıkça söylenmesi istenmiştir. Bu bağlamda Hz. Ömer bu tür paraları kullananların yapacakları ticari işlemlerde, bu işlemlerin ayarı düşük paralarla gerçekleşeceğini söylemelerini istemiştir.³³⁰

Hz. Ömer ve Hz. Osman piyasada oluşabilecek aldatmaların önüne geçmek için beytûlmâldeki züyûf sikkeleri eriterek piyasadaki sayılarını azaltmaya çalışmışlardır. Rivayet edildiğine göre Abdullah b. Mes'ûd beytûlmâldeki züyûf paraları sağlam paralarla vezninin altında değiştiriyordu. Hz. Ömer bunu duyunca böyle yapmamasını, bunun yerine bu tür sikkelerde gümüşün bakır ya da demirden ayıklanması için yakılmasını ve böylece gümüşü kendi saf ağırlığında satmasını istemiştir.³³¹ Bahsedilen bu tür sikkeler muhtemelen Acemlerin hileli bir karışımla darb ettikleriydi.³³² Zira İslâm geldiği sırada Farsların idari işleri bozulduğu gibi paraları da aynı akıbete uğramıştı.³³³ Dolayısıyla sahte paralar piyasada bulunmakta olup insanlar bunlarla aldatılmaktaydı.³³⁴

Züyûf sikkeler dışında piyasada ufak kırıntılar hâlinde parçalar koparma yoluyla sikkenin ağırlığını eksiltme yoluna da gidilmekteydi.³³⁵ Maktu' (kesilmiş), ya da mağmûz (kusurlu) şeklinde ifade edilen bu tür sikkeler, zaman zaman alıcı ile satıcı arasında tartışmaların oluşmasına sebebiyet vermekteydi. Zira bazı bölgelerde

³²⁹ İbn Kuteybe, **el-Ma'ârif**, s. 554; Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 448; Taberî, **Târîh**, c. VI, s. 256.

³³⁰ İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, c. IV, s. 535.

³³¹ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân (Cüvvân) el-Fesevî (ö. 277/890), **el-Ma'rife ve't-târîh**, 3c., thk. Ekrem Ziyâ Ömerî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1981, c. I, s. 440; Umerî, **Asru hilâfeti'r-râşide**, s. 253; Kallek, **Sosyal Servet**, s. 34.

³³² Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 451.

³³³ Mâverîdî, **el-Ahkâmu's-sultâniye**, s. 273.

³³⁴ Hamîdullah, **İslâm Peygamberi**, c. II, s. 986.

³³⁵ Hamîdullah, **İslâm Peygamberi**, c. II, s. 986.

dirhemlerle yapılan ticari muameleler tartı ile değil sayı ile gerçekleşmekteydi.³³⁶ Sayı ile olanlarda belirli ağırlık ve kalite (ayar) aranmaktaydı.³³⁷

Hz. Ali, Hemedân şehrinden çıkarken alışveriş sebebiyle iki kişinin kavgasına şahit olmuştur. Satıcı olanın dokuz dirheme bir elbise sattığını (diğer bir rivayette küçükbaş hayvan şeklinde geçmekte) alıcıdan kendisine maktu‘ para vermemesini şart koştuğunu ancak alıcının sözünde durmayıp bu tür paradan kendisine verdiğini söylemiştir. Satıcı bunu iade etmek istediğini fakat alıcının kendisini tokatladığını anlatması üzerine Hz. Ali parayı değiştirip ona kısas uygulamasını istemiştir. Alıcı onu affettiğini söyleyince Hz. Ali sultanın hakkı olarak ona dört kırbaç vurmuştur.³³⁸ Bu rivayet, piyasada maktu‘ sikkelerin kullanıldığına ve satış öncesinde müşterilerin bu anlamda uyarıldığına işaret etmektedir. Ayrıca bu rivayet, satıcı maldaki kusuru bilerek gizlemesi durumunda muhatabını aldatmak istediği dolayısıyla alıcının bu ticareti fesh etme hakkına sahip olduğunu göstermektedir.³³⁹

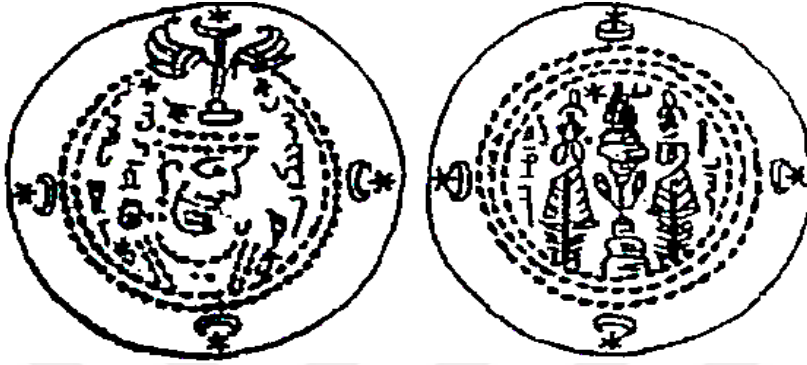
³³⁶ Kettânî, **et-Terâtübü’l-idâriyye**, c. I, s. 616. Hz. Ali döneminde sahte paralarla yapılan ticaretle ilgili bkz. Taberî, **Târîh**, c. V, s. 156-157.

³³⁷ İbn Haldûn, **Târîhu İbn Haldûn**, s. 322.

³³⁸ Taberî, **Târîh**, c. V, s. 156-157.

³³⁹ Cev‘anî, **Davâbitü’t-ticâre**, s. 290.

EK-2: Râşid Halifeler Döneminde Sâsânî³⁴⁰ ve Bizans³⁴¹ Sikkeler

Şekil 1: Kısra 2. Hüsrev (590-628) ismiyle darp edilen Sâsânî sikkesi.

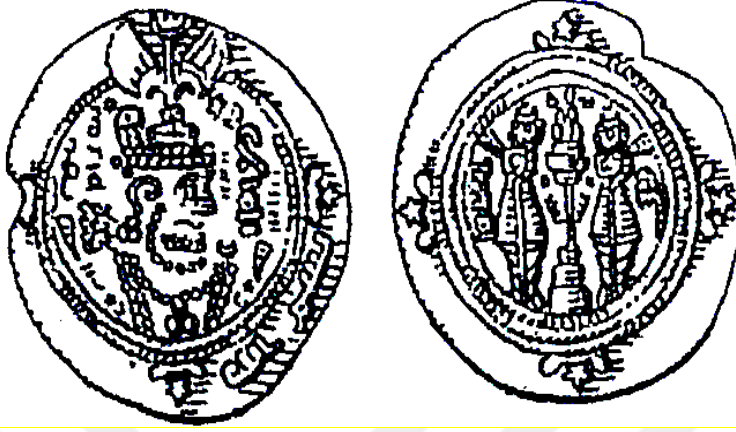

Şekil 2: Heraclius (610-641) döneminde darp edilen Bizans sikkesi.

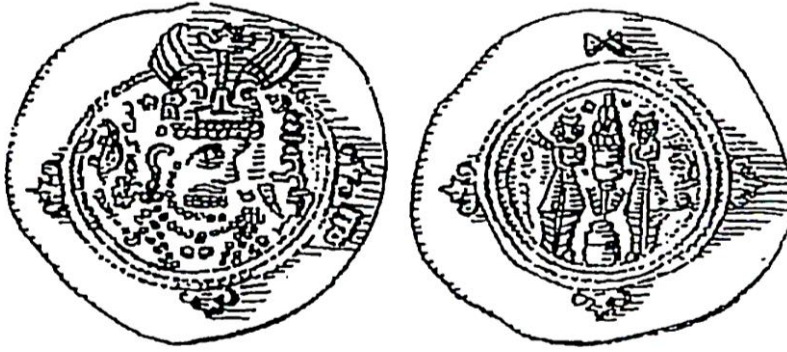
³⁴⁰ Nakşibendi, **ed-Dirhemü'l-İslâmi**, s. 40.

³⁴¹ Ceren Ünal, **Bizans Sikkelerinde Kutsal Kişi Tasvirleri**, Türk Tarih Kurumu, 2015, s. 3.

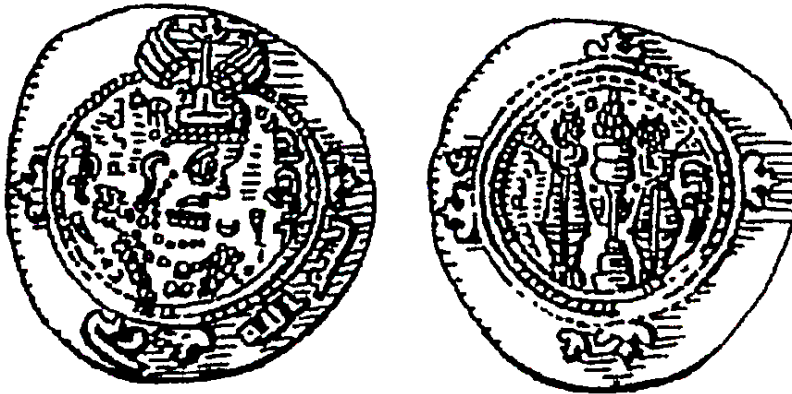
EK-3) Râşid Halifeler Döneminde Sâsânî Tipi Darp Edilen Sikkeler³⁴²

Şekil 1: Hz. Ömer döneminde hicrî 20’de (641) Sicistan’da 3. Yazdicerd ismiyle İslâmi tipte darp edilen sikke.

Şekil 2: Hz. Osman döneminde hicrî 35’de (656) Ardashir-Khurra’da Kısra 2. Hüsrev ismiyle İslâmi tipte darp edilen sikke.

Şekil 3: Hz. Ali döneminde hicrî 38’de (659) Sicistan’da Kısra 2. Hüsrev ismiyle İslâmi tipte darp edilen sikke.

³⁴² Nakşibendi, *ed-Dirhemü'l-İslâmi*, s. 46, 48, 53.

1.1.3.2. Sak

Farsça asıllı “cek” kelimesinden dönüştürülen sak, kişinin uhdesinde olanı yazılı bir evraka dökmesi anlamına gelmektedir.³⁴³ Aynı zamanda hak sahiplerinin isimlerinin yazılı olduğu ve istihkak (hak ediş) miktarlarının belirtildiği bir belgenin devlet başkanı tarafından onaylanması şeklinde de ifade edilmiştir. İstihkak miktarı yazılı verildiğinden erzak için de “sıkâk” ismi verilmiştir.³⁴⁴

Sak, gerek Râşid Halifeler döneminde bizzat hilafet makamı tarafından gerekse tüccarlar tarafından çeşitli amaçlarla kullanılmıştır. Hicretin 18. yılında (639) yaşanan kıtlık esnasında Mısır’dan Medine’nin Câr Limanı’na gelen gıdanın ihtiyaç sahiplerine dağıtılması için Hz. Ömer sakler hazırlatmıştır.³⁴⁵ Aynı şekilde Hz. Osman da beytül-mâlden bazı kişilere para verilmesi için hazinenin başında bulunan görevlilere sak yazmıştır.³⁴⁶

Saklerin kullanımı noktasında çeşitli problemlerin yaşandığı da gözlenmektedir. Medine’de bulunan Câr Limanı’nın yetkilisi olup Sa’dü’l-Câr diye bilinen Sa’d b. Nevfel,³⁴⁷ halka bu saklere göre ölçü ile gıda taksimi yapmıştır.³⁴⁸ Bazı hak sahipleri istihkaklarını almadan önce ellerindeki sakleri tüccarlara satmaya başlamıştır. Sakler üzerinden yapılan bu ticaretin, kabzdan (malın teslimatı) önce gerçekleşmesi gerekçesiyle bu uygulama Hz. Ömer tarafından uygun görülmemiştir.³⁴⁹ Hz. Osman, ölçülüp tartılarak alınıp satılan malların kabzından önce satışını sakıncalı görmüş, bunun dışındaki mallarda bir sakınca görmemiştir.³⁵⁰

Bu işi yapanlar arasında Hakîm b. Hizâm’ın adı geçmekte olup 100 bin dirhem değerindeki Câr saklerinden satın aldığı ve bunlardan 100 bin dirhem

³⁴³ Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî (ö. 666/1268’den sonra), **Muhtârü’s-sihâh**, thk. Yûsuf Şeyh Muhammed, Mektebetü’l-Mısriyye, b.y., 1420/1999, s. 177; Zebîdî, **Tâcü’l-arûs**, c. XXVII, s. 243.

³⁴⁴ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî (ö. 321/933), **Cemheretü’l-luga**, 3c., thk. Remzî Münîr Ba’lebek, Dârü’l-Ulûm li’l-Melâyîn, Beyrut, 1987, c. II, s. 778; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-Hârizmî (ö. 387/997), **Mefâtihu’l-ulûm**, thk. İbrahim el-Ebyârî, Dârü’l-Kütübî’l-Arabî, b.y., t.y., s. 83.

³⁴⁵ İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır ve’l-Mağrib**, s. 193.

³⁴⁶ Belâzürî, **Ensâbu’l-eşrâf**, c. V, s. 548.

³⁴⁷ Buhârî, **Târihu’l-kebir**, c. IV, s. 66.

³⁴⁸ Belâzürî, **Fütûhu’l-büldân**, s. 214.

³⁴⁹ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VIII, s. 28; İbn Ebî Şeybe, **Mûsânnaf**, c. IV, s. 342.

³⁵⁰ İbn Ebî Şeybe, **Mûsânnaf**, c. IV, s. 396.

kazandığı rivayet edilmektedir. Bunun haberini alan Hz. Ömer, malı teslim almadan yaptığı bu satışın doğru olmadığını ve kazandığı parayı hak sahiplerine geri vermesini söylemiştir. Hakîm b. Hizâm mal sahiplerini bulup bunu geri vermenin mümkün olmadığını dolayısıyla anaparayı alıp kazancı sadaka olarak dağıtmayı Hz. Ömer'e teklif etmiş ve böylece bu kazancı ihtiyaç sahiplerine dağıtmıştır.³⁵¹ Sak kullananlar arasında adı geçenlerden biri de Saîd b. Âs'tır (ö. 53/673). Vefat ettiği zaman bıraktığı borçlar arasında çeşitli sakler de yer almaktaydı. Oğlu Amr b. el-Eşdak, sakleri kendi adına dönüştürerek babasının borçlarını ödemiştir.³⁵²

Sak ticareti sonraki dönemlerde de yapılmaya devam etmiştir. Nitekim Mervân b. Hakem'in (ö. 65/685) Medine valiliği (42-49) esnasında bu yolla büyük kazanç sağlayan tüccarlar olmuştur. Bunu gören Ebû Hüreyre, Mervân'a hitaben "Sak satışını helal mi kıldın?" diyerek tepki göstermiştir. Bunun üzerine Mervân bu ticareti yapanlara müdahale etmiştir.³⁵³

1.1.3.3. Süftece

Farsça bir kelime olan süftece,³⁵⁴ borçlunun ödemekle mükellef olduğu borcu, alacaklısının memleketinde bulunan vekiline havale ederek ona ödeme yapmasını bildiren belgeye denilmiştir.³⁵⁵ Bu kavram, borcun yazıya dökülerek sağlama alınmasından dolayı bu şekilde adlandırılmıştır.³⁵⁶

Tüccarların uyguladıkları bu işlem özellikle şehirlerarası yolculukta para taşıma riskini ortadan kaldırmaktaydı. Kendisine verilen bir evrakla gideceği yerde alacağını alması aynı zamanda tâcirin işini kolaylaştırmaktaydı. Bu alacak ticari bir işlem sonucu olduğu gibi ödünç para verme şeklinde de gerçekleşebilmekteydi.³⁵⁷

Bu işlemi yapanlar arasında Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) ve Abdullah b. Abbâs'ın ismi geçmektedir. Abdullah b. Zübeyr, Mekke'de tüccarlardan mal satın

³⁵¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, s. 194.

³⁵² Belâzürî, *Ensâbu'l-eşraf*, c. V, s. 436.

³⁵³ Mâlik, *Muvatta*, c. II, s. 641; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, c. XXVII, s. 243.

³⁵⁴ Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, c. I, s. 278.

³⁵⁵ Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, c. I, s. 278; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhîr*, s. 193; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, c. VI, s. 39.

³⁵⁶ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, c. VI, s. 39.

³⁵⁷ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, c. VI, s. 39.

almış, başka yerde bulunan çalışanlarına yazı yazarak ödeme yapmalarını istemiştir.³⁵⁸ Yine Mekke’de tüccarlardan dirhem alıp bunların Basra ve Kûfe’de geri verilmesi için yazı yazmıştır. Abdullah b. Abbâs da Mekke’de tüccarlardan dirhem alıp Kûfe’de bulunan temsilcisine aynı miktardaki dirhemini ödenmesi için yazı yazmıştır.³⁵⁹

Süftece ayrıca borçluların ya da alacaklıların kendi aralarında alacak vereceklerini birbirlerine havale etmesi şeklinde de olabilmekteydi. Rivayete göre Saîd b. Müseyyeb’in (ö. 94/713)³⁶⁰ babası Müseyyeb’in bir kişiden iki bin dirhem alacağı bulunmaktaydı. Hz. Ali’nin de bir başkasına iki bin dirhem borcu vardı. Bunun üzerine Hz. Ali’den alacaklı olan kişi Müseyyeb’e, “Ben seni Ali’ye havale ediyorum, sen de beni falan kişiye havale et.” diyerek borçların ödenmesini teklif etmiştir. Müseyyeb bu teklifi kabul etmiş ve havale yoluyla Hz. Ali’den borcu almıştır. Diğer adam ise Müseyyeb’in alacaklısının malı olmadığından ödemeyi tahsil edememiştir. Bu durum, Müseyyeb tarafından Hz. Ali’ye bildirildiğinde “Allah onu hakkından uzaklaştırdı.” demiştir.³⁶¹

Süftece işlemi; çoğu zaman bir paranın veya malın bir yerden diğer yere nakli esnasında oluşabilecek riski, zorluğu veya masrafı ortadan kaldırmayı içermektedir. Bu durumun daha çok tek tarafa fayda sağladığı ve bu nedenle de bir tür ribâ getirisi sağlayıp sağlamadığı üzerinde fıkhi tartışmalar olmuştur.³⁶² Hz. Ali, Abdullah b. Abbâs ve Abdullah b. Ömer gibi sahâbîler bu işlemde bir sakıncanın olmadığını söylemişlerdir.³⁶³

1.1.4. Ticaret Piyasasının Düzenlenmesi

Râşid Halifeler döneminde ticaretle ilgili kavramların bir kısmı ticaret piyasasının düzenlenmesine ilişkin olanlardır. Bunlardan özellikle ribâ, ihtikâr, tes’îr ve iflas kavramları dikkati çekmektedir.

³⁵⁸ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. IV, s. 140.

³⁵⁹ Serahsî, **el-Mebsût**, c. XIV, s. 14,37.

³⁶⁰ Atıyye almayıp zeytinyağı ticareti yaparak geçimini sağlamaktaydı. ez-Ziriklî, **el-A’lâm**, c. III, s. 102.

³⁶¹ İbn Hazm, **el-Muhallâ**, c. VI, s. 392.

³⁶² Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî İbnü’l-Hümâm (ö. 861/1457), **Fethu’l-kadîr**, 10c., Dârü’l-Fikr, b.y., t.y., c. VII, s. 251.

³⁶³ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. IV, s. 140; İbn Kudâme, **el-Muğnî**, c. IV, s. 240-242.

1.1.4.1. Ribâ

Sözlükte “fazlalık” anlamına gelen ribâ, terim olarak alış verişte şart koşulan karşılıksız fazlalıktır.³⁶⁴ Bir başka tanıma göre alışveriş akdi olmaksızın sermaye üzerinde oluşan fazlalık demektir.³⁶⁵

Ribâ, en-nesîe ve el-fadl olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.³⁶⁶ Riba’n-nesîe (vade ribâsı) anapara sabit kalacak şekilde her ay muayyen bir fazlalığı almak üzere bir paranın veya malın belli bir vadeye kadar borç verilip vadesi geldiğinde borcun ödenmemesi durumunda ek süre tanınarak bu süre karşılığında fazlalığıyla birlikte borcun tahsil edilmesidir.³⁶⁷ Riba’l-fadl (fazlalık ribâsı) ise iki şeyin takası esnasında alınan fazlalığı, diğer bir ifadeyle bir şeyin kendi cinsinden olanıyla fazlalık içeren şekilde satılmasıdır. Meselâ bir dirhem iki dirhem ya da bir buğday ölçeğinin iki buğday ölçek karşılığında verilmesidir.³⁶⁸ Ayrıca bu aynı cins değişimlerinde vadeli işlem de faiz olarak değerlendirilir. Aynı zamanda bu tür işlemler için ribâ’l-aclân kavramı da kullanılmaktadır.³⁶⁹

İslâm, sermaye artırma yöntemlerinden biri olarak görülen bu tür işlemleri şiddetle yasaklamış ve ribâyı yiyenleri Allah (c) ve Rasûlü’ne karşı savaş açanlar olarak beyan etmiştir.³⁷⁰ Ribâyı meşrulaştırmak amacıyla alışveriş ile ribâyı aynı görenleri “Şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkar”³⁷¹ benzetmesi yaparak alışveriş yoluyla elde edilen sermayenin ribâ yoluyla elde edilenle aynı olmadığını vurgulamıştır. Öte yandan karşılıklı rızaya dayalı yapılan ticareti ise teşvik ederek³⁷² sermayenin üretime dayalı bir şekilde kullanılmasını sağlamıştır.

Hız. Peygamber ve Râşid Halifeler döneminde Câhiliye devrinde yaygın şekilde uygulandığı bilinen borçtan doğan riba’n-nesîe ile birlikte alışveriş sebebiyle meydana gelen riba’l-fadle karşı da azami düzeyde titizlik gösterilmiştir. Hız.

³⁶⁴ Serahsî, **el-Mebsût**, c. XII, s. 109.

³⁶⁵ İbnü’l-Esîr, **en-Nihâye**, c. II, s. 192.

³⁶⁶ İbn Kudâme, **el-Muğnî**, c. IV, s. 3.

³⁶⁷ Râzî, **Mefâtîhu’l-gayb**, c. VII, s. 72.

³⁶⁸ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIV, s. 116; Kallek, **Sosyal Servet**, s. 41.

³⁶⁹ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VIII, s. 124.

³⁷⁰ Bakara, 2/278-279.

³⁷¹ Bakara, 2/ 275.

³⁷² Nisâ,4/ 29.

Peygamber’le yaptıkları antlaşmaya aykırı olarak ribâ almaya başlamaları sebebiyle Hz. Ömer tarafından Necrânlıların yurtlarından çıkarılmaları³⁷³ ile Sakîflilerin faiz ve şarabın serbest kullanımı için Hz. Ali’ye başvurduklarında sert sözlerle uyarılmaları³⁷⁴ bu titizliğin yansımalarıdır.

İlk dönem fetih hareketlerinin ana merkezlerinden olan Irak ve Şam’ın, ribânın yaygın olduğu bölgelerden olması Müslümanların bu konuda dikkatli hareket etmelerine sebebiyet vermiştir. Nitekim Ubey b. Ka’b (ö. 33/654) cihad için Irak’a gitmek istediğini bildiren Zir b. Hubeyş’e (ö. 81/653) ribânın yaygın olduğu bir yere gideceğini söyleyip borç verdiği kişi borcunu bir hediye ile beraber ödemeye geldiğinde ondan alacağını almasını ve hediyesini geri vermesini istemiştir.³⁷⁵ Yine Abdullah b. Selâm’ın (ö. 43/633) Irak’tan Medine’ye gelen Ebû Bürde b. Ebî Mûsâ’ya (ö. 103/722) buna benzer uyarılarda bulunmasını,³⁷⁶ bu titizlik çerçevesinde değerlendirmek mümkündür.

Riba’n-nesîenin haramlığına dair bir tartışma bulunmazken riba’l-fadl konusunda çeşitli ihtilaflar bulunmaktadır. Bu anlamda yaşanan tartışmalardan biri, özellikle riba’l-fadle sebebiyet veren ticaret türlerinden olan sarf işlemlerine dairdir. Hadis ve fıkıh kaynaklarında gerek ticaret gerekse alışveriş bahislerinde sıkça ele alınan sarf işlemi,³⁷⁷ altının altınla, gümüşün gümüşle ya da birinin diğeriyle değiştirilmesiyle yapılan alışveriş şeklinde tanımlanmıştır.³⁷⁸ Sıhhat şartı için bunların kendi ağırlıklarında ve anlık teslim şartı bulunmaktaydı.³⁷⁹ Bu işlemin riba’l-fadle sebebiyet veren tarafının herkesçe malum olmaması başta halifeler olmak

³⁷³ Ebû Ubeyd, *Kitâbü’l-Emvâl*, s. 245; Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, s. 73.

³⁷⁴ İbn Kuteybe, *Garîbü’l-hadîs*, c. II, s. 139.

³⁷⁵ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. IV, s. 241.

³⁷⁶ Buhârî, *Sahîh*, c. V, s. 38.

³⁷⁷ İbn Mâce “*Ticaret*”; Buhârî, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, “*Büyû*”; İbn Mâlik, *el-Müdevvene*, c. III, s. 3; İbn Rüşd, *el-Beyân*, c. II, s. 633; Serahsî, *el-Mebsût*, c. XIV, s. 2.

³⁷⁸ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, c. IX, s. 190; Muhammed Revâs Kal’acî-Hâmid Sâdık Kuneybî, *Mu’cemu lugati’l-fukahâ*, Dârü’n-Nefâis, 1988, s. 279.

³⁷⁹ Abdürrezzâk, *Musannef*, c. VIII, s. 121; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. IV, s. 41.

üzere birçok sahâbînin uyarılarına³⁸⁰ neden olduğu gibi bazı sahâbîlerin kendi aralarında konuyla ilgili tartışmalarına da sebebiyet vermiştir.³⁸¹

Hız. Ebû Bekir, Şam'daki orduların komutanlarına içinde bulundukları toplumun ribâ ile işlemler yaptığını hatırlatmış, altını altınla, gümüşü gümüşle ve yiyecek maddelerini yiyecek maddeleriyle kendi ağırlıklarında satmalarını söylemiştir. Farklı ağırlıklarda olanları ise alıp satmamalarını söyleyerek onları riba'l-fadle karşı uyarmıştır.³⁸² Aynı şekilde Hız. Ebû Bekir pazar yerinde Ebû Râfî' (ö. 40/660) ile arasında gerçekleşen bir satışta ribâyâ sebebiyet veren bir durumu fark etmiş ve yapılan alışverişe müdahale etmiştir. Alışveriş sırasında iki gümüş halhalı, dirhem karşılığında Ebû Râfî'e satmıştı. Ebû Râfî' terazinin bir kefesine halhalları diğerine de dirhemleri koymuş sonra dirhemlerin daha ağır geldiğini görünce hakkını helal etmek istemiştir. Hız. Ebû Bekir bunu kabul etmemiş ve sen helal etsen bile Allah (c) asla etmez! Çünkü Rasûlullah'ı (s) şöyle buyururken işittim: "Altınla altın ve gümüşle gümüş (mübadele edilirken) aynı ağırlıkta olmalıdır. Fazlalık veren de alan da ateştedir."³⁸³ diyerek bu alışverişini düzeltmiştir.

Hız. Ömer'de eski dirhemlerin yenileriyle değişimi esnasında ribânın oluşmaması için iki dirheme karşılık bir dirhem satışı yapmamalarını, zira bunun riba'l-aclân (nakd ribâ'sı) olduğunu ifade etmiştir. Elinde bu tür dirhemi olanların onu pazara götürüp eski olduğunu belirterek diledikleri fiyata satmalarını söylemiştir.³⁸⁴ Yine kendisine altın işlemeciliğiyle uğraştığını ve altını kendi ağırlığındaki altınla satıp yaptığı bu işlemin işçiliğini aldığını söyleyen Ebû Râfî'e

³⁸⁰ Onlardan biri olan İbn Mes'ûd sarrafçılara uğradığında "Gümüş ile gümüş eşit olmadıkça satışı uygun değildir." derdi. Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VIII, s. 123.

³⁸¹ Rivayet edildiğine göre adamın biri Abdullah b. Ömer'e gelip Ebû Saîd'in kendisine sarf işlemi için fetva verdiğini ve konuyla ilgili Hız. Peygamber'in hadisini aktardığını söyler. Bunun üzerine Abdullah b. Ömer onu alıp Ebû Saîd'in yanına götürür. Ebû Saîd konuyla ilgili şu hadisi zikreder: "Altını altınla, gümüşü gümüşle baş başa satın. Birini diğerine artırmayın. Mevcut olmayanı akit meclisinde peşin bulunan karşılığında değiştirmeyin. Kim artırır veya artırılmasını talep ederse ribâyâ girmiştir." Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VIII, s. 121.

³⁸² İbn Hacer, Ebû'l-Fâdl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), **el-Metâlibü'l-Âliye bizevâidi'l-mesânidi's-semâniye**, 19c., thk. Risâletü'l-İlmiyye, Dârü'l-Âsime, Dârü'l-Gays, Suudi Arabistan, 1419, c. VII, s. 246.

³⁸³ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VIII, s. 124; bkz. Kallek, **Sosyal Servet**, s. 134.

³⁸⁴ Serahsî, **el-Mebsût**, c. XIV, s. 11.

eşit ağırlıkta olmadıkça altını altınla, gümüşü gümüşle satmamasını ve fazlalığı almamasını³⁸⁵ söyleyerek vezne ve oluşacak ribâyâ dikkat çekmiştir.

Hiz. Ömer, Şam valisi Muâviye'nin (ö. 60/680) gümüşten mamul bir su kabını ağırlığı daha fazla gelen aynı cins sikke karşılığında satmasına ribâ gerekçesiyle engel olmuştur. Muâviye gümüşten yapılmış bir su kabını gazvelerin birinde ganimet olarak elde etmiş ve adamın birine bunu verip satmasını istemişti. Adamın bu kabı ağırlığı daha fazla gelen aynı cins sikke karşılığında sattığını duyan Ubâde b. Sâmit (ö. 34/655) Hiz. Peygamber'in "Altın altınla, buğday buğdayla, arpa arpayla, hurma hurmayla tuz tuzla baş başa peşin satılır. Kim artırır veya artırılmasını talep ederse ribâyâ girmiştir." hadisini gerekçe göstererek buna karşı çıkmıştır. Bunun üzerine Muâviye minbere çıkarak: "Ne oluyor bazı insanlara ki birtakım hadisleri Peygamber'den naklediyor. Oysaki biz ona arkadaşlık ettik."³⁸⁶ demiştir. Bir diğer rivayete göre ise bu olay Muâviye ile Ebü'd-Derdâ (ö. 32/652[?]) arasında geçmiştir. Ebü'd-Derdâ Muâviye'yi kastederek hadise karşı kendi düşüncesini ön plana çıkaran bir kişinin bulunduğu yerde bulunmayacağını söyleyip Hiz. Ömer'e bunu haber verince halife böyle bir satışı yapmamasını valisine bildirmiştir.³⁸⁷

Sarf ticareti yapanlar arasında isimleri geçen Talha b. Ubeydullah³⁸⁸ ve Ebü'l-Minhâl³⁸⁹ gibi sahâbîlere riba'l-fadl yaptıkları gerekçesiyle müdahale edilmiştir. Bir gün Talha'nın da bulunduğu bir meclise Mâlik b. Evs (ö. 92/712) dinarı dirheme çevirmek için gelmişti. Talha, altını kendisine göstermesini ve hizmetçisi geldiği vakit gelip gümüşünü almasını söyledi. Bu sözleri duyan Hiz. Ömer Talha'ya müdahale ederek gümüşü peşin vermesini yahut altını iade etmesini söyledikten sonra "Sizden biri sarf işlemi yaptığında velev ki evine girip çıkacak kadar bekletilirse alacağını almadan ayrılmasın. Zira ribâyâ düşmenizden korkarım."³⁹⁰ diyerek konuyla ilgili Hiz. Peygamber'den gelen rivayeti zikretmiştir. Bu bağlamda

³⁸⁵ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VIII, s. 125.

³⁸⁶ Ebü Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî (ö. 430/1038), **Hilyetü'l-evliyâ**, 10c., es-Seâde, Mısır, 1974, c. II, s. 297.

³⁸⁷ Mâlik, **Muvatta**, c. II, s. 634.

³⁸⁸ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VIII, s. 124.

³⁸⁹ Buhârî, **Sahîh**, c. III, s. 55.

³⁹⁰ "Altın ile gümüşün, buğday ile buğdayın, hurma ile hurmanın ve arpa ile arpanın karşılıklı değişimi peşin olmadıkça ribâdır." Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VIII, s. 116,121; Müslim, **Sahîh**, c. III, s. 1209.

şu sözleriyle de uyarıda bulunmuştur: “(Akit meclisinde) mevcut olmayanı akit meclisinde peşin olarak bulunan karşılığında değiştirmeyin. Şüphesiz ki ben ribâyâ girmenizden korkarım.”³⁹¹

Kaynaklarda Ebü'l-Minhâl Abdurrahman b. Mut'im'in ortağı şeklinde geçen bir şahsın hac mevsimine kadar vadeli olarak dirhemleri dinar karşılığı sattığı ve bunun uygun olmadığı kendisine söylendiğinde Müslümanların pazarında bunu yaptığını ifade ederek kendisini savunduğu rivayet edilmektedir. Konuyla ilgili bu tartışma Zeyd b. Erkam ve Berâ b. Âzib'e sorulduğunda Hz. Peygamber döneminde tüccarlık yaptıklarını ve sarf işlemini kendisine sorduklarında peşin (elden ele) olması durumunda bir sakıncanın olmadığını ifade etmiştir. Bunun yanında arada zaman (vade) olması durumunda ribâ olacağını³⁹² söyleyerek mekân birliğine ve zamana dikkat çekmiştir.

Hz. Ali de bu konuda aynı hassasiyeti sergilemiştir. Ticaret yapmak için izin isteyen birine önce alışveriş usulünü öğrenmesini, aksi hâlde ribâyâ bulaşacağını belirterek³⁹³ öncelikli yapması gerekeni açıklamıştır. İki dirheme karşılık bir dirhem satışı ile ilgili sorulan bir soruya bu ribâ'l-aclân'dır³⁹⁴ diyerek verdiği cevapla ribâyâ dikkat çekmiştir. Yine Hemedânî bir adamın rağbet görmeyen dirhemleri fazlasıyla ya da eksiğiyle sarf edip edemeyeceğine dair sorusu ile³⁹⁵ borç verip sonra borcu hediyeyle beraber alan kişi hakkındaki soruya verdiği cevaplar, bu işlemlerin ribâ'l-aclân olduğu yönündedir.³⁹⁶

1.1.4.2. İhtikâr

Zulmetmek, eksiltmek, kötü muaşeretle bulunmak gibi anlamları içeren “el-hakr” kökünden gelen ihtikâr,³⁹⁷ ticari olan bir malın stoklanıp fiyatı yükseldiğinde

³⁹¹ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VIII, s. 116,121. Aynı şeyin ya da birinin tesliminin geciktirilmesine ribâ'l-yed denilmiştir. Bkz. Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIV, s. 116.

³⁹² Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VIII, s. 117; Buhârî, **Sahîh**, c. III, s. 140; Müslim, **Sahîh**, c. III, s. 1212.

³⁹³ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), **el-Fakîh ve'l- mütefakkih**, 2c., thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Yûsuf, Dârü İbnü'l-Cevzî, Suûdiyye, 2000, c. I, s. 172.

³⁹⁴ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VIII, s. 124.

³⁹⁵ İbn Hazm, **el-Muhallâ**, c. VII, s. 446.

³⁹⁶ İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, c. IV, s. 326.

³⁹⁷ Zebîdî, **Tâcü'l-arûs**, c. XI, s. 71.

piyasaya sevk edilmesi demektir.³⁹⁸ Bir başka ifadeyle tüccarın ticaret malına ihtiyacı olmadığı hâlde malı stoklayıp ihtiyaç sahibi insanlardan bunu alıkoymasındır.³⁹⁹

Ticari hayatın canlılığı için tedavülde olması gereken malın stok edilmesi veya durgun hâlde bırakılması piyasada fiyatların artmasına sebep olmaktadır. Bu durum insanların ihtiyaç duyduğu temel yaşam malzemelerinin ortalamanın çok üstünde satılmasına ve hâliyle insanların mağdur edilmesine sebebiyet vermektedir. Bunun yanında ticarete ve aynı zamanda üretime menfi etki yaptığı gibi servetin belli bir azınlığın elinde birikmesine de neden olduğundan ihtikârın önüne geçilmeye çalışılmış ve böylece piyasada malın adil dağılımı sağlanmıştır. Buna bağlı olarak fiyatların normal seyrinde gitmesine ve ticaretin daha canlı kalmasına katkı sunulmuştur.

Kur’ân-ı Kerîm’de altın ve gümüş stokçuluğunu yapanların ateşle cezalandırılacakları tehdidi⁴⁰⁰ bu yüzden olsa gerektir. Ekonomik hayat üzerinde oluşturduğu menfi durum dolayısıyla Hz. Peygamber de ihtikârı yasaklayıp bunu yapanları lanetlediği gibi,⁴⁰¹ onlar için “Muhtekir ne kötü bir kuldur; fiyatların düştüğünü öğrenince üzülür, yükseldiğini duyunca sevinir.” demiştir.⁴⁰² İslâm’ın getirdiği bu anlayış çerçevesinde hareket eden Râşid Halifeler de muhtekire karşı müsamaha göstermemişlerdir. Nitekim Hz. Ömer pazar yerlerinde usûle uygun satış yapanlara destek vermiş, pazara gelen malları sermayesiyle satın alıp bunun stokçuluğunu yapanları ise uyarmıştır.⁴⁰³ Muhtekir diye vasfedilen bu kişiler için kârıyla beraber ana sermayesinin tümünü sadaka olarak bağışlasalar dahi kazandıkları günaha kefâret olamayacağını⁴⁰⁴ ifade ederek meselenin ciddiyetini açıklamıştır.

Hz. Ömer bir taraftan muhtekiri yererken diğer taraftan uzak yerlerden mal getirip satan tüccarı ise övmüştür. Bu amaçla yapılan yolculuğu hac ve umre için

³⁹⁸ İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, c. IV, s. 208; Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsü’l-muhît**, s. 375.

³⁹⁹ İbn Hacer, **Fethu’l-bârî**, c. IV, s. 348.

⁴⁰⁰ Tevbe 9/34-35.

⁴⁰¹ Ezrakî, **Ahbâru Mekke**, c. II, s. 135.

⁴⁰² Taberânî, **Mu‘cemü’l-kebîr**, c. XX, s. 95.

⁴⁰³ İbn Abdülber, **el-İstizkâr**, c. VI, s. 410.

⁴⁰⁴ İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, c. IV, s. 301.

yapılanlarla denk tutmuştur.⁴⁰⁵ Ayrıca tüccarlara pazarlarda Müslümanların aleyhinde olacak şekilde ticari alışveriş yapmamalarını, satış için gelen Müslümanların kendilerinden biri olduğunu söylemiştir. Ardından farklı beldelere gidip ticari malları getirmelerini, sonra da bu malları diledikleri fiyata satmalarını söyleyerek onları teşvik etmiştir. Bu çerçevede pazar yerine uğradığı bir gün “Bazı insanlara ne oluyor ki ellerinde bulundurdıkları fazla yağlarla dul kadınlar ve miskinler aleyhine ihtikâr yapıyorlar. Kendilerine tüccar geldiğinde onu istedikleri fiyata mecbur bırakarak malı satıyorlar. Yaz kış demeden herhangi bir malı dışarıdan getiren kimse ise Ömer’in misafiridir. Allah’ın dilediği kadarıyla malını satar ya da Allah’ın dilediği kadarıyla malını tutar.”⁴⁰⁶ diyerek ihtikâr yapanları uyarmıştır. Yine mevâlî (azadlı köle) arasında ihtikârda bulunanları çağırıp bunu yapmalarının sebebini sormuştur. Onlar da malı satın aldıklarını ve diledikleri zaman sattıklarını söyleyince Hz. Ömer, onlara Hz. Peygamber’in “Kim Müslümanların yiyecekleri üzerine ihtikâr yaparsa Allah (c) onu iflasa ya da cüzama duçar eder.” hadisini hatırlatmıştır.⁴⁰⁷

Bu dönemde ihtikâra başvuranlardan biri Misver b. Mahreme’dir (ö. 64/683). Misver, gördüğü bir rüya üzerine stokladığı malı pazara çıkarıp maliyetine satmıştır. Hz. Ömer bunu duyunca pazara gelip kendisine “Delirdin mi ey Misver?” diye seslenmiştir. Bunun üzerine Misver gördüğü rüya sebebiyle eldeki yiyeceklerden ve kâr etmekten içine bir nefret girdiğini söyleyince Hz. Ömer kendisine hayır duada bulunmuştur.⁴⁰⁸

İhtikâr yasağında gıda maddeleri ile Mekke ve Medine üzerinde özellikle durulmuştur.⁴⁰⁹ Hz. Ömer temel gıda maddelerinde ihtikâr yapan Mekkeli tüccarlara seslenirken onlara Mekke’de temel gıdada ihtikâr yapmamalarını, burada bunu yapmanın inkârcılık olduğunu zikretmiştir.⁴¹⁰ Medine’ye yiyecek geldiğinde bu

⁴⁰⁵ İbn Şebbe, **Târîhu’l-Medîne**, c. II, s. 746.

⁴⁰⁶ İbn Şebbe, **Târîhu’l-Medîne**, c. II, s. 748-749; bkz. el-Emîn, **Ahvâlü’l-iktisâdiyye**, s. 174.

⁴⁰⁷ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 241/855), **Müsned**, thk. Şuayb el-Arnâvût, Adil Murşid, Müessesetu’r- Risâle, 2001, c. I, s. 284; Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (el-Keşşî) (ö. 249/863-64), **el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd**, thk. Subhî el-Bedrî, Mahmûd Muhammed Halîl, Mektebetü’s-Sünne, Kâhire, 1988, s. 34.

⁴⁰⁸ İbn Sa’d, **Tabakât** (Beşinci tabaka), c. II, s. 142.

⁴⁰⁹ Kallek, **Sosyal Servet**, s. 108.

⁴¹⁰ Ezrakî, **Ahbâru Mekke**, c. II, s.135; Mâverdî, **el-Hâvî’l-kebîr**, c. V, s. 409.

malları almak için yola çıkan tüccarlara “Bizim pazarlarımızda mı ticaret yapıyorsunuz? Ya insanları ortak edinin ya da dışarıya çıkıp gidin, malı satın alın ve sonra onu getirip satın.” demiştir.⁴¹¹ Bu gibi yerlerde özellikle temel gıda maddelerine aşırı talebin olması ve dışa olan bağımlılık nedeniyle ihtikâr yapılması yasaklanmıştır. Yaşam için zorunlu olmayan gıdalarda veya malın bol olduğu yerlerde ise ihtikârda bir sakınca görülmemiştir.⁴¹²

Hız. Ömer döneminde olduğu gibi Hız. Osman döneminde de ihtikâr yapanlar bulunmaktaydı. Bu sebeptendir ki Medine Pazarı’nda ihtikâr yasaklanmış,⁴¹³ buna rağmen Ümeyyeoğulları’nın azatlı köleleri pazarda ihtikâra başvurmuşlardır. Bu duruma şahit olan Zübeyr b. Avvâm onları darp ettiği gibi, pazar yerine bineğiyle gelen halifeye de tepki göstermiştir.⁴¹⁴

Hız. Ali döneminde başta Mısır olmak üzere Kûfe, Ahvâz ve başka yerlerde ihtikâra başvuran tüccarlar bulunmaktaydı. Hız. Ali, Mısır valisi Mâlikü’l-Eşter’e (ö. 37/657 [?]) verdiği talimatta muhtekir hakkında önemli bilgiler vermiştir. Onların birçoğunda aşırı hırs, cimrilik ve bencilliğin olduğunu vurguladıktan sonra insanların ihtiyaç duyduğu faydalı şeyleri gizleyip piyasada azalınca değerinden fazla satma gayretlerinin bulunduğunu ve bunun da halka zarar verdiğini bildirmiştir. Dolayısıyla valilerin buna engel olmalarının kendileri için bir ayıp ve noksanlık olacağını ifade etmiştir. Ardından Allah Rasûlü’nün ihtikârı men ettiği gibi onların da ihtikârı men etmelerini ve bunu yapanları cezalandırmalarını istemiştir.⁴¹⁵ Ahvâz kâdısı Rifâa’ya (ö. 44/664) gönderdiği yazılı emirde ihtikârı yasaklamış, kuralı çiğneyeni darp etmek ve stokladığı malları satışa çıkarmak suretiyle cezalandırmasını istemiştir.⁴¹⁶ Böylece emeksiz kazancın önüne geçilmeye çalışılmıştır.

⁴¹¹ İbn Hazm, **el-Muhallâ**, c. VII, s. 539.

⁴¹² Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Cevzî (ö. 597/1201), **Keşfü’l-müşkil min Hadîsi’s-Sahîhayn**, 4c., thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Dârü’l-Vâtan, Riyad, t.y., c. IV, s. 188.

⁴¹³ İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, c. IV, s. 301.

⁴¹⁴ İbn Şebbe, **Târîhu’l-Medîne**, c. III, s. 1050.

⁴¹⁵ İbn Hamdûn, **et-Tezkiretü’l-Hamdûniyye**, c. I, s. 323; Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî (ö. 733/1333), **Nihâyetü’l-ereb fî fûnûni’l-edeb**, 33c., Dârü’l-Kütüb ve-Vesâik el-Kavmiyye, Kâhire, 1423, c. VI, s. 27; el-Efgâni, **Esvâku’l-Arab**, s. 32.

⁴¹⁶ Kallek, **Sosyal Servet**, s. 108.

Hız. Ali Kûfe’de bu işi yapanların mallarını yakmakla veya el koymakla tehdit etmiş, kıtlığı çekilen yiyeceklerin stokçuluğunu yapanlara karşı çok sert bir tutum takınmıştır.⁴¹⁷ 100 bin (dirhemlik) yiyecek maddesini stoklayan Kays adında bir muhtekirden haber edilince elindeki malların yakılmasını emretmiştir. Bahsedilen kişi “Şayet yakılmasaydı ondan Kûfe bütçesi kadar kazanç elde ederdim.”⁴¹⁸ diyerek elde edeceği kazancın ne derece büyük olduğunu ifade etmiştir. Yine Fırat kıyısında bir tüccarın fiyatının yükselmesi için sakladığı bir yığın yiyeceği görmüş ve yakılmasını istemiştir.⁴¹⁹ Dışarıdan yiyecek getirenin rızıklandırılacağını, mal stoklayanın ise isyankâr olduğunu ve lanetleneceğini⁴²⁰ zikrederek dışarıdan mal getiren ile bu malı alıp stoklayamı birbirinden ayırmıştır.

Yasaklanan stokçuluk bazı şartları içermektedir. Bu şartlardan biri muhtekirin malı bulunduğu şehirde satın almasıdır. Malı başka yerden getirmesi ya da mahsulün kendisine ait olması durumunda muhtekir olarak vasıflandırılmayacağı anlaşılmaktadır.⁴²¹ -İhtilafı olmakla beraber- satın alınan malın yiyecek türünden olması ve bu malın insanlara zarar vermesi şartı da bulunmaktadır.⁴²²

Râşid Halifeler, aynı zamanda muhtekire karşı bazı tedbirler de almışlardır. Bu tedbirlerden biri de fiyat denetimidir. Bunda amaçlanan şey, fiyatların doğal süreci içerisinde arz talep dengesine göre şekillenmesini sağlamaktır.

1.1.4.3. Tes‘îr

Fiyat takdiri anlamına gelen tes‘îr kavramı,⁴²³ geniş anlamıyla tüccarların fahiş fiyatlarını engellemek amacıyla piyasada ticareti yapılan emtia fiyatının sınırlandırılması anlamına gelmektedir. Bunui yapan kişilere “el-musa‘ir المسعر” denilmektedir.⁴²⁴ Arapça bir kavram olan tes‘îr yerine Farsça’dan Türkçe’ye geçen

⁴¹⁷ Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. er-Râgıb el-İsfahânî (ö. 502/1109), **Muhâdarâtü’l-üdebâ**, 2c., Şirketü Gârü’l-Erkâm b. Ebî’l-Erkâm, Beyrut, 1999, c. I, s. 547.

⁴¹⁸ İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, c. IV, s. 301.

⁴¹⁹ Buhârî, **Târihu’l-kebîr**, c. II, s. 95.

⁴²⁰ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VIII, s. 204.

⁴²¹ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VIII, s. 204.

⁴²² İbn Kudâme, **el-Muğnî**, c. IV, s. 167.

⁴²³ İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, c. IV, s. 365.

⁴²⁴ Mâverdî, **el-Hâvi’l-kebîr**, c. V, s. 410.

narh kavramı da kullanılmaktadır.⁴²⁵ Ancak burada narh yerine ilk dönem kaynaklarında geçen tes'îr ifadesinin kullanımı tercih edilmiştir.

Fiyatların aşırı derece yükselmesi üzerine sahâbîlerden bazıları, Hz. Peygamber'den fiyatlara müdahale edip fiyat takdiri yapmasını istemişlerdir. Hz. Peygamber tes'îr (fiyat takdiri) yapanın, bolluk ve darlık verenin, rızıklandırmanın, fiyatların pahalı ve ucuz olmasını sağlayanın ancak Allah (c) olduğunu belirtmiştir. Ardından mal, can ve ehle yönelik bir zulüm yüzünden herhangi bir kimsenin kendisinden davacı olduğu hâlde rabbine kavuşmayı istemediğini⁴²⁶ ifade ederek onların bu isteğini geri çevirmiştir. Bu rivayetten anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber tes'îri bir zulüm olarak görmüştür. Zira tüccarı, yüksek fiyata elde ettiği ticari emtiayı ucuz bir fiyata satması için zorlamak ona zulmetmek demektir.

Râşid Halifeler döneminde tes'îr ile ilgili Hz. Ömer'den gelen farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerin bazılarında fiyatların artırılmasının diğer bazılarında ise düşürülmesinin istendiği anlaşılmaktadır. Fiyatların düşürülmesi ile ilgili gelen rivayetlerin birinde Hz. Ömer Medine'nin Musallâ Pazarı'nda Hâtıb b. Ebî Beltea'nın yanından geçtiğinde önündeki iki çuval kuru üzümün fiyatını sormuş, iki müddünün⁴²⁷ bir dirhem olduğu cevabını almıştır. Bunun üzerine ona "Tâif'ten kuru üzüm yüklü kervanın gelmek üzere olduğunun haberini aldım. Kervan geldiğinde senin yanına tezgâhı açıp belirlediğin fiyatı esas almasından korkarım. Ya fiyatını yükseltirsin ya da üzümünü evine koyar ve dilediğin şekilde satarsın." demiştir. Daha sonra Hz. Ömer bu mesele üzerinde düşündükten sonra Hâtıb'ın evine giderek kendisine söyledikleri şeylerin bir azimet veya hüküm olmadığını bu davranışıyla sadece kamu menfaatini gözettiğini dolayısıyla dilediği fiyattan satış yapabileceğini bildirmiştir.⁴²⁸ Bir başka rivayete göre pazar yerinde hurma satan Hâtıb b. Ebî Beltea'yı görmüş ve ondan fiyatları artırmasını, aksi hâlde pazardan çıkmasını istemiştir.⁴²⁹

⁴²⁵ Kallek, "Narh", DİA, c. XXXII, s. 387.

⁴²⁶ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VIII, s. 205; İbn Abdülber, **el-İstizkâr**, c. VII, s. 413.

⁴²⁷ Bir müd yaklaşık 0,779 litre hacim ölçüsüdür. Hâtıb eş-Şirbînî, **Muğni'l-Muhtâc**, çev. Soner Duman, Mîraç Yayınları, 2010, c. XX, s. XII.

⁴²⁸ Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, c. VI, s. 48; İbn Kayyim el-Cevziyye, **et-Turuku'l-hükmiyye**, s. 215; Semhûdî, **Vefâü'l-vefâ**, c. II, s. 263.

⁴²⁹ İbn Şebbe, **Târîhu'l-Medîne**, c. II, s. 749.

Bahsi geçen sözlerin benzerini pazardan farklı bir fiyata zeytinyağı satan birine de söylemiştir. Kendisini bir fiyata mecbur bırakmadan ya pazarın fiyatı ile satmasını ya da pazarı terk etmesini istemiştir.⁴³⁰ Zikredilen bu rivayetlerden devlet başkanının maslahat hâlinde fiyatları artırabileceği anlaşılmakla beraber⁴³¹ ancak bunun bağlayıcı olmadığını ve insanların mallarını diledikleri düşük fiyata satabileceğini de anlamak mümkündür.

Fiyatların düşürülmesinin anlaşıldığı rivayette ise Hz. Ömer, Medine’de kuru üzüm satmakta olan Hâtıb b. Ebî Beltea’ya ürünü nasıl sattığını sormuştur. İki müd (bir dirheme) cevabını alan Hz. Ömer ona “Bizim kapılarımızdan, avlularımızdan ve pazarlarımızdan satın alıyorsunuz, bizim arazimizden devşiriyorsunuz, sonra dilediğiniz gibi satıyorsunuz. Ya sâ’ olarak (bir dirheme)⁴³² satarsınız ya da pazarımızda satış yapamazsınız. Yollara düşüp şehir dışından malları getirirsiniz, dilediğiniz fiyattan satarsınız.”⁴³³ demiştir. Hâtıb b. Ebî Beltea’nın yaptığı bu işlemten dolayı Hz. Ömer tarafından uyarılması karaborsacılık sebebiyle olsa gerektir. Zira bu olayın hicretin 18. yılında (639) gerçekleştiği ve bu yılda aynı zamanda bir kıtlık meydana geldiği ifade edilmektedir. Bu kıtlıktan dolayı aralarında Hâtıb’ın da içinde bulunduğu bazı tüccarlar karaborsacılıktan dolayı uyarılmışlardır.⁴³⁴

Hz. Ali ise tes’îr uygulamasını çoğunlukla uygun görmemiş ve bu konuda kendisine sorulan bir soruya hoşnutsuzluk belirtisi göstererek pazarın Allah’ın elinde bulunduğunu ve fiyatları yükseltip düşürenin o olduğunu belirten bir cevap vermiştir.⁴³⁵ Öte yandan Mısır valisi Mâlikü’l-Eşter’e verdiği talimatta “Fiyatlar, adilane ölçüler içerisinde ne satıcının ne de müşterinin aleyhinde olsun.”⁴³⁶ diyerek

⁴³⁰ İbn Şebbe, *Târîhu’l-Medîne*, c. II, s. 749.

⁴³¹ Mâverdî, *el-Hâvi’l-kebîr*, c. IV, s. 409.

⁴³² Yaklaşık 1.55 litre hacim ölçüsüdür. Hâtıb eş-Şirbînî, *Muğni’l-Muhtâc*, çev. Soner Duman, c. XX, s. XII.

⁴³³ Abdürrezzâk, *Musannef*, c. VIII, s. 207. Hâtıb b. Ebî Beltea olayıyla ilgi yapılan yorum ve tartışmalar için bkz. Kallek, *Sosyal Servet*, s. 120, 124.

⁴³⁴ Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965); *es-Sîretü’n-nebeviyye ve Ahbârü’l-hulefâ*, 2c., tkh., el-Hâfız es-Seyyid Azîz Bek ve alimlerden bir grup, el-Kütüb es-Sekâfiyye, Beyrut, 1996, c. II s. 476.

⁴³⁵ İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, VII, s. 414.

⁴³⁶ İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü’l-Hamdüniyye*, c. I, s. 323; Nuveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, c. VI, s. 27; el-Efgânî, *Esvâku’l-Arab*, s. 32.

gerektiğinde fiyatlara müdahale edilmesinin mümkün olabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca gıda satışı yapan bir topluluğa fiyat sınırlaması koyduğu ve onların buna muhalefet etmelerinden dolayı ertesi gün mallarını yaktırdığı rivayet edilmiştir. Ancak yöneticinin malları yakmasının caiz olmadığı söylenerek bu rivayetin sahih olmadığı belirtilmiştir.⁴³⁷

Bahsi geçen rivayetler sebebiyle devlet başkanının fiyatları sınırlama yetkisinin olup olmadığı, hangi durumlarda buna yetkisinin bulunduğu mezhepler arasında ihtilafa sebebiyet vermiştir.⁴³⁸ Yukarıdaki rivayetlere açıklık getirme anlamında şu hususlara değinmekte fayda vardır: Genel anlamda satıcı malını istediği fiyata satma hak ve yetkisine sahiptir. Bununla beraber sosyal adaletin tahakkuku için devlet başkanının ortaya çıkan hukuki boşluğu doldurma yetkisi de bulunmaktadır.⁴³⁹ Bu bağlamda İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) konuyla ilgili olarak öne çıkardığı şu iki husus önem arz etmektedir:

Birincisi, pahalılığın ve tüccar zulmünün olmadığı normal zamanlarda konulan fiyat sınırlamasıdır. İbn Teymiyye bunun uygun olmadığını zira bu tür zamanlarda insanları belli bir fiyata zorlamanın zulüm olacağını ifade etmektedir. Böyle bir uygulama, dışarıdan gelen malın azalmasına, hatta tamamıyla kesilmesine sebebiyet verebildiği gibi fiyatların da aşırı derecede yükselmesine neden olabilmektedir.⁴⁴⁰

İkincisi ise karaborsacıların zulmüne varacak derecede aşırı pahalılığın olduğu bir dönemde fiyatlara müdahale edilmesidir. Böyle durumlarda “Genelin maslahatı ferdin maslahatından önce gelir.” prensibi gereği ve şeriatın ruhuna daha uygun olması için fiyat sınırlaması gerekmektedir.⁴⁴¹

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere bir taraftan normal zamanlarda fiyat sınırlaması tasvip edilmezken öte yandan karaborsacıların sebebiyet verdiği fahiş fiyatlara müdahalenin gerekliliği vurgulanmıştır

⁴³⁷ Mâverdü, **el-Hâvi'l-kebîr**, c. V, s. 409-410.

⁴³⁸ Mâverdü, **el-Hâvi'l-kebîr**, c. V, s. 428.

⁴³⁹ es-Sadr, **İslâm Ekonomi Doktrini**, s. 700.

⁴⁴⁰ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, **el-Hisbe fi'l-İslâm**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y., c. I, s. 116.

⁴⁴¹ İbn Teymiyye, **el-Hisbe**, c. I, s. 117-118.

Böylece tüketici korunduğu gibi tüccar da korunmuştur. Zira tüccarın zararı veya iflası pazara malın gelmemesi ve fiyatların yükselmesi demektir. Bu da ticaretin durmasına ve toplumun ekonomik anlamda ciddi sıkıntılar yaşamasına sebebiyet vermektedir. Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin birbirinden farklı uygulamalarını da bu çerçevede değerlendirmek mümkündür.

Fiyatların makul düzeyde kalmasını sağlamak amacıyla bazı önlemler alınmıştır. Bunlardan biri halifelerin pazarları denetlemeleri ve fiyatlar hakkında bilgi almalarıydı. Nitekim Hz. Ömer'in gerek Medine'deki pazar fiyatlarını⁴⁴² gerekse diğer bölgelerdeki bazı fiyatları takip ettiği bilinmektedir. Hicretin 23. senesinde (644) Hz. Ömer, Seleme b. Kays'ı (ö. 76/695) Fars bölgesindeki kürtlere karşı savaşması için komutan olarak gönderildiğinde Seleme, burada elde ettiği zaferi müjdelemek için bir elçiye Medine'ye yollamıştır. Elçi, zafer müjdesini verince Hz. Ömer bölgedeki Müslümanların durumunu sorduktan sonra kendisinden fiyatlarla ilgili bilgiler almıştır. Fiyatların ucuz olduğunu öğrenince bu sefer özelde etin fiyatını sormuştur. Zira etin Arapların ağacı (temel yiyecekleri) olduğunu ve onların ağaçları olmadan yapamayacaklarını ifade etmiştir. Bunun üzerine elçi kendisine büyük ve küçükbaş hayvanların fiyatlarını söylemiştir.⁴⁴³

Hz. Osman da Hz. Ömer gibi insanlarla konuşup çarşı pazardaki fiyatlar hakkında bilgi almaktaydı.⁴⁴⁴ Fetihlerle birlikte Medine nüfusunun artması buğdaya olan talebi artırmış, bu da fiyatların yükselmesine sebep olmuştur. Bu sebeple olsa gerek Hz. Osman bir cuma günü minbere çıkıp “Aranızda pazardan gelen var mı? Bugün buğday fiyatı nasıldı?” diye sormuştur.⁴⁴⁵ Aynı şekilde Hz. Ali, Basra'da bulunan el-Kellâ' Pazarı'na⁴⁴⁶ gidip fiyatların ne durumda olduğunu öğrenmiştir.⁴⁴⁷ Halifelerin sergilediği bu hassasiyet pazarlarda fiyatların makul düzeyde kalmasını sağlamıştır.

⁴⁴² Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VIII, s. 207; Semhûdî, **Vefâü'l-vefâ**, c. II, s. 263.

⁴⁴³ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 188; bkz. en-Nevâvî, **en-Nizâmü'l-mâlî fi'l-İslâm**, s. 19.

⁴⁴⁴ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 59.

⁴⁴⁵ İbn Şebbe, **Târîhu'l-Medîne**, c. III, s. 961.

⁴⁴⁶ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. IV, s. 472. Bkz. Mehmet Usluer, **Basra Kuruluşundan Emevîler Sonuna Kadar Toplumsal Yapı**, Siyer Yayınları, İstanbul, 2021, 193-197.

⁴⁴⁷ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 241/855), **Fezâilî's-sahâbe**, 2c., thk. Vasiyyullah Muhammed Abbas, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1983, c. I, s. 547.

Aynı zamanda devlet kendi imkânlarıyla fiyatı yükselen ürünleri üreticiden tüketiciye ulaştırarak çeşitli önlemler almıştır. Iraklı Dihkânlar⁴⁴⁸ Hz. Ömer'in Sevâd'daki memuru Osman b. Huneyf'e (ö. 41/ 661) gelip şehir merkezinde üzümün salkımının bir dirheme satıldığını, bağında ise veskinin⁴⁴⁹ bir dirhem olduğunu söyleyerek şikâyetle bulunmuşlardır. Söz konusu mesele Hz. Ömer'e bildirilince üzümü şehre naklederek nakliye masraflarıyla birlikte yeni bir fiyat belirlemesini Osman b. Huneyf'ten istemiştir.⁴⁵⁰ Bu yolla fiyat artışının önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Fiyatı yükselen ürünlere alternatif başka mallarla da fiyatlar düşürülmeye çalışılmıştır. Hz. Ali Kûfe'de bulunduğu dönemde Mekke'de kuru üzüm fiyatında artışlar olunca bu durum kendisine bildirilmiştir. Bunun üzerine üzümü hurma ile ucuzlatmalarını söylemiştir.⁴⁵¹ Başka bir rivayette fiyatında artış olan ürünün zeytinyağı olduğunu ve ucuzlatılması için tereyağının tüketilmesini Hz. Ali istemiştir.⁴⁵² Böylece kuru üzüme karşılık hurma, zeytinyağına ise tereyağı alternatif gösterilerek pahalı olan ürüne talebin düşüşü sağlanmıştır.

1.1.4.4. İflas

İflas, bakır para anlamına gelen “fels”⁴⁵³ kökünden gelmektedir. Felsin çoğulu ise fulûstur. Kelime anlam olarak ticareti yapılan malın yok olması ya da mevcut borçlara yetecek miktarda bulunmaması demektir.⁴⁵⁴ Eldeki dirhemi fulûsa dönüştürüp değersizleştiren kişi için Araplar “eflese er-racül” ifadesini kullanmaktaydılar.⁴⁵⁵

⁴⁴⁸ Farsça'dan Arapça'ya geçen bu kavram “tâcir” anlamına gelmektedir. İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, c. X, s. 107.

⁴⁴⁹ Yaklaşık 93,50 litre demektir. Hatib eş-Şirbînî, **Muğni'l-Muhtâc**, çev. Soner Duman, c. XX, s. XII.

⁴⁵⁰ İbn Zenceveyh, **Kitâbu'l-Emvâl**, c. I, s. 212. Bkz. Kallek, **Sosyal Servet**, s. 150.

⁴⁵¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürri el-Bağdâdî (ö. 233/848); **Târihu İbn Maîn (Rivâyetü'd-Dûrî)**, 4c., thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî, Mekke, 1979, c. III, s. 113.

⁴⁵² Buhârî, **Târihu'l-kebir**, c. II, s. 325.

⁴⁵³ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIV, s. 191.

⁴⁵⁴ Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Rüşd el-Kurtubî (ö. 595/1198), 4c., **Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid**, Dârü'l-Hadîs, Kâhire, 2004, c. IV, s. 67; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî el-Yemenî (ö. 1250/1834); **Neylû'l-evtâr**, 8c., thk. Usâmuddîn es-Sabâbitî, Dârü'l-Hadîs, Mısır, 1993, c. V, s. 287.

⁴⁵⁵ Râzî, **Muhtârü's-sihâh**, s. 242; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, c. VI, s. 165.

İflas eden kişi elinde kalan az malıyla tekrar önceki varlıklı hâline dönemeyeceğini düşünerek iflasını devlet yetkililerine beyan etmekteydi. Böylece gerek kendisinin gerekse başkasının daha büyük zarara uğramasının önüne geçilmekteydi. Bunun yanında alacaklılar haklarını almak için devlete başvurmaktaydılar. Böylelikle devlet, iflas edenin elinde kalan malları alacaklılar arasında borcun oranına göre pay ederdi.

Rivayete göre Hz. Ömer döneminde Cüheyneli Üseyfi‘ hac yolculuğuna çıktığı zaman hacılardan önce Mekke’ye varmak ve orada ticaret yapmak için develerin yüksek fiyatlarına bakmaksızın onlardan pahalı olanlarını seçmiştir. Borç ile almış olduğu bu develerin ödemesini yapamamış, dolayısıyla alacaklılar bu durumu Hz. Ömer’e şikâyet etmişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ömer minbere çıkıp “Adamın orucu, namazı sizi aldatmasın. Konuştuğunda doğru söylemesine, kendisine emanet verildiğinde ona riayet etmesine ve zenginleştğinde takvasına bakınız.” dedikten sonra Üseyfi’in dinine, emanetine riayet eden biri olduğunu ancak istemediği hâlde borçlu duruma düştüğünü, dolayısıyla geride kalan malını alacaklıları arasında pay edeceğini söylemiştir.⁴⁵⁶

Alacaklılar, henüz iflasını ilan etmemiş olandan akdi feshederek verdikleri malları alma hakkına sahiptiler. Nitekim Hz. Peygamber’in hanımı Ümmü Habîbe’nin (ö. 44/664) mevlâsı iflas edince alacaklılarıyla aralarında tartışmalar yaşanmıştır. Bu durum Hz. Osman’a intikal edince henüz iflası ilan edilmeyen bir kişide kendisine ait olan malı bulup tanıdığında bunu alabileceğini ve diğer borçluların buna müdahale etme haklarının olmadığını ifade etmiştir.⁴⁵⁷

Büyük borçlar altına girip ticareti borçlar üzerinden genişletmeye çalışmak kişiyi iflasa götüren önemli sebeplerden biridir. Bu gibi insanlar Hz. Ömer tarafından uyarılmışlardır. Bir konuşmasında “Herkes bir öğüt olsun, borçtan sakının⁴⁵⁸ çünkü

---

⁴⁵⁶ İbn Hacer, **el-İsâbe**, c. I, s. 343.

⁴⁵⁷ Beyhakî, **Sünenü’l-kübrâ**, c. VI, s. 77; Ali Muhammed Sallâbî, **Hz. Osman Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, Ravza Yayınları, çev. Ayhan Ak, İstanbul, 2016, s. 172.

⁴⁵⁸ İbn Hacer, **el-İsâbe**, c. I, s. 343.

borcun başı hüzn, sonu savaştır.”⁴⁵⁹ diyerek borç sebebiyle olabilecek büyük sıkıntılara dikkat çekmiştir.

1.2. Ticari Hayatı Etkileyen Faktörler

Râşid Halifeler döneminde ticareti müspet yönden etkileyen bazı faktörlerin varlığı dikkat çekmektedir. Bu faktörler üzerinden dönemin ticari hayatı incelenmeye çalışılacaktır.

1.2.1. Ticarete Teşvik

Dünya ve ahiret dengesini bir arada tutan İslâm dini, ticareti rızık elde etmenin ve aynı zamanda mülk edinmenin araçlarından biri olarak görmüştür.⁴⁶⁰ Dolayısıyla dinin temel kaynağı olan Kur’ân ve sünnetin bu konuya olan müspet yaklaşımı, Râşid Halifeler dönemindeki Müslümanların ticari hayatının şekillenmesinde önemli katkılar sağlamıştır.

Bu bağlamda Kur’ân âyetlerinde rızık sağlanması için yeryüzünün insana boyun eğdirildiği,⁴⁶¹ farklı bölgelere dağılarak ticaret yapmanın gerekliliği⁴⁶² ve bu yolla kazanılan gelirin temiz rızık olduğu⁴⁶³ ifade edilmiştir. Ayrıca hac ibadetinin yapıldığı bir mevsimde ticaret yapmanın Allah’tan gelen bir lütuf (kazanç) olduğu⁴⁶⁴ ve malların ticaret yoluyla karşılıklı rıza içerisinde takas edilebileceği beyan edilmiştir.⁴⁶⁵ Bunun yanı sıra borçlanma durumunda alıcı ile satıcı arasındaki ihtilafların önüne geçilmesi için şahitlerin huzurunda borcun yazıya dökülmesi istenmiştir.⁴⁶⁶ Ölçü ve tartıyı eksik yapanlar büyük duruşma günüyle tehdit edilmiş⁴⁶⁷ ve ticaretin önemli unsurlarından biri olan alım satımı faizle aynı kabul edip benzetme yoluna gidenler kınanmıştır.⁴⁶⁸

⁴⁵⁹ İbn Şebbe, **Târîhu’l-Medîne**, c. II, s. 764.

⁴⁶⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî (ö. 189/805), **el-Kesb**, thk. Süheyl Zekkâr, Abülhâdî Harsûnî, Dımaşk, 1980, s. 63; bkz. el-Cev’anî, **Davâbitü’t-ticâre**, s. 35.

⁴⁶¹ Mülk, 67/15.

⁴⁶² Cum’a, 62/9-11.

⁴⁶³ A’raf, 7/32.

⁴⁶⁴ Bakara, 2/198.

⁴⁶⁵ Nisâ, 4/29.

⁴⁶⁶ Bakara, 2/282.

⁴⁶⁷ Mutaaffifîn, 83/1-4.

⁴⁶⁸ Bakara, 2/275.

Önemli bir kazanç yolu olan ticaret, Allah'ı anmaktan alıkoyması durumunda yerilmiş,⁴⁶⁹ buna dikkat ederek ticaret yapanlar övülmüştür.⁴⁷⁰ Nûr Suresi 37. âyetin yorumunda Katâde'nin (ö. 117/735) ifadesiyle sahâbî alım satım ve ticaretle uğraşırdı. Allah'ın haklarından bir hakkı yerine getirirken ne ticaret ne de bir alışveriş onları Allah'ı anmaktan alıkoyardı. Onlar bu hakkı yerine getirirlerdi.⁴⁷¹

Râşid Halifeler dönemindeki Müslümanların ticari anlayışını şekillendiren bir diğer husus Hz. Peygamber'in ticarete dair söyledikleridir. O, nübüvvet öncesi ticaretle uğraşmış biri olarak "Rızkın onda dokuzu ticarettedir."⁴⁷² diyerek Müslümanları ticaret yapmaya teşvik etmiştir. Sa'd'u Karazî (Sa'd b. Âiz)⁴⁷³ adındaki sahâbî kendisine malının azlığına dair şikâyetinde bulunduğunda Hz. Peygamber ona karaz denen ağaç yaprağının ticaretini yapmasını söylemiştir. Bu tavsiyeye uyan Sa'd büyük servet sahibi olmuştur.⁴⁷⁴ Yine Hz. Peygamber'in sabah erkenden işe koyulanlar için "Allah'ım, ümmetimin sabah erken saatini bereketli kıl!" duasını duyan Sahr el-Gâmidî (ö. ?), ticaret mallarını sabahın ilk saatlerinde yola çıkarmaktaydı. Bir süre sonra malı çoğalmış ve büyük zenginlerden olmuştur.⁴⁷⁵

Hz. Peygamber'in ticaretin ahlâkî ilkelerine dikkat çekmesinin dönemin Müslüman tüccarları üzerinde etki bıraktığı muhakkaktır. Bu bağlamda doğru sözlü, dürüst ve güvenilir Müslüman tüccarın peygamberler, siddîklar ve şehitlerle beraber olacağını ifade etmekteydi.⁴⁷⁶ Bunun yanı sıra satarken, alırken, alacağını isterken, kolaylık gösteren kimse için Allah'ın kendisine rahmet etmesi için duada bulunması⁴⁷⁷ Müslümanların ticarete daha kolaycı yaklaşım sergilemelerini amaçlamaktaydı. Hz. Peygamber, satıcı ile alıcının birbirlerinden ayrılmadıkça alışverişini bozup bozmamakta serbest olduklarını ifade ederek taraflara zaman

⁴⁶⁹ "Onlar bir ticaret veya eğlence gördüklerinde hemen (dağılıp) ona giderler." Cum'a, 62/11.

⁴⁷⁰ "Öyle adamlar ki onları ne bir ticaret ne de bir alışveriş Allah'ı zikretmekten alıkoymaz." Nûr, 24/37.

⁴⁷¹ Buhârî, **Sahîh**, c. III, s. 56.

⁴⁷² Yüksel, **İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat**, s. 57.

⁴⁷³ Asıl adı Sa'd b. Âiz olup Sa'd-ı Karazî olarak tanınmıştır. Deri tabaklamada kullanılan karaz yaprağının ticaretini yapmaktaydı. İbn Abdülber, **el-İstîâb**, c. II, s. 593.

⁴⁷⁴ Huzâî, **Tehrîcü'd-delâlati's-sem'iyye**, c. I, s. 702; İbn Hacer, **el-İsâbe**, c. III, s. 54; Halîl Feyyâz, **Turuku'l-kavâfilî't-ticâriyye**, s. 162.

⁴⁷⁵ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VI, s. 5

⁴⁷⁶ İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, c. IV, s. 555.

⁴⁷⁷ Buhârî, **Sahîh**, c. III, s. 57.

genişliği sağlamaktaydı. Tarafların birbirlerine doğruyu söylemeleri durumunda alışverişlerinin bereketleneceğini, aksi hâlde durumu gizlemeleri ve yalan beyanda bulunmaları hâlinde bereketin yok olacağını ifade etmekteydi.⁴⁷⁸

Dönemin ticari anlayışının şekillenmesinde sahâbîlerin ticarete ve çalışmaya dair söyledikleri müspet sözlerin ve başka yerlerden mal getirip satanlara yönelik yaptıkları teşvikin önemli bir payı olduğunu zikretmekte fayda vardır. Nitekim Hz. Ömer dışarıdan getirdiği malı mescidin önünde satan birini gördüğünde buna sevinmiş ve malın bereketlenmesi için kendisine dua etmiştir.⁴⁷⁹ Hâli vakti yerinde olduğu hâlde sadaka isteyen birini gördüğünde ona maişetini kazanıp kazanmadığını sormuştur. Aldığı menfi cevap karşısında çok basit bir iş olsa bile çalışmanın başkalarından sadaka istemekten daha iyi olduğunu söylemiştir.⁴⁸⁰

Hz. Ömer, başlarını öne eğmiş hâlde oturan kurrâdan bir topluluğu gördüğünde bunların kimler olduğunu sormuştur. Kendisine “tevekkül eden kişiler (mütevekkilûn)” denildiğinde bu sıfatı onlara yakıştırmamış ve onlar için “İnsanların mallarını yiyen (mütevekkilûn) kişilerdir.” demiştir. Ardından onlara seslenerek başlarını kaldırmalarını ve rızık elde etmek için çalışmalarını istemiştir.⁴⁸¹ Yine bu anlamda tembellik yapanların oturdukları yerde kendilerine gökten altın ve gümüşün yağmayacağını söylemiş, ardından yeryüzüne dağılıp ticaret yapmalarını ve Allah’ın fazlından nasip aramalarını istemiştir.⁴⁸²

Tüccarların yaptığı bu işin ne derece önemli olduğunu ifade etmek anlamında Abdullah b. Mes’ûd, Müslüman beldelerinden birine bir şeyi sabrederek ve sevabını Allah’tan dileyerek getirip onu günün piyasa fiyatına satan tüccarın Allah (c) katında şehitlerden biri sayılacağını⁴⁸³ söylemesi bu işe ibadet gözüyle bakılmasını sağlamaktaydı. Abdullah b. Abbâs, dürüst çalışan tüccarları ufukların elçileri,

⁴⁷⁸ Buhârî, **Sahîh**, c. III, s. 58.

⁴⁷⁹ İbn Hanbel, **Müsned**, c. I, s. 284; Abd b. Humejd (el-Keşşî), **el-Müntehab**, s. 69; Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 117; Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya’kûb b. Miskeveyh (ö. 421/1030), **Tecâribü’l-ümem**, 7c., thk. Ebü’l-Kâsım İmâmî, Tahran, Suruş, 2000, c. I, s. 395.

⁴⁸⁰ Şiblî Nu’mânî, **Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. II, s. 275.

⁴⁸¹ Ebü’l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr (ö. 774/1373), **Müsnedü’l-Fârûk Emîri’l-mü’minîn Ebî Hafs Ömer b. el-Hattâb ve akvâlühû ‘alâ ebvâbi’l-ilmî**, thk. Abdülmü’tî Emîn Kal’acî, Mansûre, 1412/1992, c. I, s. 341.

⁴⁸² İbn Abdürabbih, **el-İkdü’l-ferîd**, c. II, s. 342; Kettânî, **et-Terâfîbü’l-idâriyye**, c. II, s. 87.

⁴⁸³ İsmâil Hakkı b. Mustafa (ö. 1137/1725), **Rûhu’l-beyân**, Dârü’l-Fikr, Beyrut, t.y., c. X, s. 221.

Allah'ın yeryüzündeki eminleri ve cennete ilk giren kişiler olarak zikretmiştir.⁴⁸⁴ İshâk b. Yesâr⁴⁸⁵ da elbise satan kumaşçılara uğradığında onları teşvik etmek amacıyla “Ey kumaş satıcıları, ticaretinize ciddiyetle devam ediniz zira atanız İbrâhîm de bir kumaşçıydı!” demektedir.⁴⁸⁶

Bunun yanı sıra kaynaklarda temel kazanç yolları arasında bulunan ticaret, ziraat ve zanaat kavramlarından hangisinin en temiz rızık olduğu hususunda tartışmalar yaşanmıştır. Bu ekseninde ortaya atılan farklı görüşlerde ağırlıklı olarak ticaret ile zanaat arasında bir tercih yapılması⁴⁸⁷ Müslümanların ticarete olan rağbetini artırmıştır.

1.2.2. Râşid Halifelerin Ticari İlişki, Yaklaşım ve Uygulamaları

İslâm coğrafyasında ticari hayatı olumlu etkileyen faktörlerden biri de Râşid Halifelerin ticari ilişki, yaklaşım ve uygulamalarıdır. İlk üç halifenin hilâfet öncesi ticaretle uğraşmaları dolayısıyla elde ettikleri tecrübelerin dönemin ticari hayatına müspet katkıları olmuştur. Bununun yanında Halifelerin tüccarlar ve ticaretle ilgili söylem ve eylemleri, pazarları sıklıkla denetlemeleri, fiyatların takibini yapmaları, uşûr gibi yeni uygulamalarda bulunmaları, ekonomik krizlerin olduğu dönemlerde ticaretin önünü açacak kolaylıklar sağlamaları ve ticaret tecrübesi olanları istişare heyetinde bulundurup ticari konularda yardım almaları ticaretin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda onların ticaretle ilişkileri, yaklaşım ve uygulamaları örneklerle ele alınarak ticari hayata katkıları anlaşılmaya çalışılacaktır.

Hiz. Peygamber'in vefatından sonra halife olan Hiz. Ebû Bekir bir kumaş tüccarıydı.⁴⁸⁸ İslâm'ı kabul ettikten sonra Mekke'de Kureyş'in büyük tüccarlarından Osman b. Affân, Zübeyr b. Avvâm, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö.

⁴⁸⁴ Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân el-Müttakî el-Hindî (ö. 975/1567), **Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-ekvâl ve'l-efâl**, thk. Bekrî Hayyânî-Safvetü's-Sukâ, Müessesetü'r-Risâle, 1981. c. IV, s. 11; Kettânî, **et-Terâfîbü'l-idâriyye**, c. II, s. 75.

⁴⁸⁵ Muhammed b. İshâk'ın babası olup Hiz. Ebû Bekir döneminde Hâlid b. el-Velîd'in Aynü'ttemr esirlerindendir. İbn Sa'd, **Tabakât**, c. VII, s. 321.

⁴⁸⁶ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî, İbn Ebî'd-Dünyâ (ö. 281/894), **İslâhü'l-mâl**, thk. Muhammed AbdülkâdirAtâ, Müessesetü'l-Kütüb es-Sekâfiyye, Beyrut, 1993, s. 79.

⁴⁸⁷ Şeybânî, **el-Kesb**, s. 64; İbn Hacer, **Fethu'l-bârî**, c. IV, s. 304.

⁴⁸⁸ Şeybânî, **el-Kesb**, s. 40; İbn Kuteybe, **el-Ma'ârif**, s. 575.

55/675)⁴⁸⁹ ve Talha b. Ubeydullah gibi meslektaşlarının Müslüman olmasına vesile oldu.⁴⁹⁰ Bir taraftan ticaret yaparken diğer taraftan köle azat ederek zor zamanlarda Müslümanlara maddi destek sağladı.⁴⁹¹ Medine'ye hicret ettiğinde 600 dirhemlik sermaye ile ticaret yapmaya devam etti.⁴⁹² Hz. Peygamber'in vefatından bir yıl önce ticaret amacıyla Busrâ'ya gitti.⁴⁹³ Hz. Âişe'nin ifadesiyle "O, yönetici (halife) oluncaya kadar Kureys'in en çok ticaret yapıyordu."⁴⁹⁴

Hz. Ebû Bekir, halife olduktan sonra Hz. Peygamber'in evine yaklaşık 2 km (bir mil)⁴⁹⁵ uzaklıkta bulunan es-Sunh⁴⁹⁶ denen yerde oturduğu sırada altı ay kadar ticarete devam etti. Her gün omzuna, ticaretini yaptığı elbiseleri alıp pazara gidiyor ve orada belli bir zamanını ticaretle geçiriyordu. Medine'nin iç mahallesine taşındıktan sonra idari işlerle beraber ticaretin yürümeyeceğini, yalnız bu işlerle meşgul olmanın gerekliliğini düşünerek ticareti bıraktı. Hz. Ömer ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın (ö. 21/642) halifenin Müslümanların işiyle uğraşması gerektiğine dair telkinleri ticareti bırakmasında etkili oldu.⁴⁹⁷ Aynı zamanda ticaretten elde ettiği gelirin ailesine sağladığı nafakadan daha fazla olduğunu ancak üstlendiği idari görevin kendisini bundan alıkoyduğunu kızı Hz. Âişe'ye ifade etmiştir.⁴⁹⁸ Bu sözleriyle bir taraftan devlet hazinesinden aldığı ücretin gerekçesini izah ederken

⁴⁸⁹ Medine'nin Akîk denen yerinde geniş, yüksek tavanlı ve teraslı bir konak inşa etmiştir. Malının zekâtından 5 bin dirhemi Mervân'a göndermiş ve öldüğünde 250 bin dirhem geride bırakmıştır. Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, c. II, s. 233; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. XX, s. 363; el-Efgâni, *Esvâku'l-Arab*, s. 142.

⁴⁹⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, c. I, s. 250.

⁴⁹¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, c. III, s. 172.

⁴⁹² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî (ö. 748/1348), *el-Müntekâ min minhâci'l-i'tidâl fî nakzi kelâmi ehli'r-rafzi ve'l-i'tizâl*, thk. Muhibbuddîn el-Hatîb, t.y., s. 560.

⁴⁹³ İbn Abdülber, *el-İstîâb*, c. IV, s. 1527. Hz. Peygamber'in eşi Ümmü Seleme (r.a.) Hz. Ebû Bekir'in Busrâ'ya gidişini şu sözlerle anlatmaktadır: "Rasûlullah'a (s) olan düşkünlüğü ve ondan feyizlenme isteğine rağmen Busrâ'ya gitti. Zira ticari kazanca olan isteği ve ticarete olan sevgisi ağır basmıştı. Bunu yanında Rasûlullah'ın da ona olan düşkünlüğü ve sevgisi onu Busrâ'ya gitmekten alkoymadı. Çünkü Hz. Ebû Bekir ile olan arkadaşlığı vesilesiyle onun ticarete olan sevgi ve hoşnutluğuna hayranlık duymaktaydı." İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. XXXIII, s. 270.

⁴⁹⁴ Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hellâl (ö. 311/923), *el-Has 'ale't-ticâre ve's-sinâ'a ve'l-'amel, ve'l-inkâr 'alâ men yedde'i't-tevekkül fî terki'l-'amel ve'l-hucce 'aleyhim fî zâlike*, Dârü'l-Âsime, Riyâd, 1986, s. 91.

⁴⁹⁵ Mezhepler arasında ihtilâf olmakla beraber Hanefî mezhebine göre bir mil 1855 m'dir. Hâtib eş-Şirbînî, *Muğni'l-Muhtâc*, çev. Soner Duman, c. XX, s. XII.

⁴⁹⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. III, s. 265; Bekrî, *Mu'cem*, c. III, s. 760.

⁴⁹⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, c. III, s. 184; Belâzürî, *Ensâbu'l-eşrâf*, c. X, s. 70, 72.

⁴⁹⁸ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 339-340; İbn Sa'd, *Tabakât*, c. III, s. 185.

diğer taraftan ticaret yapmaya muktedir olduğunu ve el emeğiyle kazanılan kazancın önemini belirtmiş olmaktadır.

Hız. Ebû Bekir, ticaretten alıkonulduğunu ve çocuk çocuk sahibi olduğunu gerekçe göstererek kendisine takdir edilen bin 500 dirhem maaşın artırılmasını talep edince 500 dirhem daha artırılmıştır.⁴⁹⁹ Beytül-mâlden aldığı maaşın bir kısmıyla ailesini geçindirdiği, diğer kısmıyla da Müslümanlar adına ticaret yapıp beytül-mâlden aldığı miktarı yerine bıraktığı ve bunu dinî hassasiyet gereği zorunlu olmadığı hâlde gönüllü yaptığı da zikredilmektedir.⁵⁰⁰

Halifeliğinin ilk günlerinde ticaret yapması, ticaret yapma arzusunu dillendirmesi ve zorunlu sebeplerden ticareti bıraktığını ifade etmesi onun ticarete olan bakışını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Pazarları gezip denetlemesi Medine Pazarı'na gelen Nabatî tüccarın dikkatini çekmiş, Dimaşk'a dönüp gittiğinde ondan bahsederken önemli vasıfları arasında buna değinmiştir.⁵⁰¹

Hız. Ebû Bekir, ticaretteki belirsizliklerin ortadan kaldırılması ve tarafların akitlerinin güvence altına alınması gibi konular başta olmak üzere Hız. Peygamber'in belirlemiş olduğu ilkeler doğrultusunda hareket etmiştir.⁵⁰² Ancak iç problemlerle uğraşması ve kısa süren halifeliği ticarete yeterince eğilmesine imkân bırakmamıştır. Dolayısıyla halifeliği döneminde ticaret ile ilgili kendisinden gelen rivayetler sınırlı kalmıştır. Bunun yanında onun tüccar vasfı sonraki dönemlerde ticarete teşvik amacıyla kullanılmıştır. Nitekim Muhammed b. Sîrîn'in (ö. 110/729) Araplardan herhangi birinin ticareti bıraktığını gördüğünde Hız. Ebû Bekir'in tâcir olduğunu ve ticareti bırakmamasını⁵⁰³ söylemesi bu amaca dair örnekler arasındadır.

Hız. Ömer de selefi gibi İslâm öncesinde ve sonrasında ticaretle meşgul olmuştur. İslâm öncesinde ticaret için Şam bölgesine giden otuz kişilik bir Kureyşli

⁴⁹⁹ Belâzürî, *Ensâbu'l-eşrâf*, c. X, s. 70. Başka bir rivayette kendisine takdir edilen yıllık maaşın 6 bin dirhem olduğu belirtilmiştir. İbn Sa'd, *Tabakât*, c. III, s. 186; Belâzürî, *Ensâbu'l-eşrâf*, c. X, s. 72.

⁵⁰⁰ Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî (ö. 855/1451), *Umdetü'l-kârî fi şerhi sahîhi'l-Buhârî*, Dârü İhyâi't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, t.y. c. XI, s. 185.

⁵⁰¹ Vâkıdî, *Fütûhu's-Şâm*, c. I, s. 16; Umerî, *Asru hilâfeti'r-râşide*, s. 148.

⁵⁰² Özbakır, *Dört Halife Döneminde Ekonomik Yapı*, s. 19.

⁵⁰³ İbn Ebî'd-Dünyâ, *İslâhü'l-mâl*, s. 73.

tüccar grubu içinde yer alması,⁵⁰⁴ deri ticareti yapması⁵⁰⁵ ve Ka'b b. Adî'yle (ö. 25/646) kumaş ticaretinde ortak olmasına dair rivayetler⁵⁰⁶ onun bu dönemde ticaretle ne derece iç içe olduğunu göstermektedir. Müslüman olduktan sonra ticarete devam etmiş, öyle ki halifeliği döneminde çeşitli vesilelerle buna atıfta bulunarak ticaretin kendisini ilimden alıkoyduğunu belirtmiştir.⁵⁰⁷ Nitekim Ebû Mûsâ el-Eş'arî ile aralarında geçen "İçeriye girme izni" ile ilgili hadisi⁵⁰⁸ bilmemesini çarşı pazara bağlamış, yaptığı alım satımın kendisini Rasûlullah'ın (s) meclislerinden alıkoyduğunu söylemiştir.⁵⁰⁹

Halife iken ticaretle meşgul olduğuna dair rivayetler bulunmamakla beraber⁵¹⁰ Şam tarafına göndermek üzere bir ticaret kervanı hazırladığı ve bunun için Abdurrahman b. Avf'tan 4 bin dirhem borç istediği rivayet edilmektedir. Abdurrahman bu borcu kendisine vermemiş ve hazineden almasını istemiştir. Onun bu tutumu Hz. Ömer'e ağır gelmiş olmalı ki onunla karşılaştığında onu dünya malına karşı hırslı ve cimri biri olarak vasfetmiştir.⁵¹¹ Aralarındaki bu üslubun samimiyetten kaynaklandığını söylemek mümkündür.⁵¹² Bunun yanında vefat ettiğinde

⁵⁰⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, c. XXXIV, s. 6.

⁵⁰⁵ Şeybânî, *el-Kesb*, s. 41.

⁵⁰⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, c. XIV, s. 96.

⁵⁰⁷ Buhârî, *Sahîh*, c. III, s. 65.

⁵⁰⁸ Rivayet edildiğine göre Ebû Mûsâ el-Eş'arî içeriye girmek için Hz. Ömer'den izin istedi. Hz. Ömer meşguliyetten dolayı izin vermeyince Ebû Mûsâ el-Eş'arî dönüp gitti. Bir süre sonra çağırdığında onun beklemeyip gittiği söylendi. Ardından onu çağırıp beklememe sebebini sorunca Ebû Mûsâ el-Eş'arî "Biz bununla emrolunmuştuk." dedi. Hz. Ömer ondan bu iddiasını destekleyecek bir şahit isteyince Ebû Saîd'i getirdi. Bunun üzerine Hz. Ömer "Rasûlullah'ın (s) bu durumu bana gizli kalmış, çarşı pazardaki ticaret beni meşgul etti." demiştir. Buhârî, *Sahîh*, c. III, s. 55.

⁵⁰⁹ Buhârî, *Sahîh*, c. III, s. 65.

⁵¹⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, c. III, s. 278; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî (ö. 748/1348), *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 15c., thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003, c. II, s. 149; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî (ö. 911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. Hamdî ed-Demirdâş, Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, b.y., 2004, s. 104; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, c. I, s. 269.

⁵¹¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, c. III, s. 278; Belâzürî, *Ensâbu'l-eşrâf*, c. X, s. 315; Süyûtî, *Câmi'u'l-ehâdis*, c. XXVI, s. 176.

⁵¹² Nitekim şu olay ikisi arasındaki yakınlığın ne boyutta olduğunu göstermektedir: Bir gün Ali, Osman, Talha, Zübeyr ve Sa'd'ın olduğu bir ortamda Abdurrahman b. Avf'a denildi ki "Keşke halk için mü'minlerin emiri ile konuşsan!" Bunun üzerine Abdurrahman, Hz. Ömer'e gidip ona "Kişi bir ihtiyacı için sana geliyor ama ihtiyacını söylemesine senin heybetin engel oluyor ve seninle konuşmadan dönüp gidiyor." Dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer, Abdurrahman'a "Yoksa Ali, Osman, Talha, Zübeyr ve Sa'd mı bunu yapmanı söyledi?" deyince o da "Evet" demiştir. İbn Sa'd, *Tabakât*, c. III, s. 287.

Beytûlmâlden aldığı borçlar nedeniyle kendisi ya da mudârebe yoluyla ticaret yaptığı ihtimali üzerinde durulmuştur.⁵¹³

Yukarıda bahsi geçen rivayetlerin Hz. Ömer'in halife iken ticarete devam ettiğini göstermeyeceği muhakkaktır. Ticaret ile ilgili söylediği, “Şayet tüccar olsaydım ıtıra (güzel kokuya) hiçbir şeyi tercih etmezdim. Ondan kâr etmesem bile kokusu bende kalır.”⁵¹⁴ cümlesi ticareti bıraktığını açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca zikredileceği üzere halifeliği döneminde devlet görevlilerine ticareti yasakladığı hâlde kendi şahsında buna aykırı davrandığı düşünülemez.

Hz. Ömer ticareti bıraksa da oğullarını ticarete teşvik etmiştir. Nitekim oğlu Âsım'a (ö. 70/689) ailesinin geçimini sağlaması için ticaret yapmasını tavsiye etmiştir. Bunun için kendisine ait Medine'nin Âliye mıntıkasındaki hurmaları toplayıp satmasını, sonra kavminin tüccarlarından birinin yanına gidip ona ticari ortaklık teklifi yapmasını istemiştir.⁵¹⁵ Bu teşvik üzerine Âsım'ın ticaret yapmaya başladığı rivayet edilmektedir.⁵¹⁶

Ticaret yapmak için kendisinden izin isteyen oğlu Abdullah'a (ö. 73/693) da izin vermiş ancak gerçeği gizleyip hakkı söylemeyen, kuru laf kalabalığı yapan hain ve mücrimlerle ticaret yapmaması yönünde nasihatte bulunmuştur.⁵¹⁷ Bunun yanında Abdullah'ın yaptığı ticareti kontrol altında tutup kazancını sorgulamıştır. Böylelikle halifenin oğlu olması hasebiyle oluşabilecek menfi algıların önüne geçmiştir.

Hz. Ömer'in ticaret ile ilgili sözleri de ticarete olan yaklaşımını ve ticaret yoluyla elde edilen rızık ne derece önemseydiğini göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır. Bu bağlamda Kur'ân'da, ticaret yoluyla elde edilen kazancın Allah (c) yolunda yapılan cihadın önüne alındığını gerekçe göstererek⁵¹⁸ Allah'ın fazlından rızık ararken kendisine ecelin gelmesini, Allah (c) yolunda mücahid olarak

⁵¹³ el-Kavâsimî, **et-Ticâre ve devletü'l-hilâfe**, s. 75.

⁵¹⁴ İbn Ebî'd-Dünyâ, **İslâhü'l-mâl**, s. 81; Huzâî, **Tehrîcü'd-delâlati's-sem'iyye**, s. 693; İbn Kesîr, **Müsnedü'l-Fârûk**, c. I, s. 342.

⁵¹⁵ Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 295; İbn Şebbe, **Târîhu'l-Medîne**, c. II, s. 699.

⁵¹⁶ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî, İbn Ebî'd-Dünyâ (ö. 281/894), **el-Ver'**, thk. Ebî Abdullah Muhammed b. Hamdû'l-Hamûd, Dârü's-Selefiyye, Kuveyt, 1988, s. 113.

⁵¹⁷ İbn Şebbe, **Târîhu'l-Medîne**, c. II, s. 848.

⁵¹⁸ “Allah, içinizden hastaların bulunacağını, bir kısmınızın Allah'ın lütfundan rızık aramak üzere yeryüzünü dolaşacağını (yani ticaret yapacağını) diğer bir kısmınızın ise Allah (c) yolunda çarpışacağını bilmektedir.” Müzemmil, 20, Şeybânî, **el-Kesb**, s. 33,64.

öldürülmekten daha sevimli olduğunu ve böyle bir ölümün, ölümünün en güzelini teşkil ettiğini söylemiştir.⁵¹⁹ Hz. Ömer'in bu iki konuyu kıyaslaması ve birini diğerine tercih etmesi cihad gibi umuma faydası dokunan bir ibadet için maddi imkânların oluşturulmasının gerekliliğini göstermektedir. Nitekim Tevbe Suresi'nde cihada çıkmak isteyip de ellerinde binek olmaması sebebiyle ağlayarak Rasûlullah'ın (s) yanından ayrılanlardan bahsedilmesi⁵²⁰ bu kanaatimizi teyit etmektedir.

Hz. Ömer ticaretin başarıya ulaşması için tüccarlara önemli nasihatlerde bulunmuştur. Birkaç kez üst üste aynı malın ticaretinde başarısız olunması durumunda bunda ısrar edilmemesini ve bir başka ticaret çeşidine başlanmasını istemiştir.⁵²¹ “Sizden biriniz bir deve satın alacağı zaman göze iyi geleni, büyük ve semiz olanını aynı zamanda uzun boylusunu alsın. Eğer aldanırsanız değersiz olanından değil, iyisinde aldanmış olursunuz.”⁵²² diyerek satın alınacak malın iyi ve kaliteli olmasını teşvik etmiştir. Yine tüccarlara seslenirken onlara “Gününüzün başını ahiretiniz için, sonrasını da dünyanız için ayırın.”⁵²³ demiştir.

Hz. Ömer ticari anlamda bir üstünlüğün aynı zamanda siyasi üstünlüğü doğuracağı bilinciyle hareket etmiştir. Köle ve mevâlînin ticari sahada baskın çıkıp insanları yanlış yola sevk etmemeleri için ticaretin sâlih, cömert ve ticareti bilen Müslümanların kontrolünde olmasını istemiştir.⁵²⁴ Zira başta bazı Kureyşliler olmak üzere Arap kabileleri arasında ticareti bırakan ya da hor görenler bulunmaktaydı.⁵²⁵ Onun ticaret ile ilgili bu düşüncesi günümüz dünyasında daha bir anlam kazanmıştır. Müslümanlar, ticareti meşru yollarla yapmayı ihmal ettikleri için en temel ihtiyaçlarda bile başka milletlere muhtaç hâle gelmişlerdir. Pazar hâkimiyetini

⁵¹⁹ Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Hârisî, Ebû Tâlib Mekkî (ö. 386/996), *Kûtü'l-kulûb fi muâmeleti'l-mahbûb ve vasfi tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd*, 2c., thk. Âsım İbrahim el-Keyâlî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005, c. II, s. 431.

⁵²⁰ “Binek vermen için sana geldiklerinde, ‘Size binek bulamıyorum’ dediğin zaman, sarf edecekleri bir şey bulamadıkları için üzüntüden gözleri yaş döke döke geri dönen kimselere de (sorumluluk yoktur)” Tevbe 9/ 92.

⁵²¹ İbn Kesîr, *Müsnedü'l-Fârûk*, c. I, s. 341.

⁵²² İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, c. I, s. 358; Kettânî, *et-Terâfîbü'l-idâriyye*, c. II, s. 86.

⁵²³ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111), *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, 4c., Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, c. II, s. 84.

⁵²⁴ İbn Rüşd, *el-Beyân*, c. XVIII, s. 418; İbn Kesîr, *Müsnedü'l-Fârûk*, c. I, s. 341.

⁵²⁵ İbn Kesîr, *Müsnedü'l-Fârûk*, c. I, s. 341; Kettânî, *et-Terâfîbü'l-idâriyye*, c. II, s. 84.

ellerinde bulunduranların zor dönemlerde piyasayı istedikleri gibi şekillendirip siyasi hedefler gerçekleştirdikleri görülmektedir.

Hiz. Ömer bir taraftan Müslüman tüccarların ticarette etkin olmasını isterken diğer taraftan fetih hareketlerinde görev alanların savaşçı yönlerini kaybetmemeleri için toprak satın almalarını ve bulundukları bölgelerin dışına çıkarak ticaret yapmalarını yasaklamıştır.⁵²⁶ Bu uygulama savaşçıların zararına sebebiyet vermektedir. Zira sahip oldukları ganimetleri, Hicâz veya Yemen gibi talebin yoğun olduğu bölgelere götürüp pahalıya satmak yerine aracı tüccara düşük fiyata satmaktaydılar. Aracılar da bunları başka bölgelere götürüp büyük kazançlar sağlamaktaydılar.⁵²⁷

Sorumluluk mevkiinde bulunan idarecilerin ticaretle uğraşmalarına da izin vermemiş ve bunu yapanlara ceza olarak mallarının yarısına veya tamamına el koyarak sert bir tutum sergilemiştir. İdareci konumunda olanlar sahip oldukları makamı kullanarak ya da gerektiğinde beytül-mâlden kolayca borçlanarak ticaret yapmakta, bu da tekelleşmeye sebep olmaktadır. Dolayısıyla bu durum umurun menfaatlerini zedelemekteydi. Kavmi arasında bu yolla zengin olanları cezalandırdığı gibi bunun takipçisi de olmuştur. İdareci olmaları için vazifelendirildiklerini onlara hatırlatmış, servetini ticaret yoluyla elde ettiğini⁵²⁸ söyleyenlere karşı “Hayır vallâhi! Müslümanların mallarıyla ticaret yapasınız diye görevlendirmedik.”⁵²⁹ diyerek bu durumda yaptıkları ticaretin bir zarardan ibaret olduğunu söylemiştir.⁵³⁰ Bu uygulamaya aykırı hareket edene İslâm’daki önceliğine ya da bulunduğu makama bakmaksızın hesap sormuştur.⁵³¹ Ayrıca hâkimlerin de ticaret yapmalarına, çarşı pazarda alım satım ile iştigal etmelerine müsaade etmemiştir. Nitekim Şüreyh b. el-Hâris’i (ö. 80/699) Kûfe’ye kâdı olarak atadığında ticaretle uğraşmamasını istemiştir.⁵³² Hiz. Ömer’in idari ya da adli görevlerde

⁵²⁶ Will-Durant (ö. 1981), **Kissetü’l-hadâre**, 42c., çev. Zekî Necîp Mahmûd ve başkaları, Dârü’l-Cîl, Beyrut, 1988, c. XIII, s. 77.

⁵²⁷ Söylemez, **Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi**, s. 69.

⁵²⁸ el-Efgâni, **Esvâku’l-Arab**, s. 31; Şibli Nu’mânî, **Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. II, s. 93; Takkûş, **Târîhu’l-Hulefâ-i Râşidîn**, s. 336.

⁵²⁹ İbn Abdürabbih, **el-İkdü’l-ferîd**, c. I, s. 45.

⁵³⁰ Beyhakî, **Sünenü’l-kübrâ**, c. X, s. 183.

⁵³¹ Ticaret yapıp hesap sorulanlar arasında ismi geçenler için bkz. tüccarlar başlığına.

⁵³² İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. XXIII, s. 21.

bulunanların ticaret yapmalarını engellemesine yönelik bu uygulaması günümüz dünyasında da zaman zaman siyasetin önemli gündemlerinden biri olmuştur.

Öte yandan atıl durumdaki sermayenin yatırıma dönüşmesi ve hareket hâlinde olması için idarecileri bir aracı olarak kullanmakta sakınca görmemiştir. Bu bağlamda savaşlarda ölen insanların geride bıraktıkları yetimlere ait malları idareciler üzerinden tüccarlara verip işletmiştir. Nitekim yetimlerden birine ait 10 bin (dirhem) parayı ticari tecrübesi sebebiyle olsa gerek Basra valisi Osman b. Ebi'l-Âs'a vermiş ve bunu tanıdıkları tüccarlar yoluyla çalıştırmasını istemiştir. Sermayenin bir yıl içerisinde 100 bin (dirheme) ulaştığını gören Halife bu kadar kârı nasıl elde ettiğini Osman b. Ebi'l-Âs'a sorduğunda sermayeyi tüccarlara verirken yetimin Hz. Ömer nezdindeki değerini onlara hatırlattığını söylemiştir. Hz. Ömer, böyle yapmasına öfkelenmiş ve bunun kötü bir kazanç olduğunu söyleyerek sadece anaparayı almakla yetinmiştir.⁵³³ Zira halifelik makamının kullanılarak ticaretin yapılmasına rıza göstermemekteydi. Yetimlerin malları ile ilgili yaptığı bu uygulamanın benzerini Müslümanlardan da istemiş, aksi durumda durgun olan sermayenin zekâta maruz kalarak tükenme noktasına geleceğini ifade etmiştir.⁵³⁴

Bu dönemde İslâm topraklarının genişlemesiyle birlikte ticari saha da genişlemiş ve bunun neticesinde bazı yeni uygulamalara ihtiyaç duyulmuştur. Bu uygulamalardan biri zimmi⁵³⁵ ve harbî⁵³⁶ tüccarlardan alınan uşûr vergisiyle⁵³⁷

⁵³³ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. IV, s. 67.

⁵³⁴ Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 548. Hz. Âişe sorumluluğunu üstlendiği bazı yetimlerin mallarını tüccarlara vererek mudârebe yoluyla işletmiştir. İbn Mâlik, **el-Müdevvene**, c. III, s. 50; Serahsî, **el-Mebsût**, c. XXI, s. 99. Bu uygulamayı Hz. Ali'de yapmıştır. Ebû Râfi'in yetim çocuklarına ait bir tarlayı 10 bin dirheme sattığı rivayet edilmektedir. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 549.

⁵³⁵ İslâm ülkelerinde Müslümanlarla beraber yaşayan gayrimüslim Yahudi ve Hristiyan tebaaya "zimmi" ya da "zimmet ehli" (ehlü'z-zimme) denilir. Mustafa Fayda, **Hulefâ-i Râşidîn Devri**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2019, s. 271; Hammâş, **eş-Şâm fî sadri'l-İslâm**, s. 126.

⁵³⁶ Fiilî veya muhtemel düşmanlık ve savaş ilişkisi sebebiyle dârülharp adı verilen yabancı ülkelerin tebaasına "muharip" ve "düşman" anlamında harbî veya ehl-i harp denilmiştir. Ahmet Özel, **"Harbî"**, DİA, c. XVI, s. 112-114.

⁵³⁷ Onda bir anlamına gelen "uşr" kelimesinin çoğulu olup gayrimüslimlerin ticaret mallarından alınan vergidir. Bir başka ifadeyle İslâm beldeleri içinde yaşayıp başka yerlere ticaret amacıyla giden zimmîler ile buraya gelen harbîlerin yaptıkları ticarete karşılık alınan bir vergidir. Bu vergiyi alan memura ise âşir denilmektedir. Hesaplama on üzerinden yapıldığı için bu isimle isimlendirilmiştir. Bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 86; Serahsî, **Şerhu's-siyerî'l-kebîr**, c. I, s. 2134; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, c. IV, s. 570; Zebîdî, **Tâcû'l-arûs**, c. XIII, s. 57. Günümüzdeki gümrük vergilerine benzemektedir. Hammâş, **eş-Şâm fî sadri'l-İslâm**, s. 308.

ilgilidir. Kaynaklarımızda bu verginin Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir döneminde alınmadığı, ilk olarak Hz. Ömer tarafından alındığı aktarılmaktadır.⁵³⁸

Bu konuyu gayrimüslim tüccarlar başlığında ele aldığımız için burada tekrara girmek istemiyoruz. Şunu belirtelim ki vergi mevzuatında getirdiği yenilikler Müslüman tüccarların ticari üstünlüklerini koruduğu gibi aynı zamanda farklı bölgelere yeni ticari girişimlerin oluşmasını da sağlamıştır. Böylelikle devlet kapılarını dış ticarete açmış ve farklı yerlerden ticari mallar gelmeye başlamıştır. Bundan böyle Müslümanların ithalat ve ihracat yapmaları daha kolay hâle gelmiştir. Bu yolla pazarlardaki malların çeşitliliği artmış ve ihtiyaçlara göre talepler gerçekleşmiştir.⁵³⁹

Bölgeler arası ticaretin artması nedeniyle Hz. Ömer uşûr memurları atamış⁵⁴⁰ ve onların adil olmalarına hassasiyet göstermiştir. Hz. Peygamber'in zalim vergi memurları hakkındaki şiddet içerikli vurgularının⁵⁴¹ bu hassasiyetin oluşmasında etkili olduğu muhakkaktır. O, memurların bölge halkının seçtiği saygın kişilerden olmasını istemiştir. Nitekim Hz. Ömer Kûfe, Basra ve Şam'a birer mektup göndererek aralarından en hayırlılarından birini seçip göndermelerini talep etmiş bunun üzerine Kûfeliler Osman b. Ferkad'ı, Şamlılar Ma'n b. Yezîd'i (ö. 64/683), Basralılar da tüccar olan Haccâc b. İlât'ı (ö. ?) göndermiştir.⁵⁴²

Hz. Ömer'in bizzat görevlendirdiği uşûr memurları da sahâbînin seçkin olanları arasında bulunmaktaydı. Onlardan biri olan Enes b. Mâlik (ö. 93/711), uşûr memuru olarak atandığında⁵⁴³ bu görevin zulüm ve zorbalığa sebebiyet veren tarafının olmasını gerekçe göstererek görevi kabul etmemiştir. Hz. Ömer kendisinin de Rasûlullah (s) tarafından vergi işiyle görevlendirildiğini söyleyerek onu ikna

⁵³⁸ Serahsî, *Şerhu's-siyerî'l-kebîr*, c. I, s. 2133; bkz. en-Nevâvî, *en-Nizâmü'l-mâlî fi'l-İslâm*, s. 115.

⁵³⁹ Ali Muhammed Sallâbî, *Hz. Ömer Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, Ravza Yayınları, çev. Mehmet Akbaş, İstanbul, 2016, s. 331-332; Nuh Arslantaş, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti (Emevîler)*, c. III, s. 359.

⁵⁴⁰ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî (ö. 400/1004), *el-Evâil*, Dârü'l-Beşîr, Tantâ, 1987/1408, s. 182.

⁵⁴¹ "Zalim vergi memuru cennete girmez.", "Kim zalim bir vergi memuruyla karşılaşırsa hemen onun boynunu vursun." Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 632-634.

⁵⁴² Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 126.

⁵⁴³ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 148; Serahsî, *el-Mebsût*, c. II, s. 199.

etmeye çalışmıştır.⁵⁴⁴ Yine Sevâd'da görevlendirdiği Osman b. Huneyf'e "Şüphesiz ben kendimi ve sizi bu mal meselesinde yetimin vasisi yerine koydum." diyerek işin hassasiyetini dile getirmiştir.⁵⁴⁵ Onları görev yapacakları bölgelere gönderdiğinde zorbalık yapmamalarını, örnek şahsiyetler olmalarını, Müslümanları dövmek suretiyle onları zillate düşürmemelerini, lüzumundan fazla onları övmemelerini yoksa şımaracaklarını, sahip oldukları haklara mani olmamalarını aksi takdirde zulmetmiş olacaklarını ve verilmesi gereken hakları zamanında hak sahiplerine vermelerini istemiştir.⁵⁴⁶

Bunun yanı sıra gelişen ticarete bağlı olarak pazarlarda oluşan hareketliliği doğru kanalizetmek için gerek kendisi gerekse memurları aracılığıyla pazar denetimlerini sıklaştırmıştır.⁵⁴⁷ Nitekim üzerindeki yamalı izârı ve kırbacıyla⁵⁴⁸ pazarda dolaşp Kur'ân'dan âyetler okuduğu, insanlara nasihatlerde bulunduğu, pazar ortamındaki anlaşmazlıkları çözüp hükme bağladığı ve pazarın düzenine aykırı davrananlara müsaade etmediği rivayet edilmektedir.⁵⁴⁹ Bu bağlamda yaptığı uygulamalar arasında şunlar bulunmaktaydı: Pazarda insanların geçişlerini engelleyecek şekilde toplanıp yemek yiyenleri yol geçişlerini engelledikleri gerekçesiyle dağıtmıştır.⁵⁵⁰ Aynı şekilde Ma'mer adında birinin tezgâhının yanından geçerken kapısının önüne kölelerin su içmesi için bıraktığı su testisini burayı sahiplenir endişesiyle kaldırmıştır.⁵⁵¹ Yine pazarı daralttığı için demirci birinin ocağını⁵⁵² ve pazar yerinde kendine dükkân yapan birinin yerini yıktırıştır.⁵⁵³ Hac yolu üzerinde evinin bitişiğine dükkâna benzer bir yapı inşa eden Ebû Süfyân b. Harb'in mekânını da bizzat kendisine yıktırıştır.⁵⁵⁴

Pazar ortamında ticarete hile katanlara müdahalede bulunmuştur. Gece pazarında (Sûku'l-leyl) süt satan yaşlı bir kadını, süte su karıştırmak suretiyle

⁵⁴⁴ Serahsî, *Şerhu's-siyerî'l-kebîr*, c. I, s. 2133.

⁵⁴⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 46.

⁵⁴⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 127.

⁵⁴⁷ Umerî, *Asru hilâfeti'r-râside*, s. 148.

⁵⁴⁸ İbn Ebî'd-Dünyâ, *İslâhü'l-mâl*, s. 109; Muhibbüddin et-Taberî, *er-Riyâzü'n-nadire*, c. II, s. 367.

⁵⁴⁹ Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 213, bkz. al-Ammarât, *en-Neşâtu't-ticâriyye*, s. 120.

⁵⁵⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, c. V, s. 60.

⁵⁵¹ Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, c. II, s. 258.

⁵⁵² İbn Rüşd, *el-Beyân*, c. XIX, s. 406.

⁵⁵³ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, c. II, s. 750.

⁵⁵⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, c. II, s. 236.

Müslümanları ve Beytullah'ı ziyarette gelenleri aldatmamasını söyleyerek uyarmıştır. Yine hileli süt satan birini tedip etmek amacıyla sütünü yere döktüğü rivayet edilmiştir.⁵⁵⁵ Burada zikredilen kişinin yukarıda adı geçen yaşlı kadın olması muhtemeldir. Halifenin bu tür durumlara tepkisiz kalması ona izin vermek anlamına gelirdi ki bu da satıcının hile yapmasına ve Müslümanlara ait pazarları ifsat etmesine sebep olacaktı.⁵⁵⁶

Müşteriyi ikna etmek amacıyla ticarete yemin bulaştıran tüccarları ikaz etmiştir. Meselâ pazar yerlerinde dirhemlerdeki kusuru gizleyip kaliteli olduğuna dair yemin edenleri⁵⁵⁷ uyardığı gibi Rasûlullah'ın (s) azatlı kölesi ve aynı zamanda Hicâzlı tüccarlardan olan Ebû Râfi'i de⁵⁵⁸ bundan dolayı uyarmıştır. Onun şahsında tüccarlara seslenip yaptıkları yeminler sebebiyle günaha girdiklerini ve sadaka ile bunu gidermelerini istemiştir. Yalan içeren her bir yeminin bereketi götüreceğini ve Allah'ın öfkesine sebep olacağını ifade etmiştir.⁵⁵⁹

Hiz. Ömer Medine Pazarı'nda gösterdiği bu hassasiyeti fethedilen bölgelerde de farklı konularda sergilemiştir. Bölge yöneticilerine yazdığı mektupta Yüce Allah'ın Müslümanları zengin kıldığını, Müslümanlara ait pazarlarda Yahudi ve Hristiyanların kasaplık ve sarraflık gibi işlerde çalıştırılmamalarını ve pazar yerlerinden çıkarılmalarını istemiştir.⁵⁶⁰ Hiz. Ömer bu tür mesleklerde inisiyatifin Ehl-i Kitab'ın eline bırakılmamasını amaçlamış olmalıdır. Zira onlara ait mallar Müslümanların pazarlarında alınıp satılabilmekteydi. Abdullah b. Ömer'e Mecûsîlerin yaptığı peynir hakkında soru sorulduğunda Müslümanlara ait pazarlarda bulunduğu şeyi satın alacağını ve bunun hakkında soru da sormayacağını ifade etmesi⁵⁶¹ buna bir örnektir. Yine cahil insanlar arasında yaygınlaşma ihtimali olan ribâyâ karşı bir önlem olarak bu konuda dikkatsiz davranan Ehl-i Kitab'ın sarf

⁵⁵⁵ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. XXXXXXX, s. 252; Muttakî el-Hindî, **Kenzü'l-'ummâl**, c. XV, s. 25.

⁵⁵⁶ Mâlik b. Enes, **el-Müdevvene**, c. III, s. 50.

⁵⁵⁷ İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, c. IV, s. 535.

⁵⁵⁸ Sa'd b. Ebî Vakkas'a gerçek değeri 500 olan iki evini şüf'a hakkı sebebiyle 400 dinara satmıştır. İbn Hacer, **Fethu'l-bârî**, c. IV, s. 437.

⁵⁵⁹ Taberî, **Tehzîbü'l-âsâr**, c. III, s. 52.

⁵⁶⁰ İbn Rüşd, **el-Beyân**, c. XVII, s. 614; Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Fâsî İbni'l-Hâc (ö. 737/1331), 4c., **el-Medhal**, Dârü't-Turâs, b.y., t.y., c. II, s. 78.

⁵⁶¹ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. IV, s. 539.

işlemlerinde çalıştırılmamasını istemiştir. Buna benzer uygulamaları aynı zamanda pazar fikhını bilmeyen Müslümanlar için de uygulamıştır.

Bunun yanında Şam Hristiyanlarıyla yaptığı antlaşmanın maddelerinden birinde Müslümanlara ait pazarlara dikkat çekmiş, bu pazarlarda haç, onlara ait dini kitap gibi simgelerle dolaşılamayacağına ve alkollü içeceklerin satılamayacağına vurgu yapmıştır.⁵⁶²

Görev yaptığı süre boyunca pazara ehemmiyet veren Hz. Ömer, yine şehit edilmeden önce pazar yerinde Ebû Lü'lü' ile karşılaşmış ve aralarında geçen konuşma sonrası şehitliğine götüren süreç başlamıştır.⁵⁶³ Tüm bunlar dikkate alındığında Hz. Ömer'in pazara ne derece önem verdiği, bu işi sadece Âmilu's-sûk'a bırakmadığı ve aynı zamanda burayı kendi sorumluluk alanında görerek hareket ettiği anlaşılmaktadır.

Bunun yanı sıra kendisinden sonra belirlediği halife adaylarının Hz. Ali hariç Hz. Osman, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Abdurrahman b. Avf'ın tüccar olmaları dikkat çekicidir. Yeni halifenin seçilmesi esnasında ticaretiyle meşhur olan Abdurrahman b. Avf'ın ağırlığıyla yine tüccar olan ortağı Hz. Osman'ın halife seçildiği görülmektedir.⁵⁶⁴ Bu durum aynı zamanda tüccarların siyasette ne derece etkin olduklarını göstermektedir.

Kaynaklarda mesleği kumaş tüccarı olarak aktarılan Hz. Osman⁵⁶⁵ İslâm öncesi ve sonrasında ticarete devam etmiş,⁵⁶⁶ Hz. Peygamber döneminde gerek dışarıdan ithal edilen malların,⁵⁶⁷ gerekse Medine'deki hurmaların ticaretini yapmıştır.⁵⁶⁸ Hz. Ebû Bekir döneminde Şam bölgesinden ticari amaçla getirdiği bin deveden oluşan gıda içerikli kervanı, tüccarların yüksek fiyat teklifini Allah'ın verdiği kâr ile kıyas etmeyeceğini söyleyerek kuraklık nedeniyle zor durumda kalan Müslümanlara ücretsiz dağıtmıştır.⁵⁶⁹ Kazancının büyük bir bölümünü Allah (c)

⁵⁶² Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, c. IX, s. 339; İbn Asâkir, **Târîhu Dımaşk**, c. II, s. 177.

⁵⁶³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. II, s. 427.

⁵⁶⁴ İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, c. X, s. 310.

⁵⁶⁵ İbn Kuteybe, **el-Ma'ârif**, s. 575.

⁵⁶⁶ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 60.

⁵⁶⁷ Şeybânî, **el-Kesb**, s. 40.

⁵⁶⁸ Abd b. Humeyd (el-Keşî), **el-Müntehab**, s. 104-105.

⁵⁶⁹ Muhibbuddin et-Taberî, **er-Riyâzü'n-nadire**, c. III, s. 44.

yolunda harcaması⁵⁷⁰ ve zor zamanlarda toplumsal dayanışma örnekleri sergilemesi, sıkıntılı dönemlerin infak eden tüccarı olarak anılmasını sağlamıştır.

Hiz. Osman, Hiz. Ömer döneminde ticari hususlarda fikrine başvurulmuş kişilerden biri olmuştur. Meselâ Hiz. Ömer, elbise çalan biri had cezası uygulanması amacıyla kendisine getirildiğinde elbisenin fiyatının tespiti için ondan yardım istemiştir.⁵⁷¹ Bu dönemde Hırka'nın mevlâsı Ya'kûb adlı ortağıyla⁵⁷² mudârebe usulüyle kumaş ticareti yapmıştır.⁵⁷³ Bir gün Ya'kûb'a bir sırt çantasında külçe gümüş vererek Medine Pazarı'nda ticaret yapmasını, kendisini engelleyecek biri olduğu takdirde malın Osman'a ait olduğunu söylemesini istemiştir. Ya'kûb burada ticaret yapmış ve biri sermaye diğeri kâr olmak üzere iki çantayla Hiz. Osman'a gelmiştir.⁵⁷⁴

Hiz. Osman'ın kumaş ticareti dışında gayrimenkul alım satımı yaptığı ve çoğunlukla takas usulüyle bunu gerçekleştirdiği de görülmektedir. Meselâ Kûfe'deki bir arazisini, Talha b. Ubeydullah'a ait Medine'deki bir araziye karşılık sattığı⁵⁷⁵ yine Basra'da Übülle'nin karşısındaki Şâtiu'l-Osman diye bilinen yerini Osman b. Âs es-Sekafi'nin Medine'deki evine karşılık verdiği⁵⁷⁶ ve Basra'da satın aldığı bir araziye Talha b. Ubeydullah'a sattığı rivayet edilmektedir.⁵⁷⁷

⁵⁷⁰ İbn Abdülber, **el-İstîâb**, c. III, s. 1040. Sadece Tebûk gazvesinde 950 deve ve 50 at ile destek sağladığı rivayet edilmektedir. Ebü'l Abbas Ahmed b. Abdullah b. Muhammed Muhibbüddin et-Taberî (694/1294), **er-Riyâzü'n-nadire fî menâkıbi'l-aşere**, 4c., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, b.y., t.y., c. III, s. 17.

⁵⁷¹ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. X, s. 233; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, c. VIII, s. 453.

⁵⁷² Hiz. Ömer, Acem olduğundan dolayı Ya'kûb'un pazarda satış yapmasını engelleyince Ya'kûb çözümü ortaklık yapmada bulmuş ve bunun için Hiz. Osman'a gidip çok kâr getirecek bir işi kendisine teklif etmiştir. Hiz. Osman bunun ne ile olabileceğini sorduğunda "Tanıdığım bir kumaşçı var çok uygun fiyata kumaş sattığı hâlde satamıyor. Dilersen senin için bunu alıp satayım." demiştir. Hiz. Osman'dan aldığı izinle kumaşları satın almış ancak Hiz. Ömer'in pazar görevlisinden çekindiği için Hiz. Osman'ın evine bu malı koymuştu. Bunun üzerine Hiz. Osman pazar görevlilerine adam gönderip onlara pazarda satacağı kumaşa engel olmamalarını istemiştir. Ya'kûb kumaşları satın parasıyla Hiz. Osman'a geldiğinde hiç kimseye zulmetmediğini söylemiştir. Bundan böyle Hiz. Osman onu kendine ortak kılmıştı. Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Medenî (ö. 179/795), **Muvatta birivâyeti Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî**, thk. Abdulvehhâb Abdullatîf, Mektebetü'l-İlmiyye, b.y., t.y., c. I, s. 283.

⁵⁷³ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 60; Mâlik, **Muvatta birivâyeti Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî**, s. 283.

⁵⁷⁴ İbn Rüşd, **el-Mukaddimât**, c. III, s. 7; Kettânî, **et-Terâfîbü'l-idâriyye**, c. II, s. 90.

⁵⁷⁵ Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, c. V, s. 539.

⁵⁷⁶ İbnü'l-Fakîh, **el-Büldân**, s. 232.

⁵⁷⁷ Serahsî, **el-Mebsût**, c. XIII, s. 70.

Bunlar dışında Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Ca'fer (ö. 80/699) ile de arazi alışverişi yapmıştır. Hayber'deki⁵⁷⁸ arazisini Abdullah b. Ömer'e ait Vâdi denen yerdeki araziye karşılık satmıştır. Abdullah b. Ömer, bu satış ile ilgili olarak akdin bozulmaması için evden hızlıca çıktığını, Hz. Osman'ı Semûd arazisine üç günlük uzaklıktaki bir yere gönderdiğini, Hz. Osman'ın ise kendisini Medine'ye üç günlük bir mesafeye yaklaştırdığını⁵⁷⁹ söyleyerek yaptığı bu alışverişte daha avantajlı olduğunu ifade etmeye çalışmıştır. Yine sekiz parsellik çorak araziye 60 bin dirheme pahalıya satın aldığı gerekçesiyle Abdullah b. Ca'fer'i alışverişten anlamayan biri olarak suçlamışsa da Abdullah b. Ca'fer burayı imar ettikten sonra iki parselini ondan 120 bin dirheme satın almıştır.⁵⁸⁰

Yukarıdaki rivayetler Hz. Osman'ın sonraki dönemlerde gıda içerikli kervan alışverişinden daha çok gelir getirmesi sebebiyle başta araziler olmak üzere gayrimenkule yöneldiğini göstermektedir. Bunun yanında bu arazilerde halkın ihtiyaç duyduğu ürünleri yetiştirip bunların ticaretini yapması da muhtemeldir.

Hz. Osman adına ticaret yapan bir kölesi bulunmaktaydı. Mükâtebe anlaşması yapmak isteyen kölesine “Şayet Allah'ın kitabında bu konuyla ilgili âyet olmasaydı senden bunu kabul etmezdim.” diyerek 100 bin dirhem üzerinden onunla anlaşma yaptı. Kölesi bu borcu ödeyemeyince Zübeyr b. Avvâm kendisine bu parayı verip ticaret yapmasını ve borcunu ödemesini istedi. Bunun üzerine yaptığı ticaretle büyük kazançlar elde etmiş, ardından Hz. Osman'a ve Zübeyr b. Avvâm'a olan borcunu ödedikten sonra elinde 80 bin dirhem kalmıştır.⁵⁸¹

Hz. Osman'ın halifeliği döneminde denizi ticari gemileri için kullandığı ve başka gemilerin çıkışını engellemek için yasak bölge ilan ettiğine dair iddialar ortaya atılmıştır. Ancak bu iddialar gerçeği yansıtmamaktadır. İddiaların gerçek olması durumunda burada yasakladığı (hima) deniz değil kiraladığı ticari gemiler olduğu ve sadece kendisine ait malların taşınmasını istediğine yorumlanır. Zira gerek Câhiliye

⁵⁷⁸ Hurması ve ekini bol olan bir yerdir. İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 24.

⁵⁷⁹ Buhârî, *Sahîh*, c. III, s. 65.

⁵⁸⁰ İbn Sa'd, *Tabakât* (Beşinci tabaka), c. II, s. 16; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, c. III, s. 1042.

⁵⁸¹ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, c. II, s. 416

gerekse İslâm döneminde ticareti oldukça büyük çapta olan biriydi.⁵⁸² Bu anlamda şahsına yöneltlen eleştirilere karşı Kureyş'in en büyük tüccarlarından biri olduğunu ve ticaret sayesinde büyük servete ulaştığını söylemekteydi.⁵⁸³ Yukarıdaki rivayetin sahih kabul edilmesi durumunda Hz. Osman'ın deniz ticareti yaptığı ve mallarını taşımak için gemiler kiraladığını söylemek mümkündür.

Hz. Osman'ın aleyhinde ortaya atılan bir başka iddia ise bazı ticari malları almak için Medine Pazarı'nı kendisine tahsis edip koruma altına (himâ) aldığıdır. Buraya tayin ettiği vekili aracılığıyla sahip olduğu develerin ihtiyacı olan yemin alışverişini bitirmedikçe insanların pazardan hurma çekirdeğini alamadığı iddia edilmektedir. Ancak bu iddianın da gerçek olmadığı, doğru olması hâlinde ise bunu zekât develeri için yaptığı şeklinde yorumlanmıştır.⁵⁸⁴ Zira bu dönemde zekât hayvanlarının sayısında büyük artışlar olmuştur ki bu sayının yaklaşık 40 bine ulaştığı rivayet edilmektedir.⁵⁸⁵

Hz. Osman yaptığı ticaret yanında bu alanda gerçekleştirdiği uygulamalarıyla da kendisinden önceki halifeden farklı hareket etmiştir. Bunlardan biri, büyük sahâbîlerin Medine dışına çıkmalarına özellikle başta Basra, Kûfe ve Şam olmak üzere istedikleri yere gitmelerine müsaade etmiştir.⁵⁸⁶ Başka bölgelere gidenler gittikleri yerlerde ticaret yapmış ve büyük servet sahibi olmuşlardır.⁵⁸⁷ Hz. Ömer'den kalma yasakları kaldırıp fetihlere katılan savaşçıların toprak satın almalarına ve başka yerlerde ticaret yapmalarına izin vermiştir.⁵⁸⁸ Bunun için Kûfe halkına gönderdiği mektupta “Sizden biri elinizdeki ganimet malını istediği bölgeye, Yemen ya da Hicâz tarafına götürüp satabilir.” demiştir.⁵⁸⁹ Yine yönetici vasfına sahip olanların da ticaretle uğraşmalarına müsaade etmiştir. Böylelikle özellikle Kureyşli

⁵⁸² Muhibbüddin et-Taberî, **er-Riyâzü'n-nadire**, c. III, s. 93; Diyârbekrî, **Târîhu'l-hamîs**, c. II, s. 268.

⁵⁸³ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 401.

⁵⁸⁴ Muhibbüddin et-Taberî, **er-Riyâzü'n-nadire**, c. III, s. 93; Diyârbekrî, **Târîhu'l-hamîs**, c. II, s. 268.

⁵⁸⁵ Muhibbüddin et-Taberî, **er-Riyâzü'n-nadire**, c. I, s. 568.

⁵⁸⁶ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 398.

⁵⁸⁷ Hodgson, Marshall G. S., **İslâm'ın Serüveni**, c. I, s. 272; Mahmut Şakir, **İslâm Tarihi**, çev. Ferit Aydın, Kahraman Yayınları, İstanbul. 1993, c. II, s. 524-525.

⁵⁸⁸ Will-Durant, **Kissetü'l-hadâre**, c. XIII, s. 77; bkz. Söylemez, **Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi**, s. 70.

⁵⁸⁹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. II, s. 480; bkz. Söylemez, **Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi**, s. 69.

yöneticiler ticareti iyi bildiklerinden dolayı bu yeni durumdan faydalanmış ve sahip oldukları imkânları kullanarak büyük servete kavuşmuşlardır.⁵⁹⁰

Hız. Osman'ın yaptığı bu tür uygulamalar ticari anlamda müspet gelişmelere sebebiyet vermiş olmakla beraber bunu bir yönetim zaafı olarak değerlendirenler de olmuştur. Zira insanların mal kazanma arzusunun meşru yollarla olduğu sürece ciddi bir sıkıntının yaşanmayacağı ancak bunu mal biriktirme yarışına dönüştürdüklerinde ihtilafların çoğalmasına sebebiyet vereceği büyük bir olasılıktır. Hatta halifenin şehid edilmesinin sebepleri arasında bunun da etkisinin olduğu söylenmiştir.⁵⁹¹

Hız. Ömer döneminde elde edemedikleri serveti bu dönemde kazananlar arasında Zübeyr b. Avvâm,⁵⁹² Talha b. Ubeydullah,⁵⁹³ Abdurrahman b. Avf,⁵⁹⁴ Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665)⁵⁹⁵ Mikdâd b. Esved (Amr) (ö. 33/653)⁵⁹⁶ ve Ya'lâ b. Ümeyye (ö. 60/680) gibi sahâbîlerin isimleri geçmektedir.⁵⁹⁷ Yine bu dönemde Şam bölge valisi Muâviye b. Ebî Süfyân'ın Şam bölgesinden Arap Yarımadası'na ticaret kervanlarını gönderdiği⁵⁹⁸ ayrıca Hindistan ve Sind bölgesine altın heykellerin ticaretini yaptığı söylenmektedir.⁵⁹⁹

İslâm coğrafyasının genişlemesi sonucu ticari ürünlere talep artmış ve buna bağlı olarak arz ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu da farklı bölgelerdeki gümrükleri

⁵⁹⁰ Abdülaziz ed-Dûrî, **İlk Dönem İslâm Tarihi**, çev. Hayrettin Yücesoy, EndülüS Yayınları, İstanbul, 1991, s. 102.

⁵⁹¹ el-Emîn, **Ahvâlü'l-iktisâdiyye**, s. 174.

⁵⁹² Hız. Osman döneminde arazi ve mesken elde edenler arasında onun da ismi geçmektedir. Mısır, Basra, Kûfe ve İskenderiye'de konaklar edinmiştir. İbnü'l-Fakîh, **el-Büldân**, s. 159. Basra'da inşa ettiği konağı sonraki dönemlerde Bahreyn ve diğer yerlerden gelen tüccarların ve servet sahiplerinin uğrak yeri olmuştur. Vefat ettiğinde geride bin at, bin köle ve cariyeye bırakmıştır. Mes'ûdî, **Mürûcü'z-zeheb**, c. II, s. 232. Servetine dair 35 milyon 200 bin; 40 milyon; 51 milyon ve 52 milyon dirhem şeklinde farklı rivayetler gelmiştir. İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 110.

⁵⁹³ Sadece Irak'tan her sene 100 bin dirhemlik geliri bulunmaktaydı. Öldüğünde 2 200 bin dirhem ile 200 bin dinar geride bıraktığı rivayet edilmektedir. İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 221.

⁵⁹⁴ Vefat ettiğinde geride bıraktığı mallar arasında baltayla arçalanabilen altın külçesi, 100 at, bin deve, 10 bin küçükbaş hayvan bulunmaktaydı. Bu servetin çoğunu ticaretten elde etmiştir. Mes'ûdî, **Mürûcü'z-zeheb**, c. II, s. 233; İbn Abdülber, **el-İstîâb**, c. II, s. 847; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-gâbe**, c. III, s. 475; Burî, **el-Cevhere**, c. II, s. 328; Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr (ö. 711/1311), **Muhtasarü Târîhi Dimaşk**, 29c., thk. Riyâd Abdulhamid Murad, Muhammed Mutî', Dârü'l-Fikr, Dimaşk, 1984, c. XIV, s. 351.

⁵⁹⁵ Kendisine yaptırdığı eve 30 bin dirhem harcamıştır. İbnü'l-Fakîh, **el-Büldân**, s. 159.

⁵⁹⁶ Medine'ye birkaç mil ötede el-Curf denen yerde içi ve dışı kireçle kapatılmış tarası ve balkonu olan bir ev inşa etmiştir. Mes'ûdî, **Mürûcü'z-zeheb**, c. II, s. 233.

⁵⁹⁷ Mes'ûdî, **Mürûcü'z-zeheb**, c. II, s. 233.

⁵⁹⁸ Sallâbî, **Muâviye b. Ebî Süfyân**, s. 303.

⁵⁹⁹ el-Kavâsimî, **et-Ticâre ve devletü'l-hilâfe**, s. 77.

hareketlendirmiştir. Dolayısıyla bu dönemde ticaret mallarından gelen girdilerde ve çıktılarda artışlar olmuştur.⁶⁰⁰ Öte yandan artan zekât girdileriyle beraber bunun tahsili ile ilgili bazı değişikliklere gidilmiştir. Bu döneme kadarki süreçte “ticaret mallarının zekâtı”, “madenlerin zekâtı” ve “hayvanların zekâtı” gibi bütün zekât çeşitleri devlet memurları tarafından alınmakta olup yine devlet eliyle dağıtılmaktaydı.⁶⁰¹ Hz. Osman bu uygulamayı değiştirip zekâtını alacağı kimsenin isteyerek zekâtını getirip teslim etmedikçe ondan zorla alınmayacağını⁶⁰² söyleyerek içinde ticari malların da olduğu bazı malların zekât tahsilinde farklı uygulamaya gitmiştir.⁶⁰³ Bundan böyle zekât memurları bâtinî⁶⁰⁴ malların zekâtıyla ilgilenmeyip açıkta olan ve hesaplanabilen mallarla ilgilenmişlerdir.⁶⁰⁵

Varlıklı biri olarak yaşayan Hz. Osman,⁶⁰⁶ şehit edildiğinde geride büyük miktarda servet bırakmıştır. Veznedarı yanında bulundurduğu yaklaşık 30 milyon 500 bin dirhem ile 150 bin dinarın yağmalanıp götürüldüğü ayrıca Rebeze denilen yerde bin deve ve farklı yerlerde 200 bin dinar değerinde arsalar bıraktığı rivayet edilmektedir.⁶⁰⁷

Hz. Osman’ın şehit edilmesiyle birlikte halife olan Hz. Ali’nin ticaretle uğraştığına dair bilgi bulunmamaktadır.⁶⁰⁸ İslâm geldiğinde henüz çocuk yaşta olmasının bunda etkili olduğu söylenebilir. Bununla birlikte babası Ebû Tâlib’in

⁶⁰⁰ Ebû Hilâl el-Askerî, **el-Evâil**, s. 182; Kutub İbrâhîm Muhammed, **es-Siyâsetü’l-mâliyye li Osmân b. Affân**, el-Heyetü’l-Mısıriyyetü’l-Amme 1986, s. 123.

⁶⁰¹ İbnü’l-Hümâm, **Fethu’l-kadîr**, c. II, s. 262.

⁶⁰² Ebû Ubeyd, **Kitâbü’l-Emvâl**, s. 636; bkz. en-Nevâvî, **en-Nizâmü’l-mâlî fi’l-İslâm**, s. 21.

⁶⁰³ Yukarıdaki uygulamanın nedenleri arasında İslâm Devleti’nin sınırlarının genişlemesiyle birlikte altın, gümüş ve ticari mallar gibi bâtinî (gizli) malların zekâtını tahsil etmenin zorluğu da yer almaktaydı. Bu yüzden Hz. Osman zekât çeşitlerini birbirinden ayırarak Müslümanların ticari mallarının zekâtını zekât tahsildarlarına direkt vermeye mecbur olmadıklarını, beytül mâle verebildikleri gibi fakirlere de dağıtabileceklerini bildirmiştir. Yapılan bu değişiklikle birlikte bâtinî mallardan alınana zekât, zâhiri olanından alınanlara ise vergi denilmiştir. İbnü’l-Hümâm, **Fethu’l-kadîr**, c. II, s. 262; Mâverdî, **el-Ahkâmü’s-sultâniyye**, s. 203; Muhammed Hamîdullah, **İslâm Müesseselerine Giriş**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1992, s.139-140.

⁶⁰⁴ Zekât malları zâhiri ve bâtinî olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Ekin, bostan ve hayvan gibi gizlenmesi mümkün olmayan açıkta olanlara zâhiri mallar; buna mükabil altın, gümüş ve ticari mallar için ise bâtinî mallar denilmiştir. Mâverdî, **el-Ahkâmü’s-sultâniyye**, s. 203.

⁶⁰⁵ Mâverdî, **el-Ahkâmü’s-sultâniyye**, s. 203.

⁶⁰⁶ Medine’de kendisi için inşa ettiği evin işlemeli taşlarını ve ahşabını deniz yoluyla Basra ve Aden’den getirttiği rivayet edilmektedir. İbnü’l-Fakîh, **el-Büldân**, s. 159.

⁶⁰⁷ İbn Sa’d, **Tabakât**, c. III, s. 76.

⁶⁰⁸ Zehebî, **el-Müntekâ**, s. 493.

Kureyş'in önemli tüccarlarından olması⁶⁰⁹ ve mesleği ticaret olan Kureyş kabilesine mensubiyeti, onu bu alanda geniş bilgi sahibi kılmıştır. Dolayısıyla alım satım ve ticaret ile ilgili kendisinden çok sayıda rivayet gelmiştir. Bu anlamda şirket ortaklığıyla ilgili önemli bir ilkeyi açıklamıştır. Ortaya çıkan zararın ortakların mal miktarına göre belirleneceğini, kârın ise üzerinde yapılan anlaşmaya göre dağıtılacağını ifade etmiştir.⁶¹⁰

Bunun yanı sıra Mısır valisi Mâlikü'l-Eşter'e yazdığı mektubunda tüccarlar hakkında geniş bilgiler vermiş, onların yaptığı ticaretin insan hayatı için son derece önemli olduğunu vurgulamıştır. Uzak memleketlerden meşakkat ve tehlikelere maruz kalarak ürün getirmeleri nedeniyle tüccarlara değer verilmesini valisinden isteyip şunları söylemiştir:

“Ey Mâlik, sana tüccar ve zanaatkârları tavsiye ediyorum. Onlara hayır tavsiyesinde bulun. Onların bir kısmı iskân ettikleri yerlerde ticaretle meşgul olurken diğer bir kısmı bulundukları yerlerden çıkıp uzak beldelere mal götürerek oradan da mal getirmektedirler. Bir başka kısım ise halkın muhtaç olduğu şeyleri ellerinin emeğiyle hazırlamaktadır. Dolayısıyla onlara hayırla muamelede bulun. Zira onlar menfaatin temel maddesi ve servetin sebebidirler. Onlar karadan ve denizden uzun yolları, dağları ve düzlükleri geçerek halkın ihtiyaç duyduğu gerekli şeyleri alıp getirirler. Oysa diğer insanların, ihtiyaç duyulan bu malların bulunduğu yerlere gitmelerine ne imkânları ne de güçleri bulunmaktadır. Tüccarlar düzene bağlı, isyanlarından korkulmaz ve barışçıldır. Bulunduğun yerde onların işlerini gör ve gözet, uzak ve yakın şehirlerde hâllerini izle, onları zulme uğratma ve bu konuda dikkatli ol.”⁶¹¹ Mektubun devamında tüccarların yaptıkları ihtikâra karşılık yapılması gerekenlerden bahsetmiştir.⁶¹²

Hiz. Ali'nin pazarlarla iç içe yaşadığını ve buraları sıklıkla denetlediğini gösteren çok sayıda rivayet bulunmaktadır. Halifelğe geliş sürecinde insanlar onu

⁶⁰⁹ Taberî, **Târîh**, c. II, s. 277.

⁶¹⁰ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VIII, s. 248.

⁶¹¹ Ebü'l-Meâlî Bahâüddîn Kâfi'l-küfât Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed b. Alî b. Hamdûn el-Bağdâdî (ö. 562/1167), **et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye**, c. I, s. 323; Nuveyrî, **Nihâyetü'l-ereb**, c. VI, s. 27; el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 31, 32.

⁶¹² Bkz. İhtikâr başlığına.

pazarda bulup biat etmek istemişlerdir.⁶¹³ Günlük ihtiyaçlarını gidermek için alışverişini kendisi yapması,⁶¹⁴ pazara daha çok uğramasına neden olmuştur. Ayrıca Kûfe Pazarında (Künâse⁶¹⁵) kendisine sabit bir yer edinmiştir.⁶¹⁶ Bu pazarda kırıbaçıyla yürürken esnafa Allah'tan korkmalarını, alışverişi güzel yapmalarını ve ölçü tartıya tam riayet etmelerini emretmekteydi.⁶¹⁷ Bununla beraber pazar ortamında yolunu şaşırana yol gösterdiği, hamala yükünü taşımada yardımcı olduğu, tüccarlara ve küçük esnafa (bakkal) uğrayıp onlara Kur'ân'dan âyetler okuduğu rivayet edilmektedir. Burada okuduğu bir âyette⁶¹⁸ ahiret yurdunun gerçek sahiplerinin yeryüzünde haksız yere üstünlük kurmayanların ve bozgunculuk yapmayanların olacağını ifade edilmesi⁶¹⁹ pazarda alım satım yapanlara bir mesaj niteliğindeydi.

Kadı Şüreyh b. el-Hâris ile birlikte kırıbaçıyla Kûfe Pazarı'na gelen Hz. Ali burada tüccarlara seslenmiştir. Konuşmasında ticarette güven ortamının oluşmasının tüccarların toplumun güvenilir kişilerinden olmalarına bağlı olduğuna işaret etmiştir. Bunun için hak edileni almalarını, başkasının hak ettiği şeyleri vermelerini ve kârın azını beğenmeyip çoğundan mahrum kalmamalarını tavsiye etmiştir.⁶²⁰ Böylelikle ticarette kazancın azlığı önemsendiği takdirde çokluğu elde edilebileceği ifade edilmiştir. Sûku'l-ibil (deve pazarı) pazarında yaptığı konuşmasında ise satış yaparken yemin etmemelerini zira yeminin her ne kadar malın satışını sağlasa da bereketini götüreceğini hatırlatmıştır.⁶²¹

Pazar yerinde insanların yer edinip sahiplendiklerini gördüğünde önceki halifelerin yolunu izleyerek bu yerlerin kendilerine ait olmadığını, Müslümanlara ait pazar yerlerinin namaz kılınan yerler gibi olduğunu, buraya önce gelenin ayrılıncaya

⁶¹³ Taberî, **Târîh**, c. IV, c. 433.

⁶¹⁴ İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, c. XI, s. 108.

⁶¹⁵ Künâse, bir pazar ismi olduğu gibi aynı zamanda Kûfe'deki bir mahallenin de adıdır. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. IV, s. 481.

⁶¹⁶ Taberî, **Tehzîbü'l-âsâr**, c. III, s. 46.

⁶¹⁷ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 28; İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, c. V, s. 8; Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 606/1210), **el-Muhtâr min menâkibi'l-ahyâr**, thk. Adnân Abdurrahbeh, Muhammed Edib el-Câdir, Merkezu Zâid lî Turâs, Birleşik Arap Emirliği, 1424/ 2003, c. I, s. 45.

⁶¹⁸ Kısas 28/83.

⁶¹⁹ İbn Hanbel, **Fezâilî's-sahâbe**, c. I, s. 345; İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. XXXXII, s. 489; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, c. XI, s. 109.

⁶²⁰ Vekî', **Ahbârü'l-kudât**, c. II, s. 195.

⁶²¹ Abd b. Humeyd (el-Keşî), **el-Müntehab**, s. 62; İbn Hacer, **el-Metâlibü'l-âliye**, c. VII, s. 344.

kadar gün içinde onun hakkı bulunduğunu söylemiş ve böylece esnafın eşit haklarda pazardan yararlanmasını sağlamıştır. Söz konusu bu uygulama başta yeni kurulan şehirler olmak üzere bütün şehirlerde uygulanmıştır. Sürekliliği ya da sabit bir yeri ifade eden ne bir yapıya ne de bir tabelaya izin verilmiştir.⁶²²

Pazarda deriyi yüzmek için ete üfleyen kasapları gördüğünde onları bundan nehyederek⁶²³ muhtemelen bakterilerden kaynaklanabilecek hastalıkların önüne geçmeye çalışmıştır. Pazarda kıssa anlatan birini görmüş ve soracağı soruyu bilmemesi durumunda kendisini kırbaç ile cezalandıracağını söylemiştir. “İmanın sebâtı ve zevâli ne demektir?” sorusuna karşılık olarak adamdan “İmanın sebâtı takva (ورع), zevali ise hırs ve tamahtır.” cevabını alan Hz. Ali kıssa anlatmaya devam edebileceğini ifade etmiştir.⁶²⁴ Ticari ihtilafları çözmeye çalışmış⁶²⁵ ve haksızlık yapanları cezalandırmıştır.⁶²⁶

Hz. Ali ganimet mallarını kâfirlere satmayı uygun görmemiştir. Nitekim kendisine acem işi altın bir kap getirildiğinde onu parçalayıp Müslümanlar arasında taksim etmek istediğinde bazı gayrimüslim tüccarlar kendisine onu parçaladığı takdirde asıl değerinin gideceğini, kendilerine satması durumunda iyi bir fiyatla satın alabileceklerini söylemişlerdir. Ancak Hz. Ali bunu satmayıp onlara “Allah’ın sizden çekip aldığı bir malı size satmam.” diyerek Müslümanlar arasında bunu taksim etmiştir.

⁶²² Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 45,46; Bkz. Umerî, **Asru hilâfeti’r-râşide**, s. 249; Kallek, **Sosyal Servet**, s. 146. Bu uygulamayı Ziyâd kendi valiliği döneminde “Kim bir yere oturursa, orada kaldığı sürece burada daha hak sahibidir.” diyerek değiştirmiştir. Ebû Ubeyd, **Kitâbü’l-Emvâl**, s. 110; Belâzürî, **Fütûhu’l-büldân**, s. 293.

⁶²³ İbn Sa’d, **Tabakât**, c. III, s. 28; İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, c. V, s. 8; İbnü’l-Esîr (Mecdüddîn), **el-Muhtâr min menâkibi’l-ahyâr**, thk. Adnân Abdurrahbeh, Muhammed Edib el-Câdir, Merkezi Zâid lî Turâs, Birleşik Arap Emirliği, 2003, c. I, s. 45.

⁶²⁴ Vekî’, **Ahbârü’l-kudât**, c. II, s. 195.

⁶²⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), **et-Turuku’l-hükmiyye**, Mektebetü Dârü’l-Beyân, b.y., t.y. s. 274.

⁶²⁶ İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, c. II, s. 749.

1.2.3. Fetih Hareketleri

Râşid Halifeler döneminde ticari hayatı etkileyen faktörlerden bir diğeri fetih hareketleri olmuştur. Farklı bölgelere yayılan Müslümanlar, gittikleri yerlerde ticaret yapmış ve yeni pazar imkânlarına kavuşmuşlardır.⁶²⁷

Fetihler esnasında ticari faaliyetlerin yapılmasında bir sakınca görülmemiş, tıpkı hac yolculuğunda ticaretle uğraşmanın haccın sevabını eksiltmediği gibi fetih esnasında da ticaret yapmanın cihadın sevabını azaltmayacağı inancıyla hareket edilmiştir.⁶²⁸ Bu bağlamda Zeyd b. el-Hattâb (ö. 12/633) Yemâme’de şehit edildiğinde geride bıraktığı malını Hz. Ömer, oğlu Abdullah’a verip gazveler esnasında ailesi adına ticaret yapmasını istemiştir.⁶²⁹ Yine Ba‘lebek fethi (15/637) sırasında Müslümanlar bir taraftan Rumların bulunduğu bölgelere saldırılar düzenlerken öte taraftan buranın halkıyla ticaret yapıp ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Öyle ki bölge halkı bu ticaretten büyük kârlar elde edip memnun kaldıklarını, Müslümanların yalancılık, dolandırıcılık ve hıyanetten uzak durduklarını ifade etmişlerdir. Buranın patriği tüccarı ve esnafı toplayıp onlara Ba‘lebek halkının daha önce asla görmediği büyük bir kazancı Müslümanlarla yaptıkları ticaretten elde ettiğini söylemiştir.⁶³⁰ Anlaşmanın sağlandığı bazı yerlerde ise Müslümanlara özel pazar yerleri tahsis edilmiştir. Nitekim İyâz b. Ganm (ö. 20/641), el-Cezîre bölgesindeki Rakka halkıyla anlaşma yaptığında şehrin kapıları açılmış ve Müslümanlar için er-Ruhâ kapısında bir pazar yeri kurulmuştur.⁶³¹ Müslümanlar bir taraftan bu pazarda alışveriş yaparken diğer taraftan cihad faaliyetlerini sürdürmüştür.

Bunun yanı sıra fetih hareketlerinde ticari hayat için önem arz eden ticaret yollarının ve bu yollar üzerindeki ticaret merkezleri gibi stratejik noktaların öncelikli ele geçirildiği görülmektedir. Nitekim Hz. Ebû Bekir, Üsâme ordusunu Mekke ile Gazze arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunan kabileler üzerine göndermiştir

⁶²⁷ Atiyye Kavsi, *Ticâretu Mısır*, s. 24; İbrahim el-Umerî, *et-Ticâretü'l-hâriciyye*, s. 18.

⁶²⁸ Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye*, c. II, s. 94.

⁶²⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, c. IV, s. 163.

⁶³⁰ Vâkıdî, *Fütûhu's-Şâm*, c. I, s. 132.

⁶³¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 174.

(11/632).⁶³² Yine Şam bölgesinde Bizanslılara karşı yapılan ilk savaşta (12/633) Gazze köylerinden Dâsin adlı köy, Yezîd b. Ebî Süfyân (ö. 18/639) tarafından kontrol altına alınmıştır. Burası ticaret kervanlarının geçit yolu üzerinde bulunmaktaydı. Dolayısıyla Bizans iktisadı için önemli bir yerdi.⁶³³

Hız. Ebû Bekir Irak fethinde, Hâlid b. Velîd'den (ö. 21/642) öncelikli olarak Basra Körfezi'nde bulunan ticari liman şehri ve aynı zamanda Hint Limanı diye bilinen Übülle'yi kontrol altına almasını istemiştir (12/633).⁶³⁴ Aynı yıl içerisinde ticaretin yoğun olduğu birçok yer öncelikli olarak fethedilmiştir. Bunlar arasında ticaret şehri olan Hîre'yi⁶³⁵ ve Enbâr'ı⁶³⁶ zikretmek mümkündür. Ayrıca ticari kervanların uğrak yeri olan, aynı zamanda yüklü miktarda hurma ve şeker kamışının yetiştiği Aynüttemr fethedildi (12/633).⁶³⁷

Hız. Ömer döneminde Ziyâd b. Cerîr uşûr memuru olarak Aynüttemr'e tayin edilmiştir.⁶³⁸ Şam-Arabistan çölünün birleştiği yerde bulunan Aynüttemr'in alınmasıyla birlikte⁶³⁹ Basra Körfezi'nden Hîre'ye, oradan Aynüttemr'e kadarki Fırat Nehri boyunca uzanan çok geniş ve aynı zamanda sulak ve mümbit topraklar İslâm Devleti'nin hudutları içerisine girmiştir. Bu durum Müslümanların iktisadi bakımdan gelişmesine vesile olurken, düşman ordularının ekonomik gücünü zayıflamıştır.⁶⁴⁰ Bunun yanında ticari kervanların kontrolünü sağlamak için Medine, Kûfe ve Dımaşk yollarının kesiştiği stratejik bir nokta olan Dûmetü'l-Cendel (12/633) üzerinde hâkimiyet sağlanmıştır.⁶⁴¹ Yine Şam bölgesinde şehir olarak ilk fethedilen yerin Busrâ (13/634) olması ve buranın bir ticaret şehri olarak bilinmesi dikkat çekmektedir.⁶⁴²

⁶³² Takkûş, *Târîhu'l-Hulefâ-i Râşidîn*, s. 62.

⁶³³ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 113; bkz. Takkûş, *Târîhu'l-Hulefâ-i Râşidîn*, s. 157.

⁶³⁴ Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 117; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 239; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, c. IX, s. 511.

⁶³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. II, s. 240.

⁶³⁶ Taberî, *Târîh*, c. III, s. 373.

⁶³⁷ Taberî, *Târîh*, c. III, s. 376; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. IV, s. 176.

⁶³⁸ Serahsî, *Şerhu's-siyeri'l-kebîr*, c. I, s. 2133.

⁶³⁹ Taberî, *Târîh*, c. III, s. 376; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. IV, s. 176; bkz. Fayda, *Hulefâ-i Râşidîn*, s. 179.

⁶⁴⁰ Fayda, *Hulefâ-i Râşidîn*, s. 179-180.

⁶⁴¹ Takkûş, *Târîhu'l-Hulefâ-i Râşidîn*, s. 142.

⁶⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. II, s. 255; el-Efgâni, *Esvâku'l-Arab*, s. 368; Hasan İbrâhîm Hasan, *İslâm Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2011, c. I, s. 305.

Stratejik noktaların ele geçirilmesinin ardından burada yaşayan tüccarlar üzerinde baskı kurulmuş ve şehir halkının teslim olması sağlanmıştır. Meselâ Humus'un muhasarası esnasında dışarıdan şehre dönmekte olan Humuslu tüccarların yolları gözetlenmiş ve bu yolla şehir halkı baskı altına alınmıştır.⁶⁴³ Yine Amr b. Âs, Ürdün tüccarlarıyla iş birliği yaparak İliyâ (Beyülmakdis) halkının teslim olmasını sağlamıştır.⁶⁴⁴

Farklı bölgelerden gelen tüccarların uğrak yerleri olan bazı pazarların kontrolü sağlanmıştır. Bu pazarların başında Hz. Ebû Bekir döneminde ele geçirilen Sûku'l-Hanâfis ile Sûku Bağdâd gelmektedir. Irak bölgesinde bulunan bu pazarlardan Sûku'l-Hanâfis, Mudar ve Rebîa kabilelerinin denetiminde bulunmaktaydı. Bu pazar Müsennâ b. el-Hârise (ö. 15/636) tarafından ele geçirilmek istendiğinde kendisine biri Enbârlı diğeri Hîreli olmak üzere iki kişi gelmiş, Enbârlı ona Sûku'l-Hanâfis Pazarı'nı Hîreli ise Sûku Bağdâd'ı hedef göstermiştir. Müsennâ onlara hangisinin öncelikli olduğunu sorduğunda ikisi de aynı gerekçeyle Sûku'l-Hanâfis'i göstermişlerdir. Zira burada yılda bir kez Medâin, Sevâd, Rebîa ve Huzâalî tâcirler toplanmaktaydı. İranlı olmayanlara da eman verilerek gelmeleri sağlanmaktaydı. Dolayısıyla pazar bu anlamda çok önemli bir yere sahipti. Müsennâ buraya baskın düzenleyip (13/634) mallarına el koymuştur.⁶⁴⁵

Müsennâ, Sûku'l-Hanâfis'den sonra es-Sarât Nehri'nin ucunda yer alan⁶⁴⁶ ve Enbâr'a yakın bir mesafede bulunan Sûku Bağdâd'a yönelmiştir. Burası eski bir köle pazarıydı.⁶⁴⁷ Aynı zamanda köle azad etme anlamına gelen Atîk Pazarı ismiyle de anılmaktaydı.⁶⁴⁸ Ayda bir defa kurulan bu pazara bazı Arap kabilelerinin yanı sıra bilhassa Fars, Ahvâz ve diğer yerlerden tüccarlar gelmekteydi.⁶⁴⁹ Hîreli, buranın

⁶⁴³ Vâkıdî, **Fütûhu's-Şâm**, c. I, s. 142.

⁶⁴⁴ Kelâî, **el-İktifâ**, c. II, s. 258.

⁶⁴⁵ Taberî, **Târîh**, c. III, s. 473; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. II, s. 282.

⁶⁴⁶ Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud ed-Dîneverî (ö. 282/895), **Ahbârü't-tivâl**, thk. Abdülmün'im Âmir, Dârü İhyâi'l-Kütüb, Kahîre, 1960, s. 116; Taberî, **Târîh**, c. III, s. 385.

⁶⁴⁷ Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 36.

⁶⁴⁸ Belâzürrî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 243.

⁶⁴⁹ Dîneverî, **Ahbârü't-tivâl**, s. 116.

büyük bir pazar olduğunu haber verince Müsennâ, pazara baskın yapıp (13/634) çok miktarda altın, gümüş ve bineklerin alabildiği kadar değerli mallarla dönmüştür.⁶⁵⁰

Merkezi pazarların ele geçirilmesi esnasında zaman zaman Müslümanlar kayıplar da vermiştir. Meselâ Şam bölgesinde bulunan Behnas şehrinin fethinde Sûku't-temmârin'de (hurmacılar pazarında) 20, aktarların bulunduğu pazarda kırk ve Sûku's-sâbun'da (sabun pazarında) çok sayıda Müslüman şehit olmuştur.⁶⁵¹

Fetih hareketlerinde ticari hareketliliğin olduğu bölgelerin alınmasıyla birlikte Müslümanlar iktisadi anlamda güç elde ederken bu bölgelerin kontrolünü kaybeden Bizanslılar bundan ciddi anlamda etkilenmiş özellikle de batı ile olan doğu ticaretleri büyük yara almıştır. Zira Bizans ekonomisinin temel girdilerinden biri ticaretti. Basra yolunun Bizanslılara kapatılmasıyla birlikte Bizans-Hint ticareti daha maliyetli bir güzergâh olan Karadeniz-Kafkasya yoluna kaymıştır.⁶⁵² Bu bağlamda Kızıldeniz güzergâhıyla doğu mallarının ulaştığı Mısır bölgesi ile Kızıldeniz ve Basra Körfezi aracılığıyla ya da Orta Asya'dan gelen kervan yoluyla ticari malların geldiği Şam bölgesi önem arz etmekteydi. Ayrıca üretimin merkezi Mezopotamya ve İran bölgesini de buna katmak gerekir.⁶⁵³ Bundan böyle Bizans'ın Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'yla olan deniz bağlantısı koparılmış ve bunun neticesinde dünya düzeni Müslümanlarca yeniden şekillenmiştir.⁶⁵⁴

Bu yeni düzen Müslümanları ticari anlamda zamanla Bizanslılara karşı üstün hâle getirmiştir. Özellikle Müslümanlar Akdeniz ticaretinde daha etkin olmaya başlamışlardır. Bu bağlamda Belçikalı tarihçi Pirenne'nin iddiasına değinmekte fayda vardır. Ona göre İslâm'ın doğuşuyla birlikte yapılan fetihler sonucunda Akdeniz'in doğu, güney ve batı kıyılarının ele geçirilmesiyle doğu ile batı arasında ticari köprü olan Akdeniz artık bu özelliğini yitirmiştir.⁶⁵⁵ Bu iddia, Bizans'ın bölgedeki hâkimiyetine son verilmesi ve bundan böyle Akdeniz'de rahat hareket edememesi bakımından doğrudur ancak Akdeniz'in ticari işlevini yitirdiği söylenemez. Müslümanlar ele geçirdikleri limanları aynı zamanda ticaret için de

⁶⁵⁰ Dîneverî, *Ahbârü't-tvâl*, s. 116; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 243; Taberî, *Târîh*, c. III, s. 484.

⁶⁵¹ Vâkîdî, *Fütûhu's-Şâm*, c. II, s. 288.

⁶⁵² Güçlüay, Sezgin, *Bizans İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası*, s. 283, 286.

⁶⁵³ Heyd W., *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 27,29.

⁶⁵⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, c. XIII, s. 284.

⁶⁵⁵ Henri Pirenne, *Orta Çağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 10.

kullanmışlardır. Nitekim İskenderiye Limanı Amr b. Âs tarafından ikinci kez fethedilince ticari ve askeri bir üs olarak faaliyetine devam etmiştir.⁶⁵⁶ Bu durum Mısır'ın diğer limanları için de söz konusuydu.⁶⁵⁷

Hâkimiyet altına alınan mamur, bereketli eyaletler Müslümanlar tarafından iyi değerlendirilmiş ve bunun neticesinde refah artmıştır. Bu bağlamda tarihçi Heyd'in "Müslümanları ticaretin yıkıcısı olarak görenler, kısa bir süre sonra Müslümanların, fethettikleri yerlerde ekilmiş tarlaları, toprağa bağlanmış sakin halkı harp esnasında bile nasıl gözettiklerinin farkına varmakta gecikmediler. Zira Araplar, İslâm öncesinden itibaren ticaretle uğraşmış, uygarlık sahibi, yeni gelişmeler yaratabilecek güce ve tecrübeye sahiptiler."⁶⁵⁸ ifadeleri dikkat çekicidir.

Fethedilen eyaletlerdeki ölü toprakların ihyası için üç sene zaman sınırlaması getirilerek işletmecilere verilip üretime teşvik edilmekte ve bu zaman zarfında işletilmeyen yerler sahiplerinden geri alınmaktaydı.⁶⁵⁹ Bu uygulama aynı zamanda ticareti canlandırmaktaydı. Zira üretimin gereklerinden biri olan ticaret, üretim ile tüketim arasında aracı durumundaydı.⁶⁶⁰ Bu üretim ile aynı zamanda temel ihtiyaçlar karşılanmaktaydı. Ancak Müslümanların bolluğa alışmış olan İranlılarla bir araya gelmeleri lüks ve rahatlığı doğurmuş, dolayısıyla dışarıdan gelen emtiaya daha çok ihtiyaç duyulmuştur.⁶⁶¹

Bütün bunlarla birlikte İslâm fetihlerinin yoğun olduğu dönemlerde ticaretin kısmen daha hafif işlediğini söylemek mümkündür. Zira ticaretin yerli yerince oturması ve gelişmesi için emniyet ortamının sağlanması ve toplumun yerleşik hâlde bulunması önem arz etmektedir. Bu bağlamda sadece Hz. Ömer dönemi sonlarında (644) Şam ve İran bölgelerine yarım milyon nüfusun göç ettiği rivayet edilmektedir.⁶⁶² Dolayısıyla hareket hâlinde olan bir toplumun ticaretinde bir süreliğine düşüşler beklenebilir. Buna ilaveten fetihlerin yoğun olduğu zamanlarda birçok sahâbî ticarete ara verip fetihlere iştirak etmiştir. Özellikle Mekkeli eski

⁶⁵⁶ Fayda, **Hulefâ-i Râşidîn**, s. 261.

⁶⁵⁷ Atiyye Kavsi, **Ticâretü Mısır**, s. 23.

⁶⁵⁸ Heyd W., **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, s. 29.

⁶⁵⁹ Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 73.

⁶⁶⁰ Cev'anî, **Davâbitü't-ticâre**, s. 55.

⁶⁶¹ Heyd W., **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, s. 30.

⁶⁶² Will-Durant, **Kissetü'l-hadâre**, c. XIII, s. 77.

tüccarlardan bazıları çeşitli askeri ve idari görevler üstlenmiş, fetih yoğunluğu bittikten sonra tekrar ticarete ağırlık vermişlerdir.⁶⁶³

1.2.4. Ganimet ve Atıyye

Müslümanların savaş esnasında harbîlerden elde ettiği mallar anlamına gelen ganimet,⁶⁶⁴ Râşid Halifeler dönemi ticari hayatında önemli bir yere sahip olmuştur. Fetih hareketlerinin yoğun olduğu bu dönem, beraberinde bol miktarda ganimet getirmiştir. Bu ganimetlerin ihtiyaç fazlası olan kısmı ticarete aktarılarak büyük servetler elde edilmiştir. Dolayısıyla ganimetin ticaret ile olan ilişkisine değinmeden önce bu dönemdeki ganimetlerin boyutuna kısaca değinmekte fayda vardır.

Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki fetih hareketlerinin en önemli muharrik unsuru İslâm'ı tebliğ etme arzusu ve İslâm'ın saygınlık alanını genişletmektir.⁶⁶⁵ Bununla beraber zaman zaman ganimet elde etme arzusu canlı tutularak da fetihlere iştirak sağlanmaktaydı. Hz. Ebû Bekir, Mekke, Tâif, Yemen, Necid ve Hicâz'daki Araplara yazdığı mektupta onları cihada ve Rumlardan alacakları ganimetlere teşvik etmiştir.⁶⁶⁶ Yine Şam bölgesine giden ordunun başında bulunan Yezîd b. Ebî Süfyân'ın "Allah'ın rızasından sonra halifenin rızasını kazanmayı ve ganimet malına kavuşmayı umduğunu"⁶⁶⁷ zikretmesi bunu göstermektedir. Keza Hz. Ömer Irak bölgesine ordu gönderirken gitmek istemeyen Ezd kabilesinden bir topluluğu Kisrâ ailesinin zenginliğiyle teşvik etmiştir. Cerîr b. Abdullah (ö. 51/671)⁶⁶⁸ da buradan elde edilecek ganimetin beşte birini ayırdıktan sonra geri kalanının üçte birini kendilerine vereceğini⁶⁶⁹ söyleyerek onları cihada teşvik etmiştir.

Yapılan teşvikler neticesinde savaşlarda ciddi anlamda ganimetler elde edilmiştir. Hz. Ebû Bekir döneminde meydana gelen Ridde Savaşlarında çoğunlukla

⁶⁶³ el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 29, 31.

⁶⁶⁴ İbn Kuteybe, **Garîbü'l-hadîs**, c. I, s. 228; İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye**, c. III, s. 389; bkz. Umerî, **Asru hilâfeti'r-râşide**, s. 202.

⁶⁶⁵ İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, c. IX, s. 621; ed-Dûrî, **İslâm İktisat Tarihine Giriş**, s. 23.

⁶⁶⁶ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 111.

⁶⁶⁷ Vâkıdî, **Fütûhu's-Şâm**, c. I, s. 8.

⁶⁶⁸ Ticaretle uğraşan Cerîr b. Abdullah bir malı satmak istediğinde bütün kusurları sayar ve sonrasında müşteriyi muhayyer bırakırdı. Ardından "İster al, ister alma." derdi. Kendisine böyle yaptığı takdirde satış yapamayacağı söylendiğinde "Biz Allah Rasûlü'ne (s) Müslümanlara nasihat etmek üzere biat etmiştik." derdi. İbn Sa'd, **Tabakât** (Dördüncü tabaka), c. I, s. 803.

⁶⁶⁹ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 249-250.

büyük ve küçükbaş hayvanlar, köleler, silahlar, kısmen de altın ve gümüş ganimet olarak ele geçirilmiştir.⁶⁷⁰ Bu dönemde Şam bölgesinde Romalılarla yapılan savaşlarda Şurahbîl b. Hasene (ö. 18/639) tarafından çok miktarda ganimet elde edilmiş ve bu ganimetler Şeddâd b. Evs'in (ö. 58/678) başında bulunduğu 500 kişilik süvari ile birlikte Medine'ye gönderildiğinde halk tekbirlerle onları karşılamıştır.⁶⁷¹

Hiz. Ömer dönemine gelindiğinde Sâsânî ve Bizanslılara karşı yapılan savaşlarda elde edilen ganimet malları oldukça artmıştır.⁶⁷² Bu ganimetlerin büyüklüğünü gösteren bazı örnekleri vermekte fayda vardır. Zira bunların ticarete yansıyan tarafı bulunmaktaydı. Bu bağlamda Yermük Savaşı'nda (15/636) süvarilere 24 bin miskal kırmızı altın, bir o kadar da gümüş, piyade olanlarına da her çeşitten 8 bin miskal pay verilmiştir.⁶⁷³ Yine Şam bölgesinde bulunan Resten şehrinin fethinde ele geçirilen kervanda, altın suyu ile işlenmiş kırmızı ipek, on yük dinar ve çeşitli elbiseler bulunmaktaydı. Bunlar Müslümanların o zamana kadar aldıkları en büyük ganimetti.⁶⁷⁴

Sâsânî krallarının şehri olan Medâin⁶⁷⁵ fethedildiğinde Türk çadırlarında kurşunla kapatılmış sepetler içerisinde çok miktarda altın ve gümüşten yapılmış kap kacak ele geçirilmiştir. İnsanlar burada kendi aralarında altın verip eşit miktarda gümüş almak için birbirlerini dolaşmaya başlamışlardır. Bu savaşa 60 bin süvari birlik katılmış ve her birine ganimetten 12 bin dirhem pay düşmüştür.⁶⁷⁶ Bu konuyla ilgili anlatılanlarda mübalağa ihtimali olmakla beraber bazı İslâm tarihçilerinin ifadesine göre sadece Medâin hazineleri ve ganimetlerinin toplam tahmini değeri 9 milyar dirhem buluyordu.⁶⁷⁷ Hiz. Ömer burada ganimet olarak ele geçen mallardan fil gibi taşınması zor olanların Müslümanlara ait pazar yerlerinde satılması şartıyla bölge memurlarına yetki vermiştir.⁶⁷⁸

⁶⁷⁰ Umerî, *Asru hilâfeti'r-râside*, s. 203.

⁶⁷¹ Vâkıdî, *Fütûhu's-Şâm*, c. I, s. 12.

⁶⁷² Sallâbî, *Hiz. Ömer*, s. 333.

⁶⁷³ Vâkıdî, *Fütûhu's-Şâm*, c. I, s. 218; Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, s. 618.

⁶⁷⁴ Vâkıdî, *Fütûhu's-Şâm*, c. I, s. 141.

⁶⁷⁵ Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 157.

⁶⁷⁶ Taberî, *Târîh*, c. IV, s.17; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. II, s. 342.

⁶⁷⁷ Hittî, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, c. I, s. 237.

⁶⁷⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 282; el-Kavâsimî, *et-Ticâre ve devletü'l-hilâfe*, s. 56.

Medâin'den sonra “fethu'l-fütûh” olarak isimlendirilen Celûlâ Savaşı'nda (19/640) da büyük miktarda ganimet ele geçirilmiştir.⁶⁷⁹ Bu ganimetler Hz. Ömer'e geldiğinde üzerinde durup: “Allah'ım! Bizi bunları hakkıyla dağıtanlardan kıl. Bu malların şerrinden sana sığınırız.”⁶⁸⁰ demesi elde edilen ganimetlerin boyutunu göstermektedir.

Ganimetlerle ilgili çarpıcı örneklerden biri de Ebû Hüreyre'nin Bahreyn'den getirdiği 500 bin dirhem ile Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Yemen'den Medine'ye getirdiği bir milyon dirhemdir. Hz. Ömer bunları gördüğünde şaşkınlığını dile getirmekten kendini alıkoyamamıştır. Ebû Hüreyre'ye hitaben: “500 bin dirhem ne kadar olduğunu biliyor musun? Sen uykusuza benziyorsun şimdi git ve bu gece uyu.” Ebû Mûsâ'ya da: “Sen ne söylediğini biliyor musun?” demiştir.⁶⁸¹ Zengin şehirlere yayılan Müslümanlara, ganimetler yoluyla servetler akmaya başlamış ve bunun neticesinde hayatlarında önemli değişiklikler olmuştur.⁶⁸²

Söz konusu ganimetlerin beşte biri beytül-mâl bırakıldıktan sonra geri kalanı fethi iştirak edenler arasında dağıtılmaktaydı.⁶⁸³ Bu da gerek hazineye gerekse savaşa iştirak edenlere iyi bir gelir sağlamaktaydı. Zira bu ganimetlerin bir kısmı pazarlarda satılmaktaydı. Öyle ki pazara gelen malların çoğunluğunu savaşta elde edilen ganimetler veya Dârü'r-Rızk tarafından dağıtılan yardımlar oluşturmaktaydı. Özellikle Basra'da bulunan Mirbed Pazarı bu anlamda dikkat çeken pazarlardan biriydi.⁶⁸⁴

Bu bağlamda ganimetlerin ticari hareketliliğe sebep olduğunu gösteren bazı örneklerle değinmek icap eder. Bunlardan biri Âmir b. Ebî Rebîa'nın (ö. 35/656) Şam bölgesinin fethi esnasında Sûku'd-Deyr'de elde ettiği ganimetlerdi. Bu ganimetler arasında üzerinde Hz. İsa ve Hz. Meryem'in resimlerinin olduğu ipekli güzel elbiseler de bulunmaktaydı. Âmir b. Ebî Rebîa Yemen'de bulunan amcasına bunları satması için gönderdiğinde amcası onları iyi bir kârla pazarda satmıştır. Bu satıştan

⁶⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, c. V, s. 353.

⁶⁸⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c. VI, s. 556.

⁶⁸¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 56-57.

⁶⁸² ed-Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, s. 26.

⁶⁸³ “...ganimet olarak ele geçirdiğiniz her şeyin beşte biri Allah'a, peygambere, yakınlarla, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir...” Enfal-41.

⁶⁸⁴ el-Efgâni, *Esvâku'l-Arab*, s. 419; Söylemez, *Kûfe*, s. 49.

sonra amcası bunların çok çabuk satıldığını söyleyerek yapılan ticaretin devamı için aynı çeşit elbiseden daha fazlasını göndermesini istemiştir.⁶⁸⁵

Celûlâ Savaşı'nda bulunan Abdullah b. Ömer 40 bin dirhem değerinde ganimet malı satın almıştır. Hz. Ömer bu malları gördüğünde “İnsanlar sana bu malı satarken senin için Abdullah, Rasûlullah'ın (s) sahâbîsi, Emîri'l-mü'min'nin oğlu ve insanlar arasında en çok sevdiği kişi dediklerini görür gibiyim. Bundan dolayı mallarını sana bir dirhem daha pahalı satmak yerine 100 dirhem daha ucuza satmayı tercih etmişlerdir.” diyerek bu ganimetlerin kendisine değerinin altında satıldığını düşünmüştür. Sonra oğlu Abdullah'a Kureyşli bir tüccarın kârından daha büyük bir kârı, yani yüzde yüzlük bir kârı teklif etmiştir. Ardından Medine'deki tüccarları çağırıp onlara bu malı 400 bin dirheme satmıştır. Elde edilen kârın yarısı olan 80 bin dirhemini Abdullah'a diğer yarısını da gerek Celûlâ Savaşı'na katılıp henüz hayatta olanlara gerekse ölmüşlerin varislerine dağıtmıştır.⁶⁸⁶ Yine bu savaşta Abdullah b. Ömer, altın işlemeli ipekten bol yenli bir elbiseyi 300 dirheme Semüre b. Ca'vene el-Âmirî'den satın almıştır.⁶⁸⁷ Bunlar dışında Kâdisiye Savaşı'nda sadece Sâsânî komutanlarından Rüstem'in üzerindeki ganimetlerin 70 bin (dirheme) satıldığı rivayet edilmektedir.⁶⁸⁸

Bunun yanı sıra ordu komutanları nakit para ihtiyacını gidermek için ganimet mallarını tüccarlara satmaktaydılar. Bu uygulamayı yapanlardan biri olan Şürahbîl b. Hasene, Kınnesrîn'de elde ettiği ganimetleri (koyun ve inekleri) tüccarlara satmıştı. Bu satışa dair Muâz b. Cebel'e (ö. 17/638) soru sorulunca “Şayet Müslümanların ete ihtiyacı yoksa yaptığı bu satışta bir sakınca yoktur. İhtiyaç varsa onların arasında paylaştırılmalı.” diyerek Hz. Peygamber dönemindeki uygulamanın bu olduğunu söylemiştir.⁶⁸⁹ Yine Humus muhasarası esnasında Rumlardan elde edilen ganimetler

⁶⁸⁵ Vâkîdî, **Fütûhu's-Sâm**, c. I, s. 98.

⁶⁸⁶ Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 331; Belâzürî, **Ensâbu'l-eşrâf**, c. X, s. 310.

⁶⁸⁷ İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, c. VI, s. 557.

⁶⁸⁸ Taberî, **Târîh**, c. III, s. 566; Kelâî, **el-İktifâ**, c. II, s. 490.

⁶⁸⁹ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî (ö. 182/798), **er-Red 'âle Siyeri'l-Evzâ'i**, thk. Ebû'l-Vefâ el-Efgâni, Lecnetü İhyâ el-Me'ârifî'n-Nu'mâniyye, Haydarabâd, t.y., s. 12.

bölgedeki Humuslu tüccarların elindeki erzaklar karşılığında trampa usulü ile satılmıştır.⁶⁹⁰

Ganimet mallarını gerek peşin gerekse vadeli olarak beytûlmâlden satın alıp bunların ticaretini yapanlar bulunmaktaydı. Hz. Osman'ın sütkardeşi Mağrib amili (27/648) Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh (ö. 36/656-57) İfrîkiye ganimetlerinin beşte birini (100 ile 200 dinar arası) fethe iştirak edenlerden biri olan Mervân b. Hakem'e vadeli satmıştır. Mervân daha sonra Hz. Osman'dan bunların bağışlanmasını isteyince kendisine verilmiştir.⁶⁹¹ Hz. Osman'ın bağışladığı miktarın borcun yarısı olduğu, diğer yarısının Mervân tarafından peşin alındığı rivayet edilmişse de bağışlanan kısmın Mervân'a İfrîkiye fethinin müjdesine karşılık verildiği ve buna devlet başkanının yetkisinin bulunduğu söylenmiştir.⁶⁹²

Ticaret ile ganimet arasındaki etkileşimi anlamak açısından şu rivayete dikkat çekmekte fayda vardır: Hicretin 9. yılında (631) müşriklerin Mekke'ye girişi yasaklanınca hac mevsiminde yaptıkları ticaret de son bulmuştu. Bunun üzerine bazı insanlar endişeye kapılıp fakirlikten korkmuştu. İnen âyette⁶⁹³ ticaret yoluyla elde edilen kazanca alternatif olarak fetihler yoluyla kazanılacak olan ganimetlere ve cizyeye dikkat çekilmiştir.⁶⁹⁴

Mevzubahis rivayetler dikkate alındığında ganimet mallarının ticari hareketliliği sağladığı ve bundan önemli kazançların elde edildiği anlaşılmaktadır. Bununla beraber ganimetlerin ticarete bazı olumsuz etkilerinin olduğunu da söylemek mümkündür. Hz. Ömer döneminde olduğu gibi bazı tüccarların ganimetlere güvenerek ticareti önemsemedikleri görülmektedir.⁶⁹⁵ Hz. Osman döneminde ekonomik sıkıntıların olduğu zamanlarda Kureyşli tüccarlar biriktirdikleri ganimetleri ticari sahada işletmeyi başarsalar da ganimet mallarıyla beslenen diğer bazı Arap kabileleri fetihlerin yavaşlamasıyla birlikte zamanında aldıkları

⁶⁹⁰ Vâkıdî, **Fütûhu's-Şâm**, c. I, s. 137.

⁶⁹¹ Belâzürî, **Ensâbu'l-eşrâf**, c. V, s. 515; Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtesar**, c. I, s. 169.

⁶⁹² Muhibbuddin et-Taberî, **er-Riyâzü'n-nadire**, c. III, s. 91; Sallâbî, **Hz. Osman**, s. 151.

⁶⁹³ "Ey iman edenler! Müşrikler ancak bir pisliktir. Onun için bu yıllarından sonra artık onlar Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar. Eğer fakirlikten korkarsanız Allah (c) dilerse sizi kendi lütfundan zenginleştirir..." Tövbe, 9/28.

⁶⁹⁴ Taberî, **Câmi'u'l-beyân**, c. XIV, s. 197.

⁶⁹⁵ İbn Şebbe, **Târîhu'l-Medîne**, c. II, s. 747.

ganimetleri ticarete dönüştürememiş, ganimetlerin tükenmesiyle birlikte kısıtlamaların olduğu yeni bir hayata alışmaları zorlaşmıştır.⁶⁹⁶

Ganimetlerin dışında beytül-mâlden verilen maaş anlamına gelen atıyye⁶⁹⁷ de Râşid Halifeler döneminde ticari hayatı etkileyen önemli unsurlardan biriydi. Bu bağlamda ticaretle yakın ilişkisi olması nedeniyle atıyyenin dağıtım şekline kısaca değinmekte fayda vardır. Zira dağıtım şeklinin bazı insanları varlık sahibi kıldığı ve bunun da ticareti müspet ve menfi yönden etkilediği anlaşılmaktadır.

Hiz. Ebû Bekir döneminde atıyye Hiz. Peygamber dönemindeki gibi eşit bir paylaşım ile dağıtılmaktaydı. “Üstünlük, iyi bir geçmişe sahip olmak ve ilk Müslümanlardan olmak” gibi kriterlere göre atıyyenin bölüştürülmesini isteyenlere karşı Hiz. Ebû Bekir, bunların güzel hasletler içerdiğini, kazanılan sevapların da Allah’a ait olduğunu ifade ettikten sonra geçim vasıtası olan bu malın taksiminde hayırlı olanın müsavat yolunun tutulmasıdır demiştir. Hiz. Ömer halife olunca eşitlik yolunu bırakıp herkese İslâm’daki durumuna göre muamele cihetine gidip Muhacir ve Ensârı diğerlerinden üstün görerek atıyyelerini daha yüksek tuttu.⁶⁹⁸ Böylece artan mallar nedeniyle Hiz. Ömer, hicretin 20. senesinde (641) oluşturduğu ata divanı ile kabileleri tescil edip onları yıllık atıyyeye bağladı. Buna ilaveten kabilelere gıda yardımı da yaptı.⁶⁹⁹ Hiz. Osman döneminde bu sistem aynen devam etti.⁷⁰⁰ Hiz. Ali dönemine gelindiğinde bu dağıtım şeklinden vazgeçilerek herkese eşit pay verilmeye başlandı.⁷⁰¹

Atıyye hazırda parası olmayan tüccarın ya da müşterinin veresiye yoluyla malı satın almasına ya da satmasına imkân sağlamaktaydı. Hiz. Ömer döneminde ticaretle uğraşan kadınlardan biri olan Esmâ bt. Harmete Medine çarşısında güzel kokuyu (ıtır) vadeli satıp parasını atıyyenin verileceği vakte göre almaktaydı.⁷⁰² Aynı

⁶⁹⁶ ed-Dûrî, **İslâm Tarihi**, s. 102.

⁶⁹⁷ Kal’acî-Kuneybî, **Mu’cemu lugati’l-fukahâ**, s. 222.

⁶⁹⁸ Ebû Yûsuf, **Kitâbü’l-Harâc**, s. 53; bkz. en-Nevâvî, **en-Nizâmü’l-mâlî fi’l-İslâm**, s. 14, 16.

⁶⁹⁹ Sallâbî, **Hiz. Ömer**, s. 336-342; bkz. en-Nevâvî, **en-Nizâmü’l-mâlî fi’l-İslâm**, s. 16.

⁷⁰⁰ Ebû’l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî (ö. 807/1405), 10c., **Mecmau’z-zevâid ve menbu’l-fevâid**, thk. Hüsâ müddîn el-Kutsî, Mektebetü’l-Kuds, Kâhire, 1994, c. IX, s. 94; bkz. ed-Dûrî, **İslâm Tarihi**, s. 64; bkz. en-Nevâvî, **en-Nizâmü’l-mâlî fi’l-İslâm**, s. 21.

⁷⁰¹ Adnan Demircan, **İslâm Tarihi’nin İlk Döneminde Arap-Mevâlî ilişkisi**, Beyan Yayınları, 2015, s. 47.

⁷⁰² Vâkıdî, **el-Megâzî**, c. I, s. 89.

şekilde mü'minlerin anneleri, Abdullah b. Ömer ve Amr b. Hureys (ö. 85/704) gibi sahâbîler satın aldıkları malların ödemesini atıyye zamanına ertelemekteydiler.⁷⁰³

Sadece atıyye ile ticaret yapıp zengin olanlar da bulunmaktaydı. Nitekim Hz. Ömer'in âmillerinden Hâris b. Vehb (ö. ?), atıyyesiyle ticaret yapıp varlık sahibi olmuştur. Hz. Ömer kendisine malların kaynağını sorduğunda aldığı atıyye ile ticaret yaptığını söylemiştir.⁷⁰⁴

Atıyyenin ticarete olumlu katkılarının yanında olumsuz bazı etkileri de olduğu muhakkaktır. Zira yukarıda bahsi geçen atıyye dağıtım şeklinin bazı insanların, özellikle de tüccar vasfına sahip bazı Kureyşlilerin ticaret yapmalarına ihtiyaç bırakmamıştır. Nitekim akıllı ve tecrübeli bir tüccar olması nedeniyle mali konularda Hz. Ömer'in istişaresinde yer alan Hakîm b. Hizâm,⁷⁰⁵ bu duruma dikkat çekerek endişesini dile getirmiştir. Hz. Ömer, atıyye dağıtımı konusunda Muhacir, Ensâr ve Mekke'nin fethinde Müslüman olanlarla yaptığı istişare sırasında Hakîm b. Hizâm, Kureyş'in ticaret ehli olduğunu, atıyyeye bağlandıkları takdirde buna güvenerek ticareti terk edeceklerini, ileride gelecek olan halifenin bunu kaldırması durumunda ticaretin Kureyş'in elinden çıkacağını ifade etmiştir.⁷⁰⁶

Yukarıdaki endişenin bir benzerini eski tüccarlardan Ebû Süfyân da dile getirmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, Müslümanlara ait feyin⁷⁰⁷ artışını gerekçe göstererek bunu zorunlu sebeplerden dolayı yaptığını söyleyerek dile getirilen endişelere iltifat etmemiştir.⁷⁰⁸ Gerek Hakîm b. Hizâm'ın gerek Ebû Süfyân'ın bu endişelerini doğrulayan gelişmeler bir süre sonra ortaya çıkmıştır. Pazarlarda etkin

⁷⁰³ İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, c. II, s. 290-291.

⁷⁰⁴ İbn Abdürabbih, **el-İkdü'l-ferîd**, c. I, s. 45.

⁷⁰⁵ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. XV, s. 126; el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 146. Zeki ve akıllı biri olması sebebiyle yaşı kırka varmış kişilerin ancak girebildiği Dârünnedveye o, henüz on beş yaşında iken girebilmiştir. Bkz. Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrahmân b. Yûsuf el-Mizzî (ö. 742/1341), **Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl**, 35c., thk. Beşşâr İvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1980, c. VII, s. 186.

⁷⁰⁶ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. XV, s. 126.

⁷⁰⁷ İslâm Devleti'nin gayrimüslim tebaadan aldığı cizye, haraç ve ticaret malları vergilerinin ortak adıdır. Fayda, **"Fey"**, DİA, c. XII, s. 511.

⁷⁰⁸ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 440; bkz. ed-Dûrî, **İslâm İktisat Tarihine Giriş**, s. 25.

olmaya başlayan mevâlî ve köleler nedeniyle Hz. Ömer, Kureyşlileri uyarmak durumunda kalmıştır.⁷⁰⁹

Atıyye ile ticaret arasındaki olumsuz etkileşimi gösterme anlamında sahâbîlerden Ebû Vâil'in "Ticaretten kazandığım bir dirhem, atıyye olarak aldığım on dirhemden daha iyidir."⁷¹⁰ ifadesine dikkat çekmekte fayda vardır. Bu sözüyle Müslümanların atıyyeye güvenerek ticareti bırakmamalarını kastetmekteydi. Emevîler döneminde Kâsım b. Muhâmile'nin Ömer b. Abdûlazîz'e atıyye sebebiyle söylediği "Ticaret yapmama ihtiyaç bırakmadın." sözü de bu anlamda dikkat çekicidir.⁷¹¹

1.2.5. Beytûlmâle Borçlanma

Râşid Halifeler döneminde ticari hayatı müspet yönde etkileyen faktörlerden biri de beytûlmâlden tüccarlara verilen geri ödemeli destekler olmuştur. Bu desteklerden birçok kişi yararlanmıştır. Onlardan biri Hind bt. Utbe'dir (ö. 14/635). Ticaret yapmak için Hz. Ömer'den borç istemiş, bunun üzerine kendisine beytûlmâlden geri ödemeli 4 bin dirhem verilmiştir. Aldığı bu destekle Şam bölgesine gidip mal satın almış ve bu malları Medine'ye getirip satmıştır. Yaptığı ticarete zarar edince kendisine verilen borcun geri alınmamasını istemiş; ancak Hz. Ömer, malın kendisine ait olmadığını, Müslümanların hakkı olan bir malda bunu yapamayacağını söyleyerek bu borcu Ebû Süfyân'dan tahsil etmiştir.⁷¹²

Beytûlmâlden destek alan bir diğer tüccar Übülle fethine katılanlardan biri olan Nufey' Ebû Bekre'dir (ö. 52/672).⁷¹³ Aldığı bu destekle ticaret yapmış ancak Hz. Ömer, onun kazancının 10 bin dirhemine bir başka rivayete göre malının yarısına el koymuştur. Bunun üzerine Ebû Bekre, halife adına bir göreve tayin edilmediğini söyleyip itiraz etmiş ise de Hz. Ömer, beytûlmâle ve Übülle'nin uşûr vergisine bakan

⁷⁰⁹ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, c. II, s. 747; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, c. VII, s. 189.

⁷¹⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, c. VI, s. 101.

⁷¹¹ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, c. II, s. 336.

⁷¹² Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 221; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. II, s. 438.

⁷¹³ Taberî, *Târîh*, c. III, s. 595.

kardeşi Nâfi' b. Hâris b. Kelede'nin (ö.13/635) kendisine ticaret yapması için buradan destek sağladığını⁷¹⁴ söyleyerek bu itirazı yerinde bulmamıştır.

Hiz. Ömer'in Ebû Bekre'ye karşı sergilediğı bu tavrın sebebi, beytûlmâl görevlisi olan kardeşi Nâfi' b. Hâris'in yakınlarına ayrıcalık sağladığından olsa gerektir. Zira bunun bir benzerini Basra beytûlmâlinde aldıkları parayla ticaret yapan oğlu Abdullah ile Ubeydullah'a karşı da sergilemiştir. Rivayete göre onlar Irak'a gönderilen orduda bulunmuşlardı. Medine'ye geri dönmek istediklerinde Basra emiri Ebû Musâ el-Eş'arî, Hiz. Ömer'e göndermesi gereken beytûlmâle ait bir miktar parayı onlara vererek Basra'dan mal satın alıp Medine'de satabileceklerini söyledi. Ardından anaparanın halifeye verilmesini, kârın ise kendilerine ait olmasını içeren bir mektubu halifeye gönderdi. Halife, orduya iştirak eden diğer insanlara da bu desteğın verilmemesini gerekçe göstererek elde edilen kârın tümünü almak istedi. Bu duruma sesiz kalan Abdullah'ın aksine Ubeydullah malın telef olması ya da eksilmesi durumunda kendilerinden bu malın tazmin edileceğini söyleyerek itirazda bulundu. Bunun üzerine Abdurrahman b. Avf'ın yaptığı mudârebe teklifi Hiz. Ömer tarafından kabul edilerek kârın yarısı beytûlmâle diğer yarısı da ikisine verildi.⁷¹⁵

Hiz. Ömer'in bu ve buna benzer karşı çıkışları beytûlmâlden alınan desteklere yönelik olmayıp buradan alınan desteklerin adil şekilde olmayışına yönelikti. Zira kendisi de beytûlmâlden 80 bin dirhem borç almış, geride bıraktığı terekesinden çocukları bu borcu ödemiştir.⁷¹⁶ Aynı şekilde Hiz. Ebû Bekir 7 bin dirhem almış ve terekesinden ödenmesini vasiyet etmiş,⁷¹⁷ vefatından sonra Hiz. Âişe bunu ödemiştir. Hiz. Osman da hazinenin başında bulunan Abdullah b. Erkam'dan (ö. 44/664?) 100 bin dirhem istemiş bunun üzerine Abdullah b. Erkam bu borcu Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Abdullah b. Ömer'in huzurunda borç senedi (sak) düzenleyerek kendisine vermiştir. Sonrasında ise bu borcu geri almıştır.⁷¹⁸ Halifelerin beytûlmâlden aldıkları bu borçları ticarete mi yoksa başka

⁷¹⁴ Belâzürî, *Ensâbu'l-eş'râf*, c. X, s. 386; *Fütûhu'l-büldân*, s. 373.

⁷¹⁵ İbn Hacer, *et-Telhîsü'l-habîr*, c. III, s. 139; İbn Rüşd, *el-Mukaddimât*, c. III, s. 7; İbnü'l-Esîr (Mecdüddîn), *el-Muhtâr min menâkibi'l-ahyâr*, c. I, s. 51.

⁷¹⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, c. III, s. 358; Belâzürî, *Ensâbu'l-eş'râf*, c. V, s. 580.

⁷¹⁷ Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, s. 204.

⁷¹⁸ Belâzürî, *Ensâbu'l-eş'râf*, c. V, s. 548, 580.

yerlerde mi kullandıklarına dair net bilgilere ulaşamamakla birlikte bunun bir kısmının ticarete kullanıldığı da rivayet edilmektedir.⁷¹⁹

Beytûlmâlden alınan bu borçlar kimi zaman geri ödenmemiş ve bundan dolayı beytûlmâl görevlisiyle bazı tartışmalar yaşanmıştır. Hz. Osman döneminde Sa'd b. Ebî Vakkâs, Kûfe valisiyken beytûlmâl görevlisi Abdullah b. Mes'ûd'dan borç almış sonrasında bunun ödemesini yapamayınca aralarında tartışmalar yaşanmıştır.⁷²⁰ Aynı şekilde Velîd b. Ukbe (ö. 61/680-81), Kûfe'ye gittiğinde kendisinden borç almış ancak zamanında ödemeyince Abdullah b. Mes'ûd ile aralarında sıkıntılar yaşanmıştır. Hz. Osman bu durumu Velîd b. Ukbe'den öğrenince ondan Velîd'e karışmamasını istemiştir. Bunun üzerine Abdullah b. Mes'ûd'un görevden istifa ettiği rivayet edilmektedir.⁷²¹

Buna dair benzer bir olay da Hz. Osman ile Abdullah b. Erkam arasında yaşanmıştır. Abdullah b. Hâlid bir toplulukla birlikte Mekke'den Medine'ye geldiklerinde Hz. Osman sak düzenleyerek Abdullah b. Erkam'dan kendilerine 300 bin dirhem verilmesini istemiştir. Abdullah b. Erkam bunu çok görerek bu isteği geri çevirmiştir. Bir başka rivayete göre Hz. Osman'dan sakı kendi adına yazmasını isteyince Hz. Osman buna tepki göstermiş bunun üzerine Abdullah b. Erkam görevinden istifa etmiştir.⁷²² Mısırlılar Hz. Osman'ı muhasara altına aldıklarında bu konuyla ilgili iddiayı gündeme getirmişlerdir. Hz. Osman'ın onlara verdiği cevapta beytûlmâlden kendisine borç verildiğini ve bu borcun ödemesini yaptığını ifade etmiştir.⁷²³

Yukarıdaki rivayetler, beytûlmâlden alınan borcun iadesi ile ilgili halifelerin sergiledikleri yaklaşımların farklı olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Hz. Osman'ın kendi akrabalarına israfta bulunarak beytûlmâlden destek verdiği iddiaları da bulunmaktadır. Medine Pazarı'nda görevlendirdiği Hâris b. Hakem'in

⁷¹⁹ el-Kavâsimî, **et-Ticâre ve devletü'l-hilâfe**, s. 76.

⁷²⁰ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 251.

⁷²¹ Belâzürî, **Ensâbu'l-eşrâf**, c. V, s. 818.

⁷²² Belâzürî, **Ensâbu'l-eşrâf**, c. V, s. 548.

⁷²³ Muhibbüddin et-Taberî, **er-Riyâzü'n-nadire**, c. III, s. 91.

beytûlmâlden aldığı destekle ticaret yaptığı ve servetini bu yolla büyüttüğü söylenmiş ancak bu iddianın uydurma ve iftira niteliğinde olduğu belirtilmektedir.⁷²⁴

1.2.6. Can, Mal ve Yol Güvenliği

Ticari hayatın gelişmesi için herhangi bir bölgedeki malın varlığı yeterli olmayıp aynı zamanda bu malın pazar yerine güven içerisinde ulaştırılıp satılması gerekmektedir. Dolayısıyla insanların can, mal ve yol emniyetinin sağlanması önem arz etmektedir. Bu güven ortamının oluşması için siyasi otoritenin kendi varlığını güçlü şekilde hissettirmesi ve mevcut kuralları herkese adilce uygulaması gerekmektedir. Bu bağlamda İslâm, yol kesip cana ve mala zarar verenlere tövbe etmeleri hâlinde bile ceza uygulamıştır.⁷²⁵ Bu uygulama sayesinde insanların can, mal ve yol emniyeti garanti altına alınarak ticaret kervanlarının İslâm hâkimiyetinin olduğu topraklarda güven içerisinde hareket etmeleri sağlanmıştır.⁷²⁶ Câhiliye döneminde Mekkelilerin farklı bölgelere yaptıkları ticareti güven altına almak için geliştirdikleri ‘îlâf’ sistemine de gerek kalmamıştır. Özellikle pahalı malların taşındığı kervanların korunması için hırsızlara karşı üst düzeyde bir korumaya gerek duyulmamış⁷²⁷ bu da nakliye masraflarının ciddi anlamda düşmesini sağlamıştır.

Bunun yanı sıra cana ve mala gelebilecek her türlü tehdidin önüne geçilmesi amacıyla halifeler tarafından bazı tedbirler alınmıştır. Hz. Ebû Bekir’in halifeliği döneminde Hz. Ömer’i ve Abdullah b. Mes’ûd’u gece bekçiliğine, Hz. Ali’yi, Zübeyr’i ve Talha’yı ise Medine’nin farklı geçitlerinde görevlendirmiş olmasını⁷²⁸ bu tedbirler kapsamında görmek mümkündür.

Hz. Ömer bir halife olarak bizzat kendisi pazara gelen ticaret kervanlarının emniyetini sağlamaya çalışmıştır. Bir grup tüccarın mallarıyla Medine’ye geldiğini ve namazgâhta konakladıklarını duyduğunda gecenin bir saatinde Abdurrahman b. Avf’a gidip gelen malları hırsızlara karşı beraber korumayı teklif etmiştir.⁷²⁹ Yine bu

⁷²⁴ Muhibbüddin et-Taberî, **er-Riyâzü’n-nadire**, c. III, s. 90; Diyârbekrî, **Târîhu’l-hamîs**, c. II, s. 267.

⁷²⁵ Taberî, **Câmi’u’l-beyân**, c. X, s. 286.

⁷²⁶ İbrahim el-Umerî, **et-Ticâretü’l-hâriciyye**, s. 38.

⁷²⁷ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. VII, s. 13.

⁷²⁸ Kettânî, **et-Terâtîbü’l-idâriyye**, c. I, s. 457.

⁷²⁹ İbn Sa’d, **Tabakât**, c. III, s. 301.

bağlamda Hz. Ömer, Cidde Limanı'na yakın yerlere saldıran Habeş korsanlarına karşı dört gemiden oluşan bir seriyye gönderdiği (20/641), üç gemi kaybıyla bunda başarısız olduğu ve bu nedenle bundan böyle Müslümanların can emniyetini korumak için deniz korsanlarına karşı seriyyeler göndermediği rivayet edilmektedir.⁷³⁰

Bu rivayetler belli dönemlerde gerek hilâfet merkezi Medine'de gerek başka yerlerde güvenlik sıkıntılarının yaşandığını göstermektedir. Meselâ Süheyl b. Amr (ö. 18/639), güvenlik nedeniyle Mekke'deki evine kapı koyanların ilkiydi. Oysaki Hz. Ömer hacıların rahat konaklamaları için evlere kapıların yapılmasını yasaklamıştı. Süheyl bir tüccar olduğunu gerekçe gösterip müsamaha gösterilmesini isteyince halife tarafından kendisine izin verildi.⁷³¹

Fethedilen bölgelerde yapılan antlaşmalarda bölge halklarının can ve mal emniyetine dair teminatlar verilmiş ve savaşa fiilen iştirak etmemiş tüccarlara dokunulmamıştır.⁷³² el-Cezîre fatihi İyâz b. Ganm, Ruhâ (Şanlıurfa) piskoposuna yazdığı mektupta şehrin kapıları kendilerine açıldığı takdirde canlarının, mallarının ve onlara tâbi olanların emniyette olacağını söylemiştir. Buna karşılık onlardan köprülerin ve yolların tamir edilmesi ve Müslümanlara iyi niyet beslemeleri istenmiştir.⁷³³

Bunun bir benzeri Nihâvend fethinde Huzeyfe b. Yemân'ın (ö. 36/656) bölge halkına verdiği emanda görülmektedir.⁷³⁴ Aynı şekilde gerek Kudüs'ün fethinde yapılan antlaşmada⁷³⁵ gerek Humus'un fethi esnasında Ebû Ubeyde'nin Ba'lebek halkıyla yaptığı antlaşmada can ve mal emniyetine vurgu yapılmıştır.⁷³⁶ Mısır'ın

⁷³⁰ el-Hâc, *Ticâretü'l-Hicâz fî sadri'l-İslâm*, s. 131.

⁷³¹ Ebû'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr (ö. 774/1373), *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 8c., thk. Sâmi b. Muhammed Sellâme, Dârü't-Tayyibe, b.y., 1999, c. V, s. 410.

⁷³² Yahyâ b. Âdem, *el-Harâc*, s. 48; bkz. Muhammed Hamîdullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, çev. Kemal Kuşçu, Ahmed Saîd Matbaası, İstanbul, 1963, s. 168.

⁷³³ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 266; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 174; bkz. Takkûş, *Târîhu'l-Hulefâ-i Râşidîn*, s. 357.

⁷³⁴ Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 137.

⁷³⁵ Taberî, *Târîh*, c. III, s. 609.

⁷³⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 132.

fethinde de Amr b. Âs, oranın halkına verdiği emanda karada ve denizde can ve mal emniyetlerini sağladığını bildirmiştir.⁷³⁷

Bütün bunlar hiç şüphesiz tüccarları cesaretlendirmiş ve ticaretin güven içerisinde büyümesini sağlamıştır. Nitekim bu güven ortamında İslâm Devleti'nin gelirleri içinde ticaret kaynaklı gelirlerin de olduğu büyük rakamlara ulaşmıştır. Hicretin 30. yılında (652) yıllık toplanan fey gelirinin Irak'ta 135 milyon dirhem; Mısır'da 40 milyon dirhem; Berka'da 130 bin dirhem; İfrîkıye'de (Kuzey Afrika) 25 milyon 200 bin dirhem; Kıbrıs'ta 72 bin dirhem olmak üzere toplam 200 milyon 402 bin dirheme ulaştığı rivayet edilmektedir. Bu rakamlara Şam, el-Cezîre, İrmîniyye, Azerbaycan ve Sevâd'ın doğusundaki İran vergileri ve ganimetlerden alınan humusların dâhil olmadığı⁷³⁸ göz önünde bulundurulduğunda bunun büyük bir servet olduğu anlaşılmaktadır.

Siyasi güven ortamının zedelendiği dönemlerde ticaretin bundan olumsuz etkilendiği muhakkaktır. Ridde Savaşlarının yarımadanın önemli ticaret merkezlerini içine alacak şekilde geniş bir alana yayılması özellikle Hicâz'ı ekonomik yönden olumsuz etkilemiştir. Nitekim irtidat olaylarının olduğu yerlere bakıldığında buraların sınai ve zirai üretimin yoğun olduğu bölgeler oldukları göze çarpmaktadır. Bu bağlamda Hicâz'ın silah ve at ihtiyacını gideren Necd topraklarında Tulayha b. Huveylid el-Esedî,⁷³⁹ Hicâz'ın buğdayını tedarik etmede önemli bir yere sahip olan Yemâme'de⁷⁴⁰ Müseyemetü'l-Kezzâb⁷⁴¹ ve Hicâz'ın ticaretinde özellikle giysi, deri ve güzel kokuda önemli bir yere sahip olan Yemen'de Esved el-Ansî peygamberliğini ilan etmiştir.⁷⁴² Ticari hareketliliğin yoğun olduğu Bahreyn,⁷⁴³ Umân⁷⁴⁴ ve Kızıldeniz kıyısındaki yerlerde irtidat olaylarının⁷⁴⁵ malların taşınmasını

⁷³⁷ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 109.

⁷³⁸ Ziyâeddin er-Reyyis, **el-Harâc ve'n-nüzümü'l-mâliyye li'd-devlet'l-İslâmiyye**, Dârü'l-Me'ârif, Mısır, 1969, s. 170; Fayda, **Hulefâ-i Râşidîn**, s. 317.

⁷³⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî el-Eslemî el-Medenî (ö. 207/823), **Kitâbü'r-Ridde ve nebze min fütûhi'l-Irak**, thk. Yahyâ el-Cebbûrî, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1990, s. 29.

⁷⁴⁰ Hamîdullah, **İslâm Peygamberi**, c. II, s. 941; Umerî, **Asru hilâfeti'r-râşide**, s. 204.

⁷⁴¹ Vâkîdî, **Kitâbü'r-Ridde**, s. 107.

⁷⁴² Taberî, **Târîh**, c. III, s. 242, 318.

⁷⁴³ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XVI, s. 284.

⁷⁴⁴ Vâkîdî, **Kitâbü'r-Ridde**, s. 55, 147.

⁷⁴⁵ Takkûş, **Târîhu'l-Hulefâ-i Râşidîn**, s. 85.

zorlaştırdığı gibi Hicâz'a gelen ticari emtiayı da olumsuz etkilediği kuvvetle muhtemeldir.

Hiz. Peygamber ile başlayan her türlü ticari maldan alınan zekât,⁷⁴⁶ bu dönemde meydana gelen irtidat olayları sebebiyle sekteye uğramıştır.⁷⁴⁷ Bu süre zarfında zekât gelirlerinden hazineye aktarılan miktarlarda ciddi anlamda düşüşler yaşanmıştır.⁷⁴⁸ Özellikle ekonomisi ticarete dayalı olan yerlerde ticari mallara ait zekâtın ödenmemesinin devlet hazinesini etkileyeceği muhakkaktır. Bunun üzerine zekâtı malın bir hakkı olarak gören Hiz. Ebû Bekir, bunu vermeyenlere karşı 632-633 yılları arasında askeri harekâtlar düzenlemiştir.⁷⁴⁹ Bu bölgelerdeki isyanları bastırarak siyasi birliği sağlamıştır. Böylece ticaret için önem arz eden yollar daha güvenli hâle gelmiştir. Buna bağlı olarak insanlar, malları ve canları hususunda zulme ve gaspa uğramaktan yana emniyet içerisinde olmuştur. Bu durum ticaretin tekrar canlanmasına ve ticari ilişkilerin hareketlenmesine zemin hazırlamıştır. Özellikle Hiz. Ömer döneminde fetihler neticesinde oluşan güven ve emniyet, serbest ticaretin canlanmasına ve zekât gelirlerinin artmasına neden olmuştur.⁷⁵⁰

⁷⁴⁶ İbn Zenceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, c. III, s. 942.

⁷⁴⁷ Hiz. Peygamber'in ölümünü bir mazeret görüp namaz kıldıkları hâlde zekâtı vermek istemeyen kabileler ortaya çıktı. Mala aşırı düşkünlükleri nedeniyle kendilerinden zekâtın alınması onları hoşnutsuzluğa ve halifeye karşı itaatsizliğe sevk etmiştir. Nitekim Umân'da vergi memuru olan Amr b. Âs, Hiz. Peygamber'in vefat haberi üzerine Medine'ye gelirken yolda Âmiroğulları reisi Kurre b. Hübeyre kendisine "Siz Kureyşliler insanlardan zekât almayıp mallarına dokunmazsanız insanlar sizi dinleyecek ve itaat edeceklerdir. Bunu almada ısrar ederseniz vallahi Araplar'ın bunu onaylamayacağını görüyorum. Hatta sizinle münazaraya girecekler ve ellerinizdekini de isteyecekler." İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve Ahbârü'l-hulefâ*, c. II, s. 433; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), *Minhâcu tâlibîn ve ümdetü'l-müftîn fî'l-fıkh*, thk. Avd Kâsım Ahmed Avd, Dârü'l-Fikr, 2005, c. I, s. 202.

Mâlik b. Nüveyre Hiz. Peygamber'in ölüm haberini duyduğunda elindeki zekâtları sahiplerine geri göndermiş ve kabilesine "Bu adam vefat etti mallarınızı alın ve kendi işinize bakın." demiştir. Oysaki kabilesi Benû Yerbû' zekâtlarını toplayıp Hiz. Ebû Bekir'e göndermek istiyordu. Öte yandan Benî Tay ve Benî Sa'd kabileleri zekâtı vermek istemediklerinde liderleri Adî b. Hâtim ve Zibrikân b. Bedr tarafından engellenmeye çalışılmış ve zekâtlar alınıp Hiz. Ebû Bekir'e gönderilmiştir. İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve Ahbârü'l-hulefâ*, c. II, s. 429; Nevevî, *Minhâcu tâlibîn*, c. I, s. 203. Aynı şekilde Kureyş kabilesinden Süheyl b. Amr (18/639) zekât vermeme eğiliminde olan Mekkelilere "Biliyorsunuz ki aranızda en çok kara ve deniz ticareti yapan biriyim. Zekâtlarınızı vermeye devam edin. Şayet bundan vazgeçerseniz bilin ki üzerinize düşen miktarı kendi malımdan öderim. Sakın İslâm'a cephe almayın." diyerek onları zekât vermeye ikna etmiştir. İbn Hâbib, *el-Münemmak*, s. 218.

⁷⁴⁸ Umerî, *Asru hilâfeti'r-râside*, s. 211.

⁷⁴⁹ Vâkidî, *Kitâbü'r-Ridde*, s. 48-51; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, s. 535; İbnü'l-Esîr (Mecdüddîn), *Câmi'u'l-usûl*, c. IV, s. 552.

⁷⁵⁰ Umerî, *Asru hilâfeti'r-râside*, s. 148,212.

Ridde olaylarının bastırılmasıyla birlikte oluşan güven ortamı, Hz. Ömer döneminde de devam etmiştir. Hz. Osman'ın halifeliğinin sonlarına doğru tekrar zedelenmiş ve Hz. Ali döneminde güvensiz ortam zirveye ulaşmıştır. İç karışıklıkların yoğun olduğu bu dönemde yerleşim yerlerindeki pazarlarda ticaret devam etmiş olsa da⁷⁵¹ bölgeler arası ve dış ticaret bundan etkilenmiştir. Özellikle Şam, Irak ve Mısır gibi ticaretin yapıldığı bölgelerden hilâfet merkezi Medine'ye ve Hicâz'ın diğer yerlerine ürün akışında sıkıntılar yaşanmıştır.⁷⁵² Zira insanların zulme ve gaspa uğramaktan endişe ettiği bir ortamda ticaret yapmaları zorlaşır. Böyle bir durumda özellikle dış ticaret durma noktasına gelir.⁷⁵³

Kuraklık ve salgın hastalıkların olduğu dönemlerde de ticaret olumsuz etkilenmiştir. Nitekim hicretin 17. senesinde (638) meydana gelen Amvâs Taunu günlerinde Kureyş'ten Şam bölgesine ticaret için seksen kişilik bir topluluğun gittiği, ikisi hariç diğerlerinin bir gecede öldüğü rivayet edilmektedir. Kurtulanlardan biri Mahreme b. Nevfel'in kardeşi Safvân b. Nevfel idi.⁷⁵⁴ Yaklaşık 25 bin kişinin öldüğü bu hastalıkta⁷⁵⁵ tüccarların da bundan etkilendiği muhakkaktır.

---

⁷⁵¹ Muhâsibî, **el-Mekâsib**, s. 70.

⁷⁵² el-Hâc, **Ticâretü'l-Hicâz**, s. 57.

⁷⁵³ Heyd W., **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, s. 30.

⁷⁵⁴ İbn Hacer, **el-İsâbe**, c. III, s. 98;

⁷⁵⁵ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 101; bkz. el-Emîn, **Ahvâlü'l-İktisâdiyye**, s. 176.

İKİNCİ BÖLÜM

ANA GÜZERGÂHLAR VE TİCARET MERKEZLERİ

1.3. Ana Yollar

Ticari emtianın taşınmasında en önemli kısmı yollar oluşturmaktadır. Bu anlamda büyük öneme sahip olan yollar ve güzergâhlar üzerinde zamanla yerleşim yerleri kurulmuştur. Bu yerleşim yerlerinden bazıları ticaret merkezine dönüşürken bazıları ana ticaret merkezlerine ulaşımı kolaylaştırmıştır.

2.1.1. Kara Yolları

Kara yollarının oluşmasında tabiat kaynaklı vadiler, su kaynakları ve açılan kuyular belirleyici etkiye sahiptir. Özellikle çöl tabiatının baskın olduğu coğrafyalarda insan yaşamı için gerekli olan su ve dinlenme yerleri hayati önemdedir. Menziller diye ifade edilen bu yerler aynı zamanda tüccarların yönlerini bulmalarına yardımcı olmaktaydı. Bu nedenle farklı bölgeleri ve ticaret merkezlerini birbirine bağlayan ana yolların ve bu yollar arasında bulunan bazı menzillerin bilinmesi önem arz etmektedir.

Arap Yarımadası'nda ticaretin üç ana yol üzerinden yapıldığı görülmektedir. Bunlardan biri Doğu kara yolu, Umân'ı Irak'a, ardından Şam bölgesine bağlamaktadır. Bu yol vasıtasıyla Yemen, Hindistan ve Fars malları Irak'ın batısından geçirilerek Şam bölgesindeki pazarlara ulaştırılmaktaydı. Bu güzergâh üzerinde aynı zamanda tüccarların alışveriş yaptıkları yerler bulunmaktaydı.⁷⁵⁶

Bir diğer yol Kızıldeniz'den uzaklaşmadan Yemen'den başlayıp Hicâz üzerinden Şam bölgesinde bulunan Eyle'ye, buradan Akdeniz limanlarına uzanan ve Doğu yoluna nazaran daha işlek olan Batı yoludur. Bu yol üzerinden Yemen, Habeşistan ve Hindistan malları Şam bölgesine gönderilirdi. Şam bölgesinin malları ise kara yoluyla Yemen'e ve oradan da deniz yoluyla Habeşistan ve Hindistan'a ulaştırılmaktaydı.⁷⁵⁷ Kuzeyde çatallaşan bu yolun kollarından biri Şam bölgesine

⁷⁵⁶ el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 15.

⁷⁵⁷ el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 16; eş-Şerîf, **Mekke ve'l-Medîne**, s. 23.

diğeri ise Filistin'e ve Mısır'a uzanmaktaydı. Yolun güney tarafı (Yemen) ise Hadramut sahilini takip ederek doğu tarafına uzanmaktaydı.⁷⁵⁸

Şam bölgesiyle ticari faaliyetler içindeki Güney Arapları Câhiliye döneminden itibaren Batı yolunu kullanarak ticaret kervanlarını buradaki pazarlara ulaştırmaktaydı. Râşid Halifeler döneminde küçük güzergâh değişiklikleriyle beraber bu yol kullanılmaya devam etmiştir.⁷⁵⁹

Bir başka yol, Arap Yarımadası'nın batısından doğusuna uzanan yani Kızıldeniz'den başlayıp Mekke üzerinden Basra Körfezi'ne ulaşan güzergâhtır. Yarımadanın orta yerinde çatallaşan bu güzergâh bir tarafı Şattularab'a⁷⁶⁰ uzanan Kuzeydoğu yönü, diğeri ise Basra Körfezi sahili boyunca devam eden ve Maskat'tan⁷⁶¹ geçen güneydoğu istikametidir.⁷⁶² Ayrıca Rakka, Menbic, Halep ve Antakya üzerinden sahil boyu devam edip Gazze'ye ulaşan el-Cezîre hattı bulunmaktaydı.⁷⁶³ Bunların dışında İran coğrafyasında şehirlerarası Horâsân yolu (ipek yolu) dikkat çekmektedir. Bu yol Hemedân, Rey, Nişâbur, Tûs, Merv, Buhâra ve Semerkant'tan geçerek Kuzeydoğu istikametine uzanmaktaydı.⁷⁶⁴

Coğrafya ile ilgili kaynaklar, ticaret merkezlerini birbirine bağlayan yollar ve menziller hakkında detaylı bilgiler vermekle beraber ancak bunların İslâm öncesi döneme ait yollar olup olmadıklarına dair bilgilere değinilmemiştir. Ancak İslâm sonrası döneminin anlatıldığı kaynaklarda adı geçen konaklama yerlerinin isimleri, Câhiliye devrine ait şiirlerde geçen konaklama yerlerinin isimleriyle neredeyse aynıdır. Dolayısıyla bu yolların İslâm öncesi dönemden kalma yollar olduğu anlaşılmaktadır. İslâm sonrası dönemde bu yollardan bazılarının mesafeleri

⁷⁵⁸ el-Hâc, *Ticâretü'l-Hicâz*, s. 115.

⁷⁵⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, c. XIII, s. 235.

⁷⁶⁰ Irak'ın güneyinde Dicle ile Fırat'ın birleşmesi sonucu oluşan nehirdir. Mustafa L. Bilge, *"Şattularab"*, DİA, c. XXXVIII, s. 381-382.

⁷⁶¹ Umân Körfezi'nin Yemen tarafındaki sahil şeridinin son ticari liman şehridir. Basra Körfezi ve Yemen'den gelen gemilerin de ilk durağıdır. Makdisî, *Ahsenü't-tekâsım*, s. 93; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. V, s. 127.

⁷⁶² el-Hâc, *Ticâretü'l-Hicâz*, s. 110.

⁷⁶³ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 98

⁷⁶⁴ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, c. II, s. 493.

kısılrken bazılarında ise uzak mesafeler arasında kuyular açılarak konaklama yerleri oluşturulmuştur.⁷⁶⁵

Bu bilgiler ekseninde ticaret merkezlerini birbirine bağlayan bazı yollara ve bu yollar üzerindeki menzillere değinmekte fayda vardır. Hilâfet merkezinin Medine olması ve Kâbe'nin Mekke'de bulunması nedeniyle öncelikli olarak yollar, bu iki ticaret şehri merkeze alınarak incelenecektir.

Medine-Mekke Yolu: Medine-Mekke arası mesafe yaklaşık 470 km (252 mil) dir.⁷⁶⁶ Bu yol üzerinde sırasıyla Şecere,⁷⁶⁷ Melel, Seyyâle, Rûveyse, Sukyâ, Ebvâ, Cuhfe,⁷⁶⁸ Kudeyde,⁷⁶⁹ Uşfân ve ardından hurmalıkların ve çeşitli ürünlerin olduğu büyük bir köy olan Batn-ı Mer yer almakta olup buradan Mekke'ye ulaşılmaktaydı.⁷⁷⁰

Hiz. Ömer hicretin 17. senesinde (638) Medine-Mekke arasındaki güzergâhta yolcuların ihtiyaçlarını gidermek ve onları bir su kaynağının olduğu menzilden diğerine taşımak amacıyla misafirhaneler (Dârü'd-diyâfe, bir diğer adıyla Dârü'd-dakîk) kurmuştur (17/638). Burada konaklayacak misafirler için un, yağ, bal, hurma ve başka ihtiyaç malzemeleri bırakmıştır. Hiz. Osman da aynı sistemi devam ettirmiştir.⁷⁷¹ Bu gibi faaliyetler hac ibadetinin rahat yapılmasını sağladığı gibi aynı zamanda tüccarların işini kolaylaştırmıştır.⁷⁷²

Hiz. Ömer, yolcuların su ve gölgelik ihtiyaçlarının karşılanması şartıyla yol boyunca yapı kurmak isteyenlere izin vermiştir.⁷⁷³ Böylece zamanla Medine-Mekke arasında başta pazar yerleri olmak üzere kuyular, büyük bahçeler, hurmalıklar ve

⁷⁶⁵ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIV, s. 19-20, 220.

⁷⁶⁶ Ya'kûbî, **el-Büldân**, s. 152; 262 mil, İbn Rüste, **el-A'lâku'n-nefise**, s. 201; 10 merhale, İstahrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 28. Bir merhale 44.52 km, Hâtib eş-Şirbînî, **Muğni'l-Muhtâc**, çev. Soner Duman, c. XX, s. XII.

⁷⁶⁷ Medine halkının mikâta girdiği yerdir. İbn Rüste, **el-A'lâku'n-nefise**, s. 200-201.

⁷⁶⁸ İnsanlarla mamur olan bir yerdir. İstahrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 24.

⁷⁶⁹ Mekke ile Medine arasında kurbanlık develerin satıldığı bir yerin ismidir. Hiz. Ömer buradan deve satın almıştır. Mâlik, **Muvatta**, c. II, s. 867.

⁷⁷⁰ İbn Rüste, **el-A'lâku'n-nefise**, s. 200-201; Halîl Feyyâz, **Turuku'l-kavâfilî't-ticâriyye**, s. 36-37.

⁷⁷¹ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 280; Makrîzî, **el-Mevâ'iz**, c. II, s. 383; Şibli Nu'mânî, **Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. II, s. 119.

⁷⁷² Heyd W., **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, s. 30.

⁷⁷³ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 61; Kettânî, **et-Terâfîbü'l-idâriyye**, c. II, s. 31.

verimli topraklar oluşmuştur.⁷⁷⁴ Bütün bunlar ticaretin daha rahat yapılmasını sağlamıştır.

Mekke-Tâif Yolu: Mekke-Tâif arasındaki mesafe yaklaşık 90 km (2 merhale) dir.⁷⁷⁵ Önemli güzergâhlardan biri de Mekke-Tâif yoludur. Mekke'nin güneyinde bulunan Tâif'e iki yoldan gidilmekteydi. Bu yollardan biri, Mekke çıkışındaki İbn Mürtefi' kuyusundan başlayıp Karnu'l-Menâzil'e⁷⁷⁶ oradan da Tâif'e doğru devam eden yol; diğeri ise Akabe yolu diye bilinen ve önce Arafat'a sonra Batn-ı Nu'mân'a ardından da Hira geçidini aşarak Tâif'e giden yoldur.⁷⁷⁷

Mekke- Cidde Yolu: Mekke-Cidde arası yaklaşık 90 km (2 merhale) dir.⁷⁷⁸ Mekke'yi Kızıldeniz sahiline bağlayan bu yol, özellikle Mısır'dan gelen malların Mekke pazarlarına ulaşmasını sağlayan önemli bir yoldur.⁷⁷⁹

Mekke-Yemen (San'a) Yolu: Mekke-San'a arasındaki mesafe 935 km (21 merhale) dir.⁷⁸⁰ Mekke'nin güneyinde bulunan Yemen'in, ticaret merkezlerinden biri olması bu yolu canlı tutmuştur. Yemen'e gidilen farklı yollardan biri San'a'ya uzanan yoldur. Bu yol üzerinde su kuyuları, hurmalıklar ve çeşitli ticari ürünler bulunmasından dolayı burası aynı zamanda tüccarların da iskân ettiği bir güzergâh olmuştur.

Mekke çıkışındaki İbn Mürtefi' kuyusundan başlayan bu yol üzerinden büyük yerleşim yerleri olan Karnu'l-Menâzil,⁷⁸¹ Futuk, Sufn ve ardından Turabe denen büyük bir köye varılırdı. Daha sonra hurma ve su kaynaklarının bol olduğu Kerâ, Ranye ve Tebâle'ye ulaşılırdı. Tebâle, tüccarların yaşadığı ve aynı zamanda ziraatın yapıldığı büyük bir yerleşim yeri idi.⁷⁸² Buradan, temiz sularıyla bilinen vadi içerisindeki zengin bir köy olan Bîşe⁷⁸³ üzerinden su kuyularının olduğu Cesedâ'ye,

⁷⁷⁴ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 200-201; Halîl Feyyâz, *Turuku'l-kavâfili't-ticâriyye*, s. 36-37.

⁷⁷⁵ Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 154.

⁷⁷⁶ Necd halkının ihrama girdiği mikât yeri olup Mekke'den bir günlük mesafede bulunan küçük bir dağın adıdır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. IV, s. 332.

⁷⁷⁷ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 34.

⁷⁷⁸ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 19.

⁷⁷⁹ Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 154.

⁷⁸⁰ Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 154.

⁷⁸¹ Bekrî, *Mu'cem*, c. IV, s. 1304.

⁷⁸² Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, s. 258; İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk*, c. I, s. 151.

⁷⁸³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. I, s. 529.

buradan da vadi içerisinde büyük bir köy olan, su kaynaklarının ve hurmalıkların bulunduğu Benâtu Harb'e varılırdı.⁷⁸⁴ Ardından Yebembem üzerinden su kuyularının bulunduğu ve büyük yerleşim yeri Ketne'ye, oradan Secce menzili üzerinden üzümlün yetiştiği bir yer olan Surûmu Râh'a ve sonrasında su kaynaklarının bulunduğu büyük, dağlık bir köy olan Mahcer'e ulaşıldı. Mahcer ile Surûmu Râh arasında "Talhatü'l-Melik" adıyla bilinen büyük ağaç, Mekke ile Yemen arazisini birbirinden ayıran sınırdı. Daha sonra sırasıyla Arka, derinin tabaklandığı ve at nalının yapıldığı Sa'de, yerleşimin olmadığı A'semiyye ve büyük bir yerleşim yeri olup üzümlü ve tarımın bol olduğu Hayvân ve Asâfe üzerinden San'a'ya ulaşılmaktaydı.⁷⁸⁵

San'a tarafından Kızıldeniz'in doğu sahilinden başlayıp Mekke'ye uzanan ve Tihâme yolu olarak bilinen bir başka yol daha bulunmaktaydı.⁷⁸⁶ Ayrıca Aden'den Mekke'ye uzanan farklı yollar da mevcuttu. Bunlardan biri olan sahil yolu, diğer yollara göre daha uzundu. Diğerleri ise Aden'den başlayıp San'a, Sa'de, Cüreş, Negrân ve Tâif üzerinden Mekke'ye uzanan yoldu. Bunun yanında çöl ve Tihâme'den geçen, diğer yollara nazaran daha yakın olan ancak çok kullanılmayan bir başka yol daha bulunmaktaydı.⁷⁸⁷ Mekke-Aden arasındaki mesafenin yaklaşık bir ay olduğu ifade edilmektedir.⁷⁸⁸

Mekke-Umân Yolu (Sahilden): Mekke'den Umân'a uzanan yollardan biri Yemen'in Aden şehri üzerinden giden yoldur. Sahil yolu olarak bilinen bu yol uzak olduğundan çok kullanılmazdı.⁷⁸⁹ Bu yolun devamı olan Mekke-Aden yoluna daha önce değinildiği için burada sadece Umân-Aden arasındaki bağlantı yoluna değinilecektir. Umân çıkışından başlayan bu yoldan sırasıyla Fırak, Avkelân ve

⁷⁸⁴ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, s. 255.

⁷⁸⁵ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 134; bkz. Halîl Feyyâz, *Turuku'l-kavâfilî-t-ticâriyye*, s. 37-38.

⁷⁸⁶ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, s. 188.

⁷⁸⁷ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 28; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. V, s. 187.

⁷⁸⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. V, s. 187.

⁷⁸⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. V, s. 188.

birkaç menzil sonra Yemen sahili olan Şihr'e varılmaktaydı.⁷⁹⁰ Birkaç menzil sonra da Aden-Mekke bağlantı yoluna ulaşılmaktaydı.⁷⁹¹

Aden yolunu kullanmadan direkt olarak Mekke'den Umân'a uzanan bir yol daha bulunmaktaydı. Büyük çöllerin olması ve vahaların azlığı nedeniyle bu güzergâh pek tercih edilmezdi. Bu nedendir ki gemilerle Umân Denizi'nden Aden'e gelerek oradan da isteğe bağlı olarak kara ya da deniz yolu kullanılmaktaydı.⁷⁹² Deniz yolu kullanıldığında Kızıldeniz üzerinden Cidde'ye ulaşılmaktaydı.⁷⁹³

Bahreyn-Mekke, Medine Yolu: Bahreyn-Medine arasındaki mesafe yaklaşık 670 km (15 merhale) dir.⁷⁹⁴ Bahreyn'den çıkan bir yolcu önce Yemâme, oradan Dariyye ve sonra da Mekke'ye varırdı. Dariyye aynı zamanda Basra ve Bahreyn'den gelen hacıların toplandığı işlek bir kavşaktı. Hac dönüşünde hacılar bu noktadan itibaren birbirlerinden ayrılmaktaydı.⁷⁹⁵ Buradan Medine'ye de geçiş yapılmaktaydı.

Basra-Mekke Yolu: Basra ile Mekke arası yaklaşık 1300 km (700 mil) dir.⁷⁹⁶ Basra'dan çıkıp Mekke'ye giden bir yolcu sırasıyla geçeceği menziller arasında şunlar bulunmaktaydı: Menceşâniyye,⁷⁹⁷ Hufeyre,⁷⁹⁸ Ruhayle, Şeciyye, Harcâ,⁷⁹⁹ Hafer, Mâviyye,⁸⁰⁰ Zâtü'l-uşar, Yensûa,⁸⁰¹ Sümeyne,⁸⁰² Nibâc, Avsece,⁸⁰³ Karyeteyn, Râme konağına ve İmmer üzerinden Tihfe'ye ulaşılmaktaydı. Ardından Dariyye,

⁷⁹⁰ Aden-Umân arasındaki bu sahilde amber bulunduğundan buraya "Amberu's-Şihrî" denilmiştir. Amberi yuvarlak ve mavi olup eşsiz güzelliğe sahipti. Burada ayrıca çok güzel lü'lü bulunmaktaydı. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. III, s. 327; Bekrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, c. I, s. 200, 361.

⁷⁹¹ İbn Hurdazbih, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 148.

⁷⁹² Halîl Feyyâz, **Turuku'l-kavâfili't-ticâriyye**, s. 43.

⁷⁹³ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. V, s. 188.

⁷⁹⁴ İstahrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 28.

⁷⁹⁵ İbn Rüste, **el-A'lâku'n-nefise**, s. 204; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. III, s. 457.

⁷⁹⁶ İbn Rüste, **el-A'lâku'n-nefise**, s. 203.

⁷⁹⁷ Basra çıkışı Mekke yolu üzerinde suyun olduğu bir konak yeridir. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. V, s. 208.

⁷⁹⁸ Basra'dan 5 merhale (yaklaşık 223 km) ötede Anberogullarına ait bir suyun adıdır. Bekrî, **Mu'cem**, c. II, s. 459.

⁷⁹⁹ Su kuyusunun bulunduğu yere verilen isimdir. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. II, s. 356.

⁸⁰⁰ Maviyye bt. Mur adında bir kadına isnat edilen yerin ismidir. Basra'dan altı mil ötede bulunmaktaydı. Bekrî, **Mu'cem**, c. IV, s. 1178.

⁸⁰¹ Tatlı suyu olan bir yere verilen isimdir. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. V, s. 451.

⁸⁰² Tatlı ve tuzlu su kuyularının bulunduğu yerdir. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. III, s. 258.

⁸⁰³ Suyu verilen bir isimdir. Bekrî, **Mu'cem**, c. III, s. 874.

Cedîle, Felce, Defîne, Kubâ, Merrân, Vecra, Evtâs, Zâtu Irk⁸⁰⁴ ve Bustânu Benî Âmir'e uğradıktan sonra Mekke'ye ulaşılmaktaydı.⁸⁰⁵ Bu güzergâhta tatlı suların ve kuyuların olması, yol üzerinde yerleşim yerlerinin ve pazarların kurulmasını sağlamıştır. Özellikle Basra Körfezi sayesinde bu yol uzun süre ticari canlılığını korumuştur.⁸⁰⁶

Basra-Umân Yolu (Sahilden): Basra'dan Abbâdân'a sonra da sırasıyla Hadûse, Arfecâ, Zâbûka, Mikar, Asâ, Muarras, Huleyce, Hessân, Kurâ, Museyliha, Hamda Sahil-i Hecer, Ukayr, Katar ve Sebeha'ya sonra Umân'a ulaşılmaktaydı.⁸⁰⁷

Kûfe-Mekke, Medine Yolu: Kûfe-Medine arası mesafe yaklaşık 1200 km (27 merhale) dir.⁸⁰⁸ Tatlı suları ve kuyularıyla bilinen bu yol üzerinde sırasıyla Kâdisiye, Muğîse, Kar'â, Vâkise, Akabe, el-Kâ', Zubâle,⁸⁰⁹ Şukûk, Bitân,⁸¹⁰ Feyd,⁸¹¹ Tûz,⁸¹² Kaysîlerin diyarı Sümeyrâ, Hâcir ve Medine Mekke ayrımı olan Ma'denu'n-Nakra⁸¹³ yer almaktaydı. Medine'ye Batn-ı Nahle üzerinden, Mekke'ye ise Muğîsetü'l-mâ'vân üzerinden gidilmekteydi.⁸¹⁴

Dımaşk-Medine, Mekke Yolu: Dımaşk-Medine arasındaki mesafe yaklaşık 890 km (20 merhale) dir.⁸¹⁵ Aradaki mesafenin bir ay olduğu da rivayet edilmektedir.⁸¹⁶ Bu yol, Hz. Ebû Bekir tarafından Dımaşk'a giden komutanların takip etmelerini istediği yoldur.⁸¹⁷ Onlardan Yezîd b. Ebî Süfyân, Ebû Ubeyde ve Şürahbîl

⁸⁰⁴ Basra ve Kûfe halkının talebi üzerine Hz. Ömer'in belirlediği yeni mîkât yeridir. Onlara "O hâlde yolunuzun üzerinde bulunan Zâtu-Irk'da ihrama girin." demiştir. Buhârî, **Sahîh**, c. II, s. 135.

⁸⁰⁵ İbn Hurdazbih, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 146.

⁸⁰⁶ Halîl Feyyâz, **Turuku'l-kavâfili't-ticâriyye**, s. 44.

⁸⁰⁷ İbn Hurdazbih, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 60.

⁸⁰⁸ İstahrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 28; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. V, s. 188.

⁸⁰⁹ Kûfe'ye bağlı bir yer olup pazarlarıyla mamur bir köydür. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. III, s. 129.

⁸¹⁰ Kâ', Zubâle, Şukûk ve Bitân menzilleri Esedoğullarına ait bölgelerdir. Ya'kûbî, **el-Büldân**, s. 150.

⁸¹¹ Hz. Peygamber'in Zeydül-Hayl'e iktâ ettiği bir yer olup su kuyusu ve ağaçlığın olduğu bir yerleşim yeridir. Bekrî, **Mu'cem**, c. III, s. 1033.

⁸¹² Feyd ve Tay kabilelerinin yaşadığı bir yerdir. Ya'kûbî, **el-Büldân**, s. 150.

⁸¹³ Mekke yolu üzerinde tatlı suyu ve kuyuları olan bir yerdir. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. V, s. 299.

⁸¹⁴ Ya'kûbî, **el-Büldân**, s. 150.

⁸¹⁵ İstahrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 28.

⁸¹⁶ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. V, s. 187.

⁸¹⁷ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 128.

b. Hasene Medine'den Şam'a giderken bu yolu, yani Belkâ istikametindeki et-Tebûkiyye yolunu izlemişlerdir.⁸¹⁸

Dımaşk'tan başlayan bu yol üzerinde sırasıyla Zâtü'l-Menâzil, Serğ,⁸¹⁹ Tebûk⁸²⁰ ve Mihdese⁸²¹ bulunmaktadır. Mihdese'den sonra Akra'e üzerinden Cüneyne'ye oradan da Hicr'e⁸²² varılmaktaydı. Buradan sırasıyla Vâdi'l-Kurâ,⁸²³ Ruhaybe, Zül-Merv, Mer, Süveydâ, Zû Huşub⁸²⁴ ve Medine üzerinden Mekke'ye ulaşılmaktaydı.⁸²⁵

Yukarıda bahsi geçen güzergâhın dışında Mekke'den Şam bölgesine uzanan ikinci bir yol daha bulunmaktaydı. Bu yol daha kısa olup Azûr ile Redvâ arasındaki yol olarak bilinmekteydi.⁸²⁶ Mekke'den başlayıp sahil yolu üzerinde bulunan Bedir ve Yanbu'a, ardından kuzey yöndeki Eyle'ye ve buradan da Şam üzerinden Akdeniz'e ulaşılmaktaydı. Bu yola Tihâme⁸²⁷ ya da el-Mu'rika yolu da denilmekteydi. Kureyşliler ticari kervanlarını sahil yolu üzerinden Şam bölgesine götürmek istediklerinde bu yolu kullanmışlardır.⁸²⁸ Hz. Ebû Bekir tarafından bu bölgenin fethi için gönderilen Amr b. Âs da Eyle istikametindeki bu yolu takip etmiştir.⁸²⁹

⁸¹⁸ Taberî, **Târîh**, c. III, s. 387.

⁸¹⁹ Şam bölgesinden gelen hacıların konakladığı Şam ile Hicâz arasındaki sınır şehridir. Ebû Ubeyde burayı fethettikten sonra Hz. Ömer, bölge komutanlarıyla burada buluşmuş ve kendisine Şam'daki veba hastalığı haberi verilmiştir. Bekrî, **Mu'cem**, c. III, s. 735; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. III, s. 211.

⁸²⁰ Hz. Peygamber Rumlara karşı cihada çıktığında Şam bölgesinde ulaştığı son köydür. Bekrî, **Mu'cem**, c. I, s. 303.

⁸²¹ Tüccarların iskân ettiği, pazarı olan ve çeşitli meyvelerin yetiştiği bir yerdir. Bekrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, c. II, s. 751.

⁸²² Şam ile Hicâz arasında, bir yer olup Semûd kavminin yaşadığı bir yerdir. Bekrî, **Mu'cem**, c. II, s. 476.

⁸²³ Medine ile Şam arasında birçok köyün bulunduğu bir bölge olup verimli toprakları, ekin ve hurmalıklarıyla bilinen bir yerdir. Hz. Ömer Yahudileri Hayber ve Fedek'ten çıkardığında Şam sınırı olması nedeniyle Vâdi'l-Kurâ'daki Yahudilere dokunmamıştır. Hicâz topraklarına buradan sonra giriş yapılmaktaydı. Semhûdî, **Vefâü'l-vefâ**, c. III, s. 161-162.

⁸²⁴ Şam'dan Medine'ye giderken yoldaki Medine duraklarından biridir. Bekrî, **Mu'cem** c. II, s. 499.

⁸²⁵ İbn Hurdazbih, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 150.

⁸²⁶ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIV, s. 44.

⁸²⁷ Halîl Feyyâz, **Turuku'l-kavâfili't-ticâriyye**, s. 58.

⁸²⁸ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. V, s. 155.

⁸²⁹ Taberî, **Târîh**, c. III, s. 387.

Hız. Ömer Mekke-Medine arasında yaptırdığı misafirhane uygulamasının bir benzerini Dımaşk-Medine, Mekke yolu için de yaptırmıştır.⁸³⁰ Böylece ticari geçişlerin yoğun olduğu bu güzergâh daha kolay geçilmiştir. Hız. Ömer'in kıtlık nedeniyle gıda talebinin üzerine Muâviye'nin Şam'dan Medine'ye gönderdiği kervanların⁸³¹ kısa süre içinde bu yolu kat etmelerinin nedenleri arasında bu uygulamanın da etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Mısır-Medine, Mekke Yolu: Mısır-Medine arası sahil tarafından olan mesafe yaklaşık 890 km (20 merhale) dir.⁸³² Mısır'dan Mekke'ye giden bir yolcu önce hacıların toplanma merkezi olan Cübbe Amîr'e sonra Karkara konağı üzerinden çok eski dönemlerden kalma derin su kuyusunun yer aldığı Acrûd konağına ulaşmaktaydı. Ardından Mısır'dan Hicâz ve Yemen'e erzak taşıyan tüccarların bulunduğu ve gemilerin demir attığı bir liman şehri olan Cisru'l-Kulzüm'a varılmaktaydı. Buradan 6 merhale (yaklaşık 267 km) uzaklıktaki Eyle'ye ulaşmak için su temin edilmekteydi. Eyle, farklı bölgelerden insanların gelip yaşadığı ve ticari hareketliliğin yoğun olduğu bir bölgeydi. Burası aynı zamanda Mağrib, Mısır ve Şam hacılarının toplanma yeri idi. Ardından Şerefü'l-Ba'l üzerinden Medyen'e ulaşılmaktaydı. Eski ve bayındır bir şehir olan Medyen, su kaynakları, tatlı nehirleri, bostanları ve hurma bahçeleri ile farklı yerlerden insanların gelip iskân ettiği bir yerd i.

Medyen'den sonra yol, sahil yolu ve dâhili yol olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Sahil yolunu takip ederek Mekke'ye gitmek isteyen, Aynûn denen yerden yola devam etmekteydi. Burası insanların altın aradığı ve hurmalıkların olduğu mamur bir yerd i. Buradan sırasıyla Avnîd, Salâ, Nebke, Kusaybe, Bahra, Muğîse, Zube, Vech, Munhûs, Havrâ, Câr, Cuhfe, Kudeyde, Usfân ve Batn-ı Mer üzerinden Mekke'ye varılmaktaydı.

Medyen'den çıkıp dâhili yoldan Medine'ye gitmek isteyen, Egrâ' denen konak yerine gelmekteydi. Buradan sırasıyla Kalıs, Şagb, Bedâ, Sukyâ, Zü'l-Merv ve

⁸³⁰ Kettânî, **et-Terâtibü'l-idâriyye**, c. II, s. 25; Sallâbî, **Hız. Ömer**, s. 272.

⁸³¹ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 311.

⁸³² İstahrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 28.

Zû Huşub üzerinden Medine'ye ulaşılmaktaydı.⁸³³ Buradan da Mekke'ye geçilmekteydi. Amr b. Âs tarafından Mısır'dan Medine'ye kara yoluyla gönderilen gıda malzemesinin nakliyesinin dâhili yol üzerinden yapıldığı kuvvetle muhtemeldir.

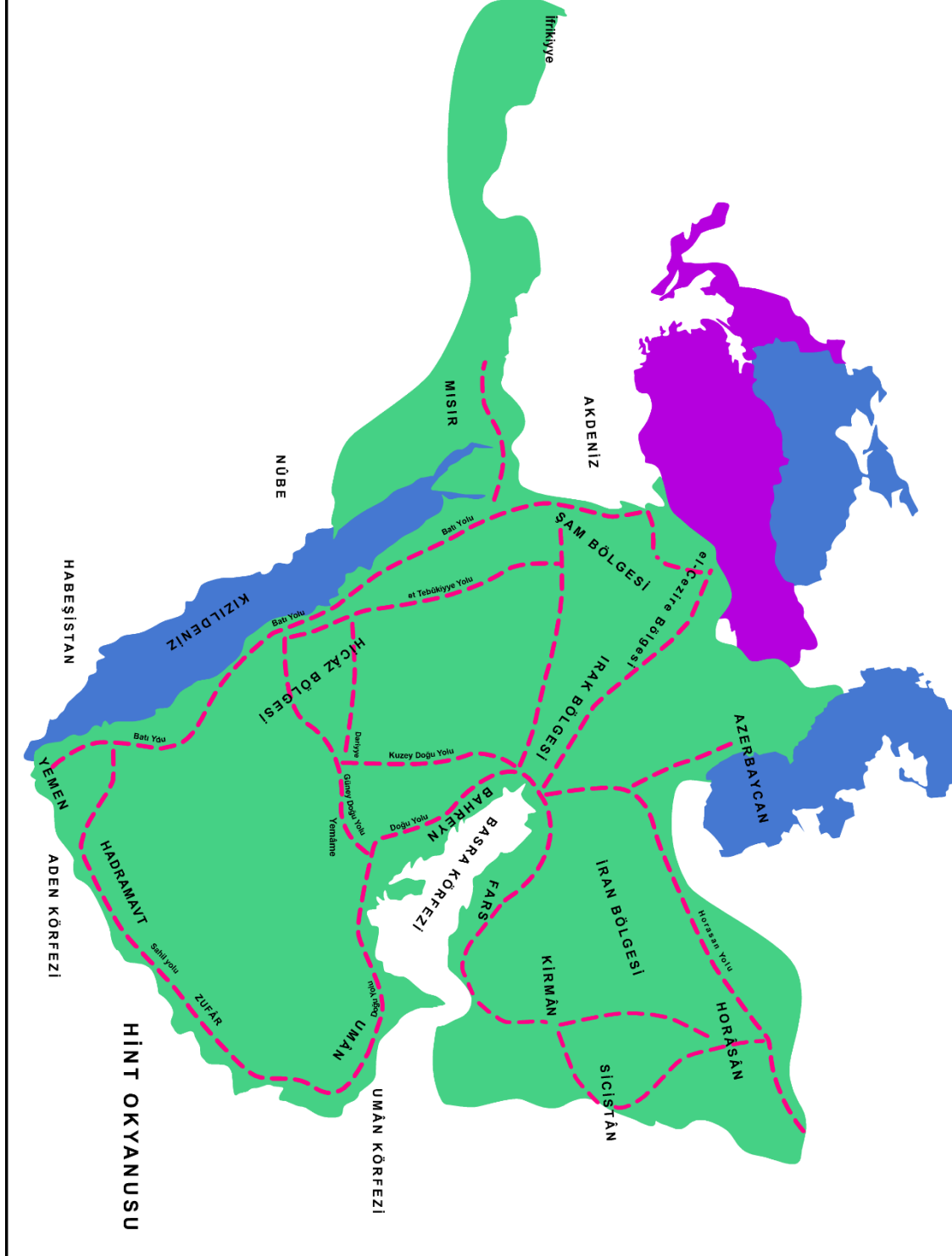
Irak-Şam Yolu: Bu iki bölge arasındaki yollardan biri Hâlid b. Velîd'in Irak bölgesindeki Hîre şehrinden Şam bölgesindeki Busrâ şehrine giderken izlediği yoldur. Yaklaşık 1120 km (600 mil) olan bu yol, beş gün ve beş gece yürüme mesafesinde olup suyun ve yaşam koşullarının fazla olmadığı zorlu bir çölü içine almaktadır. Aynüttemr'den başlayan bu yol sırasıyla Kurâk, Suvâ, Erek, Tedmur, Karyeteyn, Gûta ve Busrâ'ya uzanmaktaydı.⁸³⁴ Bu güzergâhın Aynüttemr, Ahdemiyye, Hafiyye, Halt, Kurâk, Suvâ, Garrebe ve Busrâ şeklinde olduğu da rivayet edilmektedir.⁸³⁵

⁸³³ Ya'kûbî, **el-Büldân**, s. 178-179; Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 70.

⁸³⁴ Takkûş, **Târîhu'l-Hulefâ-i Râşidîn**, s. 162.

⁸³⁵ İbn Hurdazbih, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 97.

EK-4) Bölgeler Arası Ana Güzergâhlar⁸³⁶

⁸³⁶ Râşid Halifeler döneminin coğrafyasını gösteren bu harita tarafımızca üzerinde ekleme ve çıkarmalar yapılmıştır; Peter Sluglett, Andrew Currie, **Atlas of Islamic History**, London: Routledge, 2015, s. 17.

Kara yollarının detayı için bkz. harita ek-6 (Ticaret Merkezleri ve Kara Yolları)

2.1.2. Deniz Yolları, Limanlar ve Kanallar

Râşid Halifeler döneminde İslâm'ın hâkim olduğu kara coğrafyasının sınırlarının doğuda Umân Denizi'ne ve Basra Körfezi'ne, batıda Kızıldeniz'e, kuzeyde Akdeniz'e, güneyde Aden Körfezi ve Hint Okyanusu'na dayanması deniz ticaret yollarını ve buna bağlı olarak limanları ve kanalları önemli hâle getirmiştir.

Öncelikle şunun ifade edilmesinde fayda vardır: İslâm öncesi dönemde Hicâz Araplarının deniz trafiğine pek alışkın olmadıkları, ticaretlerini kervanlarla kara yolları üzerinden yaptıkları bu yüzden kendilerine ait gemilerin bulunmadığı bilinmektedir.⁸³⁷ Ancak bu durum kara ve deniz hareketliliğine sahip olan Umân, Bahreyn ve Yemen gibi yerlerde yaşayan Araplar için söz konusu değildi.⁸³⁸

Hiz. Ebû Bekir dönemine gelindiğinde deniz ticaretinin olduğu bölgeler henüz kontrol altına alınmamıştı. Bunun yanında Hiz. Ömer'in, halifeliğinin ilk yıllarında Müslümanların hayatını tehlikeye atmamak adına deniz yolculuğuna karşı mesafeli durduğu bilinmektedir. Nitekim hicretin 28. senesinde (649) deniz yoluyla Romalıları saldırma (Kıbrıs seferi) isteğinde bulunan Muâviye'ye izin vermemiş⁸³⁹ ve Amr b. Âs'tan deniz yolculuğuyla ilgili bilgi talep etmiştir. Bunun üzerine Amr, "Büyük bir mahlûka küçük bir mahlûk biniyor. Orada su ve gökyüzünden başka bir şey yok. Tahtanın üstünde kurtçuklar var. Şayet tahta kırılırsa kurtçuklar helak oluverir."⁸⁴⁰ diyerek deniz yolculuğunun tehlikesine sembolik ifadelerle dikkat çekmiştir.

Bizans'ın Kızıldeniz ve Hint Okyanusuyla bağlantısının koparılması⁸⁴¹ ve ticari hareketliliğin yoğun olduğu bölgeler arasında bulunan Şam, Irak, İran ve Mısır gibi yerlerin fethi, Müslümanların deniz yolları ile daha yakından ilgilenmesine neden olmuştur. Önemli Akdeniz limanlarından olan Akkâ, Beyrut, İskenderiye, Sur ve Trablus üzerinde İslâm hâkimiyeti sağlanmıştır. Doğu Akdeniz sahillerinin büyük bölümünün alınmasıyla da deniz ticaret yollarında hâkimiyet sağlanmış böylece

⁸³⁷ Caudhuri, **Trade and Civilisation**, s. 42-43.

⁸³⁸ İbrahim el-Umerî, **et-Ticâretü'l-hâriciyye**, s. 12.

⁸³⁹ Muaviye, gideceği mesafenin horozların ve köpeklerin seslerinin duyulabileceği bir uzaklıkta olduğunu söylemiştir. Caudhuri, **Trade and Civilisation**, s. 43.

⁸⁴⁰ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 285; Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 259.

⁸⁴¹ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 284.

doğu-batı arasındaki ticaretin kontrolü Müslümanların eline geçmiştir.⁸⁴² Deniz ticaret yollarının kontrol altına alınması sadece ticaretin ilerlemesini sağlayan malların mübadelesiyle sınırlı kalmamış aynı zamanda İslâm'ın deniz ötesi yerlere yayılmasını ve kıyı bölgelerdeki halkların kendi aralarında fikir alışverişinde bulunmalarını sağlamıştır.⁸⁴³

Deniz ticaretinde iki önemli ana güzergâh bulunmaktaydı. Bunlardan biri Kızıldeniz'in olduğu batı tarafı, diğeri Basra Körfezi'nin olduğu doğu tarafıdır. Arap Yarımadası'nın güney batısından Hicâz'a ve oradan da Şam bölgesine uzanan batı deniz yolu, Hindistan ve Çin'e açılan Hint Okyanusu'yla birleşmekteydi. Bunun yanı sıra yakın Afrika limanlarına da bu yolla ulaşım sağlanmaktaydı.⁸⁴⁴

Nil'den Yemen Denizi'ne uzanan bu hat üzerinde Mısır'da Kulzum, Medine'de Câr, Mekke'de Cidde, Yemen'de Aden ve Şihri⁸⁴⁵ gibi önemli limanlar bulunmaktaydı. Bunlara ilaveten Yanbu' Limanı'nı da zikretmek gerekir.⁸⁴⁶ Kızıldeniz ile bağlantılı olan bütün bu limanlar gerek deniz gerekse kervan ticaretinde önemli roller üstlenmiştir.⁸⁴⁷

Doğu yönündeki deniz yolu ise Basra Körfezi⁸⁴⁸ sahillerinden başlayıp Fırat Nehri'ni takip ederek Şam kara yoluna bağlanmakta ve ardından Akdeniz sahiline kadar uzanmaktaydı.⁸⁴⁹ Irak bölgesi fethedilmeden önce Hint Okyanusu'ndan gelip Basra Körfezi üzerinden geçen bu yol Sâsânî hâkimiyetinde bulunmaktaydı. Bizanslılar, Sâsânîler ile olan siyasi çekişmelerinden dolayı bu yolu bırakıp ticaret güzergâhını Kızıldeniz'e kaydırmış⁸⁵⁰ ve buradan da Afrika sahillerine ulaşmışlardı.⁸⁵¹

⁸⁴² Faruk Bal, **Arap Yarımadası'nda Ticaret**, s. 152.

⁸⁴³ Hamîdullah, **İslâm'da Devlet İdaresi**, s. 41.

⁸⁴⁴ Halîl Feyyâz, **Turuku'l-kavâfili't-ticâriyye**, s. 47-48.

⁸⁴⁵ İbnü'l-Fakîh, **el-Büldân**, s. 130.

⁸⁴⁶ Halîl Feyyâz, **Turuku'l-kavâfili't-ticâriyye**, s. 59.

⁸⁴⁷ Elnure Azizova, **Çalışma Hayatı ve Meslekler**, s. 340.

⁸⁴⁸ Basra Körfezi, kadim dönemlerden beri çok farklı ulusların üzerinde ticaret yaptıkları, buradan Hindistan'a seferler düzenlediği önemli bir yerdir. Altungök, **İran'da Devlet ve Ekonomi**, s. 321.

⁸⁴⁹ Halîl Feyyâz, **Turuku'l-kavâfili't-ticâriyye**, s. 47-48.

⁸⁵⁰ el-'İllî, **et-Tanzîmât**, s. 230.

⁸⁵¹ Altungök, **İran'da Devlet ve Ekonomi**, s. 321.

Bu güzergâhın Umân ile Basra arasındaki bölümünde sırasıyla şu ticari limanlar bulunmaktaydı: Maskat, Suhâr, Ukayr, Dârin, Katif, Uvâl, Abbâdân ve Übülle. Übülle'den sonra büyük gemilerin hareket alanı bulamaması nedeniyle mallar küçük gemilerle Basra'ya taşınmaktaydı. Bu yol tüccarlar tarafından çoğu zaman kara yoluna tercih edilmekteydi.⁸⁵² Ayrıca sahil boyu İskenderiye'den Antakya'ya uzan deniz yolu bulunmaktadır. Bu güzergâh üzerinde sırasıyla Gazze, Askalan, Yâfâ, Kayseriyye, Akkâ, Sûr, Beyrut, Etrâbülüs ve Lazkiye gibi liman şehirleri bulunmaktaydı.⁸⁵³

Kızıldeniz üzerinde ticari hareketliliğiyle dikkat çeken limanlardan biri, İslâm öncesi dönemde Çin, Hindistan, Habeşistan, Aden ve Bahreyn gemilerinin durak yeri olan ve yerleşik halkı tüccarlardan oluşan Câr Limanı'dır. Kızıldeniz sahilindeki bu liman, Hz. Osman döneminde de bahsi geçen yerlerden gemilerin yanaştığı ifade edilmektedir.⁸⁵⁴ Ancak araştırmamızda bu konuyla ilgili verilere rastlayamadığımızı da burada zikretmek gerekir.

Câr Limanı Mekke ile Medine arasında bulunmakla beraber bir günlük mesafedeki Medine'ye nispet edilmekteydi. Burası Cidde Limanı'na göre daha küçük bir limandı.⁸⁵⁵ Mısır'dan Hicâz bölgesine yiyecek maddesi taşıyan gemiler buraya yanaşmaktaydı.⁸⁵⁶ Bu liman özellikle Hz. Ömer döneminde meydana gelen kıtlık senesinde önemli hâle gelmiştir.⁸⁵⁷ Amr b. Âs'ın Kızıldeniz yoluyla gönderdiği gıda yardımları Câr Limanı'na⁸⁵⁸ oradan da Medine'ye taşınmıştır.⁸⁵⁹ Hz. Ömer'in, Sa'd b. Nevfel'i buraya tayin etmesi⁸⁶⁰ limanın ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Üzerinde durulması gereken önemli ticaret limanlarından biri de İslâm öncesi dönemde Mekke halkına ticaret mallarını satmak için Afrika'dan gelen Rum ve

⁸⁵² Faruk Bal, **Arap Yarımadası'nda Ticaret**, s. 153.

⁸⁵³ Bekrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, c. II, s. 761.

⁸⁵⁴ Atiyye Kavsi, **Ticâretu Mısır**, s. 25.

⁸⁵⁵ İstahrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 23; Bekrî, **Mu'cem**, c. II, s. 355; Heyd W., **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, s. 42; Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 272.

⁸⁵⁶ Ya'kûbî, **el-Büldân**, s. 152.

⁸⁵⁷ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 311.

⁸⁵⁸ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 214.

⁸⁵⁹ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 280.

⁸⁶⁰ Buhârî, **Târihu'l-kebîr**, c. IV, s. 66; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. II, s. 92-93.

Habeş gemilerinin yanaştığı Kızıldeniz kıyısındaki Şuaybe Limanı'dır.⁸⁶¹ Güvenli bir yer olması nedeniyle gemiler gıda ve su ihtiyaçlarını burada gidermekteydi. Mekke tüccarlarının ticaret amacıyla Afrika'ya buradan gittikleri ve İslâm'ın ilk yıllarında, bi'setin 5. senesinde Habeşistan'a hicret eden Müslümanların burada buldukları iki ticari gemiyi kullandıkları rivayet edilmektedir.⁸⁶²

Cidde Limanı'ndan daha eski olan Şuaybe Limanı, Mekke'ye ait bir limandı.⁸⁶³ Bu liman ilk iki halife döneminde işleyişine devam etmiş ancak Hz. Osman döneminde hicretin 23. senesinde (644) Cidde Limanı'na taşınmıştır.⁸⁶⁴ Bu taşınma ile birlikte eski önemini kaybetmiş ve Cidde Limanı aktif hâle gelmiştir.⁸⁶⁵

Limanın taşınmasıyla ilgili olarak Cidde Limanı'nın Mekke'ye daha yakın,⁸⁶⁶ Şuaybe Limanı'na göre daha geniş olması ve farklı yönlerde yakın mesafede bulunması gibi sebepler ileri sürülmüştür. Hz. Osman bizzat kendisi bir grupla gelerek bu değişikliği yapmıştır. Ardından gruptakilerle birlikte suya girip "Bu, bereketli bir sudur!" demiştir.⁸⁶⁷ Bundan böyle Mekke'nin deniz ticareti Cidde Limanı üzerinden gerçekleşmiştir.

Mekke'nin ticari hareketliliği sebebiyle Cidde Limanı, hiçbir zaman önemini yitirmedi.⁸⁶⁸ Bir taraftan Yemen ve Mısır mallarının antrepo su iken diğer taraftan Mekke'nin ambarı durumundaydı. Halkın tüccar olması⁸⁶⁹ farklı yerlerden ticaret mallarının gelmesine sebep olmaktadır. Mekke'den sonra Hicâz bölgesinde ticaretin en çok yapıldığı yer olan bu limanda ticaret çoğunlukla Far slılar la gerçekleşmekteydi.⁸⁷⁰ Zamanla deniz yoluyla Kuzey Afrika, Mısır, Yemen ve Hindistan gibi yerlerden gelen malların ulaştığı önemli bir liman ve ithalat merkezi

⁸⁶¹ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. VII, s. 715.

⁸⁶² Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 272-273.

⁸⁶³ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. III, s. 351.

⁸⁶⁴ İbn Hibbân, **es-Sîretü'n-nebeviyye ve Ahbârü'l-hulefâ**, c. II, s. 503; bkz. Atiyye Kavsi, **Ticâretu Mısır**, s. 25.

⁸⁶⁵ Heyd W., **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, s. 41.

⁸⁶⁶ Mekke'ye iki merhale (yaklaşık 89 km) uzaklıkta bulunmaktaydı. İstahrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 23.

⁸⁶⁷ İbn Hibbân, **es-Sîretü'n-nebeviyye ve Ahbârü'l-hulefâ**, c. II, s. 503.

⁸⁶⁸ Heyd W., **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, s. 41; Hakkı İsmail, **Esvâkü'l-Arabi't-ticâriyye**, s. 52.

⁸⁶⁹ Makdisî, **Ahsenü't-tekâsîm**, s. 79.

⁸⁷⁰ İstahrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 19.

hâline gelmiştir.⁸⁷¹ Deniz yoluyla ve özellikle Ayzâb Limanı'ndan yola çıkan Afrikalı hacıların önce Cidde'ye oradan da Mekke'ye ulaşmaları,⁸⁷² Cidde Limanı'nı ticari anlamda daha canlı kılmaktaydı.

Râşid Halifeler döneminde önemli ticaret limanlarından biri de dünyanın en güzel yerlerinden kabul edilen Übülle Limanı'dır.⁸⁷³ Fırat ile Dicle nehirlerinin birleştiği kanal bölgesinde kurulan Übülle, Basra Körfezi'ne çok yakın olup Basra şehrine dört fersah (yaklaşık 23 km) uzaklıktaydı.⁸⁷⁴

Übülle Limanı, Hint Okyanusu'ndan Basra Körfezi'ne gelen ticaret gemilerinin körfez üzerindeki en son durağıydı.⁸⁷⁵ Çok eski dönemlerden itibaren Hindistan, Çin, Sind ve İran arasında deniz ticaretinin yapıldığı bir liman şehri olması, buraya Acemlerin gelip yerleşmesini sağlamıştı.⁸⁷⁶ Übülle bir taraftan Irak, Şam, Küçük Asya ve Avrupa ürünlerinin Hindistan'a ihracatının yapıldığı bir yer iken Hindistan, Seylân ve Çin ürünlerinin de ithalatının yapıldığı bir limandı. Dolayısıyla ticari kazancı yüksekti.⁸⁷⁷ Araplar tarafından Hint toprağı⁸⁷⁸ ve Furucu'l-Hint (Hint Kapısı) olarak isimlendirilmesi⁸⁷⁹ Hindistan'la olan sıkı ilişkisi sebebiyle olsa gerektir.

Übülle, ticari açıdan önemli bir liman olması nedeniyle Sâsânî Devleti'yle Müslümanlar arasında el değiştirmiştir. Nitekim Hz. Ebû Bekir döneminde hicretin 12. senesinde (634) Hâlid b. Velîd tarafından fethedildikten sonra⁸⁸⁰ Hz. Ömer döneminde hicretin 14. senesinde (636) Utbe b. Gazvân tarafından tekrar fethedilmiş⁸⁸¹ ve burada Çinlilere ait ticari gemiler bulunmuştur.⁸⁸² Limanla ilgili Hz.

⁸⁷¹ Fayda, **Hulefâ-i Râşidîn**, s. 348.

⁸⁷² Yüksel, **İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat**, s. 58.

⁸⁷³ Kazvînî, **Âsârü'l-bilâd**, s. 286; Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 275; bkz. Yıldırım, Taner-Altungök, Ahmet, **Übülle Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi**, 1186.

⁸⁷⁴ Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 8; Fayda, **Hulefâ-i Râşidîn**, s. 170.

⁸⁷⁵ Yıldırım, Taner-Altungök, Ahmet, **Übülle Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi**, s. 1188.

⁸⁷⁶ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 333; Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 8; bkz. Fayda, **Hulefâ-i Râşidîn**, s. 170.

⁸⁷⁷ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. I, s. 77; Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 275.

⁸⁷⁸ Halîfe b. Hayyât, **et-Târîh**, s. 117.

⁸⁷⁹ Taberî, **Târîh**, c. III, s. 343.

⁸⁸⁰ Halîfe b. Hayyât, **et-Târîh**, s. 117; Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 239.

⁸⁸¹ Taberî, **Târîh**, c. III, s. 350.

⁸⁸² Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 8.

Ömer'i bilgilendiren Utbe b. Gazvân, buranın Bahreyn, Fars, Umân, Hindistan ve Çin'in kullandığı ortak bir liman olduğunu, altın ve gümüş gibi değerli mücevheratla birlikte çeşitli ürünleri ganimet olarak aldığını haber vermiştir.⁸⁸³

Übülle'nin fethiyle birlikte ileriki dönemlerde Müslümanlar başta Çin olmak üzere birçok bölge ile irtibatı sağlamış ve bu sayede ticari hareketlilik devam ettirilmiştir.⁸⁸⁴ Devletin hazinesine önemli katkılar sağlaması nedeniyle Hz. Ömer, Nufey' Ebû Bekre'nin kardeşi Nâfi' b. Hâris b. Kelede'yi buraya uşûr memuru olarak görevlendirmiştir.⁸⁸⁵ Ayrıca Osman b. Ebi'l-Âs'ın (ö. 51/671) da burada görev yaptığı rivayet edilmektedir.⁸⁸⁶

Müslüman, zimmî ve harbî tüccarlar Übülle'ye ticaret amacıyla gelmekteydiler. Bu durum Hz. Ömer'e bildirilince onlardan tespit edilen oranda uşûrun alınmasını istemiştir.⁸⁸⁷ Hz. Ali bir hutbesinde buradaki tüccarlar için “İnsanlar arasında ticaret hacmi en büyük olanlar” ifadesini kullanmıştır.⁸⁸⁸

Basra kurulduktan sonra Hz. Ömer, Übülle'den Basra'ya bir nehrin açılmasını emretmiştir. Bu dönemde kazılmaya başlanan nehir Hz. Osman döneminde ancak tamamlanabilmiştir.⁸⁸⁹ Nehrin açılmasıyla birlikte ticari üstünlüğünü Basra'ya kaptıran Übülle hicrî 7. asırdan sonra tamamen terk edilmiştir.⁸⁹⁰

Aden Limanı da ticari açıdan önemli limanlardan biridir. Suyun olmadığı dolayısıyla da tarım ve hayvancılığın yapılamadığı Aden, seyyah tüccarların vazgeçemediği bir liman şehridir. Sind, Çin, Habeşistan ve Hicâz gibi farklı yerlerden ihtiyaç duyulan mallar buraya getirilmekteydi. Dolayısıyla her bölge

⁸⁸³ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 333; ed-Dîneverî, *Ahbârü't-tıvâl*, s. 117. Müslümanlar burada beyaz undan yapılmış ekmeği gördüklerinde aralarında “Şişmanlatıyor dedikleri işte budur.” diyerek bunu yemişlerdir. Sonrasında pazularına bakıp “Allah'a yemin ederiz ki şişmanlık görmüyoruz.” demişlerdir. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 333.

⁸⁸⁴ Taner Yıldırım-Ahmet Altungök, *Übülle*, s. 1187.

⁸⁸⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 373; *Ensâbu'l-eşrâf*, c. X, s. 386.

⁸⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, c. IV, s. 465.

⁸⁸⁷ İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, c. III, s. 163-164.

⁸⁸⁸ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, c. I, s. 315.

⁸⁸⁹ Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, s. 8.

⁸⁹⁰ Taner Yıldırım-Ahmet Altungök, *Übülle*, s. 1186.

ihtiyaç duyduğu malları burada bulabilmekteydi. Bu durum limanı, tüccarların toplanma merkezi ve önemli bir pazar yeri hâline getirmiştir.⁸⁹¹

Bir taraftan ticaret gemilerinin buradan hareket ederek Hint Okyanusu'nun ötesine geçmesi⁸⁹² diğer taraftan okyanus ötesi ülkelerden,⁸⁹³ Hindistan'dan,⁸⁹⁴ Mısır'dan, Asya'nın çeşitli yerlerinden gemilerin buraya gelmesi ve malların burada el değiştirmesi limanı stratejik bir konuma getirmiştir.⁸⁹⁵ Burada yaşayan tüccarlar, Habeşistan ile ticari ilişkiler içerisindeydiler.⁸⁹⁶ Aden Limanı hiçbir zaman önemini tamamen kaybetmemiş,⁸⁹⁷ öyle ki ticaret yapmak isteyenler Aden, Umân ya da Mısır'a gitmeli denilmiştir.⁸⁹⁸

Bir başka liman Farsların zengin liman şehri olan Sîrâf'tır. Basra Körfezi sahilinde bulunan liman, daha önceleri Hint Limanı olarak bilinmekteydi. Burada ne ekin ne de hayvancılık yapılabilmekteydi. Yiyecek, içecek ve giyecek adına her şey dışarıdan gelmekteydi.⁸⁹⁹ Yerleşik halkı tüccar olup Aden, Umân ve Çin gibi ulaşabildikleri her yerden mal ithal etmekteydiler. Öyle ki onlardan birinin ticaret yapmak için ailesinden 20 yıl uzak kaldığı rivayet edilmektedir.⁹⁰⁰ Ayrıca Fars bölgesinde büyük bir pazara sahip olan Hürmüz Liman'ı bulunmaktaydı. Limanın Fars bölgesi ile Kirmân'ı birbirine bağlayan yol üzerinde bulunması, burada ticaret mallarının toplanmasını, başta Kirmân olmak üzere farklı yerlerden tüccarların gelip alışveriş yapmalarını ve buraya yakın yerlerde iskân etmelerini sağlamıştır.⁹⁰¹

Yukarıdaki limanlara ek olarak Lazkiye ile Akkâ⁹⁰² arasında bulunan Etrâbü'lüs liman şehrini de zikretmekte fayda vardır.⁹⁰³ Bir Akdeniz limanı olan

⁸⁹¹ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî (ö. 821/1418), *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*, 15c., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., c. IV, s. 9; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, c. XIII, s. 274; Heyd W., *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 41.

⁸⁹² Halîl Feyyâz, *Turuku'l-kavâfili't-ticâriyye*, s. 45.

⁸⁹³ Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 156.

⁸⁹⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. IV, s. 89.

⁸⁹⁵ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 61.

⁸⁹⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, c. XIII, s. 274.

⁸⁹⁷ Heyd W., *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 29; bkz. Faruk Bal, *Arap Yarımadası'nda Ticaret*, s. 150.

⁸⁹⁸ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 35.

⁸⁹⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. III, s. 294.

⁹⁰⁰ Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, s. 333.

⁹⁰¹ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 99,101.

⁹⁰² Muâviye Kıbrıs'a gitmeye karar verdiğinde Doğu Akdeniz sahilindeki bu limandan pek çok gemiyle yola çıkmıştır. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 154.

Etrâbü'lûs, gemi trafiğinin çok yoğun olduğu bir yerdî.⁹⁰⁴ Burada başta Sûku Etrâbü'lûs⁹⁰⁵ olmak üzere çeşitli ürünleri barındıran pazarlar bulunmaktaydı. Hz. Ömer döneminde Amr b. Âs tarafından fethedildiğinde buradaki tüccarların dışarıdan getirdiği pek çok kumaşa el konulmuş ve sonrasında satılıp parası Müslümanlar arasında taksim edilmiştir.⁹⁰⁶ Fetihten sonra Amr, burayı Nebâre olarak adlandırmıştır.⁹⁰⁷

Râşid Halifeler döneminde ticaretin gelişmesine katkı sağlayan limanlar yanında ulaşımın kolaylaştırılması için açılan kanalların da ticarete önemli katkıları olmaktaydı.⁹⁰⁸ Amr b. Âs'ın hicretin 23. yılında (644) yapımına başladığı Emirü'l-Mü'minin Kanalı bunlar arasında en dikkat çekenidir.⁹⁰⁹ Fustât'tan Süveyş'e ulaşan kanal,⁹¹⁰ Nil Nehri ile Kızıldeniz'i birbirine bağlamaktaydı. 69 mil uzunluğundaki kanal,⁹¹¹ yaklaşık 128 km'ye denk gelmekteydi. Bu sayede Mısır'ın Kızıldeniz üzerinden Hicâz, Yemen ve Hindistan ile bağlantısı kurulmaktaydı. Başta Medine olmak üzere zamanla bu kanal üzerinden Hicâz, Yemen ve Hindistan gibi bölgelere mallar taşınmıştır.⁹¹² Tüccarlar ticaret mallarını Mısır'a oradan da Nil Nehri vasıtasıyla Akdeniz'e kadar sevk etme imkânına kavuşmuşlardır.⁹¹³

Kanalın açılmasıyla ilgili rivayetlerin birinde Hz. Ömer, kıtlık senesinde Mısır'dan Medine'ye gelen kervandan sonra Nil Nehri'ni Kızıldeniz ile buluşturmak istedi. Bunun için Amr b. Âs ve ekibini Medine'ye çağırıp onlara Mısır'ın bolluğundan bahsetti. Ardından açılacak bir kanal yoluyla Mekke ve Medine'ye gıda ulaştırmanın daha kolay olacağını, kara yolunun hem uzaklık hem de yük miktarı bakımından uygun olmadığını söyledi. Konunun istişare edilmesini istemesi üzerine Amr, yanında bulunan Mısırlılarla konuştu. İstişare sonucu kanalın Mısır'a zarar vereceği ve altından kalkılmaz bir iş olduğu kendisine söylendi. Bu durumu Hz.

---

⁹⁰³ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. I, s. 216.

⁹⁰⁴ Ya'kûbî, **el-Büldân**, s. 164.

⁹⁰⁵ İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib**, s. 253.

⁹⁰⁶ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 223.

⁹⁰⁷ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. IV, s. 25.

⁹⁰⁸ Atiyye Kavsi, **Ticâretu Mısır**, s. 25.

⁹⁰⁹ İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib**, s. 190.

⁹¹⁰ Kettânî, **et-Terâtîbü'l-idâriyye**, c. II, s. 119.

⁹¹¹ Şiblî Nu'mânî, **Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. II, s. 117-118.

⁹¹² Makrîzî, **el-Mevâ'iz**, c. III, s. 248; Kettânî, **et-Terâtîbü'l-idâriyye**, c. II, s. 119.

⁹¹³ Heyd W., **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, s. 47.

Ömer'e bildirdiğinde Hz. Ömer kanalın kazımına başlanmasını istedi. Böylece Fustât'dan kazılmaya başlanan kanal henüz yıl dolmadan tamamlanmış ve Nil'den Kulzüm'e su akıtılmıştır. Bir diğer rivayete göre kanal altı ay içerisinde tamamlanmıştır. Emirü'l-Mü'minin Kanalı olarak isimlendirilen bu kanaldan Mekke ve Medine'ye gıda maddesi taşınmaya başlanmıştır.⁹¹⁴ Kanalın bu kadar erken bir sürede tamamlanması, önceki dönemlerden kalma üzeri kumlarla örtülmüş çukurların bulunması sebebiyle olsa gerektir.

Yukarıdaki rivayetlerle birlikte Kıptîlerden birinin kendisinden cizyenin kaldırılması karşılığında kanal fikrini Amr b. Âs'a sunduğu da ifade edilmektedir. Bu fikir üzerine Amr, Hz. Ömer'e gidip İslâm öncesi dönemde açılan kanal sayesinde Mısır'dan tüccarların gemilerle kendilerine geldiklerini, Mısır'ı fethettiklerinde kanalın kumlarla dolup kapanmasından dolayı tüccarların bu yolu terk ettiğini, arzu etmesi durumunda kanalı tekrar açabileceğini söyledi. Halifenin onayını aldıktan sonra Mısır'ın toprak ağaları olan Kıptîlerle istişare etti. İstişare sırasında Amr, Mısır toprağının hâsılatının Hicâz'a akıtılacağı gerekçesiyle itirazda bulunan Kıptîleri dinlemeyip kanalın yapımına başladı.⁹¹⁵

Hz. Ömer'in kanalı açması onun deniz ile alakalı menfi söyleminin değiştiğini göstermektedir. Müslümanların deniz ile ilgili bilgi ve tecrübelerinin artması onun bu konuda daha rahat hareket etmesini sağlamıştır.⁹¹⁶ Kanalın açılmasıyla birlikte bir sene zarfında yirmi büyük geminin yüksek miktarda tahıl yüküyle Medine'nin Câr Limanı'na geldiği rivayet edilmektedir.⁹¹⁷

Kanal Mısır'ın ticaretine fayda sağladığı gibi Medine halkına da büyük yararlar sağladı. Öyle ki bu yolla gelen bol miktardaki ürünler sebebiyle Medine'de yiyecek fiyatları Mısır'daki fiyatlarla aynı seviyeye gelmiş ve bir daha Remâde Yılı'nda⁹¹⁸ olduğu gibi gıda sıkıntısı yaşanmamıştır. Hz. Osman'ın şehadetinden

⁹¹⁴ İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib**, s. 190-191; Makrîzî, **el-Mevâ'iz**, c. III, s. 248,254.

⁹¹⁵ İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib**, s. 193. Kanalın geçmişiyle ilgili bkz. Atiyye Kavsi, **Ticâretu Mısır**, s. 27, 28.

⁹¹⁶ Kettânî, **et-Terâtîbü'l-idâriyye**, c. II, s. 120.

⁹¹⁷ Şibli Nu'mânî, **Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. II, s. 117; Atiyye Kavsi, **Ticâretu Mısır**, s. 29.

⁹¹⁸ Hicretin 18. yılında (639) hac mevsiminden sonra ortaya çıkan veba "Amvâs" ve dokuz ay boyunca devam eden kıtlık "Remâde Yılı" sebebiyle insanlar kuraklık ve kıtlığa maruz kalmışlardır. Bu dönemde açlıktan ölenler olmuş ve hayvanlar telef olmuştur. İnsanlar Arap

sonra kanalın kullanımı bir süreliğine engellenmiş dolayısıyla Medine’de gıda sıkıntısı meydana gelmiştir.⁹¹⁹ Abbâsîler döneminde Halife Mansûr, kendine has siyaset izleyerek Süveyş Kanalı açılıncaya kadar kanalı kapatmışsa da daha sonra tekrar açılmış ve uzun müddet faaliyetine devam etmiştir.⁹²⁰

Zikredilen kanallar dışında Hz. Osman döneminde Basra valisi Abdullah b. Âmir b. Küreyz (ö. 58/677-78) de Basra’nın çeşitli yerlerinde kanallar açtırmıştır. Bu kanallardan bazıları şehrin ortasından geçmekte ve bazılarının kenarında pazar yerleri bulunmaktaydı.⁹²¹

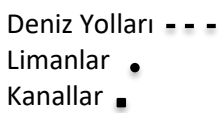
tavşanlarının ve farelerin yuvalarını kazıyıp içindekileri çıkarmaya çalışmış ve kanatlı karıncaları yemek zorunda kalmıştır. Toprak tamamen simsiyah kesildiğinden ve küle benzediğinden bu yıla aynı zamanda “Kül Senesi” de denilmiştir. İbn Sa’d, **Tabakât**, c. III, s. 310.

⁹¹⁹ İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, c. II, s. 375.

⁹²⁰ Şiblî Nu’mânî, **Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. II, s. 118.

⁹²¹ Halîfe b. Hayyât, **et-Târîh**, s. 166.

922

135

2.2. Ticaret Merkezleri ve Pazarlar

Ticaretin merkezi durumunda olan bölgelerin kendilerine has iklimleri ve ürünleri, bu bölgelere yolculukların yapılmasına ve ticaretin canlanmasına neden olmaktadır. Farklı bölgelerde bulunan mallara bağlı olarak ithalat ve ihracat gerçekleşmektedir.⁹²³ Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerîm'in yeryüzünün yaratılışı ile rızık arasındaki ilişkiye değindiği görülmektedir.⁹²⁴

Ticaret merkezleriyle beraber üzerinde durulması gereken konulardan biri de bu merkezlerdeki pazarlardır. Zira pazarlar malların sergilenerek tüketicinin beğenisine sunulduğu, ticaretin en canlı mekânlarıdır. Râşid Halifeler öncesi dönemde pazarlar, genelde Farsların ya da Bizanslıların hâkimiyetinde bulunurken bir kısmına ise Araplar hâkimdi. Farslar; Hîre, Hicru Bahreyn ve Umân'daki pazarlara hâkim iken Bizanslılar Busrâ, Gazze ve Eyle'deki pazarların kontrolünü sağlamaktaydılar. Bu pazarların yöneticileri Bizanslı ya da Farslı olup çalışanları ise Araplardı. Ukâz Pazarı'nda olduğu gibi Arapların kurduğu ve gayri Arapların etkisinin olmadığı pazarlar da bulunmaktaydı.⁹²⁵

Fetih hareketleriyle birlikte İslâm hâkimiyetinin sağlandığı Şam, Irak, İran, Mısır ve diğer bölgelerdeki pazarlar Müslümanların kontrolüne geçti. Bu bölgelere yerleşen Müslümanlar buralarda bulunan pazarlarda ticaret yapmaya başladılar. Gerek yerel gerekse dışarıdan gelen ürünleri barındıran bu pazarlar, Müslümanların ticaretini kolaylaştırmış ve mevsimlik pazarlara yolculuk yapmalarına ihtiyaç bırakmamıştır. Bu durum özellikle Arap Yarımadası'nda ardı sıra kurulan pazarların zamanla ehemmiyetini yitirmesine sebebiyet vermiştir. Henüz hicri 2. asır bitmeden Câhiliye'den kalan pazarların tamamının yok olduğu görülmektedir.⁹²⁶

Câhiliye döneminden gelen pazarların yanında “Müslümanların pazarı”⁹²⁷ diye ifade edilen pazar yerleri de bulunmaktaydı. Bunlar gerek yeni kurulan Kûfe,

⁹²³ İbnü'l-Fakîh, **el-Büldân**, s. 513; Muhammed Mahmut-Taha Osman el- Ferrî, **el-Madhal ilâ ilmi'l-coğrafya ve'l-bîe**, s. 407.

⁹²⁴ “O, dört gün içinde (dört evrede) yeryüzünde yükselen sabit dağlar yarattı, orada bolluk ve bereket meydana getirdi ve orada rızık arayanların ihtiyaçlarına uygun rızıklar takdir etti.” **Fussilet**, 10.

⁹²⁵ el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 212-213.

⁹²⁶ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIV, s. 74; el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 393, 407.

⁹²⁷ Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 158; Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VIII, s. 117; Müslim, **Sahîh**, c. III, s. 1212.

Basra ve Kayravân gibi merkezlerde gerekse diğer bölgelerde bulunmaktaydı. Mescitlere yakın yerlere kurulan bu pazarlar zamanla İslâm şehirlerinin bir özelliği hâline gelmiştir. Bu yolla vakit ve cuma namazlarına gitmek kolaylaştığı gibi aynı zamanda ticaret esnasında ibadetlerin ihmal edilmemesi de Müslümanlara hatırlatılmıştır.⁹²⁸

Yukarıda zikredilen genel açıklamalardan sonra konunun anlatımına öncelikli olarak hilâfet merkezinin bulunduğu Hicâz bölgesindeki ticaret merkezlerinden ve buradaki pazarlardan başlanılacaktır. Bu bölgelerde ticareti yapılan ürünler “Ticaret Malları” başlığı altında ele alınacağından bu bölümde ayrıca zikredilmeyecektir.

2.2.1. Hicâz

Hicâz bölgesi Arap Yarımadası’nın önemli bir kısmını teşkil etmekteydi. Yemen ile Şam bölgeleri arasında transit ticaret güzergâhı üzerinde olması bölgeyi mühim hâle getirmiştir. Mekke, Medine, Tâif, Hayber, Vâdi’l-Kurâ ve Dümetü’l-Cendel gibi Arap pazarlarının bulunduğu bölgeleri içine alması sebebiyle Hicâz’a Ümmühatü’l-Kurâ da denilmiştir.⁹²⁹

Hicâz’ın en önemli şehirlerinden biri olan Mekke, çorak bir coğrafyaya sahip olduğu için halkı dışarıya bağımlıydı. Dışarıdan gelen birçok ticari ürün Mekke ve etrafındaki pazarlarda satıldıktan sonra kalanı başta Arap Yarımadası’nın diğer yerleri olmak üzere Irak ve Şam bölgelerine götürülmekteydi.⁹³⁰ Şehir, ticari kervanların buluşma noktası ve aynı zamanda tüccarların birbirleriyle bağlantı kurduğu bir merkezdi.⁹³¹ Bu sebeple ticaretin yoğun yapıldığı bir şehir hâline gelmişti. Gerek Hz. Peygamber’in kendisi⁹³² gerekse babası, eşi ve kabilesi burada ticaretle uğraşmışlardı.⁹³³

Hz. Peygamber’in Medine’ye hicreti ve burada vefatı ile birlikte Mekke’nin ticaretinde önemli kırılmalar yaşandı. Zira Mekke tüccarlarının bir kısmı Medine’ye yerleşmiş, bir kısmı da fethedilen bölgelerde siyasi ve askeri görevler üstlenmiştir.

⁹²⁸ Söylemez, **Kûfe**, s. 49.

⁹²⁹ İbn Abdürabbih, **el-Ikdü’l-ferîd**, c. VII, s. 29.

⁹³⁰ Halîl Feyyâz, **Turuku’l-kavâfili’t-ticâriyye**, s. 166.

⁹³¹ eş-Şerîf, **Mekke ve’l-Medîne**, s. 144; Corcî Zeydân, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, c. I, s. 49.

⁹³² İbn Hacer, **et-Telhîsü’l-habîr**, c. II, s. 121.

⁹³³ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XVI, s. 285.

Müslüman tüccarlar bulundukları yerlerde zirai, ticari ve diğer kârlı işlere yönelmişlerdir. Bu durum Mekke'nin eski ticari canlılığını ve güçlü mali durumunu olumsuz yönde etkilemiştir.⁹³⁴

Mekke'deki ticari faaliyetler özellikle hac mevsiminde yoğunlaşmıştı. İslâm coğrafyasının genişlemesiyle birlikte hac ve umre yapanların sayısında artış olmuş ve buraya gelen tüccarlar hac ile birlikte alışveriş yaparak ticaretin canlı kalmasını sağlamışlardır.⁹³⁵ Müslümanlar haram ayların hürmetini çiğnememek için kervanlarla pazarlara gitmemiş ancak Mekke'ye geldiklerinde burada ticaret yapıp memleketlerine dönmüşlerdir.⁹³⁶ Bu durum aynı zamanda Mekke'nin ticaret hacmini artırmaktaydı. Haccın sıhhatine zarar vereceği endişesiyle ticaret yapmayı sakıncalı gören Müslümanlar da bulunmaktaydı. Bunlar Abdullah b. Ömer'e gelip konuyla ilgili soru sorduklarında Abdullah b. Ömer, Hz. Peygamber'den alıntı yaparak bunda bir engelin olmadığını söylemiştir.⁹³⁷ Böylece hac ibadeti sayesinde bir taraftan Müslümanlar birbirlerine ait memleketleri tanıma fırsatı elde ederken diğer taraftan kendi aralarında ticari bağlar kurmaktaydı.⁹³⁸

Hac dönemindeki ticari hareketliliğin Hz. Peygamber dönemine nispeten daha az olduğu ve bunun da zorunlu sebeplerden kaynaklandığı görülmektedir. Hz. Peygamber döneminde insanlar geçimlerini özellikle hac mevsiminde temin etmekteydi. Halifeler dönemine gelindiğinde fetihler neticesinde maişetin sağlanmasında farklı alternatifler oluşmuştur. Bu bağlamda Hz. Ömer'in kölesi Ebû Salih'ten gelen bir rivayette Hz. Ömer'e "Ey mü'minlerin emiri! Siz hacda ticaret yapar mıydınız?" diye sorulduğunda "O devirde hac mevsiminden başka bir maişet temin edilir miydi ki?"⁹³⁹ şeklindeki cevabı bu iddiayı güçlendirmektedir.

Mekke'nin içinde ve çevresinde pazar yerleri bulunmaktaydı. Bunlardan biri Mekke Pazarı'ydı. Kaynaklarımızda Hz. Peygamber döneminde Mekke Pazarı'nda

⁹³⁴ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIV, s. 73.

⁹³⁵ Heyd W., **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, s. 31; bkz. al-Ammarât, **en-Neşâtu't-ticâriyye**, s. 24.

⁹³⁶ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIV, s. 74.

⁹³⁷ İbn Kesîr, **Tefsîr**, c. I, s. 550.

⁹³⁸ J.H.Kramers, **İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret**, çev. Ömer Rıza, Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, b.y., 1934, s. 8.

⁹³⁹ Taberî, **Câmi'u'l-beyân**, c. IV, s. 169.

görevlendirilen Saîd b. Saîd b. Âs'ın Tâif seferinde şehit olmasından sonra⁹⁴⁰ yerine oğlu Hakem b. Saîd'in atandığı⁹⁴¹ ve Hz. Peygamber vefat ettiğinde bu görevde olduğu zikredilmektedir.⁹⁴² Bu rivayetin dışında Râşid Halifeler döneminde bu görevi onun ya da bir başkasının devam ettirdiğine dair bir bilgiye ulaşmadık. Ancak ekonomisi ticarete dayalı olan bir yerde pazarın kontrolünün sağlanması ve burada oluşabilecek hile, aldatma, faiz gibi haramların engellenmesi için birinin görevlendirildiği kuvvetle muhtemeldir.

Mekke Pazarı dışında Hazvere Pazarı ve hemen yanı başında buğday satıcılarının olduğu bir başka pazar bulunmaktaydı. Uzun süre varlığını devam ettiren Hazvere Pazarı, Abbâsî halifesi Mehdi döneminde Mescid-i Haram'a dâhil edilerek ortadan kaldırılmıştır.⁹⁴³ Mekke'nin bir diğer pazarı "Gece Pazarı" anlamına gelen Sûku'l-leyl⁹⁴⁴ olup Haccâc b. Yûsuf'un kardeşi Muhammed burayı kendi evine katıncaya kadar varlığını devam ettirmiştir.⁹⁴⁵ Bunlara ilaveten Ebû Süfyân'ın evi ile Hanzala b. Ebî Süfyân'ın evi arasında geniş bir alanda, iki ev arası anlamına gelen "Beyne'd-dareyn" adında bir pazar yeri bulunmaktaydı. Burası Tâif, Serât ve başka yerlerden gelen kervanların buğday, hububat, yağ ve bal sattıkları bir yerd. Muâviye dönemine kadar buradaki ticari hareketlilik devam etmiştir.⁹⁴⁶

Her ticari mala özel pazar yerleri bulunmaktaydı. Meselâ inek ve deve gibi büyükbaş hayvanların satıldığı pazarlar ve buna bağlı olarak kasaplar çarşısı bulunmaktaydı. Ayrıca Sûku'l-ganem adında koyunların satıldığı bir yer de mevcuttu.⁹⁴⁷ Hz. Ömer'in, Mekke'nin içinde bulunan hayvan pazarlarını muhtemelen sağlık koşulları nedeniyle şehrin dışına çıkarttığı rivayet edilmektedir. Bunun yanında terzilerin olduğu Sûku'l-hayyâtîn, meyvelerin satıldığı Sûku'l-fevâkih ve taze hurmaların bulunduğu Sûku'r-rutab adında pazarlar bulunmaktaydı.⁹⁴⁸

⁹⁴⁰ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. II, s. 145; İbn Abdülber, **el-İstîâb**, c. II, s. 621.

⁹⁴¹ Sallâbî, **ed-Devletü'l-Emevîyye**, c. I, s. 48.

⁹⁴² Halîfe b. Hayyât, **et-Târîh**, s. 97.

⁹⁴³ Ezrakî, **Ahbâru Mekke**, c. II, s. 62, 294.

⁹⁴⁴ Ezrakî, **Ahbâru Mekke**, c. II, s. 98.

⁹⁴⁵ Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali, el-Fâsî (ö. 832/1429), **Şifâ'ü'l-garâm bi-ahbâri'l-beledi'l-harâm**, 2c., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000, c. I, s. 356.

⁹⁴⁶ Ezrakî, **Ahbâru Mekke**, c. II, s. 239.

⁹⁴⁷ Ezrakî, **Ahbâru Mekke**, c. II, s. 159, 201.

⁹⁴⁸ Ezrakî, **Ahbâru Mekke**, c. II, s. 264, 239.

Zikredilen pazarların satılan ürünler ile anılmış olmaları burada her malın kendisine has bir yerinin olduğunu göstermektedir.

Mekke içinde bulunan pazarların yanında çevresinde mevsimlik kurulan Ukâz, Zülmecâz, Mecenne ve Hubâşe gibi Câhiliye döneminden kalan pazarlar da bulunmaktaydı.⁹⁴⁹ Bunların başında gelen Ukâz Pazarı, Necd'in en yüksek yerinde Arafat'a yakın bir bölgede kurulmaktaydı. Arapların en büyük ve en meşhur pazarlarından biri olan Ukâz Pazarı, uzak yerlerden çeşitli ticari malların getirildiği, birçok kabilenin iştirak ettiği, uşûr vergisi ile koruma ücretinin alınmadığı bir pazardı.⁹⁵⁰ Birçok Arap pazarında olmayan ticari mallar bu pazarda bulunabiliyordu.⁹⁵¹

Râşid Halifeler döneminde Ukâz, Ukâz'a yakın bir mesafede kurulan Zülmecâz⁹⁵² ve Mekke'nin alt tarafında Kinâne toprakları içerisinde bulunan Mecenne Pazarı⁹⁵³ hac mevsiminde aktif olmakla beraber⁹⁵⁴ bu pazarlardaki ticari hareketliliği gösteren sınırlı sayıda rivayete ulaştık. Bu rivayetlerden biri Hz. Ömer döneminde kendisi de bir tüccar olan Misver b. Mahreme'nin pazarda yaşadığı bir olaya dairdir. Misver, bir gün Ukâz ya da Zülmecâz Pazarı'na ticaret yapmak için gelmiş ve burada Ensârdan dili kekeme ya da peltek olan birinin imamlık yaptığını görünce onu arkaya itip başkasını öne geçirmiştir. Adam Hz. Ömer'e gelip şikâyetle bulununca buna öfkelenen Hz. Ömer, Misver'den bir açıklama yapmasını istemiştir. Bunun üzerine bu tür pazarlara pek çok insanın geldiğini, onların birçoğunun Kur'ân'ı henüz bilmediğini ifade etmiştir. Ardından Kur'ân'ın onun dilinde bölük pörçük olmasından korktuğunu ve dili fasih birini imamlığa geçirdiğini söylemiştir. Bu açıklamadan sonra Hz. Ömer onu haklı bulmuş ve kendisine dua etmiştir.⁹⁵⁵ Bu rivayet Ukâz Pazarı'na gelenler arasında çok sayıda acemin bulunduğunu

⁹⁴⁹ Müslümanlar bu pazarlarda ticaret yapmayı günah saymaktaydılar. İn en ayet onların bu pazarlarda ticaret yapmalarında bir sakınca olmadığını ifade etmiştir. Buhârî, **Sahîh**, c. III, s. 62.

⁹⁵⁰ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 267; el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 277-278.

⁹⁵¹ Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen el-Merzûkî (ö. 421/1030), **el-Ezmine ve'l-emkine**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1996, s. 385.

⁹⁵² İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 267.

⁹⁵³ Ezrakî, **Ahbâru Mekke**, c. I, s. 179; el-Fâsî, **Şifâ'ü'l-garâm**, c. II, s. 341.

⁹⁵⁴ Ezrakî, **Ahbâru Mekke**, c. I, s. 179; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, c. X, s. 561; bkz. Yüksel, **İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat**, s. 58.

⁹⁵⁵ İbn Sa'd, **Tabakât** (Beşinci tabaka), c. II, s. 143; İbn Manzûr, **Muhtasaru Târîhi Dimaşk**, c. XXIV, s. 307.

göstermektedir. Hz. Ömer döneminde Zülmecâz Pazarı'nda Leysoğulları kabilesinden bir kadının Ebû Saîd el-Makbûrî'yi (ö. 100/718-19) köle olarak satın alması⁹⁵⁶ da bu pazarın faal olduğunu göstermektedir.

Fetihlerle birlikte Ukâz'daki ticari canlılığın zayıflamış olması muhtemeldir. Zira insanlar fetihlere yönelmiş, ardından Kur'ân ve sünnet ilimleriyle ilgilenmeye başlamışlardır. Fetihler bittiğinde Ukâz'da ciddi anlamda bir hareketlilik de kalmamıştır. Basra'da kurulan Mirbed Pazarı'nın da bunda etkisinin olduğu söylenebilir. Bundan böyle Ukâz'ın yerini Mirbed Pazarı almaya başlamıştır. Hicretin 129. senesinde (747) İbâzî Ebû Hamza b. Muhtâr el-Ezdî (ö.130/748) ile birlikte ortaya çıkan Harûrî Hâricîleri sebebiyle can ve mal güvenliği sorunu ortaya çıkmış bunun sonucunda Ukâz Pazarı tamamen terk edilmiştir.⁹⁵⁷ Ukâz'ın terk edilmesinden sonra Râşid Halifeler döneminde varlığını sürdüren Zülmecâz ve Mecenne pazarları da zamanla varlıklarını yitirmişlerdir. Zira Mekke, Mina ve Arafat'ta kurulan pazarlar bunlara ihtiyaç bırakmamıştır.⁹⁵⁸

Mekke'nin Yemen tarafındaki (güney tarafı) Mekke'ye altı günlük mesafede bulunan Ezd kabilesinin yönetimindeki Hubâşe Pazarı da bu dönemde varlığını devam ettirmiş ve Câhiliye döneminden kalan en uzun ömürlü pazar olmuştur. Bu pazarın hicretin 197. senesinde (812) Dâvud b. İsâ tarafından tahrip edildiği rivayet edilmektedir.⁹⁵⁹

Mekke'ye bağlı olarak ticari merkezler bağlamında üzerinde durulması gereken yerlerden biri de Tâif'tir.⁹⁶⁰ Burası fethedildikten bir süre sonra Mekke'nin ilçelerinden biri hâline gelmiştir. Hz. Peygamber döneminde on beş günlük bir muhasara sonrası hicrî 8. yılda (630), Müslüman olmaları ve ribâyı terk etmeleri şartıyla kendilerinden mallarının ve hazinelerinin alınmayacağı teminatı verilmiş, bunun üzerine antlaşma sağlanmıştır.⁹⁶¹

⁹⁵⁶ Beyhakî, *Sünenü'l-kübrâ*, c. X, s. 561.

⁹⁵⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, c. I, s. 179; el-Fâsî, *Şifâ'ü'l-garâm*, c. II, s. 342; el-Efgâni, *Esvâku'l-Arab*, s. 209-343.

⁹⁵⁸ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, c. I, s. 179; el-Fâsî, *Şifâ'ü'l-garâm*, c. II, s. 341.

⁹⁵⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, c. I, s. 179.

⁹⁶⁰ el-Efgâni, *Esvâku'l-Arab*, s. 126.

⁹⁶¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 63-64.

Sakîf kabilesinin oturduğu küçük ancak medeni olan bu şehir, güzel havası ve zengin su kaynakları sebebiyle verimli topraklara sahip olup⁹⁶² zengin tüccarların yaşadığı bir mekândı.⁹⁶³ Burası Yemen, Irak ve Şam arasında giden ticari kervanların dinlendikleri bir yer olması nedeniyle önemli bir noktada bulunmaktaydı.⁹⁶⁴ Bu bölgelerle ticari ilişkileri bulunan Tâiflilerin aynı zamanda Kureyşlilerle de ticari ortaklıkları bulunmaktaydı. Kendilerine ait kervanlar olmadığından ticaret mallarını ortak oldukları Kureyş kervanlarıyla taşımaktaydılar. Bu ticari ilişkiler sonucu zengin Kureyşli tüccarlar bu bölgede yazlıklar edinmişlerdir.⁹⁶⁵ Ayrıca Yemen'den ve Medine'den sürülen Yahudiler, Tâif çevresine yerleşip burada ticaretle uğraşmaktaydılar. Emevî döneminde Muâviye bunların bazılarının Tâif'teki topraklarını satın almıştır.⁹⁶⁶

Netice itibarıyla Mekke ve Tâif'in Râşid Halifeler döneminde eski ticari canlılığını koruduğu söylenemez. Zira Mekke'nin ticari hareketliliğini sağlayan bazı ana unsurlar yok olmuş ya da zayıflamıştır. Bu unsurlara bağlı olarak Mekke ve çevresinde kurulan pazarlarda ticaret azalmıştır. Aynı durum Tâif için de söylenebilir. Tâifli tüccarların askeri ve bürokrasi alanlarında yer almaları buradaki ticari hayatı zayıflatmış, başta Medine olmak üzere ticaretin fethedilen diğer bölgelere kaymasını sağlamıştır. Tâif pazarı olarak adı geçen Sûku'l-Muşarrak'ın⁹⁶⁷ bu dönemde adının sıkça zikredilmemesi bunun bir sonucu olsa gerektir.

Hicâz bölgesinin önemli ticaret merkezlerinden bir diğeri de Medine'dir. Kızıldeniz kıyısına yaklaşık 130 km uzaklıkta bulunan Medine'nin,⁹⁶⁸ Şam ve Yemen ticaret kervanlarının geçtiği güzergâha yakın bir yerde olması⁹⁶⁹ şehri ticari anlamda stratejik bir öneme sahip kılmaktaydı. Bununla birlikte hicretten önce ticaretten çok ziraatıyla meşhurdu.⁹⁷⁰ Halkın büyük bir kısmı geçimlerini ziraattan

⁹⁶² Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. IV, s. 9; İdrîsî, **Nüzhetü'l-müştâk**, c. I, s. 144.

⁹⁶³ İdrîsî, **Nüzhetü'l-müştâk**, c. I, s. 145; el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 215.

⁹⁶⁴ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. VII, s. 153; al-Ammarât, **en-Neşâtu't-ticâriyye**, s. 71.

⁹⁶⁵ İbn Hacer, **el-İsâbe**, c. V, s. 254; Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. VII, s. 153.

⁹⁶⁶ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 64; bkz. Patricia Crone, **Ticâretu Mekke**, s. 242.

⁹⁶⁷ Bekrî, **Mu'cem**, c. IV, s. 1231.

⁹⁶⁸ Bozkurt, Nebi - Küçükbaşçı, Mustafa Sabri **"Medine"** DİA, s. 305.

⁹⁶⁹ eş-Şerîf, **Mekke ve'l-Medîne**, s. 25.

⁹⁷⁰ Hamîdullah, **İslâm Peygamberi**, II, s. 942.

elde ettiğinden dolayı ticaretleri çoğunlukla yerel olup uzak bölgelere gitme ihtiyacı duymamaktaydılar.⁹⁷¹

Hicretle birlikte Medine’de yapılan ticaret artmış⁹⁷² ve bereketli olması için Hz. Peygamber duada bulunmuştur.⁹⁷³ Muhacir Kureyşlilerin burada başlattıkları ticaret, Râşid Halifeler döneminde büyüyerek devam etmiştir. Hilâfet merkezinin Medine olması nedeniyle başta Şam olmak üzere farklı bölgelerden buraya ticaret kervanları gelmiştir.⁹⁷⁴

Medine Pazarı gayrimüslim tüccarların uğrak yeri idi. Hz. Ömer’in âmili Sâib b. Yezîd’in (ö. 91/709) Medine Pazarı’na gelen Nabatîlerden,⁹⁷⁵ Yahudilerden ve Hristiyanlardan uşûr aldığını bildirmesi⁹⁷⁶ bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Öte taraftan Medine ve Mekke’ye yerleşen ve burada ticaret yapan Arap olmayanlar bulunmaktaydı. Abdullah b. Abbâs bunlara hitaben “Ey Acem topluluğu! İki işin başına getirilmiş bulunuyorsunuz. Bunlar ölçü ve tartıdır. Sizden öncekiler bunlar sebebiyle helak oldular.” demiştir. Bu sözleriyle Mekke ve Medine’de dağınık bir şekilde bulunan Acemlerin ölçü ve tartı işini birlikte yaparak ticaret yaptıklarını ifade etmekteydi. Zira Mekkeliler tartarak, Medineliler ise ölçerek alışveriş yapmaktaydılar.⁹⁷⁷

Bahsi geçen Acemlerin Yemen’deki Ebnâlar (Arap-Fars melezler)⁹⁷⁸ ile Fars kökenli tüccarlar olması muhtemeldir. Nitekim Hz. Ömer, Yemen bölgesinden Medine’ye gelen bazı tüccarların müdlerinin⁹⁷⁹ eksik olması nedeniyle onlarla alışverişi yasaklamıştır. Bu yasağı çiğneyen kölesi Mâlik b. İyâz’ı kamçıyla vurarak cezalandırmış ve ona “Yasakladığım bir şeyi âl-i Ömer’den biri çiğnerse ona azabın

⁹⁷¹ eş-Şerîf, **Mekke ve’l-Medîne**, s. 291.

⁹⁷² al-Ammarât, **en-Neşâtu’t-ticâriyye**, s. 71.

⁹⁷³ Buhârî, **Sahîh**, c. III, s. 22.

⁹⁷⁴ Vâkıdî, **Fütûhu’s-Şâm**, c. I, s. 15.

⁹⁷⁵ Ebû Ubeyd, **Kitâbü’l-Emvâl**, s. 640.

⁹⁷⁶ Huzâî, **Tehrîcü’d-delâlati’s-sem’iyye**, s. 523.

⁹⁷⁷ Kurtubî, **el-Câmi’**, c. XVIII, s. 470.

⁹⁷⁸ Kallek, **Sosyal Servet**, s. 154.

⁹⁷⁹ Bir hacim ölçüsü olup genellikle hububat ve bakliyat gibi kuru besinlerin ölçümünde kullanılmaktadır. Bkz. Kallek, **“Müd”**, DİA, c. XXXI, s. 457.

iki katını veririm. Zira kuşların gözünün ette olduğu gibi insanların da gözü sizin üzerinizdedir. Şayet siz yaparsanız onlar da yapacaktır.” diyerek uyarmıştır.⁹⁸⁰

Bütün bunlar Medine Pazarı’nın hareketlenmesini sağlamaktaydı. Bu hareketlilik sebebiyle buraya birçok Âmilu’s-sûk⁹⁸¹ diye ifade edilen pazar görevlisi atanmıştır. Okuma yazması olan ve öğretmen vasfına sahip Şifâ bt. Abdullah (ö. 20/641 [?]) onlardan biridir. Hz. Ömer’in, görüşlerine değer verdiği ve başkasına tercih ettiği Şifâ bt. Abdullah bu dönemde Medine Pazarı’nda görevlendirilen tek kadın olarak bilinmektedir.⁹⁸² Bununla birlikte oğulları böyle bir görevlendirmenin olmadığını ve bunun bir söylentiden ibaret olduğunu söyleyerek rahatsızlıklarını ifade etmekteydiler.⁹⁸³ Rivayetin sahih olması durumunda pazar yerinde kadınların alışveriş yaptıkları özel bir yerin varlığı anlaşılmaktadır.

Hiz. Ömer, Şifâ’dan sonra oğlu Süleyman b. Ebî Hasme’yi tayin etmiştir.⁹⁸⁴ Bunların dışında görevlendirilenler arasında Yezîd b. Uhtu’n-Nemr, Sa’d b. Saîd b. Âs⁹⁸⁵ Saîb b. Yezîd, Abdullah b. Utbe b. Mes’ûd (ö. 74/693),⁹⁸⁶ ve Hâris b. Hakem’in ismi de geçmektedir.⁹⁸⁷ Kaynaklarda bu kadar ismin zikredilmesi Medine Pazarı’nın ne derece hareketli olduğunu göstermektedir.

Medine Pazarı’na atanan memurların görevleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır. Bu görevlerin Câhiliye döneminde atanan memurların görevleriyle birçok noktada aynı olduğu rivayet edilmektedir. Bunları; pazarı denetleme, alışveriş üzerinde yapılan oyunlara müdahale etme ve hakları koruma şeklinde sıralamak mümkündür.⁹⁸⁸ Bunlara ek olarak pazarı düzenleyip tertipli hâle

⁹⁸⁰ İbn Şebbe, *Târîhu’l-Medîne*, c. II, s. 750.

⁹⁸¹ Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî b. Acîbe el-Hasenî (ö. 1224/1809), *el-Bahrü’l-medîd fi tefsîri’l-Kur’âni’l-mecîd*, thk. Ahmed Abdullah el-Karşî, Hasan Abbâs Zekî, y.y., Kâhire, 1998, s. 469.

⁹⁸² İbn Hazm, *Resâil*, c. II, s. 98; İbn Hacer, *el-İsâbe*, c. VIII, s. 212.

⁹⁸³ İbn Sa’d, *Tabakât*, c. I, s. 379 (Dördüncü tabaka); İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. XXII, s. 216.

⁹⁸⁴ Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdullah b. Mûsâ el-Ensârî el-Tilmisânî el-Burrî (ö. 645/1247), *el-Cevheretu fi nesebi’n-nebî ve ashâbihi’l-aşere*, 2c., thk. Muhammed et-Tuncî, Dârü’r-Rifâî, Riyâd, 1983, c. I, s. 25; Süleyman aynı zamanda salih zatlardan biri olup Ubey b. Ka’b ile birlikte Ramazan ayında gece namazını kıldırırmaktaydı. İbn Abdülber, *el-İstîâb*, c. II, s. 649; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. XXII, s. 215.

⁹⁸⁵ İbn Sa’d, *Tabakât* (Dördüncü tabaka), c. I, s. 809; Ali b. İbrâhîm b. Ahmed el-Halebî, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, c. III, s. 459.

⁹⁸⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbü’l-Emvâl*, s. 640; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, c. XIV, s. 56.

⁹⁸⁷ Belâzürî, *Ensâbu’l-eşrâf*, c. V, s. 537.

⁹⁸⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, c. XIV, s. 56-57.

getirme, insanların rahat alışveriş yapmalarını temin etme, onların ihtiyaçlarını belirleyip giderme,⁹⁸⁹ ölçü tartı işlerini takip etme,⁹⁹⁰ vergileri toplama,⁹⁹¹ pazarın güvenliğini sağlama ve ticari anlaşmazlıkları çözme gibi görevleri de zikretmek mümkündür.

Âmilu's-sûkun yaptığı bu görevi gönüllü yapanlar da bulunmaktaydı. Onlardan biri olan Abdullah b. Ömer, Medine Pazarı'nı gezip esnafa Allah'tan korkmalarını, ölçü ve tartıyı eksiksiz yapmalarını söylemekteydi. Aksi hâlde kıyamet gününde büyük sıkıntılarla karşılaşacaklarını hatırlatmaktaydı.⁹⁹²

Medine Pazarı zaman zaman siyasi çekişmelere de malzeme olmaktaydı. Meselâ Hz. Osman döneminde Mervân b. Hakem'in kardeşi Hâris b. Hakem Medine Pazarı'nda görevlendirilmişti. Hâris hakkında dışarıdan gelen malları istediği fiyattan alıp sattığına, pazarcıların yerlerinden vergi aldığına ve istenmeyen birtakım işler yaptığına dair aleyhinde bazı iddialar ortaya atıldı.⁹⁹³ İddialardan bir diğeri ise Hz. Peygamber'in yasağına rağmen Hz. Osman tarafından, Müslümanlara bağışlanan Medine Pazarı'nın Hâris b. Hakem'e iktâ yoluyla verildiğidir.⁹⁹⁴ Bu iddiaların başını çeken Cebele b. Amr es-Sâidî, Hâris'in yaptıklarına tepki olarak Hz. Osman'a ağır sözlerle saldırıp pazarı ona yedirmekle suçlamış ve memurlarını değiştirmesini istemiş, aksi hâlde kendisini öldürmekle tehdit etmiştir. Hz. Osman ile ilgili konuşmaması istendiğinde “Hayır, vallahi yarın Allah'ın huzurunda ‘Biz önderlerimize, büyüklerimize itaat ettik onlar da bizi doğru yoldan ayırdı’ demek istemem.” diyerek kendini savunmuştu.⁹⁹⁵ Bu iddiaların doğru olmadığı, doğrusunun Hz. Osman'ın günlük iki dirhem karşılığında Hâris b. Hakem'i pazarda ölçü ve tartı

⁹⁸⁹ Sallâbî, **Hz. Ömer**, s. 207.

⁹⁹⁰ Diyârbekrî, **Târîhu'l-hamîs**, c. II, s. 267.

⁹⁹¹ Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 640.

⁹⁹² Kurtubî, **el-Câmi'**, c. XVIII, s. 471.

⁹⁹³ Belâzürî, **Ensâbu'l-eşrâf**, c. V, s. 537; Diyârbekrî, **Târîhu'l-hamîs**, c. II, s. 267.

⁹⁹⁴ Ebû Hilâl el-Askerî, **el-Evâil**, s. 190; İbn Kuteybe, **el-Ma'ârif**, s. 195; Mutahhar b. Tâhir Makdisî (ö. 355/966), **el-Bed' ve't-Târih**, 6c., Mektebetü's-Sekâfe ed-Diniyye, Kâhire, t.y., c. V, s. 200; el-Burrî, **el-Cevhere**, c. II, s. 175.

⁹⁹⁵ Belâzürî, **Ensâbu'l-eşrâf**, c. V, s. 537; Diyârbekrî, **Târîhu'l-hamîs**, c. II, s. 267.

işlerinin takibi için görevlendirdiği,⁹⁹⁶ günün sonunda onun bir dirheme bile muhtaç olacak kadar ihtiyaç sahibi biri olduğu rivayet edilmiştir.⁹⁹⁷

Hâris b. Hakem'in Medine Pazarı'nda iki ya da üç günlüğüne en-Nûvâ denilen meyveyi kendi adına satıcılardan alıp bunun pazarlamasını yaptığı, bu durum Hz. Osman'a bildirildiğinde kendisini kınayıp görevinden aldığı da ifade edilmiştir. Medine halkına da şayet bir şey çaldığını duyarsanız bunu ondan alınız demiştir.⁹⁹⁸

Netice itibarıyla Medine, gerek çevresinden gerekse dışarıdan gelen mallarla özellikle ilk üç halife döneminde ticari yönden oldukça gelişmiştir. Bununla birlikte Hz. Osman'ın şehadetinden sonra Mısır ile Medine arasındaki ticaret yollarında sıkıntıların yaşanması ve hilâfet merkezinin Kûfe'ye taşınması ile şehirdeki ticari hareketliliğin zamanla zayıfladığı anlaşılmaktadır.

2.2.2. Yemen

Deniz ve kara ticaretinin yapıldığı yerler arasında bulunan Yemen, sahip olduğu çeşitli ticari malların yanında kaliteli madenleriyle ve suyun bulunduğu bölgelerdeki verimli topraklarıyla ekonomik yaşamı zengin bir yer olması⁹⁹⁹ nedeniyle tüccarların uğrak bölgelerinden biri olmuştur. Meselâ bu bölgeye sıkça yaptığı ticaret sebebiyle Huzeyfe b. Yemân'ın (ö. 36/656) Hüseyli'l-Yemânî ismini aldığı ve Medine'ye geri geldiğinde kendisine “Yemânî geldi” denildiği rivayet edilmektedir.¹⁰⁰⁰ Yine Muâz b. Cebel Yemen'de görevli bulunduğu sırada burada ticaret yapmıştır. Hz. Ebû Bekir döneminde görevi esnasında yaptığı ticaretle servet elde ettiğini gören Hz. Ömer, bu serveti Hz. Ebû Bekir'in tasarrufuna bırakmasını istemiştir. Kendisi bunu reddettiği gibi Hz. Ebû Bekir de ondan bir şey almayacağını söylemiştir.¹⁰⁰¹

⁹⁹⁶ Muhibbuddin et-Taberî, **er-Riyâzü'n-nadire**, c. III, s. 91; Diyârbekrî, **Târîhu'l-hamîs**, c. II, s. 268.

⁹⁹⁷ Ebû Hilâl el-Askerî, **el-Evâil**, s. 190.

⁹⁹⁸ Muhibbuddin et-Taberî, **er-Riyâzü'n-nadire**, c. III, s. 91,93; Diyârbekrî, **Târîhu'l-hamîs**, c. II, s. 268.

⁹⁹⁹ Mes'ûdî, **Mürûcû'z-zeheb**, c. II, s. 35; el-Efgânî, **Esvâku'l-Arab**, 20-21.

¹⁰⁰⁰ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 300, el-Kavâsimî, **et-Ticâre ve devletü'l-hilâfe**, s. 19.

¹⁰⁰¹ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VIII, s. 267; Beyhakî, **Delâilü'n-nübüvve**, c. V, s. 406; **el-Metâlibü'l-âliye**, c. VII, s. 394.

Yemen bölgesinde özellikle Aden, Sa'de, Negrân ve San'a ticaretiyle dikkat çeken merkezlerdendir. Bunlar arasında liman şehri olan Aden, limanlar bölümünde ele alındığından burada tekrar bu konuya değinilmeyecektir. Sa'de'ye gelince verimli toprakları nedeniyle zirai ürünler yanında¹⁰⁰² birçok ticaret malıyla dikkat çekmekteydi. Çoğu Basralı olmak üzere¹⁰⁰³ farklı bölgelerden tüccarların, büyük servet sahibi insanların gelip yerleştiği bir yer olmuştur.¹⁰⁰⁴ Burada yaşayan tüccarların çoğunun Basralı olması aynı zamanda Yemen ile Basra arasındaki güçlü ticari ilişkinin varlığını göstermektedir. Bu ilişkinin henüz Basra kurulmadan önceki döneme dayandığı muhtemeldir.¹⁰⁰⁵

Yemen'deki ticaret merkezlerinden bir diğeri ise geçmişi çok eskilere dayanan, tüccarların toplandığı ve aynı zamanda servet sahiplerinin yaşadığı bir yer olan San'a şehridir.¹⁰⁰⁶ Ucuz pazarlarıyla bilinen bu şehirde¹⁰⁰⁷ başta demir olmak üzere çeşitli emtianın ticareti yapılmaktaydı.¹⁰⁰⁸

Bölgenin bir diğr ticaret merkezi suyu, meyvesi ve ekini bol olan Zebîd şehridir. Burası Yemen bölgesinde San'a'dan sonra en büyük ve en zengin yer olarak vasfedilmiştir.¹⁰⁰⁹ Sahip olduğu Gelâfika limanı¹⁰¹⁰ sayesinde başta Hicâz olmak üzere, Habeşistan, Irak ve Mısır'dan tüccarların geldiği önemli ticaret merkezlerinden biri olmuştur.¹⁰¹¹

Yemen'in Mekke yönündeki vilayetlerinden olan Negrân¹⁰¹² da verimli toprakları ve zenginliğiyle bilinen önemli ticaret merkezlerindendi. Hadramut tarafından Hicâz, Bahreyn, Irak, Filistin ve Şam bölgesine giden ticaret yolu üzerinde olmasının yanında Hicâz, Yemâme ve Irak'tan gelen yolların kesiştiği noktada

¹⁰⁰² Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. III, s. 406.

¹⁰⁰³ İbn Hurdazbih, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 189.

¹⁰⁰⁴ Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 320-321; İdrîsî, **Nüzhetü'l-müşâtâk**, c. I, s. 55.

¹⁰⁰⁵ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIV, s. 50.

¹⁰⁰⁶ İdrîsî, **Nüzhetü'l-müşâtâk**, c. I, s. 55.

¹⁰⁰⁷ Makdisî, **Ahsenü't-tekasîm**, s. 86.

¹⁰⁰⁸ Ebû Ali el-Merzûkî, **el-Ezmine ve'l-emkine**, s. 384; el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 20-21; el-Hâc, **Ticâretü'l-Hicâz**, s. 125.

¹⁰⁰⁹ Bekrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, c. I, s. 365.

¹⁰¹⁰ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. IV, s. 208.

¹⁰¹¹ Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Muzaffer b. el-Verdî (ö. 861/1457 [?]), **Harîdetü'l-acâib ve ferîdetü'l-garâib**, thk. Enver Mahmûd Zennâtî, Mektebetü's-Sekâfe el-İslâmiyye, Kâhire, 2008, s. 150; İdrîsî, **Nüzhetü'l-müşâtâk**, c. I, s. 52-53.

¹⁰¹² Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. V, s. 266.

bulunması Necrân'ı ticari açıdan önemli kılmaktaydı.¹⁰¹³ Hz. Ömer döneminde burada ticaretle uğraşan Necrânlı Hristiyanların sayısının 40 bini bulduğu rivayet edilmektedir. Müslümanların ticari etkinlik ve kazançlarını zamanla ele geçireceklerinden korkulduğu için yerlerinden çıkarılan Necrânlı Hristiyanlar, Abbâsi döneminin ortalarında buraya tekrar dönüp ticaretle uğraşmışlardır.¹⁰¹⁴

2.2.3. Şam

Şam bölgesi birçok bölgeden tüccarların geçiş yaptığı bir konumda bulunmaktaydı. Anadolu ve Irak bölgelerinden gelen kervanların Arabistan ya da Mısır'a giderken kullandıkları önemli güzergâhlardan biriydi. Arabistan ve Mısır'dan, Anadolu ve Irak bölgelerine gitmeye çalışan kervanların da uğrak yeri idi.¹⁰¹⁵ Bunun yanında Hindistan ve Doğu Asya'dan gelen ürünlerin pazarı konumundaydı.¹⁰¹⁶

Şam bölgesi aynı zamanda hacıların buluşma noktasıydı. Kuzeyden gelen hacılar burada birleşip beraber Mekke'ye yolculuk yapmaktaydı. Dönüşleri yine Şam bölgesi üzerinden olup buradan memleketlerine ayrılmaktaydı. Bu stratejik konumu nedeniyle ticaretin hareketli olduğu bir bölge olarak dikkat çekmekteydi. Özellikle Basra Körfezi'nden Akdeniz yakınlarına kadar sefere elverişli olan Fırat Nehri boyunca ya da nehir kenarını izleyen kervan yoluyla ticari mallar taşınmaktaydı. Bu güzergâh üzerinde bulunan önemli ticaret şehirlerinden biri Rakka, diğeri ise buraya iki günlük uzaklıkta, tüccarların uğrak yeri olan Bâlis liman şehridir.¹⁰¹⁷

Araplar, henüz Müslüman olmadan önce Bizans hâkimiyetindeki Şam bölgesine ticari seferler düzenlemekteydiler. Bu bölge halkının İslâm'a muhalif olması özellikle Kureyş'in Müslüman olmasını geciktirmişti. Zira Kureyşlilerin Müslüman olmaları hâlinde ticaretlerinin zarar göreceğini düşünmekteydiler. Bu sebeple Hz. Peygamber onlara Kayser ve Kisrâ helak olduklarında onlardan sonra

¹⁰¹³ el-Hâc, **Ticâretü'l-Hicâz** s. 125.

¹⁰¹⁴ Usâmuddin Abdürreâûf, **el-Yemen fî zillî'l-İslâm munzu fecrihi hatta kıyâmu devletü Benî Resûl**, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, t.y., s. 289.

¹⁰¹⁵ Heyd W., **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, s. 31.

¹⁰¹⁶ Abu-Chakra, **Trade and Trade Routes of the Quraysh**, s. 38.

¹⁰¹⁷ Heyd W., **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, s. 48-49.

tekrar bir Kayser ve Kisrâ'nın olmayacağını, Irak ve Şam bölgesinden de bir zarar gelmeyeceğini söylemiştir. Râşid Halifeler döneminde bu bölgeler fethedildiğinde Müslümanlar büyük bir bolluğa kavuşmuşlardır.¹⁰¹⁸

Şam bölgesiyle ilgili olarak Hz. Ömer'e yağmuru, verimli toprakları, ağaçları, nehirleri ve uşûru bol bir yer şeklinde bilgiler verilmesi üzerine Hz. Ömer Arapları buraya yerleştirmiştir.¹⁰¹⁹ Bölgenin fethinde bulunan Kays b. Hübeyre (ö. ?) de Şam bölgesini anlatırken dereleri, suları, zirai her türlü yiyeceği, üzümü, altını, gümüşü ve ipekli kumaşı olan bir yer olarak tarif etmiştir.¹⁰²⁰

Bu bölgeye gelen Müslümanların fiyatların ucuz olması nedeniyle yedikleri gıdalarda ve giydikleri kıyafetlerde değişiklikler olmuştur. Hz. Ömer Kudüs'e giderken kendisine bölgedeki komutanların ve askerlerin yedikleri lüks yiyeceklerden bahsedilince Yezîd b. Ebî Süfyân söz alarak "Bizim beldelerimizde fiyatlar ucuz dolayısıyla bundan biz de nasipleniyoruz." demiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer şehirlerde ve köylerde bulunan fakir Müslümanların da bundan yararlanıp yararlanmadığını merak etmiş ardından onların ihtiyaç duyacağı buğday, arpa, bal, zeytinyağı ve diğer ihtiyaç malzemelerinin bir listesini hazırlayıp fakir ailelere dağıttıktan sonra oradan ayrılmıştır.¹⁰²¹

Bölgenin fethiyle birlikte Bizanslıların buradaki ticari kayıpları büyük olmuş, Anadolu ve Avrupa'da birçok sermayedarlarını kaybetmişlerdir.¹⁰²² Zira burası Bizanslıların başlıca ipek sanayi merkezlerinden biri olmanın yanında imparatorluğun en mamur ve bereketli eyaletlerinden biriydi. Özellikle de Antakya, zenginliği ve lüksü ile meşhur olup halkının bir kısmı doğu ürünlerini uzak beldelere ihraç eden girişimci tüccarlardan oluşmaktaydı. Hatta onlardan biri servet elde etme uğruna sefaleti, her türlü sıkıntıyı ve ölümü bile göze almaktaydı.¹⁰²³ Bununla birlikte Bizanslılar gemi yapımında kullanılan ağaç malzemeleri hariç bu bölgeyle olan ticari ilişkisini tamamen kesmemiştir. Zira Şam ve Mısır bölgelerini hicretin 74.

¹⁰¹⁸ Kürd Ali, **Hıtatü's-Şâm**, c. III, s. 241.

¹⁰¹⁹ Mes'ûdî, **Mürûcû'z-zeheb**, c. II, s. 35.

¹⁰²⁰ Vâkıdî, **Fütûhu's-Şâm**, c. I, s. 152.

¹⁰²¹ Vâkıdî, **Fütûhu's-Şâm**, c. I, s. 230.

¹⁰²² el-'İllî, **et-Tanzîmât**, s. 230.

¹⁰²³ Heyd W., **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, s. 22-23.

(693) senesine kadar kendi vilayetleri olarak görmekteydiler. Ticareti sonlandırmak bu iki bölgeyi tamamen kaybettiklerini itiraf etmek anlamına gelmekteydi.¹⁰²⁴

Bölgenin ticaret merkezlerinden biri Kinnésrîn ve Humus ile bağlantı yoluna sahip olan Halep şehridir.¹⁰²⁵ Buraya gelen malların bir kısmının Antakya üzerinden Akdeniz'e ulaştırılması¹⁰²⁶ Halep'i önemli bir geçiş noktası kılmıştır. Şehir, Müslümanlar tarafından kuşatma altına alındığında burada yaşayan tüccarlar zarar görünce Müslümanlara karşı müspet tutum sergilemek zorunda kalmış ve bu sayede Müslümanlar şehri daha kolay fethetmişlerdir. Şehrin ileri gelen tüccarları, patriklerinden habersiz Ebû Ubeyde ile sulh antlaşması yapmaya kalkışmışlardır. Antlaşma maddelerinden birinde karşılıklı faydalanma esasına dayalı olarak Halepli tüccarlar Müslümanların karargâhında ticaretlerine devam edebilecek buna karşılık Müslümanlar onların bulunduğu bölgeye girdiklerinde kendilerine gıda ve yem yardımı yapılacaktı.¹⁰²⁷

Bölgenin ticaret şehirlerinden biri de Ba'labek'dir. Dimaşk yakınında bulunan meşhur, tarihi Ba'labek şehri, suyu, verimli toprakları ve çeşitli ürünleriyle bilinmekteydi. Bu bölgede fiyatların ucuz olması,¹⁰²⁸ Şam bölgesinin diğer yerlerine gıda nakli yapılmasını sağlamaktaydı.¹⁰²⁹ Ebû Ubeyde, Ba'labek fethinde bu civarda ticaret malı yüklü, büyük bir Rum kervanına sulh antlaşması olmadığı gerekçesiyle el koymuştur. Bu kervanda 400 yük şeker, fıstık, incir, altın gümüş işlemeli elbiseler ve başka mallar bulunmaktaydı.¹⁰³⁰ Ba'labek şehri fethedildiğinde Ebû Ubeyde burada yaşayan Rum, İran ve Arap tüccarlara kolaylıklar sağlamıştır. Yaptığı antlaşmada Ba'labek tüccarlarının Müslümanların anlaşmalı olduğu memleketlerden istedikleri yere güven içinde gidip ticaret yapabileceklerini belirtmiştir.¹⁰³¹

¹⁰²⁴ Hammâş, *eş-Şâm fî sadri'l-İslâm*, s. 330.

¹⁰²⁵ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 228.

¹⁰²⁶ Heyd W., *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 49.

¹⁰²⁷ Vâkıdî, *Fütûhu's-Şâm*, c. I, s. 241-242.

¹⁰²⁸ Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, s. 109.

¹⁰²⁹ Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, s. 156.

¹⁰³⁰ Vâkıdî, *Fütûhu's-Şâm*, c. I, s. 117.

¹⁰³¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 132.

Ticaret merkezlerinden biri de Hz. Ömer döneminde hicretin 16. senesinde (637) fethedilen Arap ve Acemlerin yaşadığı Filistin topraklarıdır.¹⁰³² Kudüs'ün alınmasıyla birlikte başta Hicâz bölgesinden olmak üzere farklı bölgelerden insanlar buraya ticaret yapmak için gelmiştir. Meselâ Kudüs'te yaşayan Ka'bu'l-Ahbâr (ö. 32/652-53) ile yanına ziyarete gelen bir adam arasında geçen konuşmada buranın ticaretine vurgu yapılmıştır. Ka'bu'l-Ahbâr kendisine buraya geliş sebebini sorduğunda namaz kılmak ve Ka'b ile buluşmak cevabını alınca Ka'bu'l-Ahbâr ona ticaret ve alışveriş için değil de Beytülmakdis'te namaz kılmak için gelirse annesinden doğduğu gün gibi tertemiz olacağını ifade etmiştir.¹⁰³³ Bu rivayet insanlardan bazılarının Kudüs'e ticaret için gittiğini göstermektedir. Başta Yâfâ Limanı olmak üzere buradaki diğer limanların da¹⁰³⁴ ticari hayatın canlanmasına önemli katkıları olmuştur.

Bir başka önemli ticaret şehri doğu ticaret yolu üzerinde bulunan Humus şehriydi.¹⁰³⁵ Humus valisi Saîd b. Âmir (ö. 20/641) eşiyle ticaret hakkında konuşurken buranın ticari yönüne dikkat çekmiştir. Hz. Ömer kendisine ihtiyaçlarını karşılaması için bin dinar göndermişti. Saîd ticaretle uğraşan eşine, ticareti çok kazanç getiren ve pazarı çok hareketli olan bir yerde bulunduklarını, ortak sermayeleriyle ticaret yapma isteğini ona bildirmiştir. Eşi bu teklifi kabul edince Saîd b. Âmir asıl niyetini ortaya koyarak bu parayı ahirete yatırım amacıyla fakirlere harcamıştır.¹⁰³⁶

Şam bölgesinde çok sayıda pazar mevcuttu. Bunların çoğunun İslâm öncesi dönemden kaldığı ve Râşid Halifeler döneminde devam ettiği¹⁰³⁷ bilinmekle beraber buralardaki ticari hareketliliğe dair bilgilerin oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Bunlardan biri Dımaşk'a on merhale (yaklaşık 445 km), Medine'ye on üç merhale (yaklaşık 579 km) uzaklıkta bulunan Dûmetü'l-Cendel Pazarı'ydı.¹⁰³⁸ Şam ile Hicâz arasında önemli geçiş noktasında yer alan bu pazar, korunaklı bir mevkide

¹⁰³² Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. I, s. 167.

¹⁰³³ Ebû Nuaym el-İsfahânî, **Hilyetü'l-evliyâ**, c. V, s. 381.

¹⁰³⁴ İdrîsî, **Nüzhetü'l-müşâtak**, c. I, s. 365.

¹⁰³⁵ Takkûş, **Târîhu'l-Hulefâ-i-Râşidîn**, s. 244.

¹⁰³⁶ İbn Asâkir, **Târîhu Dımaşk**, c. XXI, s. 161.

¹⁰³⁷ İbrahim el-Umerî, **et-Ticâretü'l-hâriciyye**, s. 35.

¹⁰³⁸ İbn Hurdazbih, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 129.

¹⁰³⁸ Takkûş, **Târîhu'l-Hulefâ-i-Râşidîn**, s. 142.

bulunmaktaydı.¹⁰³⁹ Tatlı suyu ve yiyecekleri sebebiyle Arap Yarımadası'ndan Irak ve Şam'a gidiş geliş yapan ticari kabilelerin uğrak yeri idi.¹⁰⁴⁰

Hiz. Peygamber döneminde Medine'ye mal getirmek isteyen Arap tüccarlar, buranın Hristiyan hükümdarı ve aynı zamanda Rumlar adına çalışan Ükeydir b. Abdülmelik (ö. 12/633) tarafından zulme uğramışlardı. Bunun üzerine Hiz. Peygamber kervan yolunu kontrol altına almak için hicrî 5. yılda (627) gazve girişiminde bulunmuş ancak savaş olmadan geri dönmüştü.¹⁰⁴¹ Daha sonraki süreçte Hiz. Peygamber yaptığı antlaşmayla ticaret yolunu emniyet altına almıştı.¹⁰⁴² Hiz. Peygamber'in vefatıyla birlikte antlaşmaya sadık kalmayan Ükeydir b. Abdülmelik, Hiz. Ebû Bekir döneminde hicrî 12. senesinde (634) Hâlid b. Velîd tarafından öldürülmüştür.¹⁰⁴³

Bir diğer pazar ise önemli ticaret şehri olan Busrâ'ya nispet edilen pazardı.¹⁰⁴⁴ Burada çoğunlukla Yemen ve Arap Yarımadası'ndan getirilen malların ticareti yapılmaktaydı.¹⁰⁴⁵ Buradan alınan ürünler Akdeniz ticari ürünlerinin olduğu Gazze Pazarı'na götürülmekteydi.¹⁰⁴⁶ Hiz. Ebû Bekir döneminde hicretin 13. senesinde (634) Hâlid b. Velîd tarafından fethedildikten sonra beşinci asra kadar varlığını devam ettirmiştir. Emevîler döneminde pazarın 30 ile 40 gün arası açık kaldığı, Arap pazarlarında bu kadar uzun açık kalan bir başka pazarın pek bulunmadığı rivayet edilmektedir.¹⁰⁴⁷

Belkâ yakınlarında Ezri'ât (bugünkü adıyla Der'a) şehrine nispet edilen bir başka pazar daha bulunmaktaydı. Bizans'ın kontrolündeki bu pazar Arap tüccarların rağbet ettiği ve Busrâ Pazarı'na benzer ticari yoğunluğu olan bir yerdi. Hiz. Ömer döneminde fethedildikten sonra beşinci asra kadar uzun süre devam etmiştir.¹⁰⁴⁸ Bir diğer pazar Câhiliye döneminden kalan ve mevsimlik olarak kurulan Deyru Eyyûb

¹⁰³⁹ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 263.

¹⁰⁴⁰ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIV, s. 61; el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 238.

¹⁰⁴¹ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 114; el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 233.

¹⁰⁴² el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 235.

¹⁰⁴³ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 69-70.

¹⁰⁴⁴ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. I, s. 441.

¹⁰⁴⁵ Vâkıdî, **Fütûhu's-Şâm**, c. I, s. 25.

¹⁰⁴⁶ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 292.

¹⁰⁴⁷ el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 370.

¹⁰⁴⁸ el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 372-373.

Pazarı'ydı. Araplar Şam bölgesine gittiklerinde ticaret yaptıkları ilk yer olan bu pazar, Emevîler döneminde de varlığını uzun süre sürdürmüştür.¹⁰⁴⁹

Şam bölgesinin pazarlarından bir diğeri Arapların ve Acemlerin yaşadığı tarihi şehirlerden biri olan Dımaşk¹⁰⁵⁰ şehrine nispet edilen pazardı.¹⁰⁵¹ Hz. Ömer döneminde Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Dımaşk'ı fethettiğinde (14/635)¹⁰⁵² Hâlid b. Velîd ile birlikte pazarın el-Miksellât denen bakırcılar tarafında bir başka rivayete göre Zeyyâtûn'da (zeytinyağı satıcıların olduğu yer) buluşmuşlardır.¹⁰⁵³ Pazar sonraki dönemlerde de mevcudiyetini sürdürmüştür.¹⁰⁵⁴ Bunlar dışında Hz. Ömer döneminde hicretin 18. senesinde (639) fethedilen Filistin topraklarında bulunan Kaysâriyye'de aktif çalışan 300 pazardan bahsedilmektedir. Bu pazarları ve şehri her gece binlerce askerin koruduğu rivayet edilmektedir.¹⁰⁵⁵

Şam bölgesinde yaşayan Nabatîler'in,¹⁰⁵⁶ bölgenin ticaretinde aktif oldukları görülmektedir. Ebû Ubeyde'nin Antakya'nın fethi için gönderdiği Habîb b. Mesleme'nin (ö. 18/639) Cerâcime halkıyla yaptığı antlaşmaya Nabatî tüccarlarını da bir grup olarak dâhil etmesi¹⁰⁵⁷ bunun bir örneğidir. Bu bölgedeki ticaretlerinin yanında Hicâz bölgesine çeşitli ürünlerin ihracat ve ithalatını da yapmaktaydılar. Ticaret mallarının işlendiği bölümde onların Hicâz bölgesine yaptıkları ticarete değinilmiştir.

2.2.4. Irak-İran

Hz. Ömer döneminde fethedilen, Sâsânî hâkimiyetindeki Irak bölgesi,¹⁰⁵⁸ yağmuru bol, toprağı verimli ve havası temiz bir yer olup Fırat ve Dicle'nin aktığı

¹⁰⁴⁹ el-Efgâni, *Esvâku'l-Arab*, s. 323.

¹⁰⁵⁰ Dımaşk şehri için "Rum ve İslâm beldeleri arasında onun benzeri tarihi bir şehir yoktur." denilmiştir. İshâk b. Hüseyin el-Munecim (ö. ?), *Âkâmü'l-mercân fî zikri'l-Medâin el-meşhûre fî külli mekân*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1987, s. 57.

¹⁰⁵¹ Makrîzî, *İmtâu'l-esmâ*, c. XIV, s. 249.

¹⁰⁵² Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 163; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, c. XXXXXXII, s. 29.

¹⁰⁵³ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 124-125.

¹⁰⁵⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, c. I, s. 264.

¹⁰⁵⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 143.

¹⁰⁵⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, c. IV, s. 431.

¹⁰⁵⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 160.

¹⁰⁵⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 265.

noktada bulunmaktaydı. Bu durum bölge halkının yaşam koşullarına müspet etki yaptığından dolayı Hz. Ömer, Arapları buraya yerleştirmek istemiştir.¹⁰⁵⁹

Burada üretimi yapılan zirai ürünler ticari hareketliliğe sebebiyet vermiş olmalı ki Abdullah b. Selâm Irak bölgesini tüccarların toprağı şeklinde vasfetmiştir.¹⁰⁶⁰ Zira ticaret bir anlamıyla da üretimin yapıldığı yerden tüketimin yapıldığı yere malın nakli demektir.¹⁰⁶¹

Irak bölgesinde ticaretiyle dikkat çeken merkezler bulunmaktaydı. Bu merkezlerden biri farklı bölgelerden gelen yolların kesiştiği bir noktada bulunan Hîre şehriydi. Şehir doğu tarafından Fırat Nehri yoluyla Medâin'e, kuzey cihetinde Enbâr'a, batı tarafından Şam bölgesine ve aynı zamanda Basra mıntıkasında bulunan Übülle'ye ulaşım sağlayabilmekteydi. Hîre, bir bakıma Irak'ın kalbi durumundaydı.¹⁰⁶² Şehir halkı ticaretleriyle meşhur olmuştu. Bir taraftan kendi pazarlarında aktif bir şekilde ticaret yaparken diğer taraftan Mekkelilerle ticari ilişki ve ortaklıklar kurup Arap Yarımadası'ndaki pazarlarda da yer almaktaydılar. Bu sebeple Hîreliiler için "Yeryüzünde bir yer yok ki orada Hîreli olmasın." denilmiştir. Özellikle sarraflık ve para satmadaki maharetleriyle tanınıyorlardı.¹⁰⁶³

Başta Kureyşli olmak üzere çeşitli bölgelerden tüccarlar Hîre pazarlarına gelmekteydi. Meselâ Hâlid b. Velîd Şam bölgesinin fethi için yola çıktığında burada ticaret yapan Muhriz b. Hureyş ile karşılaşmış ve ondan Şam bölgesine giden yol hakkında bilgi almıştır.¹⁰⁶⁴ Pazarlara gelenler arasında ortak sermaye sahibi tüccarlar olduğu gibi, özel kervanlarıyla gelen büyük sermaye sahibi tüccarlar da mevcuttu.¹⁰⁶⁵ Bu önemli ticaret şehri Hz. Ebû Bekir döneminde Hâlid b. Velîd tarafından fethedildikten sonra burada yaşayan Araplar, Farslar ve Kürtler¹⁰⁶⁶ fetih hareketlerine katılmış ve zamanla Hîre ticari canlılığını yitirmiştir.¹⁰⁶⁷

¹⁰⁵⁹ Mes'ûdî, **Mürûcû'z-zeheb**, c. II, s. 36.

¹⁰⁶⁰ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. VI, s. 268.

¹⁰⁶¹ Muhammed Mahmûd-Taha Osman el- el-Ferrâ, **el-Madhal ilâ ilmi'l-coğrafya**, s. 407.

¹⁰⁶² Sallâbî, **Hiz. Ebû Bekir**, s. 370.

¹⁰⁶³ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 296-297.

¹⁰⁶⁴ Taberî, **Târîh**, c. III, s. 409; Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 460; Diyârbekrî, **Târîhu'l-hamîs**, c. II, s. 230; el-Efgânî, **Esvâku'l-Arab**, s. 215.

¹⁰⁶⁵ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 294.

¹⁰⁶⁶ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 239; Ya'kûbî, **el-Büldân**, s. 75.

¹⁰⁶⁷ el-Efgânî, **Esvâku'l-Arab**, s. 381.

Irak bölgesinin ticaret merkezlerinden bir de Kûfe olup Hz. Ömer zamanında hicretin 17. senesinde (638) Irak bölgesinde Fırat Nehri kıyısında inşa edilen şehirdir.¹⁰⁶⁸ Şehir inşa edilirken hilâfet merkezi Medine ile rahat ulaşım sağlayacak bir bölgede olmasına, arada deniz ve nehir bulunmamasına riayet edilmiştir.¹⁰⁶⁹ Bu durum ulaşımı kolaylaştırdığı gibi zamanla iki bölge arasındaki ticareti de canlandırmıştır. Öte taraftan şehir planında caminin hemen yanına aynı cins malların ticaretiyle uğraşanların bir araya geldiği ve ticaret malı taşıyan develerin yükleme ve boşaltma yaptığı “sahn” (veya rahbe) adında büyük bir meydan kurulmuştur.¹⁰⁷⁰ Buraya yakın bir mesafede, sabun ve hurma sahiplerinin olduğu yere bir pazar yeri de açılmıştır.¹⁰⁷¹

Kûfe’nin inşasıyla birlikte Müslümanlar eskiden beri devam eden Arabistan, Şam, Filistin, Anadolu, İran, Orta Asya, Mısır ve Doğu Akdeniz arasındaki ticaret yollarına hâkim olmuşlardır.¹⁰⁷² Şehir, her ne kadar bir ticaret şehri olarak kurulmamış ise de zamanla ekonomisi kendi kendine yeten ve diğer kentlere de ekonomik katkıda bulunan bir yerleşim yeri hâline gelmiştir.¹⁰⁷³ Buraya hızlı göçün bunda etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Meselâ kurulduğu ilk dönemde Yemen kabilelerinden 12 bin, kuzey Araplardan 8 bin ve Deylemîlerden¹⁰⁷⁴ 4 bin nüfusun buraya yerleştiği rivayet edilmektedir.¹⁰⁷⁵ Bu anlamda nüfus ile üretim arasında bir etkileşimin olduğunu söylemek mümkündür. Zira üretimin olmadığı mntıklar zamanla çölleşir ve insanlar üretimin ya da değerli madenlerin keşfedildiği yerlere göç ederek¹⁰⁷⁶ bu bölgelerde ticaretin canlanmasını sağlarlar.

Bununla birlikte Kûfe’nin kurulduğu Mezopotamya bölgesi öteden beri tarım merkeziydi. Bu sebeptendir ki Sâsânîler büyük tahıl ambarı olarak gördükleri bu bölgede birçok sulama kanalı açmıştı. Kûfe kurulduktan sonra da şehrin ilk valisi

¹⁰⁶⁸ Halîfe b. Hayyât, **et-Târîh**, s. 168; Belâzürî, **Fütûhu’l-büldân**, s. 270. Hicretin 14. senesinde inşa edildiğine dair rivayet de bulunmaktadır. Himyerî, **er-Ravzü’l-mi’târ**, s. 501.

¹⁰⁶⁹ Sallâbî, **Hiz. Ömer**, s. 277.

¹⁰⁷⁰ Fayda, **Hulefâyi-Râşidîn**, s. 345.

¹⁰⁷¹ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 44.

¹⁰⁷² Fayda, **Hulefâyi-Râşidîn**, s. 317,346.

¹⁰⁷³ Söylemez, **Kûfe**, s. 289.

¹⁰⁷⁴ Deylem bölgesi ve halkına dair geniş bilgi için bkz. Usluer, Mehmet, **Abbasiler’in birinci döneminin sonuna kadar Deylem Bölgesi**, Sonçağ Akademi, Ankara, 2020.

¹⁰⁷⁵ Söylemez, **Kûfe**, s. 107.

¹⁰⁷⁶ Laurent Dechesne, **Coğrafya Ekonomisi**, s. 71-72.

Sa'd b. Ebî Vakkâs aynı şekilde tarıma önem vermiş ve yıkık kanalları ıslah etmiştir.¹⁰⁷⁷ Bu çalışmaların bölgedeki ticaretin gelişmesine katkı sağladığı muhakkaktır. Şehrin zamanla büyüyen ticaret hacmi, Hîre ve Medâin gibi ticaret merkezlerinin zayıflamasına ve ticaretin yeni cazibe merkezinin Kûfe'ye kaymasına neden olmuştur.¹⁰⁷⁸

Kûfe'nin ticari hareketliliğini sağlayan mekânların başında pazarlar gelmekteydi. Bunlardan biri Kûfe Pazarı (Künâse) dır.¹⁰⁷⁹ Bu pazara gelen tüccarlar için misafirhane oluşturulmuştur. Nitekim Hz. Osman döneminde Ebû Simâl'in münadileri Kûfe Pazarı'nda "Kimin Kûfe'de evi yoksa onun evi Ebû Simâl'in evidir." diyerek halka seslenmişlerdir.¹⁰⁸⁰ Bu rivayet pazar yerlerinin aynı zamanda duyuru mekânları olarak da kullanıldığını göstermektedir.

Kûfe Pazarı, malların çeşidine göre sınıflandırılarak ayrı ayrı sergilendiği bir pazardı. Meselâ kumaşların satıldığı yere Sûku'l-kerâbîs¹⁰⁸¹ ve develerin satıldığı yere Sûku'l-ibil denilmekteydi. Ayrıca pazarda hurma ve balıkların da satıldığı yerler bulunmaktaydı. Hurma satıcıları Ashâbu't-temr (hurmacılar), balık satıcıları ise Ashâbu's-semek (balıkçılar) adıyla çağrılmaktaydı.¹⁰⁸² Pazarda satılanlar arasında üzerine yazının yazılması için hazırlanan sayfeler de bulunmaktaydı. Nitekim Hz. Ali bir gün hutbe verirken "Kim bir dirheme ilim satın almak ister?" diye sorduğunda Hâris el-A'ver pazar yerine gidip birkaç sayfeyi bir dirheme satın alıp getirmiştir.¹⁰⁸³

Bu rivayetler Kûfe Pazarı'nın büyük ve merkezi bir pazar olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla halife Hz. Ali bazen burayı denetleyerek yukarıda bahsi geçen yerlere sırasıyla uğrayıp esnafa nasihatlerde bulunmaktaydı.¹⁰⁸⁴ Balıkhaneye uğradığında balıkçılara "Bizim pazarda henüz sudan çıkarılmayan ürün

¹⁰⁷⁷ Söylemez, **Kûfe**, s. 265.

¹⁰⁷⁸ Söylemez, **Kûfe**, s. 41.

¹⁰⁷⁹ Makrîzî, **İmtâu'l-esmâ**, c. XII, s. 45.

¹⁰⁸⁰ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 273; Şibli Nu'mânî, **Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi**, c. II, s. 119.

¹⁰⁸¹ Kerâbîs, Kîrbâs'ın çoğulu olup Farsça'dan Arapça'ya geçmiş bir kelimedir. Sert kaba giysiler için kullanılan bir isimdir. Cevherî, **es-Sihâh**, c. III, s. 970.

¹⁰⁸² İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. XXXXII, s. 486.

¹⁰⁸³ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. VI, s. 128.

¹⁰⁸⁴ Abd b. Humeyd (el-Keşî), **el-Müntehab**, s. 62; İbn Hacer, **el-Metâlibü'l-âliye**, c. VII, s. 344.

satılamaz.”¹⁰⁸⁵ diyerek sudaki balığın pazara ulaşması meçhul olduğu gerekçesiyle satışını yasaklamıştır.

Pazar esnafı arasında Fars kökenli tüccarlar da bulunmaktaydı. Hz. Ali pazara girdiğinde onun için “Karnı büyük adam” anlamına gelen Farsça ifade kullandıkları, buna karşılık Hz. Ali’nin “Onun üstü ilim altı ise yemek ile doludur.” diye cevap verdiği rivayet edilmektedir.¹⁰⁸⁶ Ticarete yalan bulaştırdıklarından olmalı ki onlara yaptığı bir konuşmada “Ey tüccarlar topluluğu! Yalan yere yemin etmekten kaçının. Yalan yemin, malı sattırır ancak bereketini götürür. Tüccar facirdir. Hakkını alan ve hak edileni veren bundan müstesnadır.” demiştir.¹⁰⁸⁷

Irak bölgesinin önemli ticaret merkezlerinden biri de Basra şehridir. Müslümanlar tarafından inşa edilmeden önce “Irak’ın serhatı (suğur)” ifadesiyle anılan bu bölgede başta Fars, Hindu, Arap ve Nabatîler olmak üzere farklı milletlerden insanlar yaşamaktaydı. İç ve dış ticaretin merkezi olan bu bölge Hicâz Araplarının ticaret amacıyla geldikleri yerler arasındaydı. Nitekim Hz. Ebû Bekir’in halife olmadan önce bu amaçla birçok kez buraya geldiği rivayet edilmektedir.¹⁰⁸⁸

Basra şehri Hz. Ömer döneminde hicretin 14. senesinde (635) Utbe b. Gazvân tarafından Fırat’ın kenarına inşa edildiğinde¹⁰⁸⁹ ana merkezinde; mescit ve dârü’l-imâre, hemen yanında da bir pazar inşa edilmiş ve bu pazarın şehrin beş ana caddesiyle bağlantısı kurulmuştur.¹⁰⁹⁰ Şehrin buraya inşasıyla birlikte ticari gemilerin çıkış noktasını teşkil eden Basra Körfezi’nin kontrolü daha rahat sağlanmıştır. Özellikle Sâsânîlerin körfez boyunca yaptıkları seferlerin önüne geçilmiş ve bundan böyle ticari gemilerini Umân ve Hindistan’a göndermeleri engellenmiştir.¹⁰⁹¹

¹⁰⁸⁵ Abd b. Humeyd (el-Keşî), **el-Müntehab**, s. 62; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve’n-nihâye**, c. XI, s. 107; İbn Hacer, **el-Metâlibü’l-âliye**, c. VII, s. 344.

¹⁰⁸⁶ İbn Sa’d, **Tabakât**, c. III, s. 27.

¹⁰⁸⁷ Belâzürî, **Ensâbu’l-eşrâf**, c. II, s. 126.

¹⁰⁸⁸ el-Efgâni, **Esvâku’l-Arab**, s. 395.

¹⁰⁸⁹ Belâzürî, **Fütûhu’l-büldân**, s. 337. Taberî, şehrin inşa tarihini hicretin 14. senesi olarak belirttikten sonra zayıf ifade kullanarak hicretin 16. senesinde inşa edildiğine dair rivayeti de zikretmektedir. Taberî, **Târih**, c. III, s. 590; Şehrin Utbe b. Gazvân tarafından kuruluşu için Usluer, Mehmet **"Basra Şehrini Kurucusu Utbe b. Gazvân'ın Hayatı ve Faaliyetleri"** İslami İlimler Dergisi 16 / 2 (Kasım 2021): 127-148.

¹⁰⁹⁰ Söylemez, **Kûfe**, s. 39.

¹⁰⁹¹ Heyd W., **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, s. 31.

Basra Körfezi üzerinden gelen doğu ürünleri şehrin ticaretini canlandırmış ve zamanla burayı dünya ticaret merkezi hâline getirmiştir.¹⁰⁹² Buna ilaveten Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde burada yapılan kanal ve köprülerin de ticarete önemli katkıları olmuştur.¹⁰⁹³ Gelişen ticari hayata bağlı olarak buraya farklı bölgelerden varlıklı insanlar ve tüccarlar gelip yerleşmiştir. Özellikle Hz. Osman döneminde Basra valiliğine tayin edilen Abdullah b. Âmir b. Küreyz¹⁰⁹⁴ döneminde Basra Körfezi'nin doğu yönündeki fetihlerinin Basra'dan yönetilmiş olması sonucu Fars, Sicistân¹⁰⁹⁵ ve Kirmân'ın ardından Horâsân bölgelerinin fethedilmesi, Basra'nın hazine girdilerini ciddi anlamda artırmış ve şehri cazibe merkezi yapmıştır. Buraya yerleşen tüccarlar başta Hicâz ve Bahreyn olmak üzere farklı bölgelerle ticari ilişkiler kurmuşlardır.¹⁰⁹⁶

Basra'nın bir ticaret merkezi hâline dönüşmesinde coğrafi konumuyla birlikte sahip olduğu pazarların da önemli bir etkisi vardır. Bunlardan biri Basra'nın batı tarafında bulunan Mirbed Pazarı'ydı. Burası Arap topraklarına en uzak, Acem topraklarına ise en yakın mesafede bulunması ayrıca Basra'ya gelenlerin ve buradan çıkanların ilk ve son uğrak yeri olması¹⁰⁹⁷ pazarın canlı kalmasını sağlamaktaydı. İlk zamanlar develerin bağlandığı yer iken sonrasında develerin de satıldığı büyük bir pazar yerine dönüşmüştür.¹⁰⁹⁸ Deve satışına bağlı olarak derinin tabaklandığı bir bölüm de bulunmaktaydı. Hz. Âişe ve taraftarları, Hz. Ali'nin ordusuna karşı savaşmak üzere Mirbed'in debbâğûn (deriyi tabaklayanlar) denilen yerinde toplanmışlardı.¹⁰⁹⁹ Pazarda hayvan satışının yanında gerek Hint ve Sind ürünleri¹¹⁰⁰ gerekse hurma, silah ve ganimet mallarının satışı yapılmaktaydı.¹¹⁰¹

¹⁰⁹² Ya'kûbî, **el-Büldân**, s. 159.

¹⁰⁹³ Bakır, **"Basra"**, DİA, c. IV, s. 110.

¹⁰⁹⁴ Hz. Osman'ın dayısının oğlu aynı zamanda Muâviye'nin damadı olup zengin Müslümanlardan biriydi. Hz. Ömer döneminde Ubeydullah b. Ma'mer ile ticari ortaklığı bulunmaktaydı. Belâzürî, **Ensâbu'l-eşrâf**, c. V, s. 517; İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 57,150; İbn Asâkir, **Târîhu Dımaşk**, c. XXXVIII, s. 126; Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIV, s. 129.

¹⁰⁹⁵ Sind bölgesiyle bitişik olan bir bölgedir. Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 80.

¹⁰⁹⁶ el-'İllî, **et-Tanzûmât**, s. 30,224.

¹⁰⁹⁷ el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 407.

¹⁰⁹⁸ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. V, s. 98; el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 408.

¹⁰⁹⁹ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 463-464.

¹¹⁰⁰ Takkûş, **Târîhu'l-Hulefâyi-Râşidîn**, s. 139.

¹¹⁰¹ el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 419.

Hız. Ali döneminde Mirbed Pazarı şehrin içinde kalmış ve etrafı evlerle dolmuştur. Dışarıdan gelen büyük bir göç ile beraber şehir iç ve dış ticaretin merkezi hâline gelmiş ve ekonomisi ciddi anlamda güçlenmiştir.¹¹⁰² Şehrin pazar ihtiyacı karşılanamayınca Abdullah b. Âmir b. Küreyz merkezi bir yerde yeni bir pazar kurmak için bazı evleri satın alıp yıktırması ve kendi sermayesiyle Basra'nın ortasından geçen nehrin kenarına büyük bir pazar kurmuştur.¹¹⁰³

Râşid Halifeler döneminin fetihlerin yoğun olduğu bir dönem olması Müslümanların fetihlerle meşgul olmasını sağlamış, dolayısıyla Mirbed Pazarı sadece alışverişin yapıldığı bir yer olmuştur. Emevîler dönemine gelindiğinde Mirbed, çeşitli malların satıldığı bir pazar yeri olmaktan çıkıp aynı zamanda şairlerin, ediplerin, âlimlerin ve kabile heyetlerinin geldiği, Ukâz'a benzer renkli toplantıların yapıldığı bir panayır yerine dönüşmüştür. Bundan böyle "İslâm'ın Ukâz'ı" adını alan pazar Emevîler döneminin sonlarından itibaren artık ilmin merkezi olmuştur.¹¹⁰⁴

Irak bölgesinin ticaret merkezlerinden biri de Sâsânî İmparatorluğu döneminde malların depolandığı bir yer olarak kullanılan¹¹⁰⁵ ve Fırat Nehri'nin doğu sahilinde bulunan Enbâr şehriydi. Tüccarların eşyalarını bıraktıkları depoya benzetilerek buraya Enbâr ismi verilmiştir.¹¹⁰⁶ Burada buğday, arpa, saman v.b. yiyeceklerin depoları olduğundan bu ismi aldığı da rivayet edilmiştir.¹¹⁰⁷ Fırat'ı Dicle'ye bağlayan iki büyük kanalın buradan geçmesi¹¹⁰⁸ ve bu nehirler üzerinden ticari malların el değiştirmesi şehri ticari açıdan önemli kılmaktaydı.¹¹⁰⁹

Enbâr, çeşitli meyvelerin bulunduğu ve büyük pazarı olan bir şehirdi.¹¹¹⁰ Hız. Ömer döneminde bölge halkıyla yapılan antlaşmada her yıl 400 bin dirhem ve Katvâniyye¹¹¹¹ cinsinden bin abânın¹¹¹² Müslümanlara verilmesi istenmiştir.¹¹¹³

¹¹⁰² el-Efgâni, *Esvâku'l-Arab*, s. 417, 395.

¹¹⁰³ Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 166; İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 150.

¹¹⁰⁴ el-Efgâni, *Esvâku'l-Arab*, s. 407, 419.

¹¹⁰⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 243.

¹¹⁰⁶ Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, c. I, s. 429.

¹¹⁰⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. I, s. 257.

¹¹⁰⁸ Fayda, *Hulefâyi-Râşidîn*, s. 178.

¹¹⁰⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, c. V, s. 174.

¹¹¹⁰ Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, s. 36.

¹¹¹¹ Beyaz kısa tüylü kadife. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. XI, s. 222.

Ticaret merkezlerinin bulunduğu bir başka bölge İran bölgesidir. Doğu-batı ile kuzey-güney ticaret yollarının tam ortasında bulunması Orta Doğu ve Orta Asya ülkeleri arasında köprü vazifesi görmesini sağlamaktaydı. Öte yandan Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan Küçük Asya'ya (Anadolu) komşuluğunun bulunması¹¹¹⁴ bölgeyi stratejik kılmaktaydı.

Bu konumu nedeniyle İslâm öncesi dönemde Basra Körfezi üzerinden geçen Hint ürünlerinin birinci derecede uğrak yeri Sâsânî sarayları olmaktadır. Sâsânîlerin çöküşüyle beraber Hint ürünlerinin tüketimi bu bölgede azalmaya başlamıştır. Zira bu ürünleri tüketen aristokrat kesim bulundukları bölgeleri terk etmiş ve onların yerine gelen Araplar yerel ve daha ucuz olan ürünleri tercih etmişlerdir.¹¹¹⁵ Bölgenin ticareti daha çok yöresel ticari ürün çeşitleriyle devam etmiştir. Bu ürünlerin başında buğday, hayvan, hayvansal ürünler ve imal edilmiş bazı sanayi ürünleri gelmekteydi.¹¹¹⁶

İran bölgesinde bulunan Medâin, Rey, Hemedân,¹¹¹⁷ İsfahân,¹¹¹⁸ Hulvân¹¹¹⁹ Kirmân, Ahvâz ve Nihâvend¹¹²⁰ bölgenin ticaretine önemli katkısı olan yerlerdi. Buradaki ticari ürünler bir taraftan iç pazarlarda satılırken öte taraftan farklı bölgelere ihracatları yapılmaktaydı. Bu yerler arasında özellikle Medâin şehri dikkat çekmekteydi.¹¹²¹ Coğrafi olarak Fırat ile Dicle arasında, Fırat'ın Dicle'ye döküldüğü yere yakın bölgede bulunması¹¹²² ticari anlamda gelişmeye müsait bir yer olmasını sağlamıştır. Medâin, Dicle Nehri aracılığıyla Basra Körfezi üzerinden Uzak Doğu'ya yönelik önemli deniz ticaretine sahipti. Burası aynı zamanda ipek yolunun da önemli

¹¹¹² Önü açık bir üstlük ve bu üstlüğün yapıldığı kaba kumaştır. Süleyman Uludağ, “**Abâ**”, DİA, c. I, s. 4-5.

¹¹¹³ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 243; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. I, s. 258.

¹¹¹⁴ Altungök, **İran'da Devlet ve Ekonomi**, s. 18-19.

¹¹¹⁵ el-İllî, **et-Tanzîmât**, s. 229.

¹¹¹⁶ Altungök, **İran'da Devlet ve Ekonomi**, s. 312.

¹¹¹⁷ Tüccarların toplanma merkeziydi. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. V, s. 410.

¹¹¹⁸ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. III, s. 13. İsfahân'dan Rey ve Nîşâbur'a uzanan yollar bulunmaktaydı. İstahrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 229.

¹¹¹⁹ Arap, Fars ve Kürtlerin yaşadığı büyük bir yerleşim yeri olup Hz. Ömer döneminde fethedildi. Himyerî, **er-Ravzü'l-mî'târ**, s. 68.

¹¹²⁰ Nihâvend için “Ticaretin çokça yapıldığı yer” ifadesi kullanılmıştır. İbn Havkal, **Sûretü'l-arz**, c. II, s. 320.

¹¹²¹ Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından fethedilen Medâin (16/637) Sâsânîlerin başkenti olan Tisfun'u da içine alan bir şehirler topluluğuydu. Fetihden sonra Müslümanlar birbirine yakın mesafede bulunan bu şehirlerin tümü için şehirler anlamına gelen “Medâin” ismi kullanılmıştır. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. V, s. 74-75.

¹¹²² Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. V, s. 74-75.

bir güzergâhıydı. Bunun yanında ticari ve zirai nedenlerle açılan kanallar şehre ticari avantajlar sağlamaktaydı.¹¹²³

Medâin'in fethi esnasında Muğîre b. Şu'be (ö. 50/670)¹¹²⁴ ile Rüstem arasında geçen bir konuşmada buranın ticari yönüne dikkat çekilmiştir. Rüstem'in "Şayet dininize girersek ülkemizden çıkıp gider misiniz?" sorusuna Muğîre "Evet, yalnızca buraya ticaret amacıyla geliriz." demiştir.¹¹²⁵ Medâin'den çıkan tüccarlar, Hîre'ye, oradan Tihâme topraklarına, ardından Yemen'e kadar gidebilmekteydiler.¹¹²⁶

Müslümanlar burayı fethettiklerinde altın ve gümüşün yanında, Hindistan ve Uzak Doğu'dan getirilen büyük miktarda misk, amber, sandal ağacı ve çok miktarda kâfur bulmuşlardır. Kâfur yalnız Hindistan ötesindeki adalardan elde edilen bir maddeydi. Müslümanlar daha önce bunu hiç görmediklerinden tuz sanarak ekmeklerine katmışlardır.¹¹²⁷ Medâin'in Müslümanlara kazandırdığı ekonomik güç bağlamında Hitti'nin şu ifadeleri dikkat çekmektedir: "Ön Asya'daki bu en büyük imparatorluğun baş şehrinin fethedilmesi kurak ve çorak Arabistan çocuklarının, o devrin en ileri ve yüksek sosyetik hayatın konfor ve lüksleriyle doğrudan doğruya temas kurmalarını sağlamıştır."¹¹²⁸ Bunun yanı sıra Kûfe ve Basra'nın kurulması ve zamanla buralarda gelişen ticari hayat Medâinlilerin bu bölgelere göç etmesine neden olmuştur.¹¹²⁹ Azalan nüfusla birlikte Medâin'in ticari canlılığı da zamanla kaybolmuştur.

İran bölgesinde ticaretin yapıldığı merkezlerden biri de Hz. Ömer döneminde Karaza b. Ka'b el-Ensârî tarafından hicretin 23. senesinde (644) fethedilen Rey şehridir.¹¹³⁰ Kaynaklarda burası tüccarların beldesi, ticarethanelerin olduğu yer, Horâsân, Cürcân ve Taberîstan'ın kapısı olarak tarif edilmektedir. İrminiyye ve

¹¹²³ Bakır -Altungök, **Şehirler Topluluğu: Medâin**, s. 22-23, 26.

¹¹²⁴ Farklı dilleri bilen ve geçmişte ticaretle uğraşmış biriydi. Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, c. IX, s. 321.

¹¹²⁵ İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, c. IX, s. 621.

¹¹²⁶ Takkûş, **Târîhu'l-Hulefâyi-Râşidîn**, s. 56.

¹¹²⁷ Dîneverî, **Ahbârü't-tivâl**, s. 127; Heyd W., **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, s. 20.

¹¹²⁸ Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi**, c. I, s. 237.

¹¹²⁹ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. V, s. 74-75.

¹¹³⁰ Ya'kûbî, **el-Büldân**, s. 89.

Azerbaycan ticareti buraya akmaktaydı. Özellikle şehir, ahşap yapımı eşya ve aydınlatıcılarıyla dikkat çekmekteydi.¹¹³¹

Yukarıda bahsi geçen yerlerin dışında İran bölgesinde Hemedân za‘ferân,¹¹³² ayna ve kaşığıyla;¹¹³³ İsfahan elma, tuz, za‘ferân, çöven otu, sürme, bal mumu ve meyvelerden üretilen içecekleriyle;¹¹³⁴ Hulvân nar, dut ve turşusuyla;¹¹³⁵ Ahvâz pekmeziyle¹¹³⁶ anılmaktaydı. Ahvâz’a gelen tüccarlar buradaki köylere uğrayıp günlerce ticaret yapmak için dolaşırlardı.¹¹³⁷

İran bölgesindeki önemli pazarlardan biri Ahvâz şehrine nispet edilen Sûku’l-Ahvâz Pazarı’yı. Hz. Ömer döneminde Muğîre b. Şu‘be buranın Dıhkanı Birvaz ile antlaşma yapmıştı. Birvaz’ın daha sonra antlaşmayı bozması üzerine Ebû Mûsâ el-Eş‘arî burayı ikinci kez fethetmiştir (17/638). Pazar fethedildikten sonra da aktif şekilde devam etmiştir. Nitekim Hz. Ömer’in valisi Ebû Mûsâ el-Eş‘arî, Semüre b. Cündeb’i (ö. 60/680) burada görevlendirmiştir.¹¹³⁸

Horâsân ve Sicistân ile bağlantı yolu bulunan Kirmân bölgesi de¹¹³⁹ çok sayıda pazara sahipti.¹¹⁴⁰ Hz. Ömer döneminde Süheyl b. Adî tarafından fethedilen Kirmân’a bağlı Cîreft¹¹⁴¹ ve Nâhibe şehirleri güzel pazarlarıyla ve zanaatlarıyla dikkat çekmekteydi.¹¹⁴² Özellikle Cîreft şehri Horâsân ve Sicistân’dan tüccarların toplandığı bir ticaret merkezi olmuştur. Ticari muamelelerinde dinarı kullanmayıp bunun yerine dirhemi tercih etmekteydiler.¹¹⁴³ Kirmân bölgesinde yaşayan tüccarların özelliklerinden bahsedilirken onlar için insanlar ile iyi ilişkiler kurabilen ve hakka boyun eğen insanlar denilmiştir.¹¹⁴⁴

¹¹³¹ İbnü’l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 540, 515.

¹¹³² İbn Havkal, *Sûretü’l-arz*, c. II, s. 358.

¹¹³³ İbnü’l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 515.

¹¹³⁴ Câhız, *et-Tebessur*, s. 31; İbnü’l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 515.

¹¹³⁵ Câhız, *et-Tebessur*, s. 30, 33.

¹¹³⁶ Câhız, *et-Tebessur*, s. 33; İbnü’l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 515.

¹¹³⁷ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. II, s. 216.

¹¹³⁸ Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, s. 366-367.

¹¹³⁹ İstahrî, *el-Mesâlik ve’l-memâlik*, s. 134,144.

¹¹⁴⁰ Himyerî, *er-Ravzü’l-mi‘târ*, s. 492.

¹¹⁴¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, c. II, s. 198

¹¹⁴² Makdisî, *Ahsenü’t-tekâsîm*, s. 466; Himyerî, *er-Ravzü’l-mi‘târ*, s. 571.

¹¹⁴³ İstahrî, *el-Mesâlik ve’l-memâlik*, s. 100,166.

¹¹⁴⁴ Himyerî, *er-Ravzü’l-mi‘târ*, s. 492.

2.2.5. Bahreyn ve Umân

Ticaretin yoğun yapıldığı bölgeler arasında bulunan Bahreyn¹¹⁴⁵ verimli toprakları nedeniyle çeşitli ticari ürünlerin yetiştiği ve insanları servet sahibi kılacak kadar yeraltı zenginliklerine sahip bir bölgeydi.¹¹⁴⁶ Burası Mezapotomya ile Güney Asya arasında bağlantıyı sağlayan tarihi ve ticari bir bölge olma özelliğine sahipti.¹¹⁴⁷

Hindistan ve Fars beldeleriyle ilişkisi yanında ticaret merkezlerinden Umân ve Basra'ya yakınlığı da burada ticaretin gelişmesine önemli katkılar sağlamaktaydı. Umân ile olan kara bağlantısı kum dağları sebebiyle derciz edilmeyip daha çok deniz yolu tercih edilmekteydi.¹¹⁴⁸ Aralarındaki kara mesafesi yaklaşık (deve sırtında) bir ayı bulmaktaydı.¹¹⁴⁹ Basra ile aralarındaki mesafe ise deveyle yaklaşık on beş gündü.¹¹⁵⁰

İslâm ile henüz tanışmadan önce Sâsânî idaresinde bulunan Bahreyn, Kısra'nın ticari ürün gönderip dönüşte hurma ve başka ürünler aldığı bir yerdi.¹¹⁵¹ Hz. Peygamber döneminde bir taraftan burada yaşayan Mecûsîler, Yahudiler ve Hristiyanlar ile anlaşma sağlanmış, diğer taraftan Müslüman olan Arap ve bazı Acemlerden zekâtı alması için Âlâ el-Hadramî (ö. 21/642) buraya tayin edilmişti. Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte Hz. Ebû Bekir zekâtı vermek istemeyenlere karşı mücadele etmiştir.¹¹⁵²

Bahreyn'in önemli ticaret merkezleri arasında bulunan Basra Körfezi'nin güneyindeki Hecer şehri, Arap beldeleri içerisinde Umân ve Yemen'den sonra verimli toprakları ve refah düzeyi en yüksek yerlerden biri olarak zikredilmektedir. Hz. Ömer buradaki tüccarların maruz kaldığı veba hastalığı tehlikesine dikkat çekmek için "Hecer'in tâcirine ve denizcisine şaşarım."¹¹⁵³ diyerek tâcir ile

¹¹⁴⁵ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, c. II, s. 269.

¹¹⁴⁶ el-Efgâni, *Esvâku'l-Arab*, s. 21.

¹¹⁴⁷ Caudhuri, *Trade and Civilisation*, s. 43.

¹¹⁴⁸ Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, s. 571; İshâk b. Hüseyin, *Âkâmü'l-Mercân*, s. 55.

¹¹⁴⁹ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 27.

¹¹⁵⁰ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 89.

¹¹⁵¹ el-Efgâni, *Esvâku'l-Arab*, s. 251.

¹¹⁵² Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 85; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, c. II, s. 116.

¹¹⁵³ el-Efgâni, *Esvâku'l-Arab*, s. 245.

denizcinin bu tehlikede eşit olduğunu vurgulamıştır.¹¹⁵⁴ Hecer’e nispet edilen Sûku Hecer adında bir pazar yeri bulunmaktaydı.¹¹⁵⁵

Ticaret merkezlerinin olduğu bir diğer bölge İslâm öncesi dönemde Farsların valiler tayin ettiği Umân bölgesiydi.¹¹⁵⁶ Nitekim bir rivayette “Kim rızık elde etmekte zorlanıyorsa ticareti çok olan Umân’a gitsin.”¹¹⁵⁷ denilmektedir. Burada yaşayan halkın çoğunluğu Ezd kabilesinden olup Hz. Peygamber döneminde Müslüman olmuşlardı. Ebû Bekir döneminde hicretin 12. senesinde (633) irtidat edince tekrar İslâm’a girmeleri sağlanmıştır.¹¹⁵⁸

Umân bölgesinin en gelişmiş ticaret merkezi Suhâr liman şehriydi. Buranın Hindistan’dan Basra Körfezi’ne gelen ticari gemilerin demir attığı ilk liman olması¹¹⁵⁹ deniz ticaretinin çokça yapılmasını sağlamaktaydı. Bu sebeptendir ki Basra Körfezi kıyısında bulunan bütün şehirlerden iktisadi açıdan daha çok gelişmiştir.¹¹⁶⁰

Suhâr Pazarı’na farklı bölgelerden mallar gelmekteydi. Tüccarlar kendi beldelerinde olmayan malları buradan satın alıp memleketlerine götürmekteydi.¹¹⁶¹ Dolayısıyla pazar, farklı ürün ihtiyacına cevap verebilecek büyük bir ticaret ağına sahipti.¹¹⁶² Bu nedenle Suhâr için “Çin mallarının geçit yeri, doğunun ve Irak’ın deposu” denilmekteydi.¹¹⁶³

Umân’ın önemli ticari merkezlerinden biri de Araplara ait ticaret mallarının satıldığı ve deniz ürünlerinin olduğu liman şehri Debâ’ydı.¹¹⁶⁴ Başka bölgelerden tüccarlar gelip buraya yerleşmiş¹¹⁶⁵ ve uzak ülkelerle ticari ilişkiler içine

¹¹⁵⁴ İstahrî, *el-Mesâlik ve’l-memâlik*, s. 23.

¹¹⁵⁵ el-Efgâni, *Esvâku’l-Arab*, s. 245.

¹¹⁵⁶ Bekrî, *el-Mesâlik ve’l-memâlik*, c. I, s. 370; el-Efgâni, *Esvâku’l-Arab*, s. 126-254.

¹¹⁵⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, c. IV, s. 150; Kazvînî, *Âsârü’l-bilâd*, s. 56; Himyerî, *er-Ravzü’l-mi‘târ*, s. 413.

¹¹⁵⁸ Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, s. 83; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, c. III, s. 393-394; el-Efgâni, *Esvâku’l-Arab*, s. 262.

¹¹⁵⁹ el-‘İllî, *et-Tanzîmât*, s. 231.

¹¹⁶⁰ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 265; İstahrî, *el-Mesâlik ve’l-memâlik*, s. 25.

¹¹⁶¹ Himyerî, *er-Ravzü’l-mi‘târ*, s. 354; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, c. XIV, s. 64; el-Efgâni, *Esvâku’l-Arab*, s. 257.

¹¹⁶² Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, c. III, s. 393-394.

¹¹⁶³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, c. XIV, s. 215.

¹¹⁶⁴ Ebû Ali el-Merzûkî, *el-Ezmine ve’l-emkine*, s. 384.

¹¹⁶⁵ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 266.

girmişlerdir.¹¹⁶⁶ Ezd kabilesinden olan Debâ halkı Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte zekâtı vermekten kaçınmış, bunun üzerine Hz. Ebû Bekir, İkrime b. Ebî Cehil'i (ö. 13/634) onların başı olan Lakî b. Mâlik el-Ezdî'ye karşı göndermiştir. Ele geçirilen esirler, İslâm'dan dönmediklerini, sadece mallarında cimrilik yaptıklarını söylediklerinde Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir'den onların serbest bırakılmalarını istemiştir. Ancak bu istek kabul edilmemiş, Hz. Ebû Bekir'in vefatından sonra salıverilmişlerdir.¹¹⁶⁷

2.2.6. Mısır

Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce Bizans'ın kontrolünde bulunan Mısır bölgesi, yöresel ticari ürünlerin yanında doğu mallarının ithal edildiği bir bölge olarak bilinmekteydi. Buraya gelen ürünlerin bir kısmı Akdeniz yoluyla batıya ihraç edilmekteydi. Bu özelliği nedeniyle büyük pazarları olan bu bölgeye¹¹⁶⁸ İslâm öncesi dönemde Hicâz ve Şam bölgelerinden Araplar ticaret için gelmekteydi. Hicâz'dan gelenler arasında Amr b. Âs, Osman b. Affân ve Muğîre b. Şu'be gibi meşhur tüccarların isimleri geçmektedir.¹¹⁶⁹ İslâmi dönemde Hz. Ebu Bekir'in hilafetinin sonlarında Adî b. Hâtem'in kardeşi Ümeyye b. Hâtim, Yemen ticaret mallarını Kızıldeniz yoluyla Mısır'a götürüp satmış, dönüş yolunda oradan aldığı ürünlerle birlikte esir düşmüştür. İskenderiye fethedildiğinde ancak hürriyetine kavuşabilmiştir.¹¹⁷⁰

Amr b. Âs bu bölgeyi fethetmek istediğinde buranın mallarına ve zenginliğine işaret ederek halife Hz. Ömer'den izin istemiştir. Fethedilmesi durumunda Müslümanlara maddi anlamda güç katacağını onlar için önemli bir destek kaynağı olacağını vurgulamıştır. veren bilgi Hz. Ömer'e bölge hakkında¹¹⁷¹ birisi de burası için altını, mücevheratı, zümrütü, madeni, çeşitli malları, mahsulleri

¹¹⁶⁶ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIV, s. 64.

¹¹⁶⁷ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. II, s. 435-436.

¹¹⁶⁸ Heyd W., **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, s. 24; bkz. Atiyye Kavsi, **Ticâretu Mısır**, s. 24.

¹¹⁶⁹ Takkûş, **Târîhu'l-Hulefâyi-Râşidîn**, s. 292.

¹¹⁷⁰ Vâkîdî, **Fütûhu's-Şâm**, c. II, s. 71; bkz. Atiyye Kavsi, **Ticâretu Mısır**, s. 24.

¹¹⁷¹ Kelâî, **el-İktifâ**, c. II, s. 324.

ve kazancı bol olan bir yer olduğunu ancak fitne ve şerri dolayısıyla burada oturulamayacağını ifade etmiştir.¹¹⁷²

Bölge fethedildikten sonra Hicâz'da meydana gelen kıtlık sebebiyle Hz. Ömer, Mısır'ın ürün bolluğuna dikkat çekerek Amr b. Âs'tan yardım istemiştir. Bunun üzerine Amr, büyük kervanlarla ve açtirdığı kanal yoluyla yardımları göndermiştir. Hz. Ömer'e yazdığı mektupta "Ey mü'minlerin emiri! Hicâz ehli Mısır'ın yiyeceğini ve bolluğunu bulduklarında cihadı hafife almasın."¹¹⁷³ diyerek endişesini bildirmiştir. Hz. Ömer gelen yardımları karşılamış, malların dağıtımı için tecrübeli tüccarlardan Abdurrahman b. Avf, Zübeyr b. Avvâm ve Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı görevlendirmek suretiyle her eve birer deveyi üzerindeki iç yağ ve çeşitli yiyeceklerle birlikte dağıtmıştır.¹¹⁷⁴

Amr b. Âs'ın burada yaptığı ticaret sebebiyle sahip olduğu mallarının artması üzerine Hz. Ömer kendisinden konuyla ilgili açıklama yapmasını istemiştir. Bunun üzerine o, Mısır topraklarının ekine ve ticarete elverişli bir yer olduğunu, dolayısıyla ihtiyaç duyduğu mallardan daha fazlasını elde ettiğini kendisine bildirmiştir.¹¹⁷⁵

Mısır'ın önemli ticaret şehirleri arasında İskenderiye bulunmaktaydı. Dünyanın en güzel şehirleri arasında zikredilen İskenderiye,¹¹⁷⁶ fethedilmeden önce Doğu Roma İmparatorluğu'nun Konstantiniyye'den sonra ikinci merkezi ve aynı zamanda dünya ticaretinin can damarı konumundaydı. Dolayısıyla buranın fethi Bizans için iktisadi anlamda bir yıkım olmuştur.¹¹⁷⁷ Bunun yanında farklı bölgelerden çok sayıda insan ihtiyaçlarını dünya ticaretinin en işlek buluşma noktalarından biri olan bu bölgeden karşılamaktaydı.¹¹⁷⁸ Amr b. Âs'ın, İskenderiye'yi fethettiğinde burada sebze (el-Baklû'l-Ahder) satan 12 bin dükkânı işlek hâlde bulması¹¹⁷⁹ buradaki ticari hareketliliği göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

¹¹⁷² Mes'ûdî, **Mürûcû'z-zeheb**, c. II, s. 35.

¹¹⁷³ İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib**, s. 190,193.

¹¹⁷⁴ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 310,315; İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib**, s. 190.

¹¹⁷⁵ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 217.

¹¹⁷⁶ Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 86.

¹¹⁷⁷ İbrâhîm Hasan, **İslâm Tarihi**, c. I, s. 321; bkz. Güçlüay, Sezgin, **Bizans İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası**, s. 283.

¹¹⁷⁸ Heyd W., **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, s. 47.

¹¹⁷⁹ Makrîzî, **el-Mevâ'iz**, c. I, s. 308.

Mısır'ın el-Yûne şehri¹¹⁸⁰ bir başka ticaret merkeziydi. Amr b. Âs tarafından fethedildiğinde şehrin reisi ile Amr arasında yapılan antlaşmada burada bulunan birçok ticari ürünün adı zikredilmiştir. Antlaşmaya göre yiyecek türünden buğday, zeytinyağı, bal ve sirkenin, giyecek olarak da yünden cübbe, pelerin, şalvar, ayakkabı ve Kıptî kaftanının Müslümanlara verilmesi istenmiştir.¹¹⁸¹ Bu antlaşmadan da anlaşılacağı üzere birçok ticari ürün burada bol miktarda bulunmaktaydı.

Amr b. Âs tarafından inşa edilen Fustât şehri (22/643) de ticaret merkezlerinden biri olmuştur. Hükûmet binasının yanına pazarlar kurulmuş¹¹⁸² ve bu pazarların orta yerine bir mescit yapılmıştır.¹¹⁸³ Hz. Ömer için de bir ev yeri ayrılmış fakat halife bunu kullanmayacağını, bu yerin müslümanlar için pazar yerine dönüştürülmesini istemiştir.¹¹⁸⁴ Böylece ticari hayatın geliştiği Fustât şehri zamanla İskenderiye yerine Mısır'ın merkezi hâline gelmiş¹¹⁸⁵ ve dünyanın çeşitli bölgelerinden erzak taşıyan çok sayıda gemi buraya uğramıştır.¹¹⁸⁶

Bunun yanında yaklaşık bir ay Rumlarla sürdürülen savaş sonrası Amr b. Âs tarafından fethedilen sahil şeridindeki Feremâ, kara ve deniz tüccarlarının sıkça uğradığı bir yer olup¹¹⁸⁷ balıklarıyla ve güzel pazarlarıyla dikkat çekmekteydi.¹¹⁸⁸ Ayrıca ticari ürün çeşitliliği Yemen'e benzeyen, Mısır'ın güneyinde bulunan Nûbe bölgesini de ticari merkezler arasında saymak gerekir.¹¹⁸⁹ Tüccar olan halkının Şam bölgesiyle ticari ilişkileri bulunmaktaydı.¹¹⁹⁰

2.2.7. el-Cezîre

Dicle ile Fırat arasındaki toprakları kapsayan el-Cezîre bölgesi ticari hareketliliğin olduğu bir başka bölgeydi. Rebîa ve Mudar kabilelerinin de yaşadığı

¹¹⁸⁰ Buranın adının Müslümanlar tarafından Fustât olarak değiştirildiği de rivayet edilmiştir. Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 210.

¹¹⁸¹ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 212.

¹¹⁸² Ya'kûbî, **el-Büldân**, s. 169.

¹¹⁸³ İstahrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 39.

¹¹⁸⁴ İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib**, s. 116.

¹¹⁸⁵ Fayda, **Hulefâyi-Râşidîn**, s. 346.

¹¹⁸⁶ Atiyye Kavsi, **Ticâretu Mısır**, s. 42.

¹¹⁸⁷ İbn Havkal, **Sûretü'l-arz**, c. I, s. 144.

¹¹⁸⁸ Makdisî, **Ahsenü't-tekâsîm**, s. 195. Makrîzî, **el-Mevâ'iz**, c. II, s. 72.

¹¹⁸⁹ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. V, s. 309.

¹¹⁹⁰ Takkûş, **Târîhu'l-Hulefâyi-Râşidîn**, s. 307.

bu bölgede,¹¹⁹¹ verimli toprakları ve güzel havası nedeniyle¹¹⁹² birçok zirai ürün yetişmekte olup bunların birçoğundan vergi alınmaktaydı.¹¹⁹³

el-Cezîre'nin ticaret merkezlerinden biri Dicle Nehri'nin batı (sağ) kıyısında bulunan büyük, meşhur ve tarihi bir kent olan Musul şehriydi. Şarkın giriş kapısı olan Nîşâbur¹¹⁹⁴ ile garbın kapısı durumunda olan Dımaşk'ın buluşma noktasında olması, şehri ticari açıdan önemli kılmaktaydı. Başka beldelerde bulunmayan malları burada bulmak mümkündü. İnsanlar bir yere seyahat etmek istediklerinde bu şehirden geçmek zorundaydılar. Dolayısıyla o günün dünyasında üç büyük şehir arasında zikredilmiştir.¹¹⁹⁵ Bu özelliğinin yanında gerek el-Cezîre ile Irak'ı gerekse Dicle ile Fırat'ı ve gerekse de Sincâr ile Hadîse'yi birbirine bağladığından şehre Musul isminin verildiği de rivayet edilmektedir.¹¹⁹⁶ Çok sayıda Hristiyan ve Yahudi'nin yaşadığı bu şehre Hz. Ömer döneminde Araplar yerleştirilmiştir.¹¹⁹⁷

el-Cezîre'nin önemli ticaret şehirlerinden biri Menbic olup burada yaşayan halk ticaretle uğraşmaktaydı. Bölge halkı henüz Müslüman olmadan önce İslâm beldelerine ticaret yapmak istediklerini Hz. Ömer'e bildirmeleri üzerine uşûr vergisi ödemek şartıyla kendilerine izin verilmiştir.¹¹⁹⁸

Ticaret merkezlerinden bir diğeri Bizanslıların Sâsânîlerden ipek aldıkları ve önemli pazarları olan Rakka şehri olup¹¹⁹⁹ Humus üzerinden ticaret şehri olan Dımaşk'e ulaşımı sağlanmaktaydı.¹²⁰⁰ Şehir fethedildikten sonra Nizip, Musul ve Şam bölgesi ile olan ticari ilişkilerini devam ettirmiş ve bunun neticesinde şehrin refah seviyesi artmıştır.¹²⁰¹

¹¹⁹¹ İstahrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 52.

¹¹⁹² Mes'ûdî, **Mürûcû'z-zeheb**, c. II, s. 37.

¹¹⁹³ Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 52.

¹¹⁹⁴ Hz. Osman döneminde Abdullah b. Âmir tarafından fethedilen bu bölgede ipek ve pamuktan kaliteli elbiseler imal edilmekteydi. Himyerî, **er-Ravzü'l-mî'târ**, s. 72.

¹¹⁹⁵ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. V, s. 223-224.

¹¹⁹⁶ Bir başka rivayete göre Mevsıl adında bir hükümdar tarafından kurulduğu için bu adla anılmıştır. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. V, s. 223.

¹¹⁹⁷ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 323.

¹¹⁹⁸ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VI, s. 97.

¹¹⁹⁹ Heyd W., **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, s. 49.

¹²⁰⁰ İbn Hurdazbih, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 97.

¹²⁰¹ Heyd W., **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, s. 49.

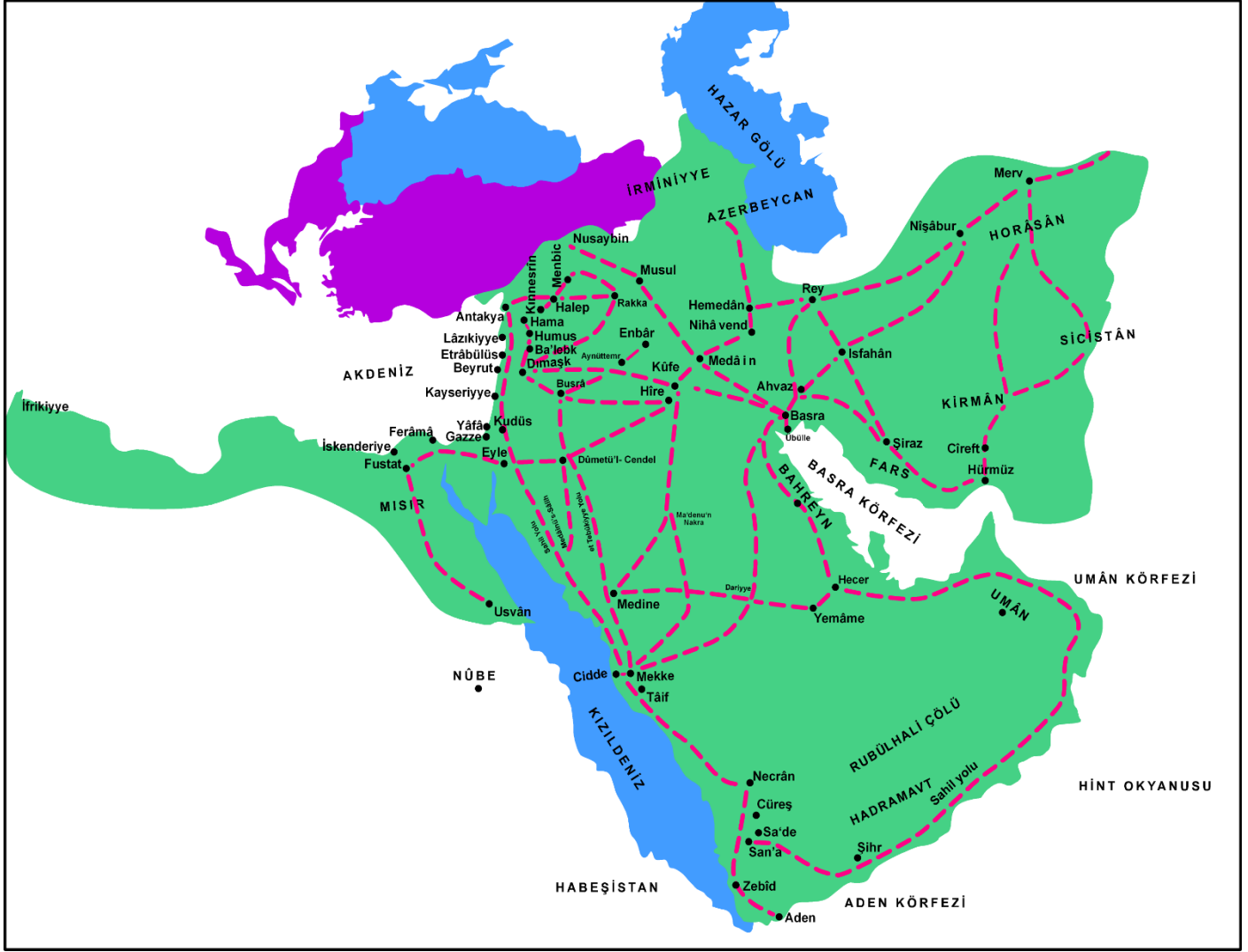
Rakka dışında el-Cezîre bölgesinde bulunan Kınnesrîn ile Avâsım şehirlerini de ticari merkezler arasında saymak mümkündür. Bu yerlerin fethi esnasında yapılan sulh antlaşmasında 15 bin miskal altın, bir o kadar gümüş, bin top ipek kumaş, 500 yük incir ve zeytinin istenmiş olması¹²⁰² bu ürünlerin buralarda çok miktarda bulunduğunu ve bunların ticaretinin yapıldığını göstermektedir.

---

¹²⁰² Vâkîdî, **Fütûhu's-Şâm**, c. I, s. 237.

EK-6) Ticaret Merkezleri ve Kara Yolları¹²⁰³

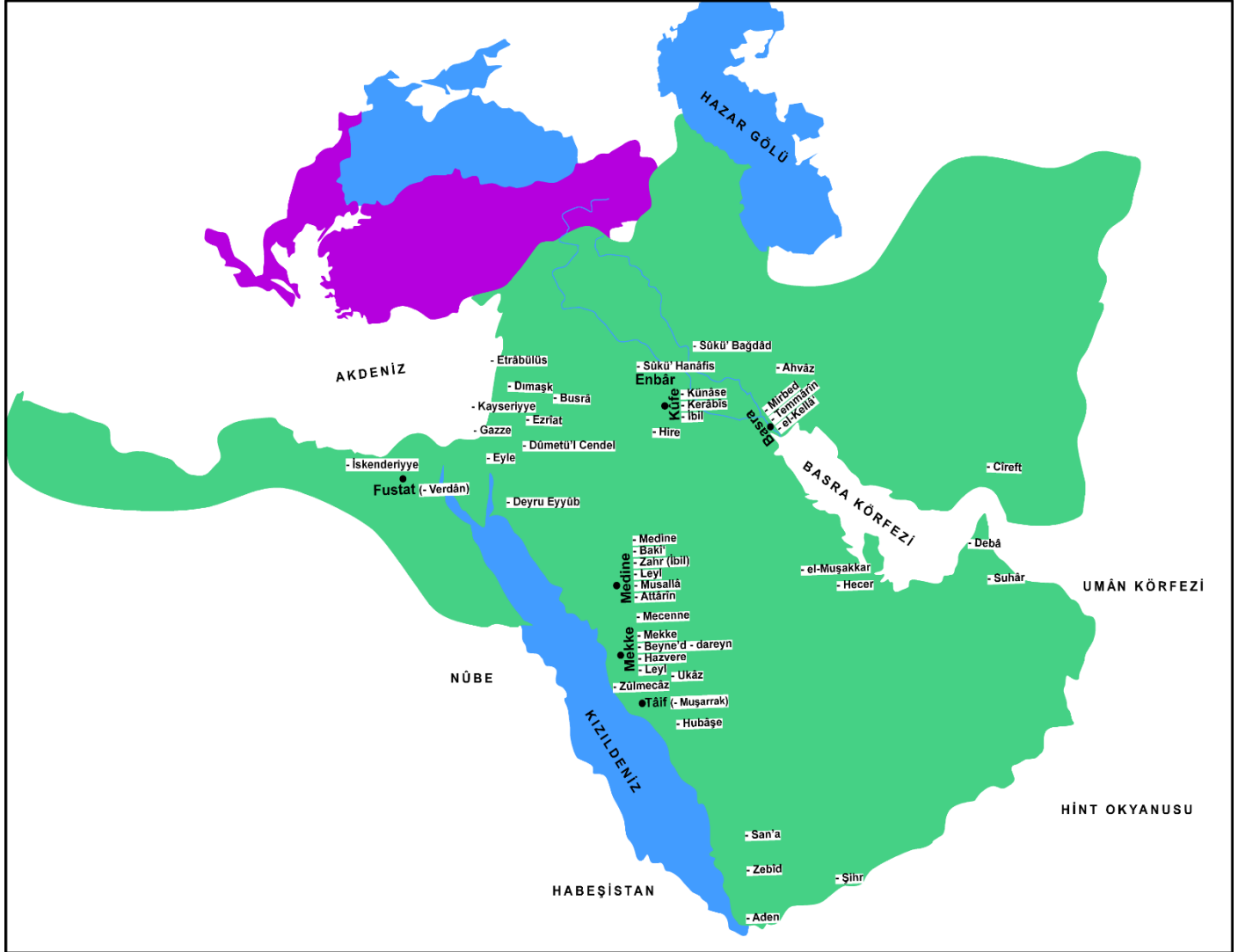

Ticaret Merkezleri: •

Kara Yolları: - - -

¹²⁰³ Râşid Halifeler döneminin coğrafyasını gösteren bu harita tarafımızca üzerinde ekleme ve çıkarmalar yapılmıştır; Peter Sluglett, Andrew Currie, **Atlas of Islamic History**, London: Routledge, 2015, s. 17.

EK-7) Râşid Halifeler Dönemindeki Bazı Pazarlar¹²⁰⁴

Pazarlar: -

¹²⁰⁴ Râşid Halifeler döneminin coğrafyasını gösteren bu harita tarafımızca üzerinde ekleme ve çıkarmalar yapılmıştır; Peter Sluglett, Andrew Currie, **Atlas of Islamic History**, London: Routledge, 2015, s. 17.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TİCARET MALLARI VE TÜCCARLAR

3.1. Ticaret Ürünleri ve Fiyatlar

Râşid Halifeler döneminde İslâm coğrafyası dışından gelen ticari ürünler bulunmakla beraber ağırlıklı olarak ticarete konu olan mallar yerli mallardan oluşmaktadır. Verimli toprakların ve farklı ürünlerin bulunduğu bölgelerin fethedilmesiyle ticari ürün çeşitliliği artmıştır. Bu çeşitliliği bütünüyle ortaya koymak mümkün olmamakla beraber pazar yerlerinde satılan ve ticari akışa sebep olan belli başlı mallar çalışmaya konu olacaktır. Bunun yanında ticari ürünler arasında zirai ve sınai ürünlerin payı oldukça büyüktür. Bunların yoğunluklu olarak hangi bölgelerde bulunduğu, nerelere pazarlandığına ve fiyatlarına dair konumuzu ilgilendiren hususlara değinilecektir.

3.1.1. Buğday-Arpa

Temel gıda maddeleri arasında yer alan buğday, çokça tüketilen, muhafazası ve nakliyesi kolay olan bir tahıl olması nedeniyle mevzubahis dönemin en önemli ticari ürünlerinden biri olmuştur.

Bütün ılıman bölgelerde üretimi yapılabilen buğday ve arpa geniş bir iklim sahasına sahiptir.¹²⁰⁵ Buğdayın yetiştiği ve ticaretinin yapıldığı bölgeler arasında Mısır, Irak, Şam, Bahreyn,¹²⁰⁶ Umân,¹²⁰⁷ Yemâme,¹²⁰⁸ Mağrib¹²⁰⁹ ve el-Cezîre bölgesinden bazı yerler bulunmaktaydı.¹²¹⁰ Bu yerlerin dışında hilâfet merkezi Medine’de de buğday yetişmekteydi.¹²¹¹ Medine nüfusunun yoğunluğu sebebiyle

¹²⁰⁵ Laurent Dechesne, *Coğrafya Ekonomisi*, s. 192-193, 194.

¹²⁰⁶ Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, s. 87; İstahrî, *el-Mesâlik ve’l-memâlik*, s. 23.

¹²⁰⁷ İshâk b. Hüseyin, *Âkâmü’l-Mercân*, s. 49.

¹²⁰⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, c. XIV, s. 284; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, c. II, s. 941; Umerî, *Asru hilâfeti’r-râşide*, s. 204.

¹²⁰⁹ İbn Havkal, *Sûretü’l-arz*, c. I, s. 74.

¹²¹⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-Harâc*, s. 52.

¹²¹¹ Medine’nin Kanât vadisinde buğday eken ilk kişinin Talha b. Ubeydullah olduğu rivayet edilmektedir. İbn Sa’d, *Tabakât*, c. III, s. 221.

üretilem miktâr yetersiz kalmaktaydı. Bu nedenle yukarıda bahsi geçen yerlerden Medine'ye buğday gelmekteydi.¹²¹²

Bizans İmparatorluğu'nun tahıl ambarı olarak anılan Mısır,¹²¹³ buğdayın ana merkezlerinden biriydi. Başta Feyyûm ve Tahâ şehirleri olmak üzere Mısır'ın farklı yerlerinde yetişen kaliteli buğday ve buna bağılı olarak örülen çuvallar pazarlarda satılmaktaydı.¹²¹⁴ Ayrıca Mısır bölgesinin sınırları içinde kalan Nûbe bölgesi buğday ve arpa üretimiyle bilinmekteydi.¹²¹⁵

Mısır'dan Bizas'ın başkenti Kostantiniyye'ye gönderilen tahıl, Bizans İmparatoru Herakleios tarafından ücretsiz olarak dağıtılmaktaydı. Mısır bölgesi Müslümanlar tarafından feth edildikten sonra Bizanslılar, hâkimiyet alanlarındaki zirai yerler arasında bulunan Balkanlar'a, Küçük Asya'ya ve Rusya'nın güneyindeki pazarlara yönelmişlerdir. Bu bölgelerden aldıkları tahılı, oluşan yüksek maliyetler nedeniyle başkentte ücretli dağıtmak durumunda kalmışlardır.¹²¹⁶

Önemli gıda maddesi olarak görülen buğday gerek Kıptîler gerek Müslümanlar tarafından Hicâz bölgesine taşınmıştır. Hz. Ömer döneminde Kıptî tüccarların Mısır'dan Medine Pazarı'na getirdikleri buğdaydan ihtiyaca binaen uşûrun yarısı alınarak bu üründen daha fazla getirmeleri sağlanmıştır.¹²¹⁷ Mısır'ın buğday bolluğu sebebiyle hicretin 18. senesinde (639) meydana gelen kıtlık nedeniyle Amr b. Âs, un yüklü bin deveden oluşan bir kervan ile beraber un ve hayvansal yağ yüklü yirmi gemiyi Mısır'dan Medine'ye göndermiştir.¹²¹⁸ Deniz yoluyla Cidde ve Câr Limanı'na gelen buğday buradan da Hicâz bölgesine taşınmıştır. Câr Limanı'ndaki buğday, piyasada el-Kamhu'l-Cârî (Câr buğdayı) ismiyle anılmaktaydı.¹²¹⁹

¹²¹² İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 311-315; İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib**, s. 190.

¹²¹³ Güçlüay, Sezgin, **Bizans İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası**, s. 283.

¹²¹⁴ Ya'kûbî, **el-Büldân**, s. 170.

¹²¹⁵ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. V, s. 309.

¹²¹⁶ Hammâş, **eş-Şâm fî sadri'l-İslâm**, s. 330.

¹²¹⁷ İbn Sa'd, **Tabakât** (Beşinci tabaka), c. II, s. 229; Makrîzî, **el-Mevâ'iz**, c. III, s. 219.

¹²¹⁸ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 315.

¹²¹⁹ İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib**, s. 191; Makrîzî, **el-Mevâ'iz**, c. III, s. 254; Heyd W., **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, s. 46.

Şam bölgesinden de buğday ve arpa kervanlarla Medine'ye taşınmaktaydı.¹²²⁰ Bu bölgeden Hicâz'a gelen buğdayın ticaretini çoğunlukla Nabatî tüccarlar yapmaktaydı. Gittikleri birçok bölgeyle ticari ilişkilerde bulunan Nabatîler,¹²²¹ hilâfet merkezi Medine ile de ticari ilişkiler kurmuşlardı. Hz. Ömer, Medine Pazarı'na getirdikleri buğdaydan -Mısır buğdayında olduğu gibi- uşûrun yarısını alarak onların daha fazla yük getirmelerini teşvik etmiştir.¹²²²

Şam bölgesinden Medine'ye buğday getirenler arasında Müslüman tüccarlar da bulunmaktaydı. Meselâ Abdurrahman b. Avf 700 develik,¹²²³ Hz. Osman ise bin develik kervanıyla ticaret amacıyla buğday, un ve diğer gıdaları bu bölgeden Medine'ye getirmiş ancak ikisi de bunları satmayıp kıtlık senesinde ihtiyaç sahiplerine dağıtmışlardır.¹²²⁴ Şam valisi Muâviye'nin de bu dönemde un yüklü 3 bin deveyi Medine'ye göndermiş olması,¹²²⁵ Şam bölgesinin buğday açısından ne derece zengin bir yer olduğunu göstermektedir.

Buğday ve arpa üretiminin ve ticaretinin yapıldığı bir başka bölge Irak bölgesiydi. Özellikle Fırat Nehri'nin suladığı yerlerde kaliteli, iri taneli buğday ve arpa yetişmekteydi.¹²²⁶ Yine Sevâd valisi Muğîre b. Şu'be, Hz. Ömer'e yazdığı mektupta bölgenin kaliteli buğdayına, arpasına ve mercimeğine dikkat çekmiştir.¹²²⁷

Irak sınırları içerisinde bulunan ve 'arpa toprağı' anlamına gelen Kesker bölgesini de burada zikretmek gerekir.¹²²⁸ Bunun yanında Kûfe valisi Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın un yüklü 2 bin deveyi ve ihtiyaç maddesini Kûfe'den Medine'ye

¹²²⁰ Vâkıdî, **Fütûhu's-Şâm**, c. I, s. 15; Buharî, **Sahîh**, c. III, s. 85; Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 606/1210), **Câmi'u'l-usûl fi châdisi'r-Rasûl**, 12c., thk. Abdülkâdir el-Arneût, Beşîr Ayûn, Mektebetü'l-Helvânî, 1969-1972 arası, c. I, s. 588.

¹²²¹ el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 22.

¹²²² İbn Sa'd, **Tabakât** (Beşinci tabaka), c. II, s. 229; Makrîzî, **el-Mevâ'iz**, c. III, s. 219. Hz. Peygamber döneminde Medine'de kendilerine ait pazar yeri bulunmaktaydı. Vâkıdî, **el-Megâzî**, c. I, s. 395; Mizzî, **Tehzîbü'l-kemâl**, c. XX, s. 369. Bu pazar daha sonra Hristiyanların oturduğu bir mahalleye dönüşmüştür. Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XII, s. 178. Muhtemelen buğday getiren Nabatîler bu mahallede kalıyorlardı.

¹²²³ Bir başka rivayete göre gelen kervan 500 deveden oluşmaktaydı. İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 132.

¹²²⁴ Muhibbüddin et-Taberî, **er-Riyâzü'n-nadire**, c. III, s. 44; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, c. II, s. 210.

¹²²⁵ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 315.

¹²²⁶ Hz. Ali orta halli tüccarlardan yılda bir defa yirmi dört dirhem cizye almasını istemiştir. Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 267.

¹²²⁷ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 267.

¹²²⁸ Bekrî, **Mu'cem**, c. IV, s. 1128.

göndermesi,¹²²⁹ bölgedeki buğdayın bol miktarda bulunduğunu göstermektedir. Farklı bölgelerden Medine'ye gelen buğday burada bolluğun oluşmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla Hz. Ömer, daha önceleri arpa, hurma ve kuru üzüm şeklinde verilen fitır sadakasının buğday üzerinden de verilebileceğini söylemiştir.¹²³⁰ Hz. Ömer döneminde Medine'ye dışarıdan gelen buğday sevkiyatı sonraki dönemlerde de devam etmiştir.¹²³¹

3.1.2. Zeytin ve Zeytinyağı

Ticareti yapılan zirai ürünler arasında zeytin ve zeytinyağı da bulunmaktaydı. Bu ürünlerin ana merkezi Şam bölgesinde yer alan Filistin topraklarıydı.¹²³² Sahilde bulunan Askalân, Gazze, Kaysâriyye, Yâfâ ve Hayfa'da yetişen zeytinlerin¹²³³ pazarlaması yapılmaktaydı. Nitekim Dımaşk'da 'Zeyyâtûn' (Zeytinyağcılar) çarşısı bulunmaktaydı.¹²³⁴

Şam bölgesinde bulunan zeytinyağı, temizliği ve kalitesi sebebiyle pazarlarda çokça rağbet görmekteydi. Bu zeytinyağlarına, başka bölgelere develerin sırtında ticari amaçla taşındıklarından dolayı "ez-Zeytu'r-rukâbî" (deve sırtında taşınan zeytinyağı) denilmekteydi.¹²³⁵ Hz. Ömer, Nabatîlerin Medine Pazarı'na getirdikleri zeytinyağının vergisini onda birden yirmide bire düşürerek bu üründen daha fazla getirmelerini sağlamıştır.¹²³⁶ Bununla birlikte bu uygulamanın kıtlık senesine mahsus olarak uygulandığı da söylenmiştir.¹²³⁷

Zeytinin yetiştiği yerler arasında Sevâd da bulunmaktaydı. Bu bölgede Hz. Ömer'in zeytine vergi uygulaması¹²³⁸ bu ürünün ticareti sebebiyle olsa gerektir. Bunun yanında Mısır'ın el-Yûne şehri Amr b. Âs tarafından fethedildiğinde yapılan antlaşmada zeytinyağının istenmesi ve kıtlık senesinde bu ürünün Mısır'dan

¹²²⁹ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 315.

¹²³⁰ Umerî, **Asru hilâfeti'r-râşide**, s. 214.

¹²³¹ İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib**, s. 190-191; Makrîzî, **el-Mevâ'iz**, c. III, s. 248, 254.

¹²³² İstahrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 44; Kürd Ali, **Hıtatü's-Şâm**, c. IV, s. 149.

¹²³³ İdrîsî, **Nüzhetü'l-müşâk**, c. I, s. 365.

¹²³⁴ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 125.

¹²³⁵ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 294.

¹²³⁶ Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 641; İbn Sa'd, **Tabakât** (Beşinci tabaka), c. II, s. 229; Buharî, **Sahîh**, III, s. 85.

¹²³⁷ Muhammed b. Abdülbâkî b. Yusuf ez-Zerkânî, **Şerhu'z-Zerkânî âlâ Muvâtâtâ**, 4c., thk. Taha Abdürraûf Sa'd, Mektebetü's-Sekâfe ed-Dîniyye, Kâhire, 2003, c. II, s. 210.

¹²³⁸ Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 88.

Medine'ye gönderilmesi¹²³⁹ bu bölgelerde zeytinyağının bol miktarda bulunduğunu ve ticaretinin yapıldığını göstermektedir.

3.1.3. Meyve

Ticareti yapılan ürünler arasında çeşitli meyveler bulunmaktaydı. Bu meyvelerden biri olan hurma Arap toplumunda önemli bir gıda maddesi olarak tüketilmekteydi. Bunun yanında odunu da yakıtta ve inşaat yapımında kullanılmaktaydı.¹²⁴⁰ İnsanlar kendi ihtiyaçlarını giderdikten sonra kalan kısmının ticaretini yaparak büyük servetler elde etmekteydiler.

Az rutubet fakat sıcaklık istiyen Hurma ağacı¹²⁴¹ birçok yerde yetiştirilmekteydi. Bu yerlerden biri Medine olup¹²⁴² açılan kuyular vasıtasıyla hurma bahçeleri sulanmaktaydı.¹²⁴³ Buradan elde edilen hasılatın ticareti yapılmaktaydı. Nitekim Medine'de hurmanın satıldığı müstakil pazar yerleri bulunmaktaydı.¹²⁴⁴ Rivayetlerde Medine'nin el-Kuff vadisinde, Ensârdan birine ait hurma bahçesinin ürün çokluğundan bahsedilmektedir. Bu durum, sahibini huşu içinde namaz kılmaktan alıkoymuş öyle ki rekâtları karıştıracak noktaya getirmiştir. Dolayısıyla bunu bir fitne aracı olarak görmüş ve Hz. Osman'a gidip burayı alıp satmasını istemiştir. Bunun üzerine Hz. Osman bahçeyi 50 bin dirheme satmıştır.¹²⁴⁵

Medine'de hurma ticareti yapanlar arasında Hz. Ömer'in kölesi de bulunmaktaydı. Hz. Ömer pazar yerinde hurmayı iyi sergileyemediğini görünce satışı daha iyi yapabilmesi için hurmayı elleriyle ayırıp yaymasını istemiştir. Bu sözler Ebû Zer'in (ö. 32/653) bir rivayete göre Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin hoşuna gitmemiş, Hz. Ömer'e Allah'tan korkmasını ve halkı aldatmamasını söyleyince bunun üzerine Hz. Ömer ticari malda mevcut olan güzel vasfı ortaya çıkarmada bir sakıncanın olmadığını ifade etmiştir. Ardından bu malı alıp almamada herkesin hür olduğunu

¹²³⁹ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 212, 214.

¹²⁴⁰ Laurent Dechesne, **Coğrafya Ekonomisi**, s. 198.

¹²⁴¹ Laurent Dechesne, **Coğrafya Ekonomisi**, s. 198.

¹²⁴² İbn Sa'd, **Tabakât** (Beşinci tabaka), c. II, s. 229

¹²⁴³ İstahrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 23.

¹²⁴⁴ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 176.

¹²⁴⁵ Bekrî, **Mu'cem**, c. III, s. 1087.

söylemiştir.¹²⁴⁶ Hz. Osman'ın da Hâtıb b. Ebî Beltea¹²⁴⁷ ile ortak olarak Medine'nin Necd yönündeki el-Âliye mıntıkasında yetişen hurmaları satın alıp ticaretini yaptığı rivayet edilmektedir.¹²⁴⁸ Yine kaynaklarda Hz. Osman'ın Abdurrahman b. Avf ile beraber hurma bahçelerine sahip olduğu zikredilmektedir.¹²⁴⁹

Hz. Ömer'in, Irak bölgesinde yetişen Fars cinsi kaliteli ve adi hurma için vergi koyması ve Hz. Ali döneminde buradaki hurmanın vergisinden bahsedilmesi¹²⁵⁰ bu bölgelerdeki hurmaların ticaretinin yapıldığını göstermektedir. Irak bölgesinde hurmanın yetiştiği yerlerden biri Basra şehri olup başka yerlerde bulunmayan, kendine has hurma çeşitleriyle bilinmekteydi. Basra'daki Sûku-temmârîn adındaki hurma pazarında¹²⁵¹ ve Mirbed Pazarı'nda hurma satışı gerçekleşmekteydi.¹²⁵² Kûfe başta olmak üzere Fırat'ın suladığı yerlerde de hurma çeşitleri bulunmaktaydı. Kûfe'ye ait hurmalar Hicâz, Ahvâz ve Basra gibi yerlerde yetişenlerden farklı özelliklere sahip olup¹²⁵³ Kûfe Pazarı'nda satışı yapılmaktaydı. Nitekim bir gün bu pazarda, aldığı hurmayı efendisi beğenmediği için iade etmek isteyen ancak satıcısı kabul etmediğinden dolayı ağlayan bir hizmetçiyi gören Hz. Ali, onun bir hizmetçi olduğunu söyleyerek malın iadesini sağlamıştır. Ardından pazardaki hurma satıcılarına seslenerek kazançlarının artması için miskinleri doyurmalarını istemiştir.¹²⁵⁴

Kaynaklarda Arap beldeleri içerisinde hurmanın en çok yetiştiği yerler arasında Bahreyn sınırlarında bulunan Hecer şehrinin adı da geçmektedir. Piyasada "Hecer hurması" adıyla meşhur olan bu hurma, hurmaların en güzeli ve ürünler arasında ticareti en çok yapılanıydı. Dolayısıyla "Hurmanın kaynağı Hecer'dir." denilmiştir.¹²⁵⁵ Zikredilen bölgeler dışında hurmanın çokça bulunduğu yerler

¹²⁴⁶ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, c. II, s. 748.

¹²⁴⁷ Ebî Beltea'nın cenaze namazını ticaret ortağı Osman b. Affân kıldırması. Geride 4 bin dinar, bir miktar dirhem ve bazı mallar bırakmıştır. İbn Sa'd, *Tabakât*, c. III, s. 114.

¹²⁴⁸ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 295; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, c. II, s. 749; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 128.

¹²⁴⁹ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 376.

¹²⁵⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 266-267.

¹²⁵¹ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, c. V, s. 410.

¹²⁵² el-Efgâni, *Esvâku'l-Arab*, s. 419.

¹²⁵³ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 513-514.

¹²⁵⁴ Abd b. Humeyd (el-Keşî), *el-Müntehab*, s. 62; İbn Hacer, *el-Metâlibü'l-âliye*, c. VII, s. 344.

¹²⁵⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 87; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 23; el-Efgâni, *Esvâku'l-Arab*, s. 246.

arasında verimli topraklara sahip olan Nocrân (Yemen),¹²⁵⁶ Ahvâz,¹²⁵⁷ Kirmân'ın Cîreft şehri,¹²⁵⁸ Mısır'ın Asvân (Usvân)¹²⁵⁹ ile Nûbe bölgesi¹²⁶⁰ ve çeşit çeşit hurmalarıyla bilinen Umân'ı zikretmek gerekir.¹²⁶¹

Alım satımı yapılan ürünlerden biri de üzüm,¹²⁶² şeftali, nar, muz ve incir gibi meyvelerdir. Özellikle pazarlarda Tâif'in kuru üzümü kalitesi ve güzelliği sebebiyle Araplar arasında darb-ı mesel¹²⁶³ olarak kullanılmaktaydı.¹²⁶⁴ Burada yetişen üzüm başta Mekke ve Medine olmak üzere farklı bölge pazarlarında satılmaktaydı.¹²⁶⁵ Medine'de her ne kadar üzüm, bazı meyvelerin ve yeşilliklerin ekili olduğu alanlar vardiysa da¹²⁶⁶ nüfus yoğunluğu sebebiyle bu alanlar yeterli gelmemekteydi.

Tâif'in meyvelerinden elde edilen kazanç sebebiyle olmalı ki Tâif valisi Süfyân b. Abdullah es-Sekafî bunlardan vergi alınıp alınmayacağı hususunda Hz. Ömer'den bilgi istemiştir. Muhtemelen meyvelerin çabuk bozulma ihtimalinden dolayı Hz. Ömer kendisine bunlardan vergi alınmamasını bildirmiştir.¹²⁶⁷

Tâif'in dışında üzüm ve kuru üzümün çokça bulunduğu yerler arasında İskenderiye,¹²⁶⁸ Nûbe,¹²⁶⁹ Şam,¹²⁷⁰ el-Cezîre¹²⁷¹ ve özellikle de Irak bölgesinde yer alan Kûfe¹²⁷² gelmekteydi. Şam bölgesine ait kuru üzümün Medine Pazarı'nda ticaretinin yapıldığı rivayet edilmektedir.¹²⁷³ Ayrıca Hz. Ali döneminde Fırat

¹²⁵⁶ İstahrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 26.

¹²⁵⁷ Câhız, **et-Tebessur**, s. 33; İbnü'l-Fakîh, **el-Büldân**, s. 515.

¹²⁵⁸ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. II, s. 198.

¹²⁵⁹ Ya'kûbî, **el-Büldân**, s. 172.

¹²⁶⁰ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. V, s. 309.

¹²⁶¹ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. IV, s.150; el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 252.

¹²⁶² Kış mevsiminde soğuklara mukavemet eden üzüm asması, olgunlaşma mevsiminde mutedil yağmurlarla birlikte bol güneş isteyen, bataklık yerlerden uzak yetişen, bağ çakılı toprağı seven ve az gübre ile yetinen bir ağaçtır. Laurent Dechesne, **Coğrfya Ekonomisi**, s. 201.

¹²⁶³ Bir konuya misal ve açıklama getirmek amacıyla söylenen hikmetli ve özlü atasözü demektir.

¹²⁶⁴ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. IV, s. 9; İdrîsî, **Nüzhetü'l-müştâk**, c. I, s. 144.

¹²⁶⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Makdisî (ö. 380/1000), **Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlim**, Mektebetü Medbûlî, Kâhire, 1991, s. 79; İbn Kayyim el-Cevziyye, **et-Turuku'l-hükmiyye**, s. 215; Semhûdî, **Vefâü'l-vefâ**, c. II, s. 263.

¹²⁶⁶ eş-Şerîf, **Mekke ve'l-Medîne**, s. 294.

¹²⁶⁷ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 65.

¹²⁶⁸ İbnü'l-Verdî, **Harîdetü'l-acâib**, s. 82.

¹²⁶⁹ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. V, s. 309.

¹²⁷⁰ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. VII, s. 141.

¹²⁷¹ Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 52.

¹²⁷² Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 265.

¹²⁷³ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. VII, s. 141.

Irmağı'nın suladığı yerlerde üzümün vergi durumundan bahsedilmesi¹²⁷⁴ ve el-Cezîre bölgesinde vergisi alınan gıda maddeleri arasında üzümün de zikredilmesi,¹²⁷⁵ bu bölgelerde de üzümün bir kazanç kaynağı olduğunu dolayısıyla ticaretinin yapıldığını göstermektedir.

Yukarıda zikredilen yerler dışında San'a ve İskenderiye; çeşitli meyveleriyle,¹²⁷⁶ Bahreyn; nar, incir ve ağaç kavunuyla,¹²⁷⁷ Umân; muz, nar ve inciriyle,¹²⁷⁸ Rey; şeftalisiyle¹²⁷⁹ ve Şam bölgesi elmasıyla dikkat çekmekteydi. Buradaki elmanın güzelliği ve tadı darb-ı mesel olarak zikredilmekteydi.¹²⁸⁰ Ayrıca Filistin; incir, üzüm ve diğer meyveleriyle meşhurdu.¹²⁸¹

3.1.4. Bal

Ticareti yapılan ürünlerden bir diğeri baldır. Hz. Ömer balın uşûru ile ilgili olarak ovadaki baldan uşûr (yani 10 kırba petekten bir kırba),¹²⁸² dağdakinden ise uşûrun yarısının alınmasını istemiştir.¹²⁸³ Bal üretiminin yapıldığı yerler arasında özellikle Tâif dikkat çekmektedir. Tâif valisi Süfyân b. Abdullah es-Sekafî (ö. ?), Hz. Ömer'e yazdığı mektupta bal üreticilerinin Rasûlullah'a (s) ödedikleri zekâtı kendisine vermediklerini bildirmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, valisine bu durumda ovalarını korumamasını söylemesi,¹²⁸⁴ aynı zamanda balın bir kazanç kaynağı olduğunu ve ticaretinin yapıldığını göstermektedir. Nitekim Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminde memurluk yapmış olan Sa'd b. Ebî Zübâb'ın (ö. ?), kavmi Devs'ten toplayıp getirdiği balı Hz. Ömer, tüccarlara satıp parasını zekât malları arasına koymuştur.¹²⁸⁵

¹²⁷⁴ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 265.

¹²⁷⁵ Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 52.

¹²⁷⁶ İbnü'l-Verdî, **Harîdetü'l-acâib**, s. 82; İshâk b. Hüseyin, **Âkâmü'l-Mercân**, s. 45-46.

¹²⁷⁷ Kazvînî, **Âsârü'l-bilâd**, s. 280.

¹²⁷⁸ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân** c. IV, s. 150; el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 252.

¹²⁷⁹ İbnü'l-Fakîh, **el-Büldân**, s. 515.

¹²⁸⁰ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Seâlibî (ö. 429/1038), **Simârü'l-kulub fî'l-mudaf ve'l-mensub**, Dârü'l-Me'ârif, Kâhire, t.y., s. 531.

¹²⁸¹ İstahrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 44.

¹²⁸² Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 67.

¹²⁸³ İbn Hazm, **el-Muhallâ**, c. IV, s. 37.

¹²⁸⁴ Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 83; Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 64.

¹²⁸⁵ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. IV, s. 341, 391.

Şam bölgesinde de bal üretimi yapılmaktaydı. Hz. Ömer'in bölge komutanlarına yazdığı mektupta cizye karşılığı gıda maddeleri arasına balı da koymuş olması¹²⁸⁶ bunu göstermektedir. Burada üretilen ballar gerek bölgedeki pazarlarda gerek başka bölgelere gönderilerek ticareti yapılmaktaydı. Şam'dan Medine'ye gelen Hz. Osman'a ait ticaret kervanında balın bulunması¹²⁸⁷ bunun bir örneğidir.

3.1.5. Şeker Kamışı

Yukarıda bahsi geçen muhtelif ticari ürünlere ek olarak şeker kamışını da zikretmek gerekir. Sıcaklık, rutubet ve olma devresinde kuru hava isteyen ve aynı zamanda fazla uğraş istemeyen bir üründür.¹²⁸⁸ Yetiştigi yerler arasında Mısır'ın Kays şehri,¹²⁸⁹ Umân,¹²⁹⁰ Ahvâz¹²⁹¹ ve Irak bölgesi bulunmaktaydı. Hz. Ömer tarafından Irak'ın Sevâd bölgesindeki şeker kamışı için uşûr vergisinin konmuş olması¹²⁹² bu ürünün yüklü miktarda üretiminin yapıldığını ve ticari mala dönüştüğünü göstermektedir.

Şeker kamışından elde edilen şekerin Medine Pazarı'nda ticaretinin yapıldığı görülmektedir. Nitekim Basra'dan Medine Pazarı'na şeker satmak için gelen bir tâcirin elinde kalan şekerin, Abdullah b. Ca'fer tarafından satın alındığı ve bunu ücretsiz dağıttığı rivayet edilmektedir.¹²⁹³

3.1.6. Tekstil Ürünleri

Râşid Halifeler döneminin önemli ticaret mallarından biri olan tekstil ürünleri genellikle üretildikleri yerlere nispet edilmekteydi. Başta Yemen, Şam ve Mısır olmak üzere farklı bölgelerde bunu görmek mümkündür. Meselâ Yemen'in bir kasabası olan es-Sehûle'ye nispet edilen giysiler için "es-Siyâbu's-Sehûliyye"

¹²⁸⁶ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 127.

¹²⁸⁷ Kettânî, **et-Terâtîbü'l-idâriyye**, c. II, s. 227.

¹²⁸⁸ Laurent Dechesne, **Coğrfya Ekonomisi**, s. 199.

¹²⁸⁹ Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 90, 444; Amr b. Âs'ın yönlendirmesiyle bu bölgenin fethi için gelen Kays b. el-Hâris buraya yerleşmiştir. Sonrasında şehir onun adıyla anılmıştır. Makrîzî, **el-Hıtat**, c. I, s. 462; Laurent Dechesne, **Coğrfya Ekonomisi**, s. 199.

¹²⁹⁰ Bekrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik** c. I, s. 370; İshâk b. Hüseyin, **Âkâmü'l-Mercân**, s. 49.

¹²⁹¹ Câhız, **et-Tebessur**, s. 33; İbnü'l-Fakîh, **el-Büldân**, s. 515.

¹²⁹² Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 47; Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 265.

¹²⁹³ İbn Sa'd, **Tabakât** (Beşinci tabaka), c. II, s. 19; İbn Hacer, **el-İsâbe**, c. IV, s. 38.

denilmekteydi. Beyaz ve pamuklu olan bu giysilerin iç ve dış pazarlarda ticareti yapılmaktaydı.¹²⁹⁴ Aynı şekilde es-Siyâbu'l-Meâfiriyye,¹²⁹⁵ kırmızı çizgili el-Burûdu't-Tezîdiyye (Tezîd kabilesine ait bürdeler),¹²⁹⁶ es-Siyâbu's-Seîdiyye, el-Hilelu'l-Yemâniyye, el-Burûdu'l-Azîbiyye ve el-Burûdu'l-Adniyye gibi Yemen'in farklı yerlerine ve kabilelerine nispet edilen giysiler bulunmaktaydı.¹²⁹⁷ Bunlarla birlikte San'a şehri kumaş ticaretinin yapıldığı ve yüksek kalitede elbiselerin üretildiği bir yer olarak bilinmekteydi.¹²⁹⁸

Yemen bölgesine ait tekstil ürünleri başta Medine olmak üzere farklı bölge pazarlarında satılmaktaydı.¹²⁹⁹ Hz. Peygamber vefat ettiğinde Necrân'a nispet edilen es-Siyâbu'n-Necrâniyye kumaşıyla kefenlenmesi,¹³⁰⁰ halife Hz. Ebû Bekir, Hz. Osman ve eşi Nâile'ye ait giysilerin Yemen yöresine ait kumaşlardan olması,¹³⁰¹ bunların Medine'de ticaretinin yapıldığını göstermektedir. Bunun yanında yünlü kumaş, yastık ve pamuk gibi ürünler de Yemen'den Medine'ye gönderilmekteydi.¹³⁰²

Bu ürünlerin bir benzeri Şam bölgesinde bulunmakta olup Hicâz bölgesinde ticareti yapılmaktaydı. Meselâ Abdullah b. Ömer Şam'dan Medine Pazarı'na gelen Şâmî adındaki kırmızı çizgili bir gömleği satın almıştır.¹³⁰³ Yine Şam valisi Muâviye kıtlık senesinde 3 bin abayı Medine'ye yollamıştır.¹³⁰⁴ Ayrıca Kûfe'de Hz. Ali'nin üzerinde Filistin sınırları içerisindeki bir nehre nispet edilen Kutrus¹³⁰⁵ adında bir cübbenin bulunması¹³⁰⁶ muhtemelen bu ürünün Kûfe'de ticaretinin yapıldığını göstermektedir. Özellikle Halep şehri pamuk ve giysileriyle dikkat çekmekteydi.¹³⁰⁷

Medine'de Nabatîler kumaş ticareti yapmaktaydı. Bu anlamda Hz. Ebû Bekir halifeliği döneminde, Nabatîlerin Medine Pazarı'na getirdiği kumaş bir şal (üste

¹²⁹⁴ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, c. XI, s. 331.

¹²⁹⁵ Bekrî, **Mu'cem**, c. IV, s. 1241.

¹²⁹⁶ Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsu'l-muhît**, s. 286.

¹²⁹⁷ Seîdiyye elbiseleri, Yemâni hulleleri, Azîb ve Aden bürdeleri. İbnü'l-Fakîh, **el-Büldân**, s. 513.

¹²⁹⁸ İshâk b. Hüseyin, **Âkâmü'l-Mercân**, s. 45-46.

¹²⁹⁹ al-Ammarât, **en-Neşâtu't-ticâriyye**, s. 139.

¹³⁰⁰ Zebîdî, **Tâcü'l-arûs**, c. XIV, s. 189.

¹³⁰¹ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 61, 232.

¹³⁰² Vâkıdî, **Fütûhu's-Şâm**, c. I, s. 16; eş-Şerîf, **Mekke ve'l-Medîne**, s. 304.

¹³⁰³ Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, c. III, s. 383; eş-Şerîf, **Mekke ve'l-Medîne**, s. 304.

¹³⁰⁴ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 315.

¹³⁰⁵ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. IV, s. 267.

¹³⁰⁶ İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, c. V, s. 17.

¹³⁰⁷ Makdisî, **Ahsenü't-tekâsîm**, s. 181.

atılan bir örtü) satın almıştır.¹³⁰⁸ Sattıkları pamuklu kumaşlara karşılık onda bir oranında vergi alınmaktaydı.¹³⁰⁹

Tekstil ürünleriyle dikkat çeken bölgelerden biri de Mısır bölgesi olup, farklı yerlerine nispet edilen giysi çeşitleri bulunmaktaydı. Bunlardan biri Dimyât şehrine bağlı Debkâ köyüne nispeten es-Siyâbu'd-Debîkiyye giysileriydi.¹³¹⁰ Burada yaşayanlar zengin insanlar olup yüksek kalitede benzersiz giysiler imal etmekteydiler.¹³¹¹ Tinnîs şehrine¹³¹² nispeten es-Siyâbu't-Tinnîsiyye, Kays şehrine nispeten kaliteli yünlü elbiseleriyle bilinen es-Siyâbu'l-Kaysiyye¹³¹³ ve Şatâ şehrine nispeten es-Siyâbu'ş-Şatâviyye adında giysi çeşitleri imal edilmekteydi.¹³¹⁴ İskenderiye şehri de güzel elbiselerin imal edildiği ve farklı yerlerden tüccarların geldiği bir şehirdi.¹³¹⁵ Yine Nil'in batı yakasındaki Behnesâ şehri pahalı perdeleriyle, kaliteli pamuğuyla, yünden giysi ve ayakkabılarıyla dikkat çekmekteydi.¹³¹⁶

Mısır kumaşları başta Hicâz bölgesi olmak üzere farklı bölgelere gönderilmekteydi. Hz. Osman'ın kölesi Ferrûh (الفرخ) Mısır'dan gelen kumaşları Medine'de satmaktaydı.¹³¹⁷ Ayrıca Medine'de yaşayan meşhur tüccarlardan Hakîm b. Hizâm'ın üzerindeki kıyafetin Mısır bölgesine ait olması¹³¹⁸ iki bölge arasında gerçekleşen tekstil ticaretini göstermektedir. Bununla beraber Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde Kâbe örtüsü için Mısır'dan bir rivayete göre kabâtî kumaşı,¹³¹⁹ başka rivayete göre “es-Sirriyye” kumaşı getirilmiştir.¹³²⁰ Bu rivayetler aynı zamanda Mısır ile Mekke arasında kumaş ticaretinin yapıldığının başka örnekleridir.

¹³⁰⁸ Vâkıdî, **Fütûhu's-Şâm**, c. I, s. 16.

¹³⁰⁹ Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 641; İbn Sa'd, **Tabakât** (Beşinci tabaka), c. II, s. 229.

¹³¹⁰ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. II, s. 438.

¹³¹¹ Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 87.

¹³¹² Çoğunluğu Hristiyanlardan oluşan bu bölgede zengin insanlar yaşamaktaydı. Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 88.

¹³¹³ (Kaysî giysiler), Ya'kûbî, **el-Büldân**, s. 170.

¹³¹⁴ Ya'kûbî, **el-Büldân**, s. 176.

¹³¹⁵ İbnü'l-Verdî, **Harîdetü'l-acâib**, s. 82.

¹³¹⁶ Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 114.

¹³¹⁷ İbn Hanbel, **Müsned**, c. I, s. 284; Abd b. Humeyd (el-Keşşî), **el-Müntehab**, s. 70.

¹³¹⁸ Taberânî, **Mu'cemü'l-kebîr**, c. III, s. 187.

¹³¹⁹ Ezrakî, **Ahbâru Mekke**, c. II, s. 260.

¹³²⁰ Makrîzî, **el-Mevâ'iz**, c. I, s. 334.

Zikredilen bölgelerin dışında Fırat Nehri'nin suladığı yerlerde yetişen pamuktan üretilen kumaşlar pazarlarda satılmaktaydı.¹³²¹ Ticari bir ürün olması nedeniyle olmalı ki Hz. Ali döneminde bu bölgede yetişen pamuktan vergi alınmıştır.¹³²² Kûfe Pazarı'nda kumaşların satıldığı bir bölüm bulunmaktaydı.¹³²³ Hz. Ali buraya uğradığında bir gömlek almak istemiş ancak satıcı onu tanıdığı için kendisinden ücret almak istememiştir. Bunun üzerine gömleği almadan başka bir satıcıya uğramış ve burada da aynı tavırla karşılaşınca bu sefer genç bir esnafa uğrayıp gömleği satın almıştır.¹³²⁴

Öte yandan İran bölgesinde ipek, keten ve kaliteli kumaşların imal edildiği yerler bulunmaktaydı. Bu yerlerden Merv,¹³²⁵ Ahvâz ve Sûs şehri ipekli mamulleriyle, İsfahan ipek ve pamuklu iyi cins giysileriyle,¹³²⁶ Fars mıntıkası keten elbiseleriyle,¹³²⁷ Rey şehri ise ince elbiseleri yanında ipek, keten ve kaliteli beyaz giysilere sahip bir yerdi.¹³²⁸ Halkı dokumacı olan Kirmân'ın Bem şehri de kendine has elbiseleriyle meşhur olduğu gibi bunların ticareti de yapılmaktaydı.¹³²⁹ Ayrıca Kirmân'ın Cîreft şehrinde kaliteli pamuklu elbiselerin imalatı yapılmaktaydı.¹³³⁰ Bunlarla birlikte Hz. Osman döneminde fethedilen Horâsân'ın Kûmis şehrinde yüksek kalitede yünlü Kûmisî adında giysiler bulunmaktaydı. Burada yaşayan tüccarların oldukça becerikli kişiler oldukları rivayet edilmektedir.¹³³¹

İran bölgesinden Kûfe'ye bu ürünlerden bazıları gönderilmekteydi. Meselâ Hz. Ali, Rey şehrine (kıyas dışı) nispet edilen Râzî adında bir gömleğe sahipti.¹³³² Yine Hz. Ali'nin Farsçada Kihzâne diye ifade edilen “Kahz” adında ipek karışımı

¹³²¹ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. VI, s. 179.

¹³²² Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 267.

¹³²³ Buraya Sûku'l-kerâbîs denildiği rivayet edilmektedir. Muhibbuddin et-Taberî, **er-Riyâzü'n-nadire**, c. III, s. 220.

¹³²⁴ Abd b. Humeyd (el-Keşşî), **el-Müntehab**, s. 62; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, c. XI, s. 107; İbn Hacer, **el-Metâlibü'l-âliye**, c. VII, s. 344.

¹³²⁵ Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 74.

¹³²⁶ Câhız, **et-Tebessur**, s. 31, 33; İbnü'l-Fakîh, **el-Büldân**, s. 513, 515; İdrîsî, **Nüzhetü'l-müşâtak**, c. II, s. 677.

¹³²⁷ Câhız, **et-Tebessur**, s. 31-32.

¹³²⁸ Câhız, **et-Tebessur**, s. 30; İbnü'l-Fakîh, **el-Büldân**, s. 515.

¹³²⁹ Ya'kûbî, **el-Büldân**, s. 495.

¹³³⁰ İbn Havkal, **Sûretü'l-arz**, c. II, s. 312.

¹³³¹ Ya'kûbî, **el-Büldân**, s. 91.

¹³³² İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, c. XIV, s. 352.

yünlü bir gömleği vardı. Aynı gömlek Kûnâse Pazarı'nda Hz. Ali'yle görüşmeye gelen bir adamın üzerinde de bulunmaktaydı.¹³³³

Tekstil ürünlerinin ticaretinin yapıldığı bölgelerden biri de Bahreyn'dir. Burada özellikle pamuk ve işlemeli keten kumaşların ticareti yapılmaktaydı.¹³³⁴ Bu kumaşlar bölgenin tüccarları tarafından başta Mekke ve Medine olmak üzere çeşitli bölgelere gönderilmekteydi. Medine Pazarı'na gelen kumaşlar arasında Bahreyn'in Hecer şehrine ait olanları da bulunmaktaydı.¹³³⁵

Hız. Ömer ve Abdullah b. Amr b. Âs'ın üzerinde el-Burûdu'l-Katariyye adında elbiselerin olduğu,¹³³⁶ Hız. Ali'nin üzerinde iki Katariyye elbisesinin bulunduđu¹³³⁷ ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin yeminin kefâreti olarak Bahreyn'den gelen Zahrânî¹³³⁸ ve Muakkad¹³³⁹ adlı iki elbiseyi ihtiyaç sahibine giydirdiğı rivayet edilmektedir.¹³⁴⁰ Bu rivayetler zikredilen ürünlerin Bahreyn'den farklı bölgelere gönderildiğini göstermektedir.

Hız. Peygamber'in giydiğı bürdenin Umân dokumalı olması¹³⁴¹ ve vefat ettiğinde "Sevbu Suhârî" ismindeki iki parça kumaş ile kefenlenmesi¹³⁴² Umân ve Suhâr'dan bu ürünlerin Medine'ye geldiğini göstermektedir. Halifeler döneminde de bunun devam ettiğı kuvvetle muhtemeldir. Bunun dışında el-Cezîre'nin Musul şehri, evlerde örtü ve sergi olarak kullanılan yaygılara sahipti. Bunların farklı bölgelerde ticareti yapılmaktaydı.¹³⁴³

İslâm coğrafyasına dışarıdan da gelen tekstil ürünleri bulunmaktaydı. Başta Medine ve Kûfe olmak üzere çeşitli yerlerde bunların ticareti yapılmaktaydı. Hız. Ömer ve Hız. Ali'nin üzerinde Rum diyarına ait uzun ve geniş "Sünbülânî" adında

¹³³³ İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, c. V, s. 169, 172; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, c. V, s. 398; ez-Zebîdî, **Tâcü'l-arûs**, c. XV, s. 296.

¹³³⁴ İbn Havkal, **Sûretü'l-arz**, c. II, s. 269; Kazvînî, **Âsârü'l-bilâd**, s. 280.

¹³³⁵ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XVI, s. 284; el-Efgânî, **Esvâku'l-Arab**, s. 251.

¹³³⁶ Bahreyn sınırlarında bulunan Katar köyüne nispet edilen sert ve aynı zamanda kırmızı çizgili giysilerdir. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. III, s. 373.

¹³³⁷ İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, c. V, s. 172.

¹³³⁸ Bahreyn köylerinden biri olan Zahrân'a nispet edilmiştir. İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye**, c. III, s. 167.

¹³³⁹ Hecer'e ait bürde çeşitlerinden biridir. İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye**, c. III, s. 167.

¹³⁴⁰ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VIII, s. 512.

¹³⁴¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî (ö. 748/1348), **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, 18c., Dârü'l-Hadîs, Kâhire, 2006, c. II, s. 291.

¹³⁴² Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIV, s. 215.

¹³⁴³ Câhîz, **et-Tebessur**, s. 33.

gömlekler bulunmaktaydı.¹³⁴⁴ Kûfe’de bulunan Selmân el-Fârisî (ö. 36/656 [?])¹³⁴⁵ ile Utbe b. Farkad’ın (ö. 50/670 [?]) da bu gömleği giydiği rivayet edilmektedir. Hz. Ömer, Utbe’nin giydiği gömleğin uzun hâlini gördüğünde kısaltmak için makas istemiş ancak Utbe “Ey mü‘minlerin emiri! İnsanların içinde yapman beni utandırır.” diyerek kendisi kısaltacağına dair söz vermiştir.¹³⁴⁶

3.1.7. İtır

İtır olarak ifade edilen güzel koku çeşitleri, ticareti yapılan değerli mallardan olup kadın ve erkekler arasında yaygın şekilde kullanılmaktaydı.¹³⁴⁷ Bu yaygınlığı göstermesi bakımından şu rivayet dikkat çekicidir. Ferâfisa b. Ahvas el-Kelbî, kızı Nâile’yi (ö. 35/656’dan sonra) Hz. Osman ile evlendirirken gideceği yerde kendisinden daha çok ıtır çeşitlerini kullanan Kureyşli kadınların bulunduğunu dolayısıyla yanında ıtır çeşitlerini bulundurmasını istemiştir.¹³⁴⁸ Rivayet edildiğine göre İbn Mes‘ûd mescite gittiğinde yanı başındaki komşusunu kullandığı kokudan tanımaktaydı. Yine Abdullah b. Abbâs bir yerden geçtiğinde insanlar onun arkasından Abdullah b. Abbâs mı yoksa misk mi geçti demektedir.¹³⁴⁹

Bunun yanı sıra ıtır ve amber değerli bir hediye olarak görülmektedir. Nitekim Hz. Ömer’in hanımlarından biri beytûlmâlden ödünç aldığı bir dinarla satın aldığı ıtırı bir şişeye koyup Mısır’da bulunan Rum melikesine (Herakleios’un eşi) göndermiştir.¹³⁵⁰ Aynı şekilde Hz. Ali döneminde Yemen’den satın alınan yüksek

¹³⁴⁴ Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsu’l-muhît**, s. 1016.

¹³⁴⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî el-Ezherî (ö. 370/980), **Tehzîbü’l-Luga**, 8c., thk. Muhammed İvad Mur’ib, Dârü İhyâi Tûrâsî’l-Arabî, Beyrut, 2001, c. XIII, s. 109.

¹³⁴⁶ İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, c. V, s. 169.

¹³⁴⁷ Vâkıdî, **el-Megâzî**, c. I, s. 89; İbn Sa’d, **Tabakât**, c. VIII, s. 300.

¹³⁴⁸ Belâzürî, **Ensâbu’l-eşrâf**, c. V, s. 496.

¹³⁴⁹ İbn Kuteybe, **Uyûnü’l-ahbâr**, c. I, s. 421-422.

¹³⁵⁰ Rivayetin devamında Rum melikesi gelen şişeyi mücevheratla doldurup geri göndermiş ancak Hz. Ömer devlet imkânları kullanılarak elde edildiği gerekçesiyle bunları satıp bir dinarını hanımına diğerlerini beytûlmâle bırakmıştır. Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 260; İbnü’l-Esîr (Mecdüddîn), **el-Muhtâr min menâkibi’l-ahyâr**, c. I, s. 50; bkz. Patricia Crone, **Ticâretü Mekke**, s. 173. Hz. Ömer bu uygulamasının bir benzerini kendi şahsında sergilemiştir. Herakleios’un Abdullah b. Huzeyfe ile gönderdiği incident oluşan mücevheratı kendisine almasını ısrarla isteyen sahâbîleri dinlemeyip bunu Medine tüccarlarına satmış ve parasını beytûlmâle bırakmıştır. Vâkıdî, **Fütûhu’s-Şâm**, c. II, s. 13. Hediye konusuyla ilgili bkz. Argun, Selim, Eskin, Ümit “**Erken Dönemde İslâm Diplomasinde Hediye (H. 7-132/ M. 628-750)**”, İslâmî İlimler Dergisi 15/1 (Haziran 2020): 76.

değerdeki amber Ubeydullah b. Abbâs'a (ö. 58/678)¹³⁵¹ hediye olarak gönderilmiş, o da bunu alıp yanındakilere dağıtmıştır.¹³⁵² Toplumda ıtır ve amberin değerli bir hediye olarak görülmesi, bu ürünlere olan rağbeti arttırdığı gibi ticaretini de canlandırmaktaydı. Hz. Ömer'in denizden çıkarılan ambere beşte bir oranında vergi koyması¹³⁵³ bu nedenle olsa gerektir.

İtırın bulunduğu bölgeler ve nerelere pazarlandığı konusu önem arz etmektedir. Bu bağlamda ıtırın ana merkezinin Hindistan bölgesi olduğu görülmektedir.¹³⁵⁴ Bahreyn'in önemli ticaret merkezi olan Dârin Limanı'na gelen ıtırın, buradan farklı bölgelere ticareti yapılmaktaydı.¹³⁵⁵ Bu ürün özellikle Hicâz pazarlarında Dârîn Miski ismiyle şöhret bulmuştu.¹³⁵⁶ Bu nedenledir ki Hz. Peygamber iyi insanlarla oturmayı misk satıcısı ed-Dârî (Dârinli) ile oturmaya benzetmiştir.¹³⁵⁷ Bahreyn'den Medine'ye gelen misk ve amberi eşit şekilde tartması için Hz. Ömer bir kadını görevlendirmiş ve sonrasında bunu Müslümanlara dağıtmasını istemiştir.¹³⁵⁸

Bahreyn'den İran bölgesine kaliteli ve pahalı misk ticareti yapan Hintli tüccarlardan da bahsedilmektedir. Nitekim şair Amr b. Kilâb'ın İsfahan âmili Merzübân'ı Hz. Ömer'e şikâyet ederken söylediği "Hintli tüccar geldiğinde misk kokusuyla, yayıldı koku onların başındaki saç ayrımlarına."¹³⁵⁹ sözleri bunu göstermektedir.

Yukarıdaki sözlerin bir benzerini Ebü'l-Muhtâr Yezîd b. Kays, Ahvâz'daki devlet görevlilerini Hz. Ömer'e şikâyet ederken kullanmıştır. Burada Hintli yerine Dârili tüccar ifadesini kullanmıştır.¹³⁶⁰ Bu kokular Hintli tüccarlar tarafından

¹³⁵¹ Ubeydullah b. Abbas ticaretle uğraşan ve cömertliğiyle tanınan biriydi. Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed es-Sehâvî (ö. 902/1497); **et-Tuhfetü'l-latîfe fî târîhi'l-Medîneti's-şerîfe**, 2c., Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, c. II, s. 227.

¹³⁵² Belâzürî, **Ensâbu'l-eşrâf**, c. IV, s. 58.

¹³⁵³ Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 82.

¹³⁵⁴ İbnü'l-Fakîh, **el-Büldân**, s. 512.

¹³⁵⁵ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. II, s. 432; eş-Şerîf, **Mekke ve'l-Medîne**, s. 304.

¹³⁵⁶ el-İllî, **et-Tanzîmât**, s. 231.

¹³⁵⁷ Cevherî, **es-Sihâh**, c. II, s. 660.

¹³⁵⁸ Tartı işini üstlenmek isteyen eşi Atike'ye "Tartı esnasında elini yüzüne sürerek fazladan hisse almandan korkuyorum" diyerek bu görevi kendisine vermemiştir. İbn Şebbe, **Târîhu'l-Medîne**, c. II, s. 703.

¹³⁵⁹ İbn Hacer, **el-İsâbe**, c. V, s. 117.

¹³⁶⁰ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 373; İbn Zenceveyh, **Kitâbu'l-Emvâl**, c. II, s. 603.

Bahreyn'e getirildiği için onlara nispet edilmiş olması muhtemeldir. Bu rivayetler Bahreyn'den gelen kokuların pahalı olduğunu ancak zenginlerin satın alabildiğini göstermektedir. Dolayısıyla yöneticilerin bu kokuları elde etmeleri zaman zaman şikâyet konusu olmuştur.

Bahreyn'e ait ıtır ticaretini yapanlardan biri Benî Dâr kabilesinden Temîm b. Evs'dir (ö. 40/661).¹³⁶¹ Bahreyn'in Dârin şehrine nispet edilerek kendisine ed-Dârî denilmekteydi. Mekkelilerin lehçesinde ed-Dârî, aynı zamanda attar; güzel koku satan demektir.¹³⁶² Deniz ticaretini çok yaptığından dolayı Hz. Ömer kendisine yolculukta namazları kasr yapmasını söylemiştir.¹³⁶³

İtır ticaretinin yapıldığı bir başka bölge Yemen'dir. Sürme, buhûr-tütsü ve za'ferân gibi ticari malları yanında özellikle ıtırıyla şöhet bulmuştu.¹³⁶⁴ Hindistan'dan Yemen'e gelen ıtır karışımı¹³⁶⁵ burada satışa hazır hâle getirildikten sonra başta Mekke olmak üzere başka bölgelere gönderilmekteydi. Nitekim Hindistan menşei zerîre ismiyle bilinen ıtırın Mekke'ye geldiği bilinmektedir.¹³⁶⁶

Medine'deki pazarlarda Yemen'e ait kokuların ticareti yapılmaktaydı. Hz. Ömer döneminde San'a ve el-Cünd şehirlerinde vali olan Abdullah b. Ebî Rebîa (ö. 35/656),¹³⁶⁷ burada el-Gâliye adıyla bilinen bir çeşit kokuyu¹³⁶⁸ şişe içerisinde Hz. Ömer'e yollamıştır.¹³⁶⁹ Yine Medine'de yaşayan annesi Esmâ bt. Muharribe'ye¹³⁷⁰ satması için kaliteli ıtır çeşidini göndermiştir. Esmâ, gelen ıtırı Medine'nin Sûku'l-

¹³⁶¹ Hayatının sonlarına doğru ticareti bırakıp ölünceye kadar kendini ibadete vermiştir. Bin dirheme satın aldığı bir rida ile gece namazlarını kılan ve sahâbiler arasında çokça ibadet eden biriydi. Sem'ânî, **el-Ensâb**, s. 283-284.

¹³⁶² Sem'ânî, **el-Ensâb**, s. 284.

¹³⁶³ Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, c. III, s. 220; İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. XI, s. 82.

¹³⁶⁴ Câhız, **et-Tebessur**, s. 27.

¹³⁶⁵ el-Hâc, **Ticâretü'l-Hicâz**, s. 159; İbrahim el-Umerî, **et-Ticâretü'l-hâriciyye**, s. 31.

¹³⁶⁶ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XVI, s. 284, 293.

¹³⁶⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf b. Ya'kub Behâuddîn el-Cundî (ö. 732/1332), **es-Sulûk fi tabakâti'l-ülemâ ve'l-mülûk**, 2c., thk. Muhammed b. Ali b. Hüseyin, Mektebetü'l-İrşâd, San'a, 1995, c. I, s. 170.

¹³⁶⁸ Misk, anber, ûd ve yağ (duhn) karışımından oluşan bu koku ateşte kaynatılarak elde edilmekteydi. Nuveyrî, **Nihâyetü'l-ereb**, c. XII, s. 54.

¹³⁶⁹ Cundî, **es-Sulûk fi tabakât**, c. I, s. 168.

¹³⁷⁰ Ebû Cehil'in annesi olan Esmâ bt. Muharribe Müslüman olduktan sonra Medine'ye yerleşmiştir. İbn Sa'd, **Tabakât**, c. VIII, s. 300.

attârîn adındaki pazarda¹³⁷¹ zengin ve cömert deve sahiplerine satmıştır.¹³⁷² Ensârdan bazı kadın müşterilerine de atıyye zamanında ödeme yapmaları şartıyla bunları vadeli verip onlardan, alacağını yazmalarını istemekteydi. Bir gün Rubeyyi‘ bt. Muavviz’e (ö. 70/689’dan sonra) bu şekilde bir satış yapmış ancak aralarında yaşanan bir tartışma sebebiyle yaptığı satışı iptal etmiştir.¹³⁷³ Bununla birlikte deniz ticareti yapan bazı Yemenli tüccarların Aden’de imal ettikleri kokuları Hint ve Sind bölgelerine, kara ticareti yapanların ise bu kokuları Fars ve Rum bölgelerine götürdükleri rivayet edilmektedir.¹³⁷⁴

Bahreyn ve Yemen dışında Umân; amberiyle,¹³⁷⁵ Übülle ise Hindistan’dan gelen güzel kokularıyla bilinmekteydi. Übülle Limanı’na gelen kokular Arap Yarımadası’nın farklı bölgelerine gönderilmekteydi.¹³⁷⁶

3.1.8. Deri

Hayvancılığın yapıldığı yerler arasında bulunan Yemen bölgesi, başta inek derisi olmak üzere çeşitli derilerin tedarik edilmesinde en önemli uğrak yeri idi.¹³⁷⁷ Kaliteli derilerin tabaklanmış hali gerek Yemen’in iç bölgelerine gerekse Hicâz’a gönderilerek pazarlaması yapılmaktaydı.¹³⁷⁸ Buradan da tüccarlar tarafından başta Basra olmak üzere başka bölgelerdeki pazarlara götürülmekteydi.¹³⁷⁹ Pazarlamasını

¹³⁷¹ Hâlid b. Abdülaziz, **el-Esvâkû’t-ticâriyye fi’l-Hicâz ve’l-Yemen munzu zuhûri’l-İslâm hattâ nihâyeti’l-asri’l-Âbbâsi’l-ûlâ (1-232/622-846)**, Yüksek lisans tezi, Câmi’atü Qassim, Suudi Arabistan, 2012, s.175.

¹³⁷² İbn Sa’d, **Tabakât**, c. VIII, s. 300; bkz. Patricia Crone, **Ticâretu Mekke**, s. 173.

¹³⁷³ Rivayete göre bir gün Rubeyyi‘ bt. Muavviz Ensârdan bazı kadınlarla birlikte koku almak için Esmâ bt. Muharribe’ye gitmişlerdi. Kokuyu borçla satın aldıklarında Esmâ bt. Muharribe onlardan bu borcun yazıya dökülmesini istemiştir. Bunun üzerine Rubeyyi‘ bt. Muavviz kendi adına yazacağını söylemiştir. Esmâ bt. Muharribe onun ismini duyunca “Uzak dur sen efendisini (yani Ebû Cehil’i) öldüren kimsenin kızıysın.” demiştir. Bunun üzerine Rubeyyi‘ bt. Muavviz “Hayır ben kölesini öldürenin kızıyım.” deyince Esmâ bt. Muharribe “Vallahi sana asla bir şey satmayacam.” diyerek tepki göstermiştir. Rubeyyi‘ bt. Muavviz de “Vallahi ben de senden asla bir şey satın almayacam. Senin ıtırın gibisi pis kokan bir ıtır görmedim.” söyleyerek karşılık vermiştir. Sonraki zamanlarda Rubeyyi‘ bt. Muavviz bu sözleri kızdığından dolayı söylediğini onun kokusundan daha güzel bir koku asla koklamadığını ifade etmiştir. Vâkıdî, **el-Megâzî**, c. I, s. 89; İbn Sa’d, **Tabakât**, c. VIII, s. 300.

¹³⁷⁴ Ebû Ali el-Merzûkî, **el-Ezmine ve’l-emkine**, s. 384; bkz. Patricia Crone, **Ticâretu Mekke**, s. 170.

¹³⁷⁵ el-Efgâni, **Esvâku’l-Arab**, s. 256-257.

¹³⁷⁶ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 284.

¹³⁷⁷ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 293; bkz. Patricia Crone, **Ticâretu Mekke**, s. 177.

¹³⁷⁸ Câhız, **et-Tebessur**, s. 27; İdrîsî, **Nüzhetü’l-müşâtak**, c. I, s. 146.

¹³⁷⁹ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 293.

yapanlar arasında Necrân halkı da bulunmaktaydı.¹³⁸⁰ Yemen'in Sa'de şehri de hayvancılığa bağlı olarak kaliteli deri ayakkabılarının üretildiği bir yerdi.¹³⁸¹

Deri ticaretinin yapıldığı yerlerden biri de tabaklamanın yoğun olması nedeniyle “Beledu'd-Dibâğ” adı verilen Tâif şehriydi.¹³⁸² İslâm öncesi dönemde buradan Mekke'ye gönderilen deriler altın işlemeli hâle getirildikten sonra Şam ve Irak bölgesinde zenginlere yüksek fiyatlarda satılmaktaydı.¹³⁸³ Tâif halkı ayrıca deriden ürettikleri kaliteli Tâif markalı ayakkabıların ticaretini yapmaktaydılar.¹³⁸⁴ Bu ticaretin halifeler döneminde devam edip etmediğine dair bir bilgiye ulaşamadık.

Medine Pazarı'nda deri ticareti yapılmaktaydı. Meselâ Hz. Ömer tabaklanmış deriyi satmak için pazara gitmekte olan Himâs'a malının zekâtını ödeyip ödemediğini sormuştur. Himâs, verdiği cevapta çok miktarda mal sahibi olmadığını, sadece elinde bulundurduğu deriyi satmak istediğini söylemiş ise de kazanç sağlayan ticari bir mal olması sebebiyle Hz. Ömer kendisinden malının tespitini yapmasını istemiştir.¹³⁸⁵ Bunun üzerine Himâs yanındaki malı hesaplaması için Hz. Ömer'in önüne bırakmıştır. Hz. Ömer bu malı hesapladıktan sonra zekâtını vermesini istemiştir.¹³⁸⁶ Bu rivayet Himâs'ın elindeki derinin azlığına rağmen parasal değerinin yüksek olduğunu dolayısıyla zekât nisabına ulaştığını göstermektedir.

Bunun haricinde Basra'nın Mirbed Pazarı'nda deri tabaklayanların olduğu bir bölüm bulunmaktaydı.¹³⁸⁷ Dolayısıyla burada deri ve deri ürünlerinin ticaretinin yapıldığı anlaşılmaktadır.

3.1.9. Şarap

İslâm, şarabın içimini yasakladığı gibi ticaretini de yasaklamıştır.¹³⁸⁸ “Yemesi ve içmesi helal olmayanın ticareti de helal değildir.” diyen Hz. Ömer,¹³⁸⁹

¹³⁸⁰ el-Hâc, *Ticâretü'l-Hicâz*, s. 125.

¹³⁸¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. III, s. 406.

¹³⁸² el-Efgâni, *Esvâku'l-Arab*, s. 27.

¹³⁸³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, c. XIII, s. 293.

¹³⁸⁴ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk*, c. I, s. 145; el-Efgâni, *Esvâku'l-Arab*, s. 215.

¹³⁸⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c. II, s. 406; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, c. IV, s. 40.

¹³⁸⁶ Beyhakî, *Sünenü'l-kübrâ*, c. IV, s. 248.

¹³⁸⁷ Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 464.

¹³⁸⁸ Beyhakî, *Sünenü'l-kübrâ*, c. VI, s. 18.

Müslümanların bu tür bir alışverişten uzak durmalarını istemiştir. Bu yasaklamaya rağmen şarap ticareti yapıp bundan dolayı cezalandırılan Müslümanlar bulunmaktaydı. Sakîf kabilesinden Rüveyşid adında Müslüman biri evini şarap dükkânı olarak işletmekteydi. Bu yüzden Hz. Ömer buranın yakılmasını emretmiş ve ona “Sen Rüveyşid değil, füveysiksın (fasıkcıksın).” demiştir.¹³⁹⁰ Aynı şekilde şarap dükkânını içindekilerle beraber yaktığı gibi şarap satılan bir köyü de yaktırdığı rivayet edilmektedir.¹³⁹¹

Müslümanlara ait bazı köleler de şarap ve domuz ticareti yapmaktaydılar. Bu durumun farkına varan Medâin bölge valisi Huzeyfe b. Yemân, minbere çıkıp şarap ve domuz satın alanların bunları yiyen ve içen gibi günah kazanacağını ifade etmiştir. Ardından Müslümanlara seslenerek sahip oldukları kölelerle anlaşma yapmalarını ve kölelerin getirdikleri kazancı sorgulamalarını istemiştir.¹³⁹²

Sakîf kabilesinin büyük tüccarlarından Osman b. Ebi'l-Âs¹³⁹³ bu sorguyu yapanlardan biri olarak farklı bölgelere ticaret amacıyla gönderdiği köleler onun adına ticaret yapıp geldiklerinde ne tür ticaret yaptıklarını ve ne ile geldiklerini sormuştur. Kendisine “Bir dirhem on dirhem kazandırdığı şarap ticaretiyle.” dediklerinde bunun içiminden ve satışından Müslümanların menedildiğini söyleyip şarapları dökmüştür.¹³⁹⁴ Yine Osman b. Ebi'l-Âs'ın azatlı kölelerinden biri mudârebe usulü ile ticaret yapmak için kendisinden sermaye istediğinde ona 20 bin dirhem vermişti. Onun bu parayla şarap satın alıp Übülle'ye gittiğini haber alan Osman b. Ebi'l-Âs, oraya gidip Hz. Peygamber'in hadisini hatırlattıktan sonra gördüğü her şeyi kırmış ve yapılan alışverişi engellemiştir.¹³⁹⁵ Bu rivayetler şarabın bire on gibi büyük

¹³⁸⁹ İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, c. IV, s. 412; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, c. VI, s. 23; Muttakî el-Hindî, **Kenzü'l-ummâl**, c. IV, s. 166.

¹³⁹⁰ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VI, s. 76; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 125.

¹³⁹¹ İbn Kayyim el-Cevziyye, **et-Turuku'l-hükmiyye**, s. 17.

¹³⁹² Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horâsânî (ö. 227/842), **et-Tefsîr min Süneni's-Saîd b. Mensûr**, 5c., thk. Sa'd b. Abdullah b. Abdülaziz, Dârü's-Sumey'î, 1997, c. IV, s. 1578; İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, c. IV, s. 412.

¹³⁹³ Osman b. Ebi'l-Âs ailesiyle birlikte Basra'ya yerleştiğinde Hz. Osman kendisine 12 bin cerib yer iktâ etti. Burada çok miktarda mal kazandı. İsmine nispet edilen Şattu Osman (Osman sahili) bunlardan biriydi. İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 509; a.e., c. VII, s. 40; İbn Kuteybe, **el-Ma'ârif**, s. 268.

¹³⁹⁴ Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c. IV, s. 36.

¹³⁹⁵ “Allah içkiyi içene, alıcısına, satıcısına, imalatçısına ve taşıyıcısına lanet etmiştir.” Taberânî, **Mu'cemü'l-kebîr**, c. IX, s. 58.

bir kazanç sağladığını dolayısıyla İslâm'ın yasağına rağmen ticaretini yapanların olduğunu göstermektedir.

Bunun yanı sıra gayrimüslimler için de bu yasağın geçerli olup olmadığı ile ilgili farklı yaklaşımlar sergilenmiştir. Bu yaklaşımların temelinde şu iki husus dikkat çekmektedir. İlki cizye ve haraç karşılığı olarak gayrimüslimlerden alınan şarabın nakite dönüştürülmesi, diğeri ise gayrimüslimlerin yaptıkları şarap ticareti sebebiyle kendilerinden alınan uşûr vergisidir.

Hız. Ömer döneminde bazı zimmîler ödemeleri gereken cizye ve haraç vergilerine karşılık, memurlara şarap ve domuz getirmekteydiler. Vergi memurları bunları nakite dönüştürmek için zimmîlere satıp parasını beytûlmâle bırakıyorlardı. Hız. Ömer bunu duyunca onları böyle yapmaktan nehyetmiştir. Zimmîlerin kendi aralarında bunu satıp paraya çevirmeleri durumunda bu paranın alınabileceğini söylemiştir.¹³⁹⁶ Zira şarap ve domuz zimmîlere ait bir mal olabilirken Müslümanların böyle bir malı olamazdı.¹³⁹⁷

Cizye memurlarından Semüre b. Cündeb'in¹³⁹⁸ şarap sattığı haberi Hız. Ömer'e ulaşınca buna çok öfkelenmiş ve "Allah Semüre'nin canını alsın. Rasûlullah'ın (s) şu sözünü duymamış mıdır? Allah Yahudilere lanet etsin. Onlara hayvanın (murdar hayvanın) iç yağı haram kılınmıştı da onlar bunu eritip sattılar." demiştir.¹³⁹⁹ Semüre b. Cündeb tarafından bu satışın nasıl yapıldığı ve neden Hız. Ömer'in tepkisine maruz kaldığı ile ilgili farklı yorumlar yapılmıştır. Bunlardan biri Semüre'nin cizye karşılığı zimmîlerden aldığı şarabı onlara satmasıdır. Oysaki yapması gereken bunun satışını onlara bırakıp parasını almaktı. Hız. Ömer tarafından sadece azarlanması ve bir ceza uygulanmaması onun şarabın haramlığını bildiğini

¹³⁹⁶ Belâzürî, *Ensâbu'l-eşraf*, c. II, s. 178; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. IX, s. 350; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), *Ahkâmü ehli'z-zimme*, 3c., thk. Yûsuf b. Ahmed el-Bekrî-Şâkir b. Tevfik el-Ârûrî, Remâdî-ed-Dimâm, 1997, s. 357.

¹³⁹⁷ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 62.

¹³⁹⁸ İbn Hacer, Semüre'nin Hız. Ömer'in Basra valisi olduğunu söyleyen İbn Cevzî'nin yanıldığını zira kaynaklarda zabt edilen Basra valileri arasında onun adının geçmediğini, Basra valilerinin onu cizye almakla görevlendirmiş olabileceğini ifade etmektedir. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, c. IV, s. 415.

¹³⁹⁹ Abdürrezzâk, *Musannef*, c. VI, s. 75; İbn Şeybe, *Müsnedü Ömer b. el-Hattâb*, s. 47.

fakat satışının haramlığını bilmediğini göstermektedir.¹⁴⁰⁰ Bununla birlikte İbrâhim en-Neha'î (ö. 96/714) ve Ebû Hanîfe (ö. 150/767) gibi bazı âlimler, zimmî ya da harbî olsun şarabı vergi memurlarına getirmeleri durumunda onlara bunu satabileceğini ve tespit edilen kıymet üzerinden verginin alınabileceğini söylemişlerdir.¹⁴⁰¹

Şarabın haram olduğu yaygın şekilde bilindiği hâlde satışının haram olduğunun bilinmemesi düşünülemez denilerek bu satışa farklı bir yorum da getirilmiştir. Buna göre Semüre'nin şarabı sirkeye dönüştürüp sattığı söylenmiştir. Zira ona göre bunun satışı helal iken Hz. Ömer'e göre bu helal değildi.¹⁴⁰²

Öte yandan vergi memurlarının zimmîlerin yaptıkları şarap ticaretine karşılık aldığı uşûr vergisini Hz. Ömer yasaklamıştır. Nitekim Utbe b. Ferkad zimmîlerin şarap ticaretinden aldığı 40 bin dirhemlik uşûr vergisi nedeniyle Hz. Ömer'in öfkesine maruz kalmıştır. Halife, onun bu durumunu halka duyurduktan sonra onu görevinden almıştır. Hz. Ömer'in bu tavrı zimmîlerin şarap satışına değil yaptıkları satış sebebiyle kendilerinden alınan uşûr vergisine karşılıktır. Zira İslâm bir şeyi haram kılmış ise o şeyin kıymetini de haram kılmıştır.¹⁴⁰³

Yukarıdaki rivayetlerden anlaşılabacağı üzere zimmîlerin şarap ticaretinden alınan uşûr vergisi yasaklanmış iken ticaretinden elde edilen gelirin cizye ve haraç olarak alınmasında bir sakınca görülmemiştir. Zira zimmîlerin ödemekle mükellef oldukları cizye ve haraç vergileri kendilerine ve arazilerine bırakılan vergiler iken, uşûr ise yaptıkları şarap ticareti sebebiyle alınan vergidir. Şarabın kendisinin aynı olarak alınması uygun görülmediği gibi ticareti sebebiyle alınan uşûr da uygun görülmemiştir.¹⁴⁰⁴ Mevzubahis rivayetler zimmîlerin kendi aralarında olmak kaydıyla şarap ticaretini yapabildiklerini göstermektedir.

Bazı rivayetlerde ise zimîlerin şarap ticareti yapmalarının yasaklandığı görülmektedir. Nitekim Sevâd ehlinden zimmî bir adamın şarap ticareti yaparak zenginleştiği Hz. Ömer'e bildirildiğinde bu konuda valilerini uyarmıştır. Onlara

¹⁴⁰⁰ İbn Hacer, **Fethu'l-bârî**, c. IV, s. 415.

¹⁴⁰¹ Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 150.

¹⁴⁰² İbn Hacer, **Fethu'l-bârî**, c. IV, s. 415.

¹⁴⁰³ İbn Zenceveyh, **Kitâbu'l-Emvâl**, s. 180.

¹⁴⁰⁴ Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 63.

gönderdiği mektupta şarap üretiminde kullanılan tüm eşyaların kırılmasını ve şarapla ilgili herhangi bir şeyin bulundurulmasına izin verilmemesini istemiştir. Bunun bir benzerini zimmîlere ait domuzlar için de yapmıştır. Onların öldürülmesini ve -domuz onların malı sayıldığı için- kıymetlerinin cizyeden düşürülmesini bölge valilerine emretmiştir. Hz. Ali'nin de Kûfe'de Zûrâre adında bir köyde zimmîlerin şarap sattığını duyduğunda o köyü ateşe verdiği rivayet edilmektedir.¹⁴⁰⁵

Zimmîler din ve şeriatlerinde serbest bırakıldıkları hâlde halifelerin verdikleri bu cezaların sebebi İslâm beldelerinde şarap ticareti yapmaları ve bir beldeden başka bir beldeye bunu taşımalarıydı. Nitekim Emevîler döneminde Ömer b. Abdülaziz'in (ö. 101/720) Kûfe valisi Abdülhamîd b. Abdurrahman'a yazdığı mektupta zimmîlerin bir beldeden diğer bir beldeye şarap nakletmelerine izin vermemesini ve gemilerde bulunduğu şarabı da sirkeye dönüştürmesini istemesi¹⁴⁰⁶ bu anlatılanları teyit etmektedir.

Abdullah b. Abbâs'ın "Müslümanların hükümrân oldukları şehirlerde (emsar) zimmîler şarap satamaz ve domuz besleyemez. Daha evvel mevcut olanı muhafaza etmek ise Müslümanlar üzerinde zimmet ehlinin bir hakkıdır." sözündeki şehirler anlamına gelen "emsar" kavramı üzerinden meseleye açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Ebû Ubeyd, İslâm beldelerini üç gruba ayırarak şunları söylemiştir:

Birincisi Medine, Tâif ve Yemen gibi İslâm'ı kabul eden bölgeler; ikincisi Kûfe ve Basra gibi daha evvel mevcut olmayan şehirler; üçüncüsü Hayber gibi kuvvet kullanarak fethedilen ve sahiplerine teslim edilmeyip savaşa katılanlar arasında taksim edilen şehirlerdir. Müslüman beldeler durumundaki bu gibi şehirlerde zimmîlerin şarap ticareti yapma hakları bulunmamaktaydı.¹⁴⁰⁷

Bu yerlerin dışında diğer bölgelerde yani kuvvet kullanılarak fethedildikten sonra sahiplerine bırakılan şehirlerde durum farklıydı. Nitekim Şam valisi Muâviye'nin Şam bölgesinde zimmîlerin şarap ticaretine izin verdiği ve bu sebepten dolayı Filistin kâdısı Ubâde b. Sâmit ile aralarında tartışmaların yaşandığı rivayet

¹⁴⁰⁵ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 125.

¹⁴⁰⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 133-134; İbn Zenceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, s. 282.

¹⁴⁰⁷ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 125-126.

edilmektedir. Yaşanan bu tartışma üzerine Muâviye bir mektupla onu Hz. Osman'a şikâyet ederek Şam bölgesindeki ticareti bozduğunu (ifsat) söyleyip bunu yapmaktan alıkoymasını istemiştir. Aksi hâlde bölge halkıyla onu baş başa bırakacağını ifade etmiştir.¹⁴⁰⁸

Muâviye ile Ubâde b. Sâmit arasında geçen şarap satışıyla ilgili bu rivayetin uydurma olduğu, aralarında geçen konuşmanın aslının ganimet mallarının paylaşımıyla ilgili olduğu da rivayet edilmektedir.¹⁴⁰⁹

3.1.10. Savaş Aletleri

Râşid Halifeler dönemi fetihlerin yoğun olduğu bir dönem olması nedeniyle kılıç, kalkan, zırh, miğfer ve mızrak gibi savaş aletlerine olan ihtiyaç artmaktaydı. Bu bağlamda savaş aletlerinin gerek hammaddesinin geldiği yerler gerekse imalatı yapıldıktan sonraki satışı önem arz etmektedir.

Savaş malzemelerinde kullanılan demirin ana merkezi Hindistan olup buradan alınan demir Übülle Limanı'na oradan da Arap Yarımadası'na

¹⁴⁰⁸ Rivayete göre Ubâde b. Sâmit şarap taşıyan peş peşe dizilmiş bir deve kervanın yanından geçtiğinde bu yağ mıdır, diye sormuştur. Kendisine hayır, filan kişiye satılmak üzere götürülen şaraplardır denilince pazardan bir bıçak alıp şarap kaplarını delmiştir. Bunun haberini alan Muâviye, Ubâde'yi zimmîlerin ticaretine karışmakla suçlamış ve Şam bölgesinde bulunan Ebû Hüreyre'ye "Kardeşin Ubâde'yi bizden alıkoymayacak mısın? Sabahları erkenden pazarlara uğrayıp zimmîlerin alışverişini bozmaktadır. Akşamları da mescitlerde oturup itibarımıza saldırmaktan ve kusurlarımızı anlatmaktan başka bir iş yapmamaktadır." söylemesi üzerine Ebû Hüreyre Ubâde'ye gelip "Muâviye ile alıp veremediğin nedir? Onu ameliyle başbaşa bırak." demiştir. Ubâde "Biz dinleyip itaat etmek, iyiliği emredip kötülükten alıkoymak ve hiçbir kınayıcının kınamasından korkmadan hakkı söylemek üzere Rasûlullah'a (S) biat ettiğimizde sen yoktun." sözüyle kendisine karşılık vermiştir. Ardından Ubâde Medine'ye gönderilmiş burada Hz. Osman ile arasında geçen diyalogda halifeye şunu söylemiştir: "Benden sonra işlerinizin başına bazı adamlar geçecektir. Reddettiğiniz şeyleri size kabullendirecek, kabul ettiğiniz şeyleri de size inkâr ettireceklerdir. İsyân edene itaat yoktur." İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. XXIV, s. 197-198; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. III, s. 344; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. III, s. 424. Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Evâil*, s. 188.

¹⁴⁰⁹ Rivayet edildiğine göre Muâviye, Ubâde b. Samit ile birlikte Kıbrıs adası gazvesine çıkmıştı. Adayı fethettiğinde ganimetlerin beşte birini Hz. Osman'a göndermişti. Aralarında Ubâde b. Samit'in de olduğu seçkin sahâbîlerden oluşan bir topluluğun yanından iki adam merkepleriyle geçti. Ubâde onlara bineklere sorduğunda Muâviye'nin kendilerine bunu ganimet olarak verdiğini ve bunlarla hacca gitmeyi umduklarını söylediler. Bunun üzerine Ubâde, bu ne size ne de Muâviye'ye caizdir, dedi. Onlar da bu merkepleri Muâviye'ye geri verdiler. Muâviye bunun sebebini sorduğunda Ubâde kendisine ganimet mallarının paylaşımında Allah'tan korkmasını, eşit şekilde ganimetleri bölüşürmesini, herkese hakkı kadar vermesini söyledi. Bunun üzerine Muâviye, Şam bölgesinde bu işi senden daha iyi yapacak biri yoktur. Bu taksim işiyle seni görevlendirdim dedi ve böylece taksimatı Ubâde yaptı. Muhibbüddin et-Taberî, *er-Riyâzü'n-nadire*, c. III, s. 95. Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, c. II, s. 268, 270.

ulaştırılmaktaydı.¹⁴¹⁰ Hindistan'dan gelen demirden imal edilen savaş malzemeleri daha iyi işlenebildiğinden çokça tercih edilmekteydi.¹⁴¹¹ Nitekim es-Suyûfu'l-Hindiyye ya da el-Muhennede isimindeki kılıçlar,¹⁴¹² yumuşaklığı ve keskinliği sebebiyle rağbet görmekteydi.¹⁴¹³ Ayrıca Hindistan'da üretilen kılıçların başta Yemen olmak üzere birçok yere ticareti yapılmaktaydı.¹⁴¹⁴

Arapların çokça rağbet ettiği es-Suyûfu'l-Yemâniyye¹⁴¹⁵ isimindeki kılıçların da hammaddesinin Hindistan'dan geldiği rivayet edilmektedir. Yemen'e gelen Hint demiri kılıç imalatına dönüştükten sonra ticari amaçla farklı bölgelere gönderilmekteydi. Ayrıca Yemen'de es-Selûkiyye¹⁴¹⁶ adında kalkanlar imal edilmekteydi.¹⁴¹⁷ Yemen'in Sa'de şehri de Ciyâd isimindeki oklarıyla şöhret kazanmıştı.¹⁴¹⁸

Hindistan'ın dışında Şam sınırları içerisinde bulunan Beyrut'ta kaliteli demir yataklarının bulunduğu ve burada elde edilen demirin Şam bölgesinin diğer yerlerine ticaretinin yapıldığı rivayet edilmektedir.¹⁴¹⁹ Suyûfu'd-Dımaşkıyye adıyla bilinen kılıçlar¹⁴²⁰ muhtemelen Beyrut'tan gelen demirden yapılmaktaydı.

Yukarıdaki rivayetlerden anlaşıldığı üzere kılıçlar genellikle Hindistan, Yemen ve Şam bölgesinden temin edilmekte olup imal edildikleri yerlere nispet edilmekteydi.¹⁴²¹ Ayrıca Busrâ'nın kendi imalatı olan kılıçları da pazarlarda satılmaktaydı.¹⁴²² Bu yerlerin dışında Fars bölgesinde demirden şekillendirilmiş kılıçlar, kalkanlar ve çeşitli aletler bulunmaktaydı.¹⁴²³

¹⁴¹⁰ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 284.

¹⁴¹¹ İdrîsî, **Nüzhetü'l-müşâtâk**, c. I, s. 67.

¹⁴¹² Makrîzî, **Resâil**, s. 220.

¹⁴¹³ İbnü'l-Fakîh, **el-Büldân**, s. 513; Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIV, s. 234.

¹⁴¹⁴ İdrîsî, **Nüzhetü'l-müşâtâk**, c. I, s. 67.

¹⁴¹⁵ İbnü'l-Fakîh, **el-Büldân**, s. 513; Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIV, s. 234.

¹⁴¹⁶ Kalkanların yapıldığı Selûk adlı köye nispet edilmiştir. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. III, s. 242.

¹⁴¹⁷ el-İllî, **et-Tanzîmât**, s. 219.

¹⁴¹⁸ Bekrî, **Mu'cem**, c. III, s. 832.

¹⁴¹⁹ İdrîsî, **Nüzhetü'l-müşâtâk**, c. I, s. 371.

¹⁴²⁰ Kürd Ali, **Hıtatü's-Şâm**, c. IV, s. 213.

¹⁴²¹ el-İllî, **et-Tanzîmât**, s. 218.

¹⁴²² el-Efgâni, **Esvâku'l-Arab**, s. 368, 371.

¹⁴²³ İbnü'l-Fakîh, **el-Büldân**, s. 516.

Hindistan'dan Bahreyn'e gelen mızraklar burada düzeltilip Arap Yarımadası'nın farklı bölgelerinde satılmaktaydı. Bu mızraklara Bahreyn'in el-Hat köyüne nispeten el-Hattiyye mızrakları denilmekteydi. Aynı şekilde Bahreyn'in el-Hirsân köyü, adını burada satılan el-Hars (zarif mızrak) kelimesinden almıştır.¹⁴²⁴

Bu yerler dışında Medine yapımı ok, yay ve kılıç çeşitleri de bulunmaktaydı. Özellikle Medine okları özel bir şöhrete sahipti.¹⁴²⁵ Bunun yanında el-Cezîre bölgesinde yetişen karaağaçlardan oklar yapıldığı gibi, Umân ve Ahvâz'ın dağlık mıntıkasındaki ağaçlardan da oklar yapılmaktaydı.¹⁴²⁶ Ayrıca Necd bölgesinden Medine'ye savaş malzemelerinin gönderildiği,¹⁴²⁷ İran bölgesinde bulunan Rey şehrinde ise cıva ve silah çeşitlerinin bulunduğu rivayet edilmektedir.¹⁴²⁸

Savaş aletlerinin satıldığı bir piyasanın varlığını gösteren bazı örnekleri vermekte fayda vardır. Bunlardan biri Halife Hz. Ebû Bekir'in Medine'de cihada hazırlık için silah satın almasıdır.¹⁴²⁹ Bir diğeri ise Hz. Ali'nin pazar yerinde kılıcını satılığa çıkarmasıdır.¹⁴³⁰ Yine Kûfe Pazarı'nda Hristiyan birini zırh satarken gördüğünde zırhın kendisine ait olduğunu söylemesi¹⁴³¹ bir başka örnektir. Ganimetten elde edilen silahlar da pazarlarda satılmaktaydı. Nitekim Mirbed Pazarı'nda çoğunlukla ganimet yoluyla elde edilen silahlar bulunmaktaydı.¹⁴³²

3.1.11. Canlı Hayvan

İlk dönem kaynakları incelendiğinde Râşid Halifeler döneminde canlı hayvan ticaretinin yapıldığı bölgelerden ve bu bölgelerde bulunan hayvan pazarlarından bahsedildiği görülmektedir. Bu bağlamda hayvancılığın yapıldığı yerlerden biri olan Medine'de başta deve ve küçükbaş olmak üzere çeşitli hayvanların ticareti yapılmaktaydı.¹⁴³³ Medine'de Sûku'l-ibil (Sûku'z-zahr) adında develerin satıldığı bir

¹⁴²⁴ Hemdâni, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, s. 179; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. II, s. 359, 378.

¹⁴²⁵ Halîl Feyyâz, *Turuku'l-kavâfili't-ticâriyye*, s. 159, 164.

¹⁴²⁶ el-İllî, *et-Tanzîmât*, s. 231.

¹⁴²⁷ Halîl Feyyâz, *Turuku'l-kavâfili't-ticâriyye*, s. 159, 164.

¹⁴²⁸ Câhîz, *et-Tebessur*, s. 30.

¹⁴²⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, c. III, s. 213.

¹⁴³⁰ İbnü'l-Esîr (Mecdüddîn), *el-Muhtâr min menâkibi'l-ahyâr*, c. I, s. 111.

¹⁴³¹ Beyhakî, *Sünenü'l-kübrâ*, c. X, s. 230; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. XXIII, s. 23.

¹⁴³² el-Efgâni, *Esvâku'l-Arab*, s. 419.

¹⁴³³ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, II, s. 942; Halîl Feyyâz, *Turuku'l-kavâfili't-ticâriyye*, s. 159.

pazar yeri bulunmaktaydı. Kinde liderlerinden Eş'as b. Kays (ö. 40/661), Hz. Ebû Bekir'in kız kardeşi Ümmü Ferve ile evlendiğinde düğün yemeği için bu pazara gidip kılıcıyla oradaki develeri kesmiş, ardından deve satıcılarına paralarını ödemiştir.¹⁴³⁴ Yine Hakîm b. Hizâm'ın burada deve sattığı,¹⁴³⁵ Hz. Ebû Bekir'in ise buraya gelen develeri Allah (c) yolunda kullanılmak üzere satın aldığı rivayet edilmiştir.¹⁴³⁶

Medine'de koyun, deve ve atların satıldığı Bakî' Pazarı bulunmaktaydı.¹⁴³⁷ Bazı tüccarlar mescitte dünyevi işlerden bahsettiklerinde Hz. Ömer, mescitlerin Allah'ın anılması için inşa edildiğini, dünyevi işlerden bahsedilecek ise Bakî' Pazarı'na gitmelerini söylemiştir.¹⁴³⁸ Abdullah b. Ömer'in bu pazarda deveyi dinar ile satıp karşılığında dirhem aldığı zikredilmiştir.¹⁴³⁹ Ayrıca Bakî' Pazarı'nda Zübeyr b. Avvâm'a ait bir kesimhane yeri bulunmaktaydı. Hz. Ömer'in buraya gelip iki gün peş peşe et alana kamçısıyla vurup kendisine "Hiç komşun için karnın aç kaldı mı?" diye sorduğu rivayet edilmektedir.¹⁴⁴⁰

Medine çevresinde yaşayan bedeviler de pazara küçükbaş hayvan getirmekteydiler. Halife Hz. Ömer pazar denetimi esnasında onların birinden bir koyun satın almıştır. Fiyat ve ödeme konusunda çıkan anlaşmazlık üzerine Hz. Ömer, koyunu pazardaki bir kasaba götürüp kestirdikten sonra bedeviye parasını ödemiş ve kârını da et olarak almıştır.¹⁴⁴¹

Abdullah b. Ömer de pazar yerinde koyun satan birine fiyatını sormuş, verilen fiyatı beğenmeyince satıcıya yeni fiyat teklif etmiştir. Satıcı Allah'a yemin ederek bu fiyata satmayacağını söyleyince Abdullah b. Ömer bu koyunu satın almaktan vazgeçmiştir. Bir süre sonra satıcı teklif edilen fiyata koyunu satabileceğini söylemişse de yemin ettiği gerekçesiyle Abdullah b. Ömer "Senden bunu alıp

¹⁴³⁴ İbn Hacer, **el-İsâbe**, c. I, s. 240; Diyârbekrî, **Târîhu'l-hamîs**, c. II, s. 289.

¹⁴³⁵ Mizzî, **Tehzîbü'l-kemâl**, c. VII, s. 187.

¹⁴³⁶ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 213.

¹⁴³⁷ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VIII, s. 123; Semhûdî, **Vefâü'l-vefâ**, c. II, s. 261; eş-Şerîf, **Mekke ve'l-Medîne**, s. 297.

¹⁴³⁸ İbn Şebbe, **Târîhu'l-Medîne**, c. I, s. 34; Semhûdî, **Vefâü'l-vefâ**, c. II, s. 257.

¹⁴³⁹ Semhûdî, **Vefâü'l-vefâ**, c. II, s. 261.

¹⁴⁴⁰ İbn Kesîr, **Müsnedü'l-Fârûk**, c. I, s. 266; el-Emîn, **Ahvâlü'l-iktisâdiyye**, s. 165.

¹⁴⁴¹ İbn Ebî'd-Dünyâ, **İslâhü'l-mâl**, s. 75.

şeytana yardımcı olamam.” diyerek hayvanı almamıştır.¹⁴⁴² Bir keresinde de Nevvâs denen bir adamın ortağından kusurlu (uyuz) bir hayvan satın almış, kendisine bu hayvanın kusurlu olduğu söylenince “Hastalığın bulaşması yoktur.” hadisini gerekçe göstererek hayvanı geri vermemiştir.¹⁴⁴³

Abdullah b. Ömer yine bir gün satın aldığı zayıf bir deveyi koruda (devlet merasında) otlattıktan sonra pazara götürüp satışa sunmuştur. Hz. Ömer pazarda devenin etlenmiş hâlini gördüğünde kime ait olduğunu sormuş, Abdullah’ın olduğu söylenince kendisini çağırıp bilgi almıştır. Abdullah yaptığı açıklamada zayıf bir deveyi satın aldıktan sonra koruda beslediğini ve her Müslümanın pazardaki satıştan umduğu kazancı kendisinin de umduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer malın ana sermayesini almasını ve geri kalanını ise beytûlmâle koymasını istemiştir.¹⁴⁴⁴ Yukarıdaki rivayetlerden Abdullah b. Ömer’in hayvan ticaretini yaptığını anlamak mümkündür. Bunun yanında Hz. Osman ve Abdurrahman b. Avf’ın Medine’de koyun sürülerine sahip oldukları,¹⁴⁴⁵ Hz. Osman’ın yükleriyle beraber develer satın aldığı ve ardından “Elime dinarı kim koyar? Kim bana kazandırır?” diyerek bunları satmaya çalıştığı rivayet edilmektedir.¹⁴⁴⁶

Medine’de artan nüfus nedeniyle hayvanlar zamanla yetersiz kalmıştır. Bu nedenledir ki Hz. Ömer pazara daha çok hayvanın gelmesini teşvik etmek amacıyla deve alıp besledikten sonra satmak için şehre getiren tüccarlara izin vereceğini ve onları kendi misafiri kabul edeceğini söylemiştir.¹⁴⁴⁷ Hac mevsiminde kurban ibadetinin yerine getirilmesinin zorunlu olması nedeniyle¹⁴⁴⁸ Mekke’ye de çok sayıda hayvan gelmekteydi.¹⁴⁴⁹ Mekke’ye yakın olması sebebiyle bu hayvanların bir

¹⁴⁴² Taberânî, **Mu‘cemü’l-kebir**, c. XII, s. 267; İbn Hacer, **el-Metâlibü’l-âliye**, c. VII, s. 347.

¹⁴⁴³ Buhârî, **Sahih**, c. III, s. 62.

¹⁴⁴⁴ Muhibbüddin et-Taberî, **er-Riyâzü’n-nadire**, c. II, s. 377; İbnü’l-Esîr (Mecdüddîn), **el-Muhtâr min menâkibi’l-ahyâr**, c. I, s. 51.

¹⁴⁴⁵ Ebû Ubeyd, **Kitâbü’l-Emvâl**, s. 376.

¹⁴⁴⁶ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VIII, s. 133.

¹⁴⁴⁷ Sallâbî, **Hiz. Ömer**, s. 206.

¹⁴⁴⁸ “Biz o büyükbaş hayvanları da Allah’ın size nişanelerinden kıldık. Sizin için onlarda nice yararlar vardır. Onlar (kesim için) sıraya dizildiklerinde üzerlerine Allah’ın adını anın...” Hac, 36.

¹⁴⁴⁹ İbn Hacer, **el-İsâbe**, c. I, s. 343.

kısımının Tâif'ten geldiği kuvvetle muhtemeldir. Zira Tâif hayvancılığın geliştiği bir yerdî.¹⁴⁵⁰

Seçkin ve hızlı yürüme vasfına sahip ve oldukça pahalı olan el-Mehriyye adındaki meşhur develer Yemen'den Mekke'ye getirilmekteydi.¹⁴⁵¹ Hz. Ömer döneminde Cüheyneli Üseyfi' diğer hacılardan önce Mekke'ye ulaşip satış yapmak için bu develeri Yemen'den Mekke'ye getirmiştir.¹⁴⁵²

Hayvan ticaretinin yapıldığı yerler arasında Irak bölgesi de dikkat çekmektedir. Özellikle Kûfe ve çevresinde hayvanların rahat otlayabildikleri geniş meralar ve su kaynakları bulunmaktaydı. Bu geniş meralarda başta büyük ve küçükbaş hayvan olmak üzere at ve develer yetişmekteydi.¹⁴⁵³ Kûfe Pazarı'nda (Künâse'de) bu hayvanlar satılmaktaydı.¹⁴⁵⁴ Basra'nın meşhur pazarlarından biri olan Mirbed'de de deve satışı yapılmaktaydı.¹⁴⁵⁵

Râşid Halifeler döneminde ticareti yapılan hayvanlardan biri de dönemin ulaşım ve savaş aracı olan atlardı. Medine'de "Bakî'u'l-hayl" isminde atların satıldığı pazar yeri bulunmaktaydı.¹⁴⁵⁶ Bedeviler badiyeden getirdikleri atları burada satmaktaydılar.¹⁴⁵⁷

Atların yoğun bulunduğu yerler arasında Medâin,¹⁴⁵⁸ Şam ve Irak bölgesi bulunmaktaydı. Bu sebeptendir ki Şam bölgesinden bazı insanlar sahip oldukları çok sayıda atın zekâtını vermek için Hz. Ömer'e gelmişlerdi. Aynı zamanda bölge valisi Ebû Ubeyde b. Cerrâh da yazdığı mektupta atların zekâtıyla ilgili halifeden bilgi istemişti. Hz. Ömer ilk etapta Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir'in böyle bir zekâtı almadıkları gerekçesiyle çekimser kalmış olsa da yaptığı istişareler neticesinde şayet istiyorlarsa onlardan bunu alıp fakirlere dağıtmasını bir mektupla bildirmişti. Bu

¹⁴⁵⁰ Hamîdullah, **İslâm Peygamberi**, c. II, s. 942.

¹⁴⁵¹ İbnü'l-Fakîh, **el-Büldân**, s. 513; Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIV, s. 234.

¹⁴⁵² İbn Hacer, **el-İsâbe**, c. I, s. 343.

¹⁴⁵³ Söylemez, **Kûfe**, s. 273.

¹⁴⁵⁴ Belâzürî, **Ensâbu'l-eşrâf**, c. II, s. 293; Vekî' **Ahbârü'l-kudât**, c. II, s. 225; Kurtubî, **el-Câmi'**, c. XX, s. 36.

¹⁴⁵⁵ el-Efgânî, **Esvâku'l-Arab**, s. 419.

¹⁴⁵⁶ Semhûdî, **Vefâü'l-vefâ**, c. II, s. 261.

¹⁴⁵⁷ eş-Şerîf, **Mekke ve'l-Medîne**, s. 297.

¹⁴⁵⁸ İbnü'l-Hümâm, **Fethu'l-kadîr**, c. II, s. 185.

rivayeti aktaran Ebû Ubeyd, konuyla ilgili olarak “Ticaret için bulundurulan atlara zekât düşer ancak mera atlarına düşmez.”¹⁴⁵⁹ görüşünü zikretmiştir.

Önceden ticaret malları arasında görülmeyen atlar özellikle Hz. Ömer döneminden itibaren aşırı değer kazanmaları ve ticari bir sektör hâline gelmeleri sebebiyle ticari mallar arasına girmiştir.¹⁴⁶⁰ Dolayısıyla Hz. Ömer at başına birer dinar zekât koymuştur. Rivayete göre Yemen valisi Ya‘lâ b. Ümeyye’nin kardeşi Abdurrahman, Yemen’de 100 genç dişi deve karşılığında bir dişi at satın aldıktan sonra atın sahibi pişman olup atının gasp edildiğini Hz. Ömer’e şikâyetle bulunmuştu. Hz. Ömer atların bu kadar değer kazanmasına şaşırılmış, kırk koyundan bir koyun aldıkları hâlde atlardan bir şey almadıklarını söyleyerek at başına birer dinar almasını istemiştir.¹⁴⁶¹ Böylece ticareti yapılan atlardan zekât alınmaya başlanmıştır.

Atların yetiştirilip ticaretinin yapıldığı yerlerden biri de Irak bölgesiydi. Nitekim Nâfi' b. el Hâris¹⁴⁶² Basra’da bu işi yapmaktaydı. Bunların yanında Allah (c) yolunda cihada hazırlık amacıyla at besiciliği yapanlar da bulunmaktaydı. Onlardan biri olan Urve el-Bârikî’nin (ö. 73/692 [?]) yanında 70 atın bulunduğu rivayet edilmektedir.¹⁴⁶³

3.1.12. Değerli Madenler ve Mücevherat

Mevzubahis dönemin ticari mallarından biri de değerli maden taşları, altın, gümüş, bakır ve bunlardan yapılan çeşitli mücevherattı. Zaman zaman ganimet malı olarak beytûlmâle de gelen bu ürünler tüccarlar tarafından satın alınıp ticareti yapılarak büyük kârlar elde edilmekteydi. Nitekim Behnas’ın (Şam bölgesinde) fethinden sonra değerli maden taşlarının olduğu iki sandık beytûlmâle gelmiş ve tüccarlardan biri bu sandıklarda bulunan taşlardan sadece birini 6 bin dinara satın alıp 100 bin dirheme satmıştır.¹⁴⁶⁴

¹⁴⁵⁹ Ebû Ubeyd, *Kitâbü’l-Emvâl*, s. 563, 565.

¹⁴⁶⁰ Ebû Ubeyd, *Kitâbü’l-Emvâl*, s. 563, 565. Bkz. Şibli Nu‘mânî, *Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi*, c. II, s. 80-81; Umerî, *Asru hilâfeti’r-râside*, s. 213.

¹⁴⁶¹ İbn Zenceveyh, *Kitâbu’l-Emvâl*, c. III, s. 1022.

¹⁴⁶² Hz. Ömer döneminde Basra’ya yerleşip ticaretle uğraşmıştır. Dîneverî, *Ahbârü’t-tuvâl*, s. 117.

¹⁴⁶³ İbn Sa‘d, *Tabakât*, c. VI, s. 34.

¹⁴⁶⁴ Vâkîdî, *Fütûhu’s-Şâm*, c. II, s. 288.

Kureyş kabilesinden Misver b. Mahreme de Kâdisiye Savaşı esnasında üzerinde yâkût ve zebercedi (taşları) olan bir ibriği satılığa çıkarmış ve İranlı biri kendisine 10 bin dirhem teklif etmiştir. Misver bu rakamı Sa'd b. Ebî Vakkâs'a bildirince bu fiyata satmamasını söylemiş ve sonrasında bunu 100 bin dirheme onun adına satmıştır.¹⁴⁶⁵ Ayrıca Kâdisiye fethinde Kisrâ'nın kıyafetlerinin ve ayakkabılarının yanında gümüş ve altından olan mücevherat ve diğer kıymetli eşyaları Medine'ye gönderildiğinde Hz. Ömer, Abdurrahman b. Avf'ı yanına çağırıp bunları tüccarlara satmasını ve elde edilen paranın Müslümanlara taksim edilmesini söylemiştir.¹⁴⁶⁶

Hicretin 21. senesinde (642) Nihâvend zaferinden sonra Fars toprakları tüccarların ilgi alanı olmuş, burada yaptıkları ticarete başta gümüş ve bakır kaplar olmak üzere çeşitli çömlekler¹⁴⁶⁷ ve mücevherat önemli yer tutmuştur. Meselâ Sâib b. el-Akra' Nihâvend'de elde ettiği mücevherat dolu iki büyük sandığı Kûfe mescidinin yan tarafında satışa çıkarmış ve tüccarlardan Amr b. Hureys el-Mahzûmî (ö. 85/704) bunları 2 milyon dirheme satın almıştır. Ardından Rum diyarına götürüp 4 milyon dirheme satmıştır. Bundan böyle Amr b. Hureys'in Kûfe'nin en büyük zenginlerinden biri olarak yaşadığı rivayet edilmektedir.¹⁴⁶⁸ Bunun yanında bu bölgedeki yüklü miktardaki altın ve gümüş, tüccarlar tarafından Basra ve başka bölgelere götürülerek ticareti yapılmıştır.¹⁴⁶⁹

Seleme b. Kays, Fars bölgesinden farklı renklerdeki değerli taşlardan oluşan mücevherat dolu bir sandığı Hz. Ömer'e göndermiştir. Hz. Ömer bunu kabul etmemiş ve ordudaki askerlere dağıtmasını istemiştir. Bunun üzerine Seleme b. Kays bu mücevheratın bir taşını 5 ile 6 dirhem arasında satıp askerlere dağıtmıştır. Oysaki taşın tanesi 20 bin dirhem değerindeydi.¹⁴⁷⁰

Mısır'ın Asvân (Usvân) şehri de altın ve benzeri madenlerin ticaretinin yapıldığı ve başka yerlerden tüccarların geldiği cazibe merkezlerinden biriydi.

¹⁴⁶⁵ İbn Sa'd, **Tabakât** (Beşinci tabaka), c. II, s. 155.

¹⁴⁶⁶ İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, c. X, s. 19.

¹⁴⁶⁷ el-Hâc, **Ticâretü'l-Hicâz**, s. 159.

¹⁴⁶⁸ Taberî, **Târih**, c. IV, s. 117; İbn Miskeveyh, **Tecâribü'l-ümem**, c. I, s. 395; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, c. X, s. 125.

¹⁴⁶⁹ İbn Havkal, **Sûretü'l-arz**, c. II, s. 300.

¹⁴⁷⁰ Taberî, **Târih**, c. IV, s. 188; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. II, s. 427.

Burada yaşayan halk değerli maden işi yapmaktaydı.¹⁴⁷¹ Mısır coğrafyasına yakın Nûbe bölgesinde de çok miktarda altın bulunmaktaydı.¹⁴⁷² Habeşistan ile Nûbe arasında bulunan el-Bucce bölgesinde ise¹⁴⁷³ değerli zeberced (sarı yâkût) ve altın madenlerinin bulunduğu¹⁴⁷⁴ ve Habeşistan'da altın tozunun satıldığı rivayet edilmektedir.¹⁴⁷⁵

Altının yanında altın işlemeli kıyafetler de satılmaktaydı. Dihkânî birinin Hz. Ali'ye gönderdiği altın işlemeli ipek bir elbiseyi Amr b. Hureys 4 bin dirheme ata vaktinde ödemek şartıyla Hz. Ali'den satın almıştır.¹⁴⁷⁶ Bu elbisenin üzerindeki altını ayırdıktan sonra satılığa çıkarıp 20 bin dirhem gibi büyük bir kazanç elde etmiştir.¹⁴⁷⁷

Yukarıda bahsi geçen bölgeler dışında Yemen'in akik taşı,¹⁴⁷⁸ San'a'nın harika kapları ve yüzük taşları,¹⁴⁷⁹ Aden'in lü'lü madenleri,¹⁴⁸⁰ Medine'nin çeşitli mücevheratı,¹⁴⁸¹ Bahreyn'in incileri ve Umân'ın saf ve aynı zamanda pürüzsüz olmaları nedeniyle oldukça değerli incileri ticari mallar arasında bulunmaktaydı.¹⁴⁸² Bunların yanında Hindistan ve Çin gibi ülkelerden yâkûtun, mücevherat çeşitlerinin, değerli taşların ve çeşitli aletlerin İslâm coğrafyasına geldiği rivayet edilmektedir.¹⁴⁸³

3.1.13. Köleler ve Cariyeler

Savaşlarda elde edilen köleler iktisadi sahada önemli gelir kaynağını teşkil etmekteydi. Bunların bir kısmının ticari amaçlı alım satımı yapılmasından dolayı sahiplerinden zekât tahsil edilmekteydi.¹⁴⁸⁴ Beytül mâle humus payıyla gönderilen köleler tüccarlar tarafından satın alınmaktaydı. Tüccarlardan Abdullah b. Âmir b. Küreyz ve Ubeydullah b. Ma'mer beytül mâlden vadeli köle almışlardır. Vadesi

¹⁴⁷¹ Ya'kûbî, **el-Büldân**, s. 172-123.

¹⁴⁷² Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 103.

¹⁴⁷³ İstahrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 19.

¹⁴⁷⁴ İbnü'l-Fakîh, **el-Büldân**, c. I, s. 512; İbn Havkal, **Sûretü'l-arz**, c. I, s. 162.

¹⁴⁷⁵ Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 103.

¹⁴⁷⁶ İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, c. II, s. 291.

¹⁴⁷⁷ İbn Hazm, **el-Muhallâ**, c. VII, s. 448.

¹⁴⁷⁸ Câhiz, **et-Tebessur**, s. 27.

¹⁴⁷⁹ İshâk b. Hüseyin, **Âkâmü'l-Mercân**, s. 45-46.

¹⁴⁸⁰ İstahrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 26.

¹⁴⁸¹ Halîl Feyyâz, **Turuku'l-kavâfilî't-ticâriyye**, s. 159.

¹⁴⁸² Câhiz, **et-Tebessur**, s. 12, 32; İstahrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 23.

¹⁴⁸³ İbnü'l-Fakîh, **el-Büldân**, s. 512.

¹⁴⁸⁴ Ebû Hilâl el-Askerî, **el-Evâil**, s. 177.

geldiğinde ödemenin bir kısmını yapıp geri kalan 80 bin dirhemi geciktirdiklerinde Hz. Ömer ile aralarında problem yaşanmıştır. Bunun üzerine Talha b. Ubeydullah araya girerek problemi çözmüştür.¹⁴⁸⁵

Eş'as b. Kays da Kûfe beytûlmâlinde görevli bulunan Abdullah b. Mes'ûd'dan 20 bin dirheme bir köle satın almış, ardından aralarında kölenin fiyatına dair tartışmalar yaşanmıştır. Eş'as b. Kays kölenin kendisine 10 bin dirheme satıldığını, Abdullah b. Mes'ud ise 20 bin dirheme sattığını iddia etmekteydi. Bunun üzerine Eş's aralarında hüküm vermesi için Abdullah b. Mes'ud'u hakem tayin etmiştir. O da Hz. Peygamber'in bu tür durumlarla ilgili söylediği hadisi zikrederek meseleyi çözmüştür.¹⁴⁸⁶

Beytûlmâl dışında pazar yerlerinde de köle alım satımı yapanlar bulunmaktaydı.¹⁴⁸⁷ Bu konuda özellikle Abdullah b. Ömer'in ismi dikkat çekmektedir. Sağlıklı bir köleyi 800 dirheme satmış fakat alıcı kölenin hastalıklı ve kusurlu olduğunu söyleyerek iade etmek istemiştir. Bunun üzerine Hz. Osman hakem tayin edilince Abdullah b. Ömer'den yemin etmesini istemiş ancak o, bunu kabul etmeyince aleyhinde karar verilmiştir. Geri aldığı bu köleyi bin 500 dirheme, daha büyük bir kârla satmıştır.¹⁴⁸⁸

Abdullah b. Ömer başka bir zaman ticaret yapmak için pazara çıktığında bir köle satan bir tüccarla karşılaştı. Ondan bir köle satın almak isteyince kölede herhangi bir kusurun olup olmadığını sordu. O da "Vallahi o bizi, biz de onu öfkelenendiririz. O bize gelmediğinde biz ona gideriz. Biz ona gitmediğimizde ise o bize gelir." diyerek itaat etmeyen biri olduğunu açıkça söylemek yerine dolaylı yollarla kusurunu gizlemeye çalışmıştır. Bu rivayetin devamında Hz. Ömer Abdullah'a "Bir kişi ticari mal satar da ondaki kusuru gizlerse bu yaptığı alışveriş merduttur."¹⁴⁸⁹ demesi Abdullah b. Ömer'in bu köleyi satın aldığını ve bunda aldatıldığını göstermektedir.

¹⁴⁸⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. XXXVIII, s. 126.

¹⁴⁸⁶ "Alıcı ile satıcı ihtilâf ederlerse ve aralarında bir delil yoksa ya mal sahibinin sözüne itibar olunur ya da bu alışveriş terk edilir." Ebû Dâvud, *Müsned*, c. I, s. 315.

¹⁴⁸⁷ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, c. II, s. 722.

¹⁴⁸⁸ Mâlik, *Muvatta*, c. II, s. 613.

¹⁴⁸⁹ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, c. II, s. 848.

Halifelerden Hz. Osman, Hakîm b. İkal'e yazdığı mektupta kendisine 100 köle satın alıp göndermesini, onlardan hiçbirini annesinden, babasından ve kardeşinden ayırmamasını istemiştir. Bu sözlerin bir benzerini Hz. Ömer de söylemiştir.¹⁴⁹⁰ Hz. Ali'nin de Mekke'de Necaşi'nin oğlu Ebû Neyzer'i bir tâcirden satın aldığı ve sonrasında babası Necaşi'nin Müslümanlara yaptığı iyiliklerden dolayı onu azat ettiği rivayet edilmektedir.¹⁴⁹¹

Tüccarlar kimi zaman satın aldıkları köleleri ticari işlerde istihdam etmekteydiler.¹⁴⁹² Bu sebeptendir ki bazı sahâbîler köle sahiplerinden zekât alınmasını Hz. Ömer'e teklif etmişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ömer köleleri ticari mallardan sayıp çocuk yaştakiler ile yetişkin olanlara onda bir dinar oranında zekât koymuştur. Hizmetçi durumunda olanlar ise ticari mallardan sayılmadıkları gerekçesiyle zekâta dâhil edilmemişlerdir.¹⁴⁹³

Erkek köleler yanında savaşlarda esir alınan cariyelerin de alım satımı yapılmaktaydı.¹⁴⁹⁴ Hâlid b. Velîd Irak bölgesinde meydana geldiği vadiye nispetle es-Sinyî vakası diye anılan savaşta ele geçirdiği esirlerin beşte birini Hz. Ebû Bekir'e gönderdiğinde içlerinden Rebîa b. Büceyr et-Tağlibî'nin kızı da bulunmaktaydı. Hz. Ali beyûlmâlden onu cariyeye olarak satın almıştır.¹⁴⁹⁵ Bunun bir benzeri Celûlâ Savaşı'nda yaşanmıştır. Elde edilen ganimetler arasında 12 bin cariyeye bulunmaktaydı.¹⁴⁹⁶ Hz. Ömer, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye yazdığı mektupta kendisine buradaki esirlerden bir cariyeye satın almasını istemiştir. Ardından Hz. Ömer bu cariyeyi "Sevdiklerinizi infak etmedikçe iyiliğe ulaşamazsınız." âyetini okuyarak azat etmiştir.¹⁴⁹⁷

Abdullah b. Mes'ûd da Sakîf kabilesinden Zeyneb adındaki bir kadından şarta bağlı olarak bir cariyeye satın almıştır. Hz. Ömer şarta bağlı olduğu gerekçesiyle bu

¹⁴⁹⁰ Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horâsânî (ö. 227/842), **es-Sünen**, 2c., thk. Habîburrahman el-A'zamî, Dârü's-Selefiyye, el-Hind, 1982, c. II, s. 289-290.

¹⁴⁹¹ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, c. IV, s. 175.

¹⁴⁹² İbn Abdülber, **el-İstîâb**, c. II, s. 514; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c. IV, s. 36; Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 311.

¹⁴⁹³ Umerî, **Asru hilâfeti'r-râşide**, s. 148.

¹⁴⁹⁴ Saîd b. Mansûr, **es-Sünen**, c. II, s. 64.

¹⁴⁹⁵ İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, c. IX, s. 534.

¹⁴⁹⁶ Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 167.

¹⁴⁹⁷ Taberî, **Câmi'u'l-beyân**, c. VI, s. 588.

satışı uygun bulmayınca Abdullah b. Mes'ûd cariyeyi iade etmiştir.¹⁴⁹⁸ Başka bir rivayette ise Hz. Ömer'in humus malından bir cariyeyi Abdullah b. Mes'ûd'un hanımına verdiği, onun da bu cariyeyi kendisine hizmet etmesi şartıyla eşi Abdullah b. Mes'ûd'a bin dirheme sattığı rivayet edilmiştir.¹⁴⁹⁹

Öte yandan, savaşta ele geçirilen Müslüman esirler ve onlara ait köleler düşman tarafından tüccarlara satılmaktaydı. Celûlâ Savaşı'nda Mâh halkının bu satışı yaptığı rivayet edilmektedir.¹⁵⁰⁰ Bu esirler Müslümanlar tarafından da satın alınıp özgürlüklerine kavuşturulmaktaydı. Nitekim Hâlid b. Velîd'in Hîrelilerle yaptığı antlaşmaya göre; ellerinde bulundurdıkları her bir Müslüman köle, Müslümanların pazarlarında yüksek fiyata satılıp sahiplerine bedelleri ödenecekti.¹⁵⁰¹

Hz. Ali döneminde Müslümanlar kendi aralarında esir aldıkları askerleri belli bir ücret karşılığı serbest bırakıyorlardı. Hz. Ali'nin Ahvâz yöneticilerinden Mes kale b. Hübeyre, Nehrevân Savaşı'ndan sonra Hz. Ali'ye karşı ayaklanan Nâciyeoğulları esirlerini Hz. Ali'nin askerlerinden satın alıp özgürlüklerine kavuşturmuş ancak Mes kale b. Hübeyre borcun tamamını kapatamayınca Şam'a, Muâviye'nin yanına kaçmıştır.¹⁵⁰²

---

¹⁴⁹⁸ Ebû Yûsuf, **el-Âsâr**, s. 186.

¹⁴⁹⁹ Muttakî el-Hindî, **Kenzü'l-'ummâl**, c. IV, s. 166.

¹⁵⁰⁰ Saîd b. Mansûr, **es-Sünen**, c. II, s. 335.

¹⁵⁰¹ Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 158.

¹⁵⁰² İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, c. X, s. 645.

3.1.14. Pazarlarda Görülen Bazı Ürünlerin Fiyatları

Pazarlardaki ticari ürünlerin fiyatlarının tam tespitini yapıp detayını sunmak birçok sebepten mümkün görünmemektedir. Bu sebeplerin başında konuyla ilgili yeterli malzemenin bulunmayışı gelmektedir. Öte yandan fiyatlar, kalite ve çeşide göre belirlenmekte olup arz ve talep doğrultusunda değişebilmektedir. İhtiyaç duyulan malların fazla olması durumunda ucuz, az olması durumunda ise pahalı olabilmektedir.¹⁵⁰³

Alım satımda bazen malın mal ile değiş tokuş edilmesi yani mukâyeda yapılması fiyatların bilinmesini zorlaştırmaktadır.¹⁵⁰⁴ Yine ithal edilen ürünler ile yerli olan aynı ürünler arasında değişen maliyetler sebebiyle fiyatlarda farklılık olabilmektedir. Ayrıca vadeli satış ile peşin satış arasında fiyat farkı bulunmaktadır. Meselâ Iraklı tüccarlardan biri Abdullah b. Ömer'e gelip elinde bulundurduğu beyaz ve kaliteli bir çeşit ipeği peşinde bir fiyata vadelide ise başka bir fiyata sattığını ve bunda bir sakıncanın olup olmadığını sormuştur. Bunun üzerine Abdullah b. Ömer ona, satın aldıktan sonra malını istediği şekilde satabileceğini söylemiştir.¹⁵⁰⁵ Abdullah b. Ömer'in de vadeli satış yapıp bunu kayıt altına aldığı peşin satışta ise şahit tuttuğu rivayet edilmektedir.¹⁵⁰⁶

Bunlarla birlikte Hz. Peygamber'in fiyatların sabitlenmesini isteyenlerin talebini reddetmesi de göz ardı edilmemelidir.¹⁵⁰⁷ Bu da tüccarların fiyatları belirlerken zulme ve ihtikâra götürmeyecek ölçüde rahat hareket etmelerini sağlamıştır. Bu bağlamda zikredilen sebepler göz önünde bulundurularak bazı ticari malların ortalama fiyatlarına değinilecektir.

İlk dönem kaynaklarında gerek Râşid Halifelerin gerekse bazı sahâbîlerin üzerindeki kıyafetlerin fiyatlarından bahsedildiği görülmektedir. Bu bağlamda Hz. Ebû Bekir'in üzerindeki şalın 4 dirhem,¹⁵⁰⁸ Kudüs'ü teslim almaya giderken Müslümanların Hz. Ömer'den giymesini istediği ancak onun kibir vereceği

¹⁵⁰³ Câhız, **et-Tebessur**, s. 9; bkz. al-Ammarât, **en-Neşâtu't-ticâriyye**, s. 105

¹⁵⁰⁴ Muhammed Hamîdullah, **İslâm Peygamberi**, c. II, s. 988.

¹⁵⁰⁵ Ebû Ubeyd, **Garîbü'l-hadîs**, c. IV, s. 241.

¹⁵⁰⁶ Kurtubî, **el-Câmi'**, c. III, s. 402.

¹⁵⁰⁷ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VIII, s. 205.

¹⁵⁰⁸ Vâkıdî, **Fütûhu's-Şâm**, c. I, s. 16.

endişesiyle giymediği Mısır menşeli elbisesinin fiyatı 15 dirhemdi.¹⁵⁰⁹ Ayrıca onun döneminde çalınan bir elbiseye 8 dirhem fiyat biçilmiştir.¹⁵¹⁰

Kaynaklarda Hz. Osman'ın giydiği kıyafetlerin fiyatı hakkında geniş bilgiler verilmiştir. Bu bağlamda bürdesinin 100,¹⁵¹¹ hırkasının 100, yün ve ibrişimden dokunmuş ridasının 200,¹⁵¹² Katarî cinsi ridasının 8 ve sünbülânî gömleğinin 8 dirhem olduğu rivayet edilmektedir.¹⁵¹³ Bunlara ilaveten hutbe verirken üzerinde olan elbisenin 4-5 dirhem arası,¹⁵¹⁴ bir başka rivayete göre kaba izârının 4 dirhem¹⁵¹⁵ ve muhasara altında iken giydiği sirvalın 3-4 dirhem arası olduğu ifade edilmektedir.¹⁵¹⁶ Sirvalın, Hz. Peygamber'in 4 dirheme satın aldığı sirval¹⁵¹⁷ ile aynı fiyatta olması bunun, Hz. Osman'ın Hz. Peygamber'den alıp da giymediği sirval olduğu iddiasına sebebiyet vermiştir. Kettânî bu yöndeki iddiaların dayanaktan yoksun olduğunu zikretmektedir.¹⁵¹⁸

Hz. Ali Kûfe'de pazar teftişi esnasında sünbülânî¹⁵¹⁹ gömleği 4 dirheme almıştır.¹⁵²⁰ Başka bir zaman pazar yerini gezerken bir gömleği 2,¹⁵²¹ bir elbiseyi 3¹⁵²² ve bir izârı¹⁵²³ 4 dirheme satın almıştır.¹⁵²⁴ Aynı zamanda 5 dirheme satın aldığı kaba bir izârı satılığa çıkarıp bir dirhem kâr verene satabileceğini söylemiştir.¹⁵²⁵ Yine bir gün pazar yerinde 3 dirhemlik kaba bir gömlek almak istediğini söyleyince esnaftan biri bu fiyatta bir gömlek getirmiş ancak Hz. Ali gömleğin kalitesine göre

¹⁵⁰⁹ Vâkıdî, **Fütûhu's-Şâm**, c. I, s. 231.

¹⁵¹⁰ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. X, s. 233.

¹⁵¹¹ Belâzürî, **Ensâbu'l-eşrâf**, c. V, s. 484.

¹⁵¹² İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 58.

¹⁵¹³ Muhibbüddin et-Taberî, **er-Riyâzü'n-nadire**, c. III, s. 45; İbn Manzûr, **Muhtasarü Târîhi Dimaşk**, c. XVI, s. 112.

¹⁵¹⁴ Muhibbüddin et-Taberî, **er-Riyâzü'n-nadire**, c. III, s. 44.

¹⁵¹⁵ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, c. II, s. 257.

¹⁵¹⁶ Kettânî, **et-Terâtübü'l-idâriyye**, c. II, s. 100.

¹⁵¹⁷ Ebû Ya'lâ, **Müsned**, c. XI, s. 23.

¹⁵¹⁸ Kettânî, **et-Terâtübü'l-idâriyye**, c. II, s. 100.

¹⁵¹⁹ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 29.

¹⁵²⁰ Belâzürî, **Ensâbu'l-eşrâf**, c. II, s. 140.

¹⁵²¹ İbn Ebî'd-Dünyâ, **İslâhü'l-mâl**, s. 111.

¹⁵²² İbn Hanbel, **Müsned**, c. II, s. 457.

¹⁵²³ Göbekten diz kapağının altına uzanan bir kıyafettir.

¹⁵²⁴ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. XXXXII, s. 482.

¹⁵²⁵ Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, c. V, s. 538.

fiyatının düşük olduğunu söyleyerek yükseltilmesini istemiştir.¹⁵²⁶ Bu rivayet kalitenin fiyatı etkilediğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Halifelerin dışında büyük tüccarlardan Abdurrahman b. Avf'ın üzerindeki bürdenin ya da hullenin¹⁵²⁷ 400 veya 500 dirhem değerinde olduğu rivayet edilmektedir.¹⁵²⁸ Bunun yanında İbn Abbas'ın satın aldığı ridanın bin dirhem¹⁵²⁹ ve Abdullah b. Ömer'in giydiği ipek şalın (atkı) 150 dirhem değerinde olduğu görülmektedir.¹⁵³⁰ Bu rivayetlerdeki fiyatların o günün ortalama fiyatını göstermekten ziyade giyilen bu kıyafetlerin pahalılığına işaret ettiği kuvvetle muhtemeldir.

“Hz. Peygamber'in ashabı, kadınların iffetini koruyan ve aynı zamanda onları güzelleştiren giysiler için cömertçe harcama yapmaktaydılar.” Sözü'nün sahibi Rebîa b. Hâris Hz. Osman'ın üzerinde, eşi Nâile'ye ait 100 dinar değerinde ipek bir şal gördüğünü ve Hz. Osman'ın eşini sevindirmek için bunu giydiğini söylemektedir.¹⁵³¹ Öte yandan Hz. Âişe'nin üzerindeki gömleğin de 5 dirhem olduğu rivayet edilmektedir.¹⁵³² Bu rivayetler insanların giydikleri elbiselerin ortalama fiyatlarının çoğunlukla toplum tarafından bilindiğini göstermektedir. Kaynaklarda bazı önemli şahıslardan bahsedilirken üzerlerindeki kıyafetlerin fiyatlarına da değinilmiştir.

Zikredilenlerin dışında bir hullenin (takım elbise) ortalama fiyatını diyet için bırakılan rakamlardan bulmak mümkündür. Diyetin alternatifleri arasında bin dinar, 10 bin dirhem, 100 deve, 200 inek, 2 bin koyun ve 200 hulle bulunmaktadır.¹⁵³³ Aşağıda belirtileceği üzere halifeler döneminde ortalama deve fiyatları bilinmekteydi. Hullenin fiyatı deve fiyatı üzerinden hesaplandığında Hz. Ebû Bekir döneminde ortalama 80 dirhem olduğu, Hz. Ömer döneminde bu fiyatın 120, 160 ve 240 dirhem arasında değiştiği anlaşılmaktadır. Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde bu

¹⁵²⁶ İbn Ebî'd-Dünyâ, **İslâhü'l-mâl**, s. 110.

¹⁵²⁷ İzâr ve rida'dan oluşan takım elbisedir. Bir başka ifadeyle alt ve üstten oluşan takım elbiseye verilen isimdir. Cevherî, **es-Sihâh**, c. IV, s. 1673.

¹⁵²⁸ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 131.

¹⁵²⁹ Belâzürî, **Ensâbu'l-eşrâf**, c. IV, s. 46.

¹⁵³⁰ Zehebî, **Târihu'l-İslâm**, c. II, s. 843.

¹⁵³¹ Belâzürî, **Ensâbu'l-eşrâf**, c. V, s. 484.

¹⁵³² Buhârî, **Sahîh**, c. III, s. 165.

¹⁵³³ Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 169; İbn Hazm, **el-Muhallâ**, c. X, s. 297.

fiyatlar daha da yükselmiştir. Bununla birlikte kumaşın cinsi, kalitesi, geldiği yer gibi etkenlerin fiyatları etkileyeceği unutulmamalıdır.

Ticari mallardan deve, inek ve koyun gibi canlı hayvanların da yaklaşık fiyatlarını diyet ile ilgili gelen rivayetten çıkarmak mümkündür. Buna göre trampa durumunda bir deve fiyatına karşılık iki inek ya da on koyun veya iki hulle alınabilmekteydi. Bunlara parasal olarak bakıldığında Hz. Ebû Bekir döneminde bir deve bir ukıyye (40 dirhem) iken Hz. Ömer dönemine gelindiğinde deve fiyatı bir buçuk ukıyyeden (60 dirhem) başlayıp iki ukıyyeye (80 dirhem) ve sonrasında üç ukıyyeye (120 dirhem) çıkmıştır.¹⁵³⁴ Hz. Osman döneminde yükselen deve fiyatlarının Hz. Ali döneminde sabit kaldığı görülmektedir.¹⁵³⁵

İnek ve koyunun fiyatına gelince Hz. Ebû Bekir döneminde bir ineğin yaklaşık fiyatı 20 dirhem, bir koyunun ise 4 dirhem iken bu fiyatın Hz. Ömer döneminde ineğin çeşidine göre 30, 40 ve 60 dirhem arasında olduğu, bir koyunun ise 3, 4, 6 dirhem arasında değiştiği söylenebilir.¹⁵³⁶ Fakat yine de bu hayvanların fiyatlarını net olarak belirlemek zordur. Zira aşağıda belirtileceği üzere hayvanın cinsi, yaşı, bulunduğu bölge gibi hususların fiyatını etkilediği muhakkaktır. Meselâ Hz. Ömer döneminde bir dişi devenin 400 ile 800 dirhem arasında satıldığı rivayet edilmektedir.¹⁵³⁷

Râşid Halifeler, zekât develerinin fiyatlarını yaşlarına göre dirhem üzerinden belirleyip bu fiyatlara göre satmalarını zekât memurlarından istemişlerdir. Buna göre Hz. Ebû Bekir iki yaşındakini 10, üç yaşındakini 20, dört yaşındakini 30 ve beş yaşındakini 40 dirhem şeklinde belirlemiştir. Bir yıl sonra zekât memurları halifeye tekrar gelip bu fiyatların artırılmasını istediklerinde her yaş için 10 dirhem artırılmıştır. Böylece yaşlarına göre develerin fiyatı 20, 30, 40 ve 50 dirhem olmuştur. Üçüncü senede Hz. Ömer bu son zamlı hâliyle başlayıp bir yıl sonra bunlara 10 dirhem daha zam yapmıştır. Böylece yaşlarına göre deve fiyatları 30, 40, 50 ve 60 dirhem olmuştur. Hz. Osman bu son fiyatlarla başlayıp bir sene sonra bunlara 10 dirhem zam yapmıştır. Zamlı hâliyle fiyatlar yaşlarına göre, 40, 50, 60 ve

¹⁵³⁴ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, c. II, s. 756; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, c. X, s. 297.

¹⁵³⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c. II, s. 433; Süyûtî, *Câmi'u'l-ehâdis*, c. XXIV, s. 482.

¹⁵³⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 169; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, c. X, s. 297.

¹⁵³⁷ Abdürrezzâk, *Musannef*, c. X, s. 238.

70 dirheme çıkmıştır. Muâviye döneminde fiyatların, Hz. Osman'ın son fiyatlarıyla başlatılmış olması¹⁵³⁸ bu fiyatların Hz. Ali döneminde aynen devam ettiğini göstermektedir.

Buna göre Hz. Ebû Bekir döneminde iki ile beş yaş arası develerin küçükten büyüğe doğru zam oranları %100, %50, %33 ve %25 olmuştur. Bunun ortalamasının % 51,25 olması bu dönemdeki fiyat artışının yüksek olduğunu göstermektedir. Bu sebeptendir ki Hz. Ömer halife seçildiğinde hutbeye çıkıp deve fiyatlarının yükseldiğini ve dolayısıyla diyet için develerin dışında kişinin yaptığı işe göre yukarıda bahsi geçen alternatifleri verebileceğini söylemiştir.¹⁵³⁹

Hz. Ömer dönemine bakıldığında yaşlarına göre küçükten büyüğe göre zam oranı %50, %33, %25, ve %10 olup bunların ortalama oranı % 29,5 yapmaktadır. Hz. Osman döneminde ise %33, %25, %20 ve %16,6 olup ortalama % 24 artışa denk gelmektedir. Bu oran Hz. Ali döneminde de devam etmiştir. Deve fiyatlarındaki artışın pazarlardaki etin fiyatını da etkilediği muhakkaktır.

Atların fiyatına gelince ortalama fiyat 20 bin ile 30 bin dirhem arasında değişebilmekteydi. Hz. Ömer döneminde Ziyâd b. Hudayr, Kûfe'de Tağlibli bir Hristiyan'ın atını 20 bin dirheme,¹⁵⁴⁰ Urve b. Ebû'l-Ca'd Berâzürûz'da (Bağdâd'a yakın bir yer) bir atı yine aynı fiyata satın almıştır.¹⁵⁴¹ Atın asaleti ve gücü fiyatını etkilemekteydi. Nitekim Hz. Ömer döneminde Hz. Osman'ın aldığı Mehr adlı atın fiyatı 30 bin dirhem iken¹⁵⁴² Abdurrahman b. Avf'ın Hz. Osman'dan satın almak istediği atın fiyatı 40 bin dirhem değerindeydi.¹⁵⁴³ Hz. Osman döneminde de bir at 100 bin dirheme alıcı bulabilmekteydi.¹⁵⁴⁴ Ata bağlı olarak semer de satılmakta olup fiyatı yaklaşık 13 dirhemdi. Hz. Ebû Bekir halifeliği döneminde bu fiyatta bir semeri Âzıb'dan satın almıştır.¹⁵⁴⁵

¹⁵³⁸ İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, c. II, s. 433; Süyûtî, **Câmi'u'l-ehâdis**, c. XXIV, s. 482.

¹⁵³⁹ İbn Hazm, **el-Muhallâ**, c. X, s. 297.

¹⁵⁴⁰ Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 149.

¹⁵⁴¹ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. VI, s. 34.

¹⁵⁴² Abdürrezzâk, **Musannef**, c. V, s. 147.

¹⁵⁴³ Nevevî, **Tehzîbü'l-esmâ ve'l-luğât**, c. XIX, s. 506.

¹⁵⁴⁴ Nuveyrî, **Nihâyetü'l-ereb**, c. VI, s. 27;

¹⁵⁴⁵ Buhârî, **Sahih**, c. V, s. 3; Kelâî, **el-İktifâ**, c. I, s. 287.

Köle fiyatları ise sahip oldukları vasıflara göre değişebilmekteydi. Hîre'nin fethinde Müslüman bir akıncı ganimetten hissesine düşen asil birinin kızını bin dirheme sattığında ucuza sattı diye ayıplanmıştır. Bunun üzerine “Bin'in üzerinde bir sayının bulunduğu aklıma gelmedi.”¹⁵⁴⁶ diyerek daha fazlasını düşünemediğini ifade etmiştir. Abdullah b. Ömer de bir köleyi bin 500 dirheme satmışken¹⁵⁴⁷ Hz. Ömer döneminde Zülmecâz (Mekke) Pazarı'nda bir köle 700 dirheme satılmıştır.¹⁵⁴⁸ Hz. Osman döneminde ise bir kölenin 700-800-1500 gibi farklı fiyatlara satıldığını görmek mümkündür.¹⁵⁴⁹

Cariye fiyatlarında da aynı durum söz konusuydu. Hz. Ömer döneminde bir cariye, 4 bin dirheme satılırken¹⁵⁵⁰ vasıflar artıkça daha yüksek fiyatlarda satıldığı görülmektedir. Meselâ Hz. Osman döneminde Ubeydullah b. Ma'mer'in satın aldığı cariyenin çok yönlü vasıfları nedeniyle 20 bin dinar değerinde olduğu rivayet edilmektedir. Bu cariyenin sesinin güzel, Kur'ân-ı Kerîm ve şiir okumada yetenekli, çalgı aletlerini kullanmada maharetli olduğu bunun yanı sıra iyi bir aşçı ve güzel kokulardan anlayan biri olduğu rivayet edilmektedir.¹⁵⁵¹

Hz. Ali döneminde Abdullah b. Abbas da Mekke'de Şaden, Havrâ' ve Fetûn adında Hicâz doğumlu üç cariyeyi Atâ b. Cübeyr'den 3 bin dinara satın almıştır.¹⁵⁵² Buna göre her cariye için ödenen bin dinar o dönem için bir servete eş değer rakamdı. Zira bu parayla o dönemde 100 deve veya 2 bin koyun satın almak mümkündü.¹⁵⁵³

Muhtelif gıda ürünlerinin fiyatlarına gelince Hz. Ömer döneminde bir pişirimlik et yarım¹⁵⁵⁴ ya da bir dirheme,¹⁵⁵⁵ kuraklığın yaşandığı senede Medine

¹⁵⁴⁶ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 241; Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi**, c. I, s. 238.

¹⁵⁴⁷ Mâlik, **Muvatta**, c. IV, s. 885.

¹⁵⁴⁸ Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, c. X, s. 561.

¹⁵⁴⁹ Mâlik, **Muvatta**, c. II, s. 613; Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VIII, s. 163.

¹⁵⁵⁰ İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, c. IV, s. 400.

¹⁵⁵¹ Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullah b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yâfiî (ö. 768/1367), **Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zamân**, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût, 1997, c. I, s. 73.

¹⁵⁵² İbn Abdürabbih, **el-İkdü'l-ferîd**, c. X, s. 105. Bkz. Abdulhalik Bakır, **Orta Çağ İslâm Dünyasında Köle Fiyatları**, Belleten dergisi, c. 81, say. 292, 2007, 715-766, s. 735.

¹⁵⁵³ Abdulhalik Bakır, **Köle Fiyatları**, s. 735.

¹⁵⁵⁴ Muhibbüddin et-Taberî, **er-Riyâzü'n-nadire**, c. III, s. 212.

¹⁵⁵⁵ Mâlik, **Muvatta**, c. II, s. 936.

Pazarı'nda bir yağ tulumu ve bir kırba süt 40 dirheme,¹⁵⁵⁶ bir salkım üzüm (Sevâd'da) 1 dirheme, bir kafız hububat (Irak'ta) 3 dirheme alıcı bulmaktaydı. Hz. Osman döneminde bir tulum yağı 1 dirheme¹⁵⁵⁷ ve Hz. Ali döneminde bir pişirimlik eti yarım dirheme bulmak mümkündü.¹⁵⁵⁸ Bunun yanında Hz. Ali'nin 1 dirheme karpuz aldığı¹⁵⁵⁹ yine aynı fiyata hurma alıp, kullandığı şal ile taşıdığı¹⁵⁶⁰ ve Ammâr b. Yâsir'in, Kûfe emiri iken 1 dirheme salatalık alıp sırtında taşıdığı rivayet edilmektedir.¹⁵⁶¹

Hz. Ömer döneminde yaşanan kıtlık nedeniyle fiyatlar oldukça yükselmiştir. Meselâ tereyağı ukıyye ile alıcı bulmaktaydı.¹⁵⁶² Bir ukıyye yaklaşık 125 gram olup¹⁵⁶³ 40 dirhem ağırlığındaydı. Piyasada yağ çok az bulunduğu için neredeyse altın gibi gramla satılmaktaydı.¹⁵⁶⁴

Zikredilenlerin dışında Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminde 3 ile 5 dirhem arasında bir kalkanın alınabildiği,¹⁵⁶⁵ Hz. Ali'nin satın aldığı zırhın 2 bin dirhem değerinde olduğu¹⁵⁶⁶ ve İbn Mülcem'in Hz. Ali'yi şehit ettiği kılıcı bin dirheme aldığı rivayet edilmektedir.¹⁵⁶⁷

¹⁵⁵⁶ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, c. II, s. 740.

¹⁵⁵⁷ Kallek, *Sosyal Servet*, s. 170-171.

¹⁵⁵⁸ Muhibbüddin et-Taberî, *er-Riyâzü'n-nadire*, c. III, s. 212; Kallek, *Sosyal Servet*, s. 172.

¹⁵⁵⁹ Muhibbüddin et-Taberî, *er-Riyâzü'n-nadire*, c. III, s. 191.

¹⁵⁶⁰ İbnü'l-Esîr (Mecdüddîn), *el-Muhtâr min menâkibi'l-ahyâr*, c. I, s. 114; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, c. XI, s. 108.

¹⁵⁶¹ Belâzürî, *Ensâbu'l-eşraf*, c. I, s. 166.

¹⁵⁶² İbn Sa'd, *Tabakât*, c. III, s. 313.

¹⁵⁶³ Hâtib eş-Şirbînî, *Muğni'l-Muhtâc*, çev. Soner Duman c. XX, s. IX.

¹⁵⁶⁴ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 661.

¹⁵⁶⁵ Abdürrezzâk, *Musannef*, c. X, s. 236; Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, c. VIII, s. 452.

¹⁵⁶⁶ İbn Ebî'd-Dünyâ, *İslâhü'l-mâl*, s. 111.

¹⁵⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. II, s. 440.

EK-8) Râşid Halifeler Dönemindeki Bazı Ticari Ürünler¹⁵⁶⁸

¹⁵⁶⁸ Râşid Halifeler döneminin coğrafyasını gösteren bu harita tarafımızca üzerinde ekleme ve çıkarmalar yapılmıştır; Peter Sluglett, Andrew Currie, **Atlas of Islamic History**, London: Routledge, 2015, s. 17

-----→Ticari ürünlerin sevk edildiği bölge.

3.2. Tüccarlar

Râşid Halifeler döneminde tüccarların bir kısmı İslâm coğrafyasında yaşayan yerli tüccarlar iken diğer bir kısmı ise dışarıdan gelen yabancı (harbî) tüccarlardı. Yerli tüccarlar arasında başta Müslümanlar olmak üzere zimmîler ve köleler bulunmaktaydı.

3.2.1. Müslümanlar

Dönemin ticaretinde etkin gruplarından biri olan Müslüman tüccarlar, İslâm coğrafyasının iç bölgelerinde ve henüz İslâm toprakları olmamış yerlerde ticaret yapmışlardır. Gerek ticaretten gerekse sahip oldukları arazilerden büyük servetler edinmiş, bunun bir yansıması olarak onları halkın diğer kesimlerinden ayıran pahalı ve lüks evlere sahip olmuşlardır. Öyle ki bu evlerin yapı malzemelerinden fiziki özelliklerine kadar birçok husus kaynaklarda zikredilmiştir. Gerek giydikleri pahalı kıyafetler gerekse eşlerinin taktığı ziynet eşyaları onların tüccar vasfının bir yansıması olarak kendini göstermiştir.¹⁵⁶⁹

Yaptıkları ticarete karşılık elde ettikleri gelirlerden 1/40 (%2,5) oranında gelir vergisi alınmakta olup buna zekât¹⁵⁷⁰ denilmekteydi.¹⁵⁷¹ Hz. Ömer tüccarın birine yılı tamamlaması durumunda malının hesabını yapıp zekâtını vermesini emretmiştir.¹⁵⁷² Tüccarların ödedikleri zekât, bir yandan hazineye büyük katkı sağlarken öte yandan atıyye ödemelerini kolaylaştırmaktaydı. Meselâ Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminde atıyye verilecek olan kişinin öncelikli olarak elinde bulundurduğu ticari malların zekâtı hesaplanmaktaydı. Zekât miktarı kadarı atıyyesinden düşürüldükten sonra geri kalan kısmı kendisine verilmekteydi.¹⁵⁷³

İlk dönem kaynaklarında gayrimüslimlerin aksine Müslüman tüccarların isimlerine çeşitli nedenlerle atıfta bulunulmuştur. Bu nedenlerin başında tüccarların

¹⁵⁶⁹ Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 188; el-Kavâsimî, *et-Ticâre ve devletü'l-hilâfe*, s. 51,53.

¹⁵⁷⁰ Kelime anlamı “artmak, temizlenmek” anlamına gelen zekât, terim manasıyla belli bir malın belli bir kısmını Tevbe Suresi’nin 60. âyetinde belirtilen toplumsal sınıflara mülk olarak vermektir. Mevsilî, *el-İhtiyâr*, c. I, s. 99.

¹⁵⁷¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 148; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 636; İbn Sa’d, *Tabakât*, c. VII, s. 207; Serahsî, *Şerhu’s-siyerî'l-kebîr*, c. I, s. 2134.

¹⁵⁷² Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbâs eş-Şâfiî (ö. 204/820), *el-Üm*, 8c., Dârü'l-Ma’rife, Beyrut, 1990, c. VII, s. 153.

¹⁵⁷³ İbn Zenceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, c. III, s. 941; Umerî, *Asru hilâfeti’r-râşide*, s. 212.

siyasi faaliyetlerde aktif yer almaları gelmektedir. Bu isimlerden bazılarının ticari geçmişi İslâm öncesi döneme dayanmaktaydı. Abdurrahman b. Avf, Hakîm b. Hizâm, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah gibi meşhur sahâbîleri bunlar arasında saymak mümkündür.

Hiz. Peygamber döneminden itibaren ticarete başlayan tüccarlar da vardı. Abdullah b. Ca'fer, Amr b. Hureys ve Urve b. Ebü'l-Ca'd el-Bârikî bunlardan bazılarıdır. Gerek Hiz. Peygamber döneminde gerekse öncesinde ticarete başlayan sahâbîlerin, istisnalar olmakla beraber¹⁵⁷⁴ Râşid Halifeler döneminde de ticarete devam etmişlerdir. Bu bağlamda adı dönemin tüccarları arasında geçen bazı tüccarlara değinmekte fayda vardır. Bunlardan bazıları için Hiz. Peygamber, ticaretlerinin bereketli olması için hayır duasında bulunmuştu. Bu tüccarlar Râşid Halifeler döneminde yaptıkları ticaretle büyük servet sahibi olmuşlardır. Onlar için yapılan bu dualar nedeniyle diğer tüccarlar tarafından kendilerine ortaklık teklifleri yapılmaktaydı. Nitekim Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Zübeyr, zikredilen sebep dolayısıyla Abdullah b. Hişâm'ı gördüklerinde kendilerine ortak olmasını istemekteydiler.¹⁵⁷⁵

Hiz. Peygamber'in bereket duasında bulunduğu tüccarlardan biri Abdurrahman b. Avf'tır. Rebâh b. Muğterif ile ticari ortaklığı bulunan Abdurrahman,¹⁵⁷⁶ Kureyş kabilesinin meşhur tüccarlarından olup büyük servet sahiplerinden biriydi.¹⁵⁷⁷ Sahip olduğu serveti nasıl elde ettiği sorulduğunda kâr amaçlamadığını, kusurlu mal satın almadığını ve veresiye mal satmadığını¹⁵⁷⁸ söyleyerek ticarete başarılı olmasının bazı ilkelerini açıklamıştır. Kendi ifadesiyle

¹⁵⁷⁴ Onlardan biri Ebü'd-Derdâ'dır. Ticaretle ibadeti bir arada sürdürmek istemiş ancak bir süre sonra ikisini beraber sürdüremeyeceğini söyleyerek ticareti bırakmıştır. İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, c. IV, s. 467.

¹⁵⁷⁵ İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, c. IX, s. 79; Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir b. Muhammed el-Makrîzî (ö. 845/1442), **İmtâu'l-esmâ bimâ li'r-Rasûl mine'l-ahvâl ve'l-hafede ve'l-metâ**, 15c., thk. Muhammed Abdülhamid en-Nümeysî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1999, c. XII, s. 46.

¹⁵⁷⁶ İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-gâbe**, c. II, s. 251. Sesi güzel olduğu için Hiz. Ömer Rebâh b. Muğterif'den develeri tahrik etmesi için şarkı söylemesini isterdi. Belâzürî, **Ensâbu'l-eşrâf**, c. XI, s. 59.

¹⁵⁷⁷ İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, c. IX, s. 78.

¹⁵⁷⁸ Râgıb el-İsfahânî, **Muhâdarâtü'l-üdebâ**, c. I, s. 550.

“Kaldırdığım her taşın altından altın ya da gümüş çıkacağını umarım.”¹⁵⁷⁹ demesi ticaret yaparken ne kadar ümitvar davrandığını göstermektedir.

Abdurrahman b. Avf, ticaretteki başarısı nedeniyle sahâbîler arasında büyük tüccarlardan biri olarak görülmekteydi. Dönemin önde gelen tüccarlarından Hz. Osman ile onun arasında bir ticaretin olmasını isteyen ve hangisinin ticarete daha büyük pay sahibi olacağını merak eden bazı sahâbîler bulunmaktaydı. Bu bağlamda aralarında yapılan şu pazarlık onun ticaretteki öngörüsünü göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Abdurrahman, bir gün Hz. Osman’a ait başka yerde bulunan bir atı 40 bin dirheme satın aldı. Kısa süre sonra “Şayet elçim onu sağ bulursa anlaştığımız fiyatın üzerine 6 bin dirhem fazlasıyla vereceğim.” diyerek Hz. Osman ile yaptığı bu alışverişi şarta bağladı. Elçisi gittiği yerde atı ölü bulunca Abdurrahman bu ödemeyi yapmamıştır.¹⁵⁸⁰

Hz. Peygamber’den bereket duası almış bir diğer tüccar, ticari hayata henüz küçük yaşta başlayıp Râşid Halifeler döneminde buna devam eden Kureyş kabilesinden Abdullah b. Ca’fer’dir (ö. 80/699). Babası Ca’fer Mûte Savaşı’nda şehit düşünce ailenin geçimini üstlenmek durumunda kalmış ve Medine Pazarı’nda ticaret yapmaya başlamıştı. Hz. Peygamber onun küçük yaşta satış yaptığını görünce “Allah’ım onun ticaretini bereketli kıl.”¹⁵⁸¹ diyerek hayır duasında bulunmuştu. Râşid Halifeler döneminde yaptığı ticaretten büyük kazançlar elde etmiştir. Kendi ifadesiyle “Ne alıp sattıysam hep bereketli oldu.” demiştir.¹⁵⁸² Zübeyr b. Avvâm ile ticari ortaklığı bulunan Abdullah b. Ca’fer,¹⁵⁸³ kaliteli ve değerli malların ticaretini yapmaktaydı. Malı gerçek değerinde satın almak için çok pazarlık yaptığı rivayet edilmektedir. Kendisine neden bunu yaptığı sorulduğunda “Şayet malı değerinden daha fazlasına satın alırsam bu benim aklım olur ve onu aldatmış sayılırım.” cevabını vermiştir.¹⁵⁸⁴ Yine bir dirhem için çok pazarlık yaptığını gören biri kendisine bu kadar cömertliğe rağmen bunca pazarlığı neden yaptığını sorduğunda cömertlikte

¹⁵⁷⁹ İbn Sa’d, **Tabakât**, c. III, s. 126; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve’n-nihâye**, c. IX, s. 564; el-Efgânî, **Esvâku’l-Arab**, s. 142.

¹⁵⁸⁰ İbn Hazm, **el-Muhallâ**, c. VII, s. 330; Beyhakî, **Sünenü’l-kübrâ**, c. IV, s. 439.

¹⁵⁸¹ İbn Sa’d, **Tabakât** (Beşinci tabaka), c. II, s. 9-10; İbn Hacer, **el-İsâbe**, c. IV, s. 37.

¹⁵⁸² İbn Sa’d, **Tabakât** (Beşinci tabaka), c. II, s. 9.

¹⁵⁸³ Şemsuddîn Ebü’l-Muzaffer b. Yûsuf b. Abdullah Sabt İbnü’l-Cevzî (ö. 654/1256), **İsârü’l-insâf fi âsâri’l-hilâf**, thk. Nâsîrü’l-Ulâ-Nâsîrü’l-Halîfî, Dârü’s-Selâm, Kâhire, 1987, s. 382.

¹⁵⁸⁴ Belâzürî, **Ensâbu’l-eşrâf**, c. II, s. 50.

bulunduğu şeyin kendi malı olduğunu, korumaya çalıştığı şeyin ise akli olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁸⁵

Abdullah b. Ca'fer, pazarlık yapmadan malı pahalıya almanın akli devre dışı bırakıp bilinçsizce hareket etmek olduğunu söyleyerek aynı zamanda ticarete asıl kârın mal alımı esnasında elde edildiğini de anlatmak istemiştir. Öte yandan ticarete aşırı derecede pazarlık, cimriliğe sebebiyet vermesi nedeniyle kötü karşılanmışsa¹⁵⁸⁶ da Abdullah b. Ca'fer'in bunda bir sakınca görmediği anlaşılmaktadır.

Abdullah b. Ca'fer'in 40 bin veya 100 bin dirheme satın aldığı bir misafirhane nedeniyle Hz. Ali tarafından malını saçıp savurmakla suçlanmış ve tasarrufların kısıtlanması için Hz. Osman'a talepte bulunmuştur. Hz. Osman, "Ortağı Zübeyr b. Avvâm olan birinin malına nasıl hacr getirebilirim."¹⁵⁸⁷ diyerek bu talebi uygun görmemiştir. Bununla birlikte Zübeyr b. Avvâm ile aralarında arazi alışverişi olmuştur.¹⁵⁸⁸

Diğer bir tüccar ise Hz. Peygamber'in kendisi hakkında "Allah'ım! Sağ elinin alışverişinden ona bereketler ihsan buyur." dediği Urve b. Ebü'l-Ca'd el-Bârikî'dir (ö. 73/693).¹⁵⁸⁹ Hz. Peygamber döneminden itibaren ticaret yapan Urve'nin ticaretteki başarısını gösteren şu rivayet dikkat çekicidir: Bir koyun satın alması için Hz. Peygamber kendisine 1 dinar vermişti. Pazarlık sonucu 1 dinara iki koyun satın almış ve yolda karşılaştığı tüccara birini satıp geri kalanını 1 dirhemle birlikte Hz. Peygamber'e getirmişti. Yaptığı bu ticaret sonrası Hz. Peygamber'in yukarıda bahsi geçen duasına mazhar olmuştu. Bundan böyle pazarda yaptığı ticarete sürekli kazandığı rivayet edilmektedir.¹⁵⁹⁰

Hz. Ömer döneminde Urve, Şüreyh b. el-Hâris'ten önce Kûfe'ye kadı olarak atanmıştı.¹⁵⁹¹ Dolayısıyla sonraki dönemlerde bölgeyi iyi bilen biri olarak Kûfe'nin Künâse Pazarı'nda ticaret yapıp büyük kârlar elde etmiştir. Nitekim yaptığı bir

¹⁵⁸⁵ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, c. I, s. 359; Belâzürî, *Ensâbu'l-eşrâf*, c. II, s. 50.

¹⁵⁸⁶ Râgıb el-İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, c. I, s. 550.

¹⁵⁸⁷ Sabt İbnü'l-Cevzî, *İsârü'l-insâf*, s. 382.

¹⁵⁸⁸ Muhibbüddin et-Taberî, *er-Riyâzü'n-nadire*, c. IV, s. 290.

¹⁵⁸⁹ Kurtubî, *el-Câmi'*, c. VII, s. 265.

¹⁵⁹⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c. II, s. 220; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, c. IX, s. 78.

¹⁵⁹¹ İbn Abdülber, *el-İstîâb*, s. III, s. 1065.

ticaretten 40 bin dirhem kârla ailesine döndüğünü söylemiştir.¹⁵⁹² Kaynaklarda Kûfe’de en çok malı olanlar arasında onun adı da geçmektedir.¹⁵⁹³

Hız. Peygamber vefat ettiğinde henüz yaşı küçük olan Kureyşli Amr b. Hureys (ö. 85/704) bir başka tüccardır. Yapacağı ticaretin bereketli olması için Hız. Peygamber başını okşayıp duada bulunmuştu. Kûfe’de camiye yakın bir yerde satın aldığı büyük ev, zamanla çarşı içinde kalıp burası iş hanına dönünce büyük bir servete kavuşmuştur.¹⁵⁹⁴ Bu servetin oluşmasında yaptığı ticaretin büyük katkısı bulunmaktaydı.

Hız. Peygamber’in alışverişte kendisine ayrıcalık tanınmasını istediği Hazrec kabilesinden Münkız b. Amr el-Ensârî’yi de zikretmek gerekir. Yaklaşık yüz otuz sene yaşadığı rivayet edilmiştir.¹⁵⁹⁵ Başına gelen bir olaydan dolayı dili tutulup akli dengesi bozulmuş ancak buna rağmen ticarete devam etmiş ve sürekli aldatıldığını Hız. Peygamber’e anlatmıştı. O da bunun üzerine satış yapacağı zaman “Aldatmak yok.” demesini, satın aldığı her malda da üç gece muhayyerlik hakkına sahip olduğunu söylemesini istemişti. Hız. Peygamber’in vefatından sonra da ticaret yapmaya devam etmiştir. Hız. Osman döneminde pazarlarda insanların yoğun olduğu zamanlarda mal alım satımı yapmaktaydı. Eve döndüğünde aldatıldığı gerekçesiyle ailesi onu kınadığında malı geri götürüp Hız. Peygamber’in kendisine üç gün muhayyerlik hakkı verdiğini söylemekteydi.¹⁵⁹⁶

Râşid Halifeler döneminde Müslüman tüccarlardan bazılarının ticari geçmişi Câhiliye dönemine kadar uzanmaktaydı. Mekke’nin fethinde Müslüman olduktan sonra ticarete devam eden Kureyş kabilesinden Hakîm b. Hizâm (ö. 54/674) onlardan biridir. Rivayete göre 120 yıl yaşayan Hakîm b. Hizâm¹⁵⁹⁷ gerek Câhiliye gerekse İslâmî dönemin önde gelenlerinden biri olarak ticaret yapıp varlık sahibi büyük

¹⁵⁹² Kurtubî, **el-Câmi’**, c. VII, s. 265.

¹⁵⁹³ Taberânî, **Mu‘cemü’l-kebîr**, c. XVII, s. 160; İbnü’l-Esîr (Mecdüddîn), **Câmi‘u’l-usûl**, c. XI, s. 646.

¹⁵⁹⁴ İbn Sa’d, **Tabakât**, c. VI, s. 23; c. II (Beşinci tabaka), s. 172, 174.

¹⁵⁹⁵ İbn Abdülber, **el-İstîâb**, c. IV, s. 1452.

¹⁵⁹⁶ Buhârî, **Târihu’l-kebîr**, c. VIII, s. 18; Nevevî, **Tehzîbü’l-esmâ ve’l-lugât**, c. II, s. 115.

¹⁵⁹⁷ Taberî, **Târih**, c. XI, s. 517.

tüccarlardan olmuştur.¹⁵⁹⁸ Müslüman olduğunda Hz. Peygamber'den kendisine de maldan bir pay verilmesini istemişti. Bunun üzerine Allah Rasûlü İslâm'a ısındırmak amacıyla ona maldan vermiş ve kendisine “Ey Hakîm! Şu mal bir yeşillik misalidir ve tatlıdır. Kim onu cömertçe alırsa kendisi için bereket olur. Kim de nefsinde şeref hissederek alırsa kendisi için bereketlenmez ve tıpkı yeyipte doymayan adamın durumuna düşer. Veren el alan elden üstündür.” demiştir. Bu sözler üzerine Hakîm b. Hizâm Allah'a yemin ederek Hz. Peygamber'den sonra bu dünyayı terk edip gidinceye kadar hiç kimseden bir şey istemeyeceğini¹⁵⁹⁹ ve yapacağı ticaretin bereketli olması için Hz. Peygamber'den kendisine dua etmesini istemiştir.¹⁶⁰⁰

Râşid Halifeler döneminde beytül mâlden kendisine verilmek istenen malı kabul etmeyip¹⁶⁰¹ ticarete devam etmiş ve büyük miktarda mal sahibi olmuştur.¹⁶⁰² Tüccar vasfı nedeniyle alışveriş ve ticaretle ilgili hadislerin bir kısmı ondan gelmiştir.¹⁶⁰³

Bir diğer tüccar Kureyş kabilesinden Talha b. Ubeydullah'tır. Câhiliye döneminde kumaş ticareti yapmış,¹⁶⁰⁴ Müslüman olduktan sonra da ticarete devam etmişti. İsmi Saîd b. Zeyd ile birlikte Bahru's-Şâm'da (Akdeniz) ticaret yapanlar arasında geçmektedir.¹⁶⁰⁵ Hz. Osman ile aralarında arazi satışı olmuştur.¹⁶⁰⁶ Hz. Osman döneminde Kûfe'de yaptığı ve dönemin meşhur evlerinden biri olan ev, “Künâse'deki iki Talha'nın evi” anlamına gelen “el-Künâse Bidâri Talhayeyn” adıyla anılmıştır. İnşa ettiği konağın kireç ve kiremidini Medine'den, kapı malzemesi

¹⁵⁹⁸ Hakîm b. Hizâm'ın Hz. Hatice ile ticari ilişkisi bulunmaktaydı. Henüz köle olan Zeyd b. Hârise'yi Ukâz çarşısından satın alıp onu Hz. Hatice'ye hediye etmiştir. Belâzürî, **Ensâbu'l-eşrâf**, c. I, s. 476. Müslüman olmadan önce Mekke ve Tihâme'de gitmediği pazar kalmamıştır. Müslüman olduktan sonra Câhiliye dönemindeki ticari başarısını şu sözlerle ifade etmiştir: “Ticarette şanslı bir adamdım. Kâr etmeden, kazanmadan bir şey satmazdım.” İbn Sa'd, **Tabakât** (Dördüncü tabaka), c. I, s. 225.

¹⁵⁹⁹ Buhârî, 4/92.

¹⁶⁰⁰ Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c. V, s. 76.

¹⁶⁰¹ Buhârî, 4/92

¹⁶⁰² Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, c. IV, s. 101.

¹⁶⁰³ el-Kavâsimî, **et-Ticâre ve devletü'l-hilâfe**, s. 32.

¹⁶⁰⁴ İbn Kuteybe, **el-Ma'ârif**, s. 575; Huzâî, **Tehrîcü'd-delâlâtî's-sem'iyye**, s. 691.

¹⁶⁰⁵ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Cevzî (ö. 597/1201), **Telbîsu İblîs**, Dârü'l-Fîkr, Beyrut, 2001, s. 252; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), **Bedâiu'l-fevâid**, 4c., Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, c. IV, s. 74.

¹⁶⁰⁶ Muhibbüddin et-Taberî, **er-Riyâzü'n-nadire**, c. IV, s. 261.

olan tik ağacını (sac) ise Hindistan'dan getirttiği rivayet edilmiştir.¹⁶⁰⁷ Günlük gelirinin yaklaşık bin vâfi dirhem olduğu söylenmiştir.¹⁶⁰⁸

Bir diğer tüccar Kureyş kabilesinden Zübeyr b. Avvâm'dır. Kendisine ticaretteki başarısının sırrı sorulduğunda maldaki kusuru gizlemediğini,¹⁶⁰⁹ ayıplı malı satın almadığını ve yaptığı ticarete kâr gözetmediğini zira Allah'ın dilediğine bereket nasip edeceğini ifade etmiştir.¹⁶¹⁰ Vefat ettiğinde geride çok miktarda borç da bırakmıştır. Bu borcu ticaret ortağı Abdullah b. Ca'fer'den aldığı rivayet edilmektedir.¹⁶¹¹ Tüccarlardan Hakîm b. Hizâm, Zübeyr'in oğlu Abdullah'a babasının geride bıraktığı borcun miktarını sormuş, 1 milyon cevabını alınca bunun 500 bin dirhemini ödemek istediğini söylemiştir.¹⁶¹²

Yukarıda bahsi geçen tüccarlar yanında devlet memurluğu esnasında ticaret yapıp servet sahibi olan bazı Müslümanlar bulunmaktaydı. Hz. Ömer onların mallarını müsadere etmiştir. Onlardan biri, İslâm öncesi dönemde İskenderiye'ye ve Mısır'a yaptığı deri, ıtriya ve pamuk ticaretiyle bilinen Amr b. Âs'tır.¹⁶¹³ Amr, Müslüman olmadan önce Mısır'a ticaret yapmak için bir grup Kureyşliyle birlikte Beytülmağdis'e gitmişti. Burada Şemmâs adında biri onu Mısır'ın İskenderiye şehrine götürüp buranın zenginliklerini göstermişti.¹⁶¹⁴ Dolayısıyla Mısır'ın yollarını ve oradaki bolluğu iyi bilen biri olarak Mısır'a komutan ve sonrasında vali tayin edildiğinde¹⁶¹⁵ malı tespit edilip yazdırılmıştı. Sonrasında Amr, burada yaptığı ticaretle sermayesini artırıncı Hz. Ömer, Muhammed b. Mesleme'yi gönderip malını taksim etmiştir.¹⁶¹⁶

Tâif âmili Utbe b. Ebî Süfyân (ö. 44/664) da 30 bin dirhemi ticaret yoluyla kazandığını, bu kazançta halifeye ya da Müslümanlara ait bir malın bulunmadığını

¹⁶⁰⁷ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 159, 512; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, c. II, s. 333.

¹⁶⁰⁸ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 23. Vâfî'nin ağırlığı dinâr ağırlığındaydı. Kettânî, *et-Terâfîbü'l-idâriyye*, c. II, s. 97.

¹⁶⁰⁹ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, c. I, s. 359.

¹⁶¹⁰ İbn Abdülber, *el-İstîâb*, c. II, s. 514; Burîf, *el-Cevhere*, c. II, s. 282.

¹⁶¹¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. XXVII, s. 273.

¹⁶¹² Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, c. II, s. 412; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. II, s. 484.

¹⁶¹³ Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf b. Ya'kûb Kindî (ö. 350/961), *Kitâbü'l-Vulât ve Kitâbü'l-Kudât*, thk. Muhammed Hesen İsmâil ve Ahmed Ferîd, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, s. 9; Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, c. II, s. 641.

¹⁶¹⁴ Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, c. I, s. 295-296.

¹⁶¹⁵ Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, c. II, s. 91.

¹⁶¹⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 217; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, c. I, s. 48.

söylemişse de Hz. Ömer bunu Müslümanların malıyla yapılan bir ticaret olarak görmüş ve bu dirhemlerin beytûlmâle gönderilmesini istemiştir. Hz. Osman halifeliği döneminde bu malı ona iade etmek istediğinde Ebû Süfyân'ın fikrini sormuş, bunun üzerine "Eğer önceki arkadaşına muhalefet edersen insanların sana bakışı kötü olacaktır. Kendinden öncekine sakın karşılık verme, yoksa senden sonraki de sana karşılık verir."¹⁶¹⁷ diyerek buna rıza göstermemiştir.

İslâm öncesi dönemde Mısır'a yaptığı ticaretiyle bilinen Muğîre b. Şu'be de bu dönemde idari görevi esnasında yaptığı ticaret nedeniyle malına el konanlardan biri olmuştur.¹⁶¹⁸ Bundan başka Hz. Ömer, bazı şikâyetler üzerine mallarını ticaretle artıran Ahvâz'daki devlet görevlilerinin kazançlarının yarısına el koymuştur. Öyle ki bir çift ayakkabının bile tekini alıp diğerini onlara bırakmıştır.¹⁶¹⁹

Râşid Halifeler döneminde başka birçok sahâbînin de ticaretle uğraştığı muhakkaktır. Amacımız burada hepsini zikretmekten ziyade kaynaklarda öncelikli göze çarpan bazı isimlere değinmektir. Bu bağlamda Hz. Peygamber döneminde henüz yaşı küçük olup kendilerine bereket duasında bulunan tüccarlar ile ticareti Câhiliye dönemine kadar sarkan ve idari görevler esnasında ticaret yapan bazı tüccarlar ele alınmıştır.

Vefat ettiklerinde büyük servet bırakan bazı sahâbîler de bulunmaktaydı. Servetin ne kadarını ticaretten elde ettikleri bilinmemekle beraber bunlardan birkaçına değinmekte fayda vardır. Onlardan biri Zeyd b. Sâbit olup geride bıraktığı altın ve gümüşler keserle parçalanmıştır. Bunun yanında 100 bin dinar değerinde çiftlikler ve çeşitli mallar bıraktığı rivayet edilmektedir. Bir diğeri Hz. Ömer döneminde Yemen valisi olan Ya'lâ b. Ümeyye olup vefat ettiğinde 500 bin dinar servet bırakmıştır. Alacaklarının, gayrimenkullerinin ve diğer mallarının kıymetinin yaklaşık 300 bin dinara ulaştığı söylenmektedir.¹⁶²⁰

¹⁶¹⁷ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 220. Bir rivayete göre bu konuşma Hz. Osman ile Ebû Süfyân arasında değil Hz. Osman ile Utbe arasında geçmiştir. İbn Abdürabbih, **el-İkdü'l-ferîd**, c. I, s. 48.

¹⁶¹⁸ Belâzürî, **Ensâbu'l-eşrâf**, c. XIII, s. 343.

¹⁶¹⁹ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 373; İbn Zenceveyh, **Kitâbu'l-Emvâl**, c. II, s. 603.

¹⁶²⁰ Mes'ûdî, **Mürûcü'z-zeheb**, c. II, s. 333.

Müslüman tüccarlar sahip oldukları malların bir kısmını sosyal dayanışma adına ihtiyaç sahibi insanlara ve fetih harekâtlarında harcamışlardır.¹⁶²¹ Nitekim cömert tüccarlar arasında ismi geçen Osman b. Ebi'l-Âs, karada ve denizde kendisi adına çalışan tüccarların getirdikleri kazançları komşularına dağıtmıştır. Kendisinden borç para isteyen Mutarrif adındaki kişiye “Allah’ın eli doludur.” diyerek 400 dirhem olduğu bir para kesesini vermiştir. Bir süre sonra Mutarrif, maddi durumu iyileşince bu parayı geri vermek istediğinde “Geri almak üzere verdiğim bir para değildir.”¹⁶²² diyerek bunu bağışlamıştır.

Büyük tüccarlardan Hakîm b. Hizâm, kazandığı malı Allah (c) yolunda infak ettiğinden dolayı kendisi için “Medine’de ondan daha çok infak eden biri yoktur.” denilmiştir.¹⁶²³ Muâviye’den satın aldığı bir evi 60 bine (dirheme) satıp bunun tümünü Allah (c) yolunda harcamıştır.¹⁶²⁴ Her sabah kapısında ihtiyaç sahibi birini gördüğünde bunun Allah’ın bir ihsanı, görmediğinde ise kendisi için bir musibet olduğunu söylemekteydi. Onun sahip olduğu bu cömertliğin Câhiliye döneminden kalma bir vasıf olduğu görülmektedir. O dönemde kumaş ticaretiyle ilgilendiğini, yaz kış yolculuklarında Yemen’e ve Şam’a ticaret için gittiğini ve büyük kârlarla döndüğünde kavminin fakirlerine yardımda bulunduğunu ifade etmekteydi.¹⁶²⁵

Abdurrahman b. Avf¹⁶²⁶ Kureys içerisinde en çok mal sahibinin kendisi olduğunu ve bu mal sebebiyle helak olmaktan korktuğunu Ümmü Seleme’ye söylediğinde o da ona malını infakta bulunmasını tavsiye etmiştir.¹⁶²⁷ Abdurrahman, bu tavsiyeye uyarak Nadîroğulları’ndan kendisine düşen hisseyi 40 bin dinara satıp parasını Hz. Peygamber’in eşlerine dağıtmıştır. Bir başka rivayete göre Hz.

¹⁶²¹ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 311, 314.

¹⁶²² Taberî, **Tehzîbü'l-âsâr**, c. I, s. 126.

¹⁶²³ Taberânî, **Mu‘cemü'l-kebîr**, c. III, s. 187; Mizzî, **Tehzîbü'l-kemâl**, c. VII, s. 187.

¹⁶²⁴ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. XV, s. 119.

¹⁶²⁵ Mizzî, **Tehzîbü'l-kemâl**, c. VII, s. 175, 190.

¹⁶²⁶ İslâm öncesi dönemde kumaş ticareti yapan Abdurrahman, İslâm’a girdikten sonra da ticarete devam etmiştir. Medine’ye hicretinde mal varlığını Mekke’de bırakıp sermayesiz yeniden ticarete başlamıştır. Kısa süre sonra yaptığı ticaret ve elde ettiği ganimetler sonucu büyük tüccarlar arasında yer almıştır. Hz. Peygamber döneminde Mısır’dan getirdiği 100 deve den oluşan ticaret malını Medine’deki yetim ve dul kadınlara dağıtmıştı. İlk başta malının yarısını, sonrasında 40 bin dinarı ve ardından 500 atı ve 500 bineği Allah (c) yolunda tasaddukta bulunmuştur. Bkz. İbn Sa’d, **Tabakât**, c. III, s. 132; Buhârî, **Sahîh**, c. III, s. 65; İbn Kuteybe, **el-Ma‘ârif**, s. 575; İbn Abdülber, **el-İstîâb**, c. II, s. 847; İbn Hacer, **el-İsâbe**, c. IV, s. 291.

¹⁶²⁷ İbn Abdülber, **el-İstîâb**, c. II, s. 848. Servetin büyük kısmını Şam bölgesiyle yaptığı ticaretten elde ettiği düşünülmektedir. Bkz. Patricia Crone, **Ticâretu Mekke**, s. 175.

Osman'dan 40 bin dinara satın aldığı araziyi ihtiyaç sahipleri ve mü'minlerin anneleri arasında paylaştırmıştır.¹⁶²⁸ Bir günde 40 köle azat etmesi, onun cömertliğini gösteren bir başka örnektir. Bedir Savaşı'na katılıp henüz hayatta olan 100 kişinin her birine 400 dinar vermiştir. Bunların arasında Hz. Osman da bulunmaktaydı. Ayrıca Allah (c) yolunda harcanmak üzere 50 bin dinar vasiyet etmiştir.¹⁶²⁹

Talha b. Ubeydullah da Hz. Osman'a 700 bine (dirheme) sattığı bir yerin¹⁶³⁰ gelirini hazinedarına verip Medine sokaklarında kavminin fakirlerine dağıtmasını istemiştir. Zira hazinesinde bulunan paralar kendisine sıkıntı vermektedir. Bir başka zaman Hz. Osman'dan 50 bin dirhem borç almış sonra bunu geri vermek istediğinde Hz. Osman onun mürüvvetini (cömertlik, takva ve erdemli davranışlar) gerekçe göstererek bu parayı kendisine bağışlamıştır.¹⁶³¹

Buna benzer örnekleri başka tüccarlar için de görmek mümkündür. Nitekim Abdullah b. Ömer Medine'nin Sûku'z-zahr (Sûku'l-ibil) pazarı'nda¹⁶³² sattığı develerden elde ettiği kazancı Allah (c) yolunda infak etmiştir.¹⁶³³ Yine halife Hz. Ebû Bekir, el-Bâdiye denen yerden Medine'ye gelen kadife kumaşını tüccarlardan satın alıp kışın Medine'deki dul kadınlara dağıtmıştır.¹⁶³⁴

Öte yandan ticarete ağırlık verip dini hassasiyeti zayıflayan, mescit ortamındaki ilmi faaliyetlerden uzaklaşan bazı tüccarlar da bulunmaktaydı. Hz. Ömer döneminde Bahreyn'de ticaretle uğraşmış biri olarak Ebû Hüreyre,¹⁶³⁵ tüccarların dini vazifelerini ihmal edip mal biriktirme peşine düştüklerini görünce onları ilim meclisine çekmeye çalışmıştır. Yaptığı bir konuşmada “Ey tüccar topluluğu! Muhammed'in terekesi taksim ediliyor, tükenmeden siz de insanlarla birlikte mescide gidip payınızı alın.” demiştir. Bunun üzerine Mescid-i Nebevî'ye giden

¹⁶²⁸ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 145-146.

¹⁶²⁹ İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-gâbe**, c. III, s. 475.

¹⁶³⁰ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 405; İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. XXV, s. 101.

¹⁶³¹ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. XXV, s. 101, 103.

¹⁶³² Diğer bir adı Sûku'l-ibil'dir. Mizzî, **Tehzîbü'l-kemâl**, c. VII, s. 187.

¹⁶³³ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. IX, s. 177; Mizzî, **Tehzîbü'l-kemâl**, c. VII, s. 187.

¹⁶³⁴ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. III, s. 213.

¹⁶³⁵ Hazineye getirdiği 400 bin dirhem dışındaki dirhemleri ticaretten elde ettiğini söyleyince Hz. Ömer kendisine “Anaparayı ve nafakanı al, gerisini beytül-mâle koy!” demiştir. İbn Sa'd, **Tabakât**, c. IV, s. 335. Ticaretle ilgili söylediği şu söz dikkat çekicidir: “Ticarette hiçbir hayır yoktur. Satın alınanın kötülenmediği, satılanın methedilmediği, hakkın teslim edildiği ve yeminin terk edildiği ticaret bundan müstesnadır.” Taberî, **Tehzîbü'l-âsâr**, c. III, s. 52; İbn Abdürabbih, **el-Ikdü'l-ferîd**, c. I, s. 44.

tüccarlar buranın namaz kılan, Kur'ân okuyan ve Allah'ı zikreden insanlarla dolup taştığını görmüşlerdir. Bahsedilen terekeyi bulamadıklarını söylediklerinde Ebû Hüreyre onlara “İşte Muhammed'in terekesi o gördüklerinizdir. Yoksa sizin yapmakta olduğunuz mal biriktirme değildir.” demiştir.¹⁶³⁶

3.2.2. Gayrimüslimler

Râşid Halifeler döneminde doğudan batıya uzanan önemli ticaret yollarının İslâm beldelerinden geçmesi birçok gayrimüslimin İslâm coğrafyasında ticaret yapmasını sağlamaktaydı. Özellikle hilâfet merkezi Medine başta olmak üzere Basra, Kûfe ve Şam bölgesi bu anlamda dikkat çekmekteydi.¹⁶³⁷

Medine'ye gelen tüccarlar arasında Mısır'dan Kıptîler,¹⁶³⁸ Şam ve Irak gibi bölgelerden Nabatî ve Rumlar bulunmaktaydı.¹⁶³⁹ Hz. Ebû Bekir döneminde Şam bölgesinden Medine Pazarı'na gelen Nabatî tüccarlardan biri Müslümanların saldırı hazırlığında olduğunu Bizans İmparatoru Herakleios'a bildirerek casusluk faaliyetlerinde bulunmuştur.¹⁶⁴⁰ Tüccar vasfı nedeniyle pazarlarda ve insanlar arasında rahat hareket edebilmesi ülkesi adına bu faaliyeti yapmasını kolaylaştırmaktaydı.¹⁶⁴¹

Hilâfetin ikinci merkezi Kûfe de tüccarların ilgi gösterdiği yerlerden biri olmuştur. Gayrimüslimler aynı zamanda Müslüman kadınların da uğradığı Kûfe Pazarı'ndan alışveriş yapmaktaydılar. Bunu gören Hz. Ali eşlerini pazar ortamından engellemeyen erkekleri uyarmış ve onlara “Bunu yapmaktan utanmıyor musunuz?”¹⁶⁴² demiştir.

Gayrimüslim tüccarların bir kısmı zimmî, diğer kısmı ise harbî statüsündeydi. Yaptıkları ticarete karşılık elde ettikleri gelirlerden uşûr vergisi alınmaktaydı.

¹⁶³⁶ İbn Acîbe, *Behrû'l-medîd*, s. 469.

¹⁶³⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 149; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 635,640; Huzâî, *Tehrîcû'd-delâlati's-sem'iyye*, s. 523; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, c. VII, s. 141.

¹⁶³⁸ İbn Sa'd, *Tabakât* (Beşinci tabaka), c. II, s. 229; Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, c. III, s. 219.

¹⁶³⁹ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, c. II, s. 32; Beyhakî, *Sünenü'l-kübrâ*, c. IX, s. 359; Hamîdullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, s. 104.

¹⁶⁴⁰ Vâkıdî, *Fütûhu's-Şâm*, c. I, s. 16; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, c. VII, s. 141; Umerî, *Asru hilâfeti'r-râşide*, s. 148.

¹⁶⁴¹ el-Kavâsimî, *et-Ticâre ve devletü'l-hilâfe*, s. 143.

¹⁶⁴² İbn Hanbel, *Müsned*, c. II, s. 343.

Ticarete tabi olmayan özel mallarından ise vergi alınmamaktaydı. Bu anlamda zimmîlerden 1/20 (%5) oranında vergi alınırken harbîlerden 1/10 (%10) oranında tahsiledilmektedir.¹⁶⁴³ Bu oranlarla Müslümanlar zimmîlere, zimmîler ise harbîlere karşı ticari alanda daha avantajlı hale getirilmiştir.¹⁶⁴⁴

Bazı hallerde bahsi geçen uşûr oranlarından ihtiyaç nedeniyle zorunlu olan orandan daha fazlası¹⁶⁴⁵ ya da daha azı tahsil edilebilmektedir.¹⁶⁴⁶ Gerek zimmî gerekse harbî tüccarlardan alınan bu verginin sebebi ile ilgili farklı gerekçeler zikredilmiştir. Bu bağlamda zimmî tüccarlardan uşûr alınma gerekçesi Hz. Ömer döneminde fethedilen yerlerde zimmîlerle yapılan antlaşmalara bağlanmıştır. Oysaki Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir döneminde kendileriyle sulh antlaşması akdedilen kimselerle bu tür bir antlaşmanın yapılmadığı ifade edilmektedir. Bunun yanında Câhiliye döneminde Arap ve Acem hükümdarlar kendilerine uğrayan tüccarlardan yaptıkları ticarete karşılık onda bir oranında vergi almaktaydılar.¹⁶⁴⁷ Hz. Ömer'in de geçmişte uygulanan bu hâl üzere onlara muamele ettiği rivayet edilmektedir. İbn Şihâb'a ait olan bu görüşü isabetli bulmayan Ebû Ubeyd, uşûrun gerekçesini yapılan antlaşmalara bağlamanın Hz. Ömer'in şanına daha layık olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁴⁸

Harbî tüccarlardan uşûr vergisinin alınmasına gelince İslâm Devleti'nin sınırlarının genişlemesiyle birlikte harbî olan civar ülkelerle ticari ilişkiler zorunlu hâle gelmiştir. Müslümanlar ticaret amacıyla bu ülkelere gittiklerinde kendilerinden uşûr vergisi alınmaktaydı. Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Müslümanlara yapılan bu muameleyi bildirmesi üzerine Hz. Ömer, harbîlerin Müslüman tüccarlardan aldıkları verginin aynısını onların tüccarlarından da alınmasını istemiştir.¹⁶⁴⁹

¹⁶⁴³ Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 146; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 640; İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 207; Serahsî, **Şerhu's-siyerî'l-kebîr**, c. I, s. 2133; bkz. en-Nevâvî, **en-Nizâmü'l-mâlî fi'l-İslâm**, s. 115-123.

¹⁶⁴⁴ el-Emîn, **Ahvâlü'l-iktisâdiyye**, s. 196.

¹⁶⁴⁵ Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 148.

¹⁶⁴⁶ İbn Sa'd, **Tabakât** (Beşinci tabaka), c. II, s. 229; Makrîzî, **el-Mevâ'iz**, c. III, s. 219.

¹⁶⁴⁷ Zikredilen dönemlerde tüccarlardan el-meks adı altında uşûr vergisi alınmaktaydı. Bu verginin tahsili esnasında adil olmayan yaklaşımlar sergilenip insanlara zulmedilebilmektedir. İslâm'ın gelmesiyle birlikte Hz. Peygamber Müslümanları bu vergiyi almaktan alıkoymuştur. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 636; İbn Kayyim el-Cevziyye, **Ahkâmü ehli'z-zimme**, s. 331-332.

¹⁶⁴⁸ Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 642.

¹⁶⁴⁹ Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 149; Makrîzî, **el-Mevâ'iz**, c. I, s. 194; Müslümanların gayrimüslimlerle olan ticari ilişkileri için bkz. Muhammed Şehhâte, **et-Ticâretü'd-devliyye**, s. 75, 79.

Konuyla ilgili birbirine yakın anlamlar ifade eden iki rivayet daha gelmiştir. Bu rivayetlerin birinde harbî tüccarlar İslâm coğrafyasına uğradıklarında kendilerinden alınması gereken vergi oranı Hz. Ömer'den talep edilmiş bunun üzerine Hz. Ömer Müslüman tüccarlar onların memleketlerine gittiklerinde kendilerinden alınan vergiyi sormuştur. Onda bir (1/10) anlamına gelen uşûr cevabını alınca Müslümanların da aynı orandaki vergiyi harbî tüccarlardan almalarını istemiştir.¹⁶⁵⁰ Diğer rivayette ise Hz. Ömer, Müslümanlara topraklarına girdikleri Habeşlilerin nasıl bir uygulamada bulunduğunu sormuştur. Bunun üzerine Müslüman tüccarlardan uşûr alındığı söylenince onlardan da aynı oranda vergi alınmasını istemiştir.¹⁶⁵¹

Yukarıdaki rivayetler harbî tüccarlara karşı mütekabiliyet esasına göre misliyle muamele edildiğini göstermektedir. Nitekim Hz. Ömer, Kûfe uşûru için görevlendirdiği Ziyâd b. Hudayr'a¹⁶⁵² kimlerden uşûr aldığını sorduğunda mütekabiliyet esası gereği harbî tüccarlardan¹⁶⁵³ demesi bunu teyit etmektedir. Bu rivayetler karşı tarafın yaptığı uygulamanın belirleyici olduğuna, Müslüman tüccarlardan bu verginin alınmaması durumunda onlardan da bunun alınamayabileceğine ya da vergi oranının onların alacağı orana göre şekillenebileceğine işaret etmektedir.¹⁶⁵⁴ Bunun yanında Müslümanlardan ne oranda verginin alınacağını meçhul olması durumunda harbî tüccarlardan onda bir oranında vergi alınmaktaydı. Şayet Müslüman tüccarlara ait malların tümü alınmış ise buna karşılık onları kendi beldelerine ulaştıracak mal miktarı hariç geri kalanına el konulabilmekteydi.¹⁶⁵⁵

¹⁶⁵⁰ Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 86.

¹⁶⁵¹ Abdürrezzâk, **Musannef**, c. VI, s. 98.

¹⁶⁵² Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 486.

¹⁶⁵³ Bir başka rivayette ise Benî Tağlib Hristiyanlarından aldığını, Müslüman ve antlaşmalı olan tüccarlardan ise almadığını ifade etmiştir. Bu rivayete açıklık getirmeye çalışan Ebû Ubeyd, Ziyâd bu sözleriyle uşûrün kırkta bir nispetinde Müslümanlardan, yirmide bir zimmîlerden aldığını dolayısıyla buna uşûr denilmeyeceğini söylemek istemiştir. Harbîlerden alınan vergi ise onda bir olduğundan buna uşûr (1/10) denilmiştir. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 635-636; İbn Kayyim el-Cevziyye, **Ahkâmü ehli'z-zimme**, s. 335.

¹⁶⁵⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî (ö. 189/805), **Kitâbü's-Siyer**, thk. Mecîd Haddûrî, Dârü'l-Müttehîde, Beyrut, 1975, s. 182-183; Serahsî, **Şerhu's-siyerü'l-kebîr**, c. I, s. 2134.

¹⁶⁵⁵ en-Nevâvî, **en-Nizâmü'l-mâlî fi'l-İslâm**, s. 116.

Gayrimüslim tüccarlardan alınan vergi nisap miktarı 200 dirhemdi. Kıymeti bu rakamın altında olan mallar vergiden muaf tutulmaktaydı.¹⁶⁵⁶ Ayrıca zimmî tüccarlardan yılda sadece bir kez vergi alınmaktaydı. Kûfe'nin uşûr memuru Ziyâd b. Hudayr, eyaletler arası giriş ve çıkışta zimmîlerden yılda iki kez uşûr aldığı için Hz. Ömer tarafından uyarılmıştır.¹⁶⁵⁷

Harbî tüccarların durumu ise zimmîlerden farklı değerlendirilmekteydi. Kendi memleketlerine döndükten sonra aynı ya da başka bir ticari malla İslâm beldelerine geldiklerinde her uğrayışlarında kendilerinden uşûr alınmaktaydı. Zira harp ülkesine geçtiklerinde İslâm ülkesinde tâbi oldukları hükümler kalkmış olmaktaydı.¹⁶⁵⁸

Uşûr ödemekle mükellef olan gayrimüslim tüccarlar, kendileri ya da görevlendirdikleri kişiler vergi memuruna uğrayıp bu vergiyi ödemekteydiler. Hâlid b. Velîd, Hîrelilerle yaptığı antlaşmada vergiyi bizzat kendilerinin toplayıp İslâm Devleti'nin beytûlmâline getirmelerini şart koşturmuş.¹⁶⁵⁹ Yine Hz. Ömer, Ziyâd b. Hudayr'a verdiği talimatta malını getirip arz edenden belirli oranlarda vergi almasını ve kimsenin malını teftiş etmemesini istemiştir.¹⁶⁶⁰ Benî Tağlib¹⁶⁶¹ Hristiyanlarını ise bundan müstesna kılmıştır. Hz. Ömer, Ziyâd b. Hudayr'ı Irak ve Şam vergilerini

¹⁶⁵⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 148; Yahyâ b. Âdem, *el-Harâc*, s. 24.

¹⁶⁵⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 149-150.

¹⁶⁵⁸ Şeybânî, *Kitâbü's-Siyer*, s. 182-183; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 646.

¹⁶⁵⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 158.

¹⁶⁶⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 134.

¹⁶⁶¹ Anavatanları Fırat Nehri dolayları ile Nusaybin ve Sincar dağı çevresi olan Benî Tağlib, yörenin ilk Arap Hristiyan sakinleridirler. Bu bölgelerin fethiyle birlikte bir kısmı Müslüman olmuş diğer kısmı ise Müslüman olmayıp Hz. Ömer ile antlaşma yapmışlardır. İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmü ehli'z-zimme*, s. 206; bkz. Söylemez *Kûfe*, s. 173. Benî Tağliblilerin ticaret mallarından iki kat zekât (vergi) alınmaktaydı. Müslümandan bir dirhem alınırken onlardan iki dirhem tahsil edilmekteydi. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 78. Hz. Ömer onlardan cizye almayı düşündüğünde ona Benî Tağlib'in cizye vermekten hoşlanmayan bir Arap kabilesi olduğu ve mal sahibi olmadıkları, savaşta üstün maharet ve güç sahibi bir kabile oldukları dolayısıyla aleyhine gelişecek şekilde düşmanı onlarla güçlendirmemesi söylendi. Bunun üzerine Hz. Ömer Benî Tağlib'den alınacak zekât (vergi) oranının Müslümanlardan alınacak olan zekâtın iki katı olmasını istedi. Böylece onların Bizans'a iltihak edip Müslümanlar aleyhine bir güç teşkil etmelerinin önüne geçmiş oldu. Hz. Ömer onlardan alınan verginin farklı bir isimle anılmasının Müslümanlara herhangi bir zarar vermeyeceğinin bilincindeydi. Dolayısıyla kendilerinden alınan vergi her ne kadar zekât adıyla anılmışsa da aslında bildiğimiz anlamda zekât değildi. Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 650-651. Bunun yanında insanların onlara ait ticaret mallarına göz dikmesi nedeniyle bu malların yetkililer tarafından korunmaya ihtiyacı olduğu ileri sürülerek verginin iki kata çıkarıldığı da söylenmiştir. bkz. en-Nevâvî, *en-Nizâmü'l-mâlî fi'l-İslâm*, s. 116.

toplamak üzere gönderdiğinde Benî Tağlib Hristiyanlarına uğrayıp onlardan uşûru almasını istemiştir.¹⁶⁶²

Gayrimüslim tüccarlardan alınan bu vergiyle birlikte onların can, mal ve yol güvenliği İslâm Devleti'nin himaye ve gözetimine girmiş olmaktaydı.¹⁶⁶³ Böylece İslâm beldelerinde Müslüman tüccarlar gibi eman içerisinde ticaret yapma fırsatını elde etmiş oluyorlardı.¹⁶⁶⁴ Bu sebeptendir ki uşûr memurunun Müslüman olmasının yanında tüccarları hırsızlara karşı koruyabilecek güçte olması şartı da koşulmuştur.¹⁶⁶⁵

Gayrimüslimler istedikleri takdirde yetkinin Müslümanlarda olması kaydıyla ticari ortaklıklar kurabilmekteydiler. Gerek Ubeyde b. Cerrâh, Humus şehrini fethettiğinde bölge halkıyla yaptığı sulh antlaşmasında¹⁶⁶⁶ gerekse el-Cezîre halkının Abdurrahman b. Ganm'e gönderdiği mektupta buna değinilmiştir.¹⁶⁶⁷ Bu ortaklıklarla birlikte aynı zamanda İslâm'ın yasakladığı ticari muamelelerin de önüne geçilmekteydi.

Gayrimüslim tüccarlara yapılan herhangi bir haksızlığa karşı adaletin tahakkuku için gerekli girişimlerde bulunulmaktaydı.¹⁶⁶⁸ Meselâ Ziyâd b. Hudayr, Fırat Nehri üzerinde bir köprü yaptırıp buradan geçen tüccarlardan vergi almaktaydı. Benî Tağlib kabilesine mensup Hristiyan Araplardan bir tüccar, Rum diyarından İslâm diyarına getirdiği atı satmak istediğinde kendisinden uşûr almıştı. Tağlibli burada atını satamayıp memleketine dönmek istediğinde Ziyâd b. Hudayr kendisinden tekrar uşûr almak istemiştir. Buna öfkelenen Tağlibli, atı bırakıp şikâyetle bulunmak üzere Medine'de bulunan Hz. Ömer'e gitmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, Ziyâd'ın buna hakkı olmadığını ve yılda sadece bir kez vergi almasını bir mektupla ona bildirdi. Hz. Ömer'in adaleti ve bu konuda çok hızlı davrandığını

¹⁶⁶² Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 183.

¹⁶⁶³ Serahsî, **Şerhu's-siyeri'l-kebîr**, c. I, s. 2134.

¹⁶⁶⁴ Yahyâ b. Âdem, **el-Harâc**, s. 24.

¹⁶⁶⁵ en-Nevâvî, **en-Nizâmü'l-mâlî fi'l-İslâm**, s. 116.

¹⁶⁶⁶ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, c. II, s. 121.

¹⁶⁶⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Hârûn el-Hallâl (ö. 311/923), **Ahkâmü ehli'l-milel ve'r-ridde mine'l-Câmi' li-mesâilil-İmâm Ahmed b. Hanbel**, thk. Seyyid Kisrevî Hasen, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1994, s. 358.

¹⁶⁶⁸ Hamîdullah, **İslâm'da Devlet İdaresi**, s. 210-211.

gören Tağlibli, bu tavrı sebebiyle Müslüman olduğunu söylemiştir.¹⁶⁶⁹ Bu rivayet vergi memurları tarafından haksızlığa uğradığını düşünen tüccarların halifeye kolayca ulaşip hakkını alabildiğini göstermektedir.

Bunun yanı sıra yapılan sulh antlaşmaları gereği zimmîlerin bulundukları memleketlerde kalma şartı bulunmaktaydı.¹⁶⁷⁰ Burada yaptıkları ticaretten vergi alınmamaktaydı. Meselâ Şamlı, Iraklı ya da Mısırlı bir zimmî tüccar kendi bölgesinin sınırları dâhilinde vergi vermeden ticaret yapabilmekteydi.¹⁶⁷¹ Bölgesinden bir başka bölgeye gidip (Şam'dan Irak'a gitmesi gibi) orada malını ticarete çalıştırdığında cizye ile beraber uşûru da ödemek zorundaydı.¹⁶⁷²

Harbî tüccarlar İslâm coğrafyasında ticaret yapabilmek için İslâm Devleti'nden izin almaları gerekmektedir. Aksi hâlde harbî olmaları nedeniyle mallarına el konulmaktaydı.¹⁶⁷³ Bundan dolayıdır ki henüz harbî durumunda olan Menbic tüccarları, Hz. Ömer'e bir mektup yazarak İslâm beldelerinde ticaret yapma isteklerini şu sözlerle iletmışlerdir:

“Ülkenize girmemize müsaade ediniz. Biz ticaret yapıp kazanç elde eder, siz de verginizi alırsınız.” Bu talebin aynısını Habeşliler bir mektupla Hz. Ömer'e bildirmişlerdir.¹⁶⁷⁴ Bunun üzerine Hz. Ömer ashabıyla istişare edip harbî tüccarların İslâm beldelerine gelmelerine ve burada ticaret yapmalarına müsaade etmiştir.¹⁶⁷⁵

Hicâz bölgesine gelen gayrimüslimlerin bir süreliğine ikamet etmelerine izin verilmekteydi. Hz. Ömer, Arap Yarımadası'nda iki dinin birlikte olamayacağını gerekçe göstererek müşrikleri buradan çıkarmıştır. Ticaret amacıyla gelmeleri durumunda ise mallarını satacak kadar bir süreyi kendilerine tanımıştır.¹⁶⁷⁶ Bulundukları yerde kalma süresinin üç gün olduğu rivayet edilmektedir. Nitekim Hz. Ömer'in Medine'ye gelen Yahudilere, Hristiyanlara ve Mecûsîlere alışveriş yapmaları ve ihtiyaçlarını gidermeleri için sadece üç gün süre tayin ettiği, fazlasına

¹⁶⁶⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s.149; Serahsî, *el-Mebsût*, c. II, s. 201.

¹⁶⁷⁰ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 643.

¹⁶⁷¹ Makrîzî, *el-Hitat*, c. I, s. 219.

¹⁶⁷² Mâlik b. Enes, *el-Müdevvene*, c. I, s. 332; Beyhakî, *Sünenü'l-kübrâ*, c. IX, s. 353.

¹⁶⁷³ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 207; İbn Hacer, *et-Telhîsü'l-habîr*, c. IV, s. 321.

¹⁶⁷⁴ Abdürrezzâk, *Musannef*, c. VI, s. 97.

¹⁶⁷⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, c. V, s. 352.

¹⁶⁷⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 128; el-Emîn, *Ahvâlü'l-iktisâdiyye*, s. 172.

müsaade etmediği rivayet edilmektedir.¹⁶⁷⁷ Mazeretsiz üç günden fazla kalanlara ise ta‘zir uygulanmaktaydı.¹⁶⁷⁸ Burada yaptıkları ticaret nedeniyle almaları gereken vadeli alacakları için müvekkiller tayin etmekteydiler.¹⁶⁷⁹

Bahsedilen bu sürenin Arap Yarımadası’ndaki bölgeler için geçerli olduğu diğer bölgelerde ise bu sürenin bir yıla kadar uzadığı görülmektedir. Hz. Ömer’in Kûfe uşûr memuru Ziyâd b. Hudayr’dan altı ay İslâm topraklarında kalan tüccarlardan uşûrun tamamını, bir yılı tamamlayanlardan ise uşûrun yarısını almasını istemiş olması¹⁶⁸⁰ buna işaret etmektedir. Bir seneden daha uzun kalmaları buraya yerleşme niyetinde oldukları anlamına gelmekteydi. Bu durumda zimmîlere uygulanan bir takım vecibeler ve vergiler kendilerine de uygulanmaktaydı.¹⁶⁸¹ Hz. Osman döneminde Mısır valisi Abdullah b. Sa‘d’ın (ö. 36/656) Nûbe¹⁶⁸² halkıyla yaptığı antlaşmada¹⁶⁸³ iki tarafa ait tüccarların birbirlerinin topraklarında sürekli kalmamak şartıyla ticaret yapabilecekleri belirtilmiş ancak bir zaman sınırlaması getirilmemiştir.¹⁶⁸⁴

Bu antlaşmalar İslâm topraklarında ticari yatırımlar sağladığı gibi aynı zamanda gayrimüslimlerin Müslümanlarla daha yakın ilişkiler kurmasına ve henüz İslâm’ın ulaşmadığı bölgelerde İslâmlaşma sürecinin hızlanmasına da vesile olmuştur.¹⁶⁸⁵ Nitekim Buhara Mecûsîlerinden el-Ezrekânî adlı tüccar, ticaret amacıyla Buhara’dan çıkıp Çin’e, oradan da Basra’ya ardından Kûfe’ye geldiğinde Hz. Ali ile tanışmış ve orada Müslüman olmuştur.¹⁶⁸⁶

¹⁶⁷⁷ Beyhakî, *Sünenü’l-kübrâ*, c. III, s. 211; İbn Hacer, *et-Telhîsü’l-habîr*, c. II, s. 117.

¹⁶⁷⁸ Mâverîdî, *el-Ahkâmü’s-sultâniye*, s. 253.

¹⁶⁷⁹ Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn el-Buhûtî (ö. 1051/1641), *Dekâiku üli’n-nühâ li-şerhi’l-Müntehâ*, 3c., Âlemü’l-Kütüb, 1993, c. I, s. 667.

¹⁶⁸⁰ Yahyâ b. Âdem, *el-Harâc*, s. 25.

¹⁶⁸¹ Hamîdullah, *İslâm’da Devlet İdaresi*, s. 266.

¹⁶⁸² Bugün büyük bir kısmı Sudan’da, küçük bir kısmı ise Mısır’da kalan bir bölgedir. Nebi Bokurt, *“Nûbe”*, DİA, c. XXXIII, s. 222.

¹⁶⁸³ Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, s. 234.

¹⁶⁸⁴ Takkûş, *Târîhu’l-Hulefâyi-Râşidîn*, s. 307; Sallâbî, *Hiz. Osman*, s. 212.

¹⁶⁸⁵ Sallâbî, *Hiz. Osman*, s. 212.

¹⁶⁸⁶ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, s. 187.

3.2.3. Köleler

İslâm coğrafyasında ticaret yapan Müslümanlar ve gayrimüslimler dışında köleler de bulunmaktaydı. Savaş esirlerinden elde edilen bu köleler çeşitli hizmet sektörlerinde çalıştırıldıkları gibi ticari alanda da istihdam edilmekteydiler. Ticaret yapmalarına izin verilen köleler için el-Abdü'l-mucîz (ticaret yapmasına izin verilen köle) adı verilmekteydi.¹⁶⁸⁷ Bunlar her türlü malların ticaretini yapabildikleri gibi¹⁶⁸⁸ ticari ortaklık ve anlaşmalar da sağlayabilmekteydiler. Bu durum zamanla yeni bir tüccar grubunun oluşmasını beraberinde getirmiştir. Bundan böyle ticaret, sadece hürlerin yaptığı bir iş olmaktan çıkıp kölelerin de etkin olduğu bir meslek hâline gelmiştir. Öyle ki pazar yerlerinde hür tüccarlardan daha çok görülmeye başlamışlardır.

Râşid Halifeler döneminde hürriyetine kavuşmak isteyen mükâteb¹⁶⁸⁹ kölelerin sayısında önemli artışlar olmuştur.¹⁶⁹⁰ Sahipleriyle yaptıkları anlaşmalar gereği vermeleri gereken ücreti elde etmek için gerek bulundukları beldelerde gerekse başka bölgelere gidip ticaret yapmaktaydılar. Borcu ödedikten sonra hür tüccarlar sınıfına girmekte olup¹⁶⁹¹ mevlâ ismini almaktaydılar.¹⁶⁹² Hürriyetlerine kavuşuncaya kadar kazandıkları mallardan zekât alınmamaktaydı.¹⁶⁹³ Kendilerine verilen ganimet ve atıyyeler ise¹⁶⁹⁴ ticaretleri için birer sermaye olmaktaydı. Böylece devletin sağladığı ayrıcalıklar sebebiyle ticaret yapmaları kolaylaşmaktaydı.

¹⁶⁸⁷ Zebîdî, **Tâcû'l-arûs**, c. XV, s. 86; el-Kavâsimî, **et-Ticâre ve devletü'l-hilâfe**, s. 13.

¹⁶⁸⁸ al-Ammarât, **en-Neşâtu't-ticâriyye**, 76.

¹⁶⁸⁹ Mükâtebe, efendi ile köle arasında belli bir mal üzerinde anlaşma sağlanıp bunun köle tarafından taksitlerle ödenmesidir. Köle bunun tamamını ödediğinde hür olmaktadır. Kurtubî, **el-Câmi'**, c. s. 382.

¹⁶⁹⁰ Umerî, **Asru hilâfeti'r-râşide**, s. 251.

¹⁶⁹¹ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. VII, s. 118.

¹⁶⁹² Mevâlî kelimesinin tekili olan mevlâ, birçok anlamı içermektedir. İslâm sonrası dönemde anlam kayması yaşayan mevâlî kelimesi, hadis ıstılahlarında azad edilmiş köle anlamında kullanılmıştır. Bunun yanında Râşid Halifeler döneminden itibaren artık yavaş yavaş Arap olmayan unsurlar için de kullanılmıştır. Demircan, **Arap-Mevâlî İlişkisi**, s. 17, 35. Ayrıca Arap olmayanlar İslâm'a girdiklerinde bir Arap kabilesine intisap etmeleri gerekmektedir. Bu yolla Araplar'dan biri gibi oluyor ve ayırt edilebilmeleri için kendilerine mevâlî denilmekteydi. el-Kavâsimî, **et-Ticâre ve devletü'l-hilâfe**, s. 18; detaylı bilgi için bkz. Cemâl Avde, **el-Evdaü'l-ictimaiyye ve'l-iktisâdiyye li'l-mevâlî fi sadri'l-İslâm**, Dârü'l-Beşîr, Amman, 1989.

¹⁶⁹³ Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 47; İbn Sa'd, **Tabakât**, c. VIII, s. 496.

¹⁶⁹⁴ Umerî, **Asru hilâfeti'r-râşide**, s. 251.

Mükâtebe sebebiyle ticaret yapanlardan biri Hz. Ömer'in mevlâsı Ebû Ümeyye'dir. Hz. Ömer kendisiyle 100 ukıyye¹⁶⁹⁵ üzerine mükâtebe yapmış, kolaylık olsun diye kızı Hafsa'dan 200 dirhem borç para alıp ona vermiştir. Ebû Ümeyye bu parayla Irak'a gidip ticaret yapmış ve elde ettiği büyük kârlarla taksitleri ödeyip hürriyetine kavuşmuştur.¹⁶⁹⁶

Onlardan bir diğeri Sîrîn'dir (ö. ?). Basra'da Enes b. Mâlik el-Ensârî¹⁶⁹⁷ kendisiyle 20 bin dirhem (bir başka rivayete göre 40 bin dirhem)¹⁶⁹⁸ üzerine mükâtebe anlaşması yapmıştır. Borcunu ödemek için İran bölgesinde bulunan Tüster'de elbise ticaretiyle işe başlamış, kısa sürede iki kişinin işini yaparak iyi kârlar elde edip büyük tüccarlardan olmuştur. Borcunu peşin ödemek için geldiğinde Enes bunu kabul etmeyip taksitli getirmesini söylemiştir. Sîrîn'in düşüncesine göre Enes b. Mâlik bu yolla kendisine mirasçı olmak istemekteydi. Bu durumu Hz. Ömer'e bildirmiş o da kendisine bir mektup yazıp borcun tümünü peşin almasını istemiştir.¹⁶⁹⁹ Borcu peşin ödedikten sonra hürriyetine kavuşan Sîrîn, ticarete devam etmiş ve kazancı oldukça artmıştır. Evlendiğinde Medine'de yedi gün düğün yemeği vermiştir.¹⁷⁰⁰

Hürriyetine kavuşanlardan bazılarının ticarete elde ettiği servet büyük tüccarların servetine ulaşmıştır. Amr b. Âs'ın Rum asıllı mevlâsı aynı zamanda yardımcısı olan Verdân er-Rûmî (ö. 53/ 672) onlardan biridir. Değerli mücevherata şekil verip üzerine işçiliğini koyduktan sonra bunların satışını yapmaktaydı.¹⁷⁰¹ Bir süre sonra varlıklı biri olmuş ve Fustât'da onun adına "Sûku Verdân" pazarı kurulmuştur.¹⁷⁰²

Abdullah b. Dürre'nin mevlâsı Ertabân da hürriyetine kavuştuktan sonra ticaret yoluyla çokça mal kazanmış ve zekâtını ödemek üzere geldiğinde Hz. Ömer

¹⁶⁹⁵ Bir ukıyye kırk dirhem tutarındaydı. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 541.

¹⁶⁹⁶ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. VII, s. 117-118.

¹⁶⁹⁷ Hz. Peygamber, malı artması için Enes b. Mâlik'e duada bulunmuş ve sonraki dönemde Ensârın en zenginlerinden biri olmuştur. İbn Kuteybe, **el-Ma'ârif**, s. 308; Kettânî, **et-Terâfîbü'l-idâriyye**, c. II, s. 112.

¹⁶⁹⁸ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 344.

¹⁶⁹⁹ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. VII, s. 120; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c. IV, s. 606.

¹⁷⁰⁰ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. VII, s. 121.

¹⁷⁰¹ Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, c. V, s. 459.

¹⁷⁰² Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 214; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, c. V, s. 459.

ona “Malın var mı ki?” diyerek şaşkınlığını ifade etmiştir. Ardından yaptığı ticaretin bereketli olması için kendisine duada bulunmuştur.¹⁷⁰³

Kölelerin ve hürriyetine kavuştuktan sonra mevâlî ismini alan tüccarların Medine pazarında çoğalmaları Hz. Ömer’i rahatsız etmiş dolayısıyla Kureyşlileri bu konuda uyarma ihtiyacı duymuştur. Bir gün bulunduğu meclisi terk edip kırbacıyla pazara gitmiştir. Meclise tekrar döndüğünde kendisine pazar hakkında sorular sorulmuş, gördüğü manzarayı kötü karşılamış olmalı ki pazardakilerin çoğunun köle ve mevâlîden oluştuğunu, Araplardan ise çok az kişinin bulunduğunu ifade etmiştir. Ardından Allah’a yemin ederek “Şayet bu işi onlara bırakırsanız erkekleriniz onların erkeklerine, kadınlarınız da onların kadınlarına muhtaç duruma düşecektir.” demiştir.¹⁷⁰⁴

Hz. Ömer bu sözlerin benzerini Medine Pazarı’nda görevlendirdiği Sâib b. Yezîd’e de söylemiştir. Pazara gelen tüccarların kimlerden oluştuğu sorusuna köle ve mevâlî cevabını alınca “Böylece sizi bu işten menedecek ve ellerinde bulundurdıkları şeylerden sizi mahrum bırakacaklardır.” diyerek uyarmıştır. Rivayetin devamında Ebû Nimrân (Ebû Nemr) adında biri pazara kırbacıyla gidip mevâlîyi pazardan çıkarmıştır.”¹⁷⁰⁵

Yukarıdaki rivayetler köle ve mevâlînin neredeyse ticari üstünlüğü elde edip pazara hâkim olma noktasına geldiklerini göstermektedir. Ticarete bu derece etkin olmalarının sebeplerinden biri, bazı Arapların elde ettikleri ganimet malları nedeniyle ticaret yapma ihtiyacı hissetmeyip köle ve mevâlî üzerinden ticareti sürdürmeleri idi. Nitekim Hz. Ömer’in bu uyarılarına karşılık Kureyşliler, pazarlarda bağırıp çağırmayı hoş karşılamadıklarını, köle ve mevâlî yoluyla elde ettikleri kazancın kendileri için yeterli olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁷⁰⁶ Bu bağlamda Abdullah b. Ömer’in biri mâlî işlerden sorumlu olmak üzere ticaretle uğraşan köleleri bulunmaktaydı.¹⁷⁰⁷ Yine Abbâs b. Abdülmuttalib’in (ö.32/653) adına ticaret yapan ve

¹⁷⁰³ İbn Sa’d, **Tabakât**, c. IX, s. 122.

¹⁷⁰⁴ İbn Şebbe, **Târîhu’l-Medîne**, c. II, s. 747.

¹⁷⁰⁵ İbn Şebbe, **Târîhu’l-Medîne**, c. II, s. 746.

¹⁷⁰⁶ İbn Şebbe, **Târîhu’l-Medîne**, c. II, s. 747.

¹⁷⁰⁷ Kallek, **Sosyal Servet**, s. 182.

her birinin elinde 20 bin (dirhem) bulunan 40 kölenin olduğu¹⁷⁰⁸ ve bin kölenin Zübeyr b. Avvâm'a haraç ödediği rivayet edilmektedir.¹⁷⁰⁹

Devletin işleriyle meşgul olan yöneticilerden bazıları ticari faaliyetlerini, sahip oldukları köleler yoluyla yapmaktaydılar. Mesela Hz. Ebu Bekir halifeliği döneminde onun adına kölesi kumaş ticareti yaptığı rivayet edilmektedir.¹⁷¹⁰ Ebû Mûsâ el-Eş'arî de Kûfe'ye vali olarak atandığında kölesi üzerinden saman ticareti yapmıştır. Kûfeliler bu durumu Hz. Ömer'e şikâyet ettiklerinde Ebû Mûsâ Kûfe'den alınıp Basra'ya gönderilmiştir.¹⁷¹¹ Yine Muğîre b. Şu'be'nin de Basra valisiyken (41-50) her ay kendisine 100 dirhem haraç ödeyen tüccar bir kölesi bulunmaktaydı.¹⁷¹²

Halife Hz. Ömer tarafından Müslümanlara ait pazar yerlerinde ticaret yapmaları engellenenler de bulunmaktaydı. Bu engellenmenin başlıca sebepleri arasında alışveriş fikhını bilmemeleri nedeniyle ribâyâ bulaşmaları ve ölçü ile tartıya dikkat etmemeleri gelmekteydi.¹⁷¹³ Böylece alışveriş hükümlerinin öğretilmesi sağlanmaktaydı. Bunun yanında ticaret yapması engellenmeyen köleler de bulunmaktaydı. Meselâ Hz. Ömer'e ait bir köle Medine Pazarı'nda kumaş ticareti yapmaktaydı. Kumaşın düzensiz sergilendiğini gören Hz. Ömer, ona elbise küçük ise oturduğu yerde büyük ise ayakta sergilemesini¹⁷¹⁴ söyleyerek maldaki güzelliğin ortaya çıkarılmasını istemiştir.

Hz. Ömer'in köle ve mevâlînin Hicâz'da Müslümanlara ait pazarlara hâkim olmasından endişe duyduğu için bu engellemeyi yapmış olması da muhtemeldir. Nitekim pazara girişini engellediği Hırka'nın mevlâsı Ya'kûb'un, Hz. Osman ile ortak olması sonucu onun pazarda ticaret yapmasına izin vermiştir.¹⁷¹⁵ Ayrıca ticari alandaki üstünlüğün iktidara ulaşmanın bir basamağı olduğu anlayışıyla hareket ettiği

¹⁷⁰⁸ Serahsî, **el-Mebsût**, c. X, s. 10; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, c. V, s. 69.

¹⁷⁰⁹ İbn Abdülber, **el-İstîâb**, c. II, s. 514; Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, c. XIII, s. 311.

¹⁷¹⁰ el-Kavâsimî, **et-Ticâre ve devletü'l-hilâfe**, s. 14.

¹⁷¹¹ Taberî, **Târîh**, c. IV, s. 165.

¹⁷¹² el-Kavâsimî, **et-Ticâre ve devletü'l-hilâfe**, s. 14.

¹⁷¹³ Mâlik, **Muvatta birivâyeti Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî**, c. I, s. 283; Hafîb el-Bağdâdî, **el-Fakîh ve'l-mütefakkîh**, c. I, s. 172; Kurtubî, **el-Câmi'**, c. III, s. 552, c. IV, s. 27.

¹⁷¹⁴ İbn Şebbe, **Târîhu'l-Medîne**, c. II, s. 748.

¹⁷¹⁵ İbn Rüşd, **el-Mukaddimât**, c. III, s. 7; Kettânî, **et-Terâfîbü'l-idâriyye**, c. II, s. 90.

de söylenebilir. Meselâ pazar yerinde henüz köle olan Sîrîn'in¹⁷¹⁶ bir şeyler satın alıp ticaretini yaptığını görünce “Bu ve benzerleri ticaret konusunda size üstünlük kurmasın. Zira ticaret, imâretin (emîrlik, yöneticilik) üçte biridir.”¹⁷¹⁷ diyerek Kureyşlileri uyarmış ve ticaret ile iktidar arasında güçlü bir bağın olduğunu ifade etmiştir.

İslâm bilincine sahip dürüst insanların eliyle ticaretin yapılması ve servetin onların kontrolünde bulunması önemli bir husustur. Bu durumda piyasada fiyat istikrarı sağlanabildiği gibi zor zamanlarda ihtiyaç hâsıl olduğunda cimrilik yapmadan harcamalar da gerçekleşebilir. Bununla birlikte zengin ve mütedeyyin tüccarlar toplumun önemli şahsiyetleridir. Toplum için yaptıkları harcamalar nedeniyle kendilerine karşı oluşan saygınlığı fırsata dönüştürüp insanları doğru yola iletme gücüne sahiptirler. Aynı zamanda devlete büyük gelirler sağladıklarından dolayı yöneticiler üzerinde etkili olup onlara önemli kararlar aldırabilmektedirler.

Emevî dönemine gelindiğinde fetihlerin istikrar bulması, esir ve kölelerin hürriyetlerine kavuşması, bu zümrenin ticaretteki etkinliklerini daha da artırmış öyle ki pazar hâkimiyetini ellerine geçirmişlerdir.¹⁷¹⁸

---

¹⁷¹⁶ Hâlid b. Velîd'in Aynûttemr'i fethi esnasında elde ettiği esirlerden biriydi. Mükâtebe yoluyla azad edildi. Ahmet Yücel, “**İbn Sîrîn**”, DİA, c. XX, s. 358.

¹⁷¹⁷ İbn Ebî'd-Dünyâ, **İslâhü'l-mâl**, s. 74; İbn Kesîr, **Müsnedü'l-Fârûk**, c. I, s. 341.

¹⁷¹⁸ el-Kavâsimî, **et-Ticâre ve devletü'l-hilâfe**, s. 10-12.

SONUÇ

Arap Yarımadasında Câhiliye döneminden itibaren devam eden ticari hayat, Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler döneminde de canlı bir şekilde devam etmiştir. Râşid Halifelerin ve atadıkları valilerin geçmişten gelen ticari tecrübelerini yönetimlerinde sergilemeleri, ticaretin geniş bir coğrafyaya yayılmasında etkili olmuştur. Tüccar vasfına sahip yöneticilerin ticari hayatı canlandıracak kanallar ve köprüler inşa etmeleri, bölgeler arasında ihtiyaçları karşılayacak imkânlar oluşturmaları bu dönemde ticari teşebbüsleri artırmıştır.

Dönemin ticaretinde kullanılan kavramlar önem arz etmektedir. Bunlardan biri sikkelerdir. Bizans ve Sâsânîlere ait dinar ve dirhem gibi para birimleri ticari mübadele aracı olarak kullanılmaya devam etmiştir. Piyasada dolaşımda olan sahte ya da değeri düşük dirhemler zaman zaman ticarete zorlukların yaşanmasına sebep olmuştur. Bu nedenle halifeler tarafından eski sikkeler eritilerek, yeni ve standart sikkeler bastırılmış, mevcut problemleri çözmeye yönelik teşebbüslerde bulunulmuştur. Pazarlarda ihtikâr ve ribâ gibi satışlar haksız kazanca sebep olduğu gerekçesiyle engellenmiştir. Bunun yanı sıra ribâ riski nedeniyle sarraflık gibi ticari faaliyetler bazı şartlara bağlanarak kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Fahiş fiyatlara sebebiyet veren karaborsacılara müdahale edilmiş ve alışverişin İslâmi usullere göre yapılması için halifeler ve görevliler tarafından pazarlar, bir nizam çerçevesinde sıklıkla denetlenmiştir. Bu usullere uymayanlar çeşitli yaptırımlarla karşılaşmış, zaman zaman pazar yerlerinden çıkarılmışlardır.

İslâm fetihlerinin yoğunlaşmasıyla beraber bu dönemde elde edilen ganimet ve atıyyeler artmıştır. Her ne kadar bazı olumsuzlukları olsa da bu durum makro çerçevede ticaret hayatını müspet olarak etkilemiştir. Zira bazı bölge pazarlarında ticaret malları arasında ganimetler yer almış ve ticari muamelede önemli bir esası teşkil etmiştir. Özellikle Irak, İran ve Şam gibi bölgelerin fethinden sonra elde edilen değerli mücevherat satışından büyük kârlar elde edilmiştir. Aynı şekilde devletin dağıttığı atıyyeler, ticaret yapmak isteyenler için sermaye oluşturmuştur. Bunun yanında tüccarlara, beytûlmâlden geri ödemeli verilen desteklerle ticaret yapmaları kolaylaştırılmıştır.

İslâm coğrafyasında güçlü devlet yönetiminin kurulması hükmedilen topraklarda emniyet ortamını sağlamıştır. Bu sayede bölgeler arası ticari malların nakli sorunsuz bir şekilde gerçekleşirken ticari alanda oluşan haksızlıklara da zamanında müdahale edilmiştir. Bununla beraber bazı sebepler dolayısıyla belli dönemlerde ticarete gerilemeler de yaşanmıştır. Bunların başında Hz. Ebû Bekir döneminde iktisadi hayatın önemli unsuru olan üretimin yapıldığı merkezlerde gerçekleşen irtidat olayları gelmektedir. Ayrıca Hz. Osman ve Hz. Ali dönemindeki iç karışıklıkların büyük bir alana yayılmış olması, İslâm coğrafyasının önemli ticaret bölgelerinde güven ve istikrarın bozulmasına neden olmuş ve bu durum ticari hayatı kısmen menfi yönde etkilemiştir.

Râşid Halifeler dönemi ticari hayatında en önemli unsurlardan birini ticaret güzergâhları oluşturur. Bunlar arasında Umân, Irak ve Şam yolu olarak bilinen Doğu yolu ile Yemen, Hicâz ve Şam üzerinden Akdeniz'e ulaşan Batı yolu dikkat çekmektedir. Kara yolları yanında deniz yolları da ticari hayatta kayda değer katkılar sağlamıştır. Özellikle Kızıldeniz ve Basra Körfezi aktif ve hareketli bir yer tutmuştur. Kızıldeniz üzerinde bulunan Câr, Cidde (Şuaybe), Aden ile Basra Körfezi üzerindeki Übülle gibi limanlar bu dönemin ticaretinde dikkat çeken mekânlar olmuştur. Bununla beraber deniz yoluyla Hicâz'dan Mısır'a ticari malların taşınmasında kullanılan Emirü'l-Mü'minin Kanalı'nı da zikretmek gerekir. Ticaretin yoğun yapıldığı yerler arasında bulunan Şam, Yemen, Mısır, Irak, İran, Bahreyn ve Umân gibi yerlerin fethedilmesine bağlı olarak kayda değer ticari gelişmeler sağlanmıştır. Bahsedilen bölgelerde yaşayan farklı medeniyet, kültür ve inanca sahip milletler, imal ettikleri ürünleri, bulundukları yerlerdeki ya da başka bölgelerdeki pazarlarda satışlarını yaparak bölgeler arası ticaretin gelişmesine katkı sağlamışlardır. Böylece ticarete konu olan ürün çeşitliliği artmıştır.

Fetihlerle birlikte ticaretin Mekke'den Medine'ye buradan Kûfe ve Basra'ya daha sonra diğer bölgelere kaydığı görülmektedir. Başta Medine Pazarı olmak üzere Kûfe Pazarı (Künâse), Basra'da bulunan Mirbed Pazarı ve başka birçok pazar, ticari hareketliliğiyle dikkat çekmiştir. Bu anlamda özellikle Hicâz bölgesinde bulunan hilafet merkezi Medine ticaret amaçlı ürün sevkiyatının yoğun yapıldığı şehirlerden biri olmuştur.

Yaşanan ticari hareketlilik zirai ve sınai ürünler başta olmak üzere ticaret ürünlerinin çeşitliliğini sağlamıştır. Özellikle bu ticari ürünlerden buğday, zeytinyağı ve hurma gibi temel gıda maddelerinin yanında tekstil, ıtır ve değerli mücevheratı saymak mümkündür. Ayrıca pazarlarda canlı hayvanların satılması kâr elde edilmesine yönelik önemli bir kazanç kaynağı olmuştur.

Ürünlerin çeşitliliği ve buradan elde edilen gelirler insanların ticarete yönelmesinde büyük katkı sağlamıştır. Bu noktada farklı sosyo-kültürel gruplara mensup olanların ticarete yöneldikleri görülmektedir. Bu bağlamda hür, köle ve mevâlî gibi toplumun farklı sosyal kesimlerinden tüccarların varlığı dikkat çekmiştir.

İslâm inancının getirdiği temel ilkeler ile Hz. Peygamber'in rol modeliği bu dönemin Müslüman tüccarını dürüst ve fedakâr davranmalarında etkili olmuştur. Ticari hayatta olabilecek yalan, hile, dolandırıcılık ve kıskançlığın azalması yanında sergilenen örnek yardımlaşmalar sayesinde fakir ve ihtiyaç sahibi insanların belirli bir ekonomik seviyeye ulaşmaları sağlanmıştır. Ganimet ve atıyyeler sayesinde zenginleşen bazı Müslümanların köle ve mevâlî üzerinden ticaret yaptıkları gözlemlenmiştir. Bunun sonucunda köle ve mevâlîden olanlar ticarete etkin hâle gelmişlerdir. Ayrıca bazı yöneticiler görevleri esnasında başta mudârebe ortaklığı olmak üzere farklı şekillerde ticaret yapıp, bu yolla servet elde etmişlerdir. Hz. Ömer döneminde bunu yapanlar gerek görevlerinden alınarak gerekse de mallarının bir kısmına el konularak cezalandırılmışlardır. Hz. Osman döneminde ise yönetici ve askerlerin ticaret yapmalarına izin verilmiştir. Bu dönemde kazandıkları büyük servetler onların yaşam standartlarını yükseltmiş, iâşe ve oturdukları konutlarda değişiklikler oluşturmuş, vefat ettiklerinde ise geride yüklü miktarda servet bırakmışlardır.

Müslüman ve köle tüccarlar yanında gayrimüslim tüccarların da bu dönemde faal oldukları gözlemlenmiştir. İslâm coğrafyası içinde bulunan zimmîler ve dışarıdan gelen harbî tüccarlarla anlaşmalar yapılmış ve bu anlaşmalar doğrultusunda ticaret yapmalarına izin verilmiştir. Zimmîlerin kendi bölgelerinde uşûr ödemediği ticaret yapabildikleri, bir başka bölgeye ticari malla gitmeleri durumunda vergi ödedikleri anlaşılmıştır. Harbî tüccarlar ise izin alarak ve uşûr ödeyerek İslâm

beldelerine girebilmiş ve buralarda belli bir müddet kalabilmişlerdir. Böylece gayrimüslim tüccarlar İslâm beldelerinde rahat hareket ederek ticaret yapmışlardır. Vergi memurları tarafından haksızlığa uğradığını düşünen gayrimüslimler halifeye kolayca ulaşıp haklarını arayabilmişlerdir.

Habeşistan, Nûbe ve Menbic gibi ticari açıdan önemli yerlerde bulunan gayrimüslim tüccarlarla antlaşmalar yapılarak ticaretin hacmi büyütülmüştür. Antlaşmalar sayesinde gelişen ticaret devletin girdilerinde artışlar sağlamıştır.

Zikredildiği üzere çalışmada ele alınan konularla Râşid Halifeler dönemindeki ticari hayatın temel hususiyetleri geniş ve detaylı bir perspektifle sunulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda dönemin ticari hayatındaki önemli kavramları, ticari gelişimi, yolları, merkezlerini, bu merkezlerdeki pazarları, ticari malları, malların fiyatları, tüccarları gibi unsurları ele alınmıştır. Ancak söz konusu dönem ve coğrafya geniş bir zamanı ve bölgeyi kapsadığı için bu konularda daha detaylı çalışmalar yapılması gerekmektedir. Çalışmamızın alana katkı yapmasını rabbimizden niyaz yeni araştırmalar vesile olmasını dileriz. Tevfik bizden başarı Allah'tandır.

KAYNAKÇA

Abdürreûf, Usâmuddin;	el-Yemen fî zillî'l-İslâm munzu fecrihi hatta kıyâmu devletü Benî Resûl , Dârü'l-Fikri'l-Arabî, b.y., t.y.
Abdülvehhab, Lütfü:	el-Arab fî'l-usûri'l-kadîme , Dârü'l-Ma'rife, b.y., t.y.
Abu-Chakra, Faruk:	Asîan Trade Routes: Continental and Maritime: Trade and Trade Routes of the Quraysh , ed. Karl Reinhold Haellquist, Curzon, London, 1991.
Akgül, Ahmet:	Câhiliyeden Hz. Peygamber Devrinin Sonuna Kadar Ticari Hayat , Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi SBE., Şanlıurfa, 2001.
Altungök, Ahmet:	İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi (Sâsânî Dönemi- M. S. 226-652), Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2015.
al-Ammarât, Sultân Âyed:	en-Neşâtu't-ticâriyye fî müdûnu Hicâz fî sadri'l-İslâm (11/32-634/750), Câmi'atü Mûte, Ürdün, 2007.
Apak, Âdem:	Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Hulefâ-i Râşidîn) , Ensâr Neşriyat, İstanbul, 2017.
Arslantaş, Nuh:	İslâm Tarihi ve Medeniyeti (Emevîler) , Siyer Yayınları, İstanbul, 2018.
Arı, M. Salih:	İslâm Tarihi ve Medeniyeti (Râşid Halifeler Dönemi) , Siyer Yayınları, İstanbul, 2018.
Avde, Cemâl:	el-Evdaü'l-ictimaiyye ve'l-iktisâdiyye li'l-mevâlî fî sadri'l-İslâm , Dârü'l-Beşîr, Amman, 1989.
Aynî (ö. 855/1451) Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed:	Umdetü'l-kârî fî şerhi sahîhi'l-Buhârî , Dârü İhyâi't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, t.y.
Azizova, Elnure:	Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler , TDV, Ankara, 2007.
Argun, Selim, Eskin, Ümit	“Erken Dönemde İslâm Diplomasisinde Hediye

	(H. 7-132/ M. 628-750)”, İslâmi İlimler Dergisi 15/1 (Haziran 2020).
Bahadır, Gürhan:	Anadolu’da Bizans-Sâsânî Etkileşimi (IV-VII. Yüzyıllar) , Turkish Studies, sayı: 6/1, 2011, s. 707-726.
Bakır, Abdulhalik:	Basra” , DİA, c. IV, s. 110.
Bakır, Abdulhalik:	Orta Çağ İslâm Dünyasında Köle Fiyatları , Belleten Dergisi, c. 81, say. 292, 2017.
Bakır, Abdulhalik–Altungök, Ahmet:	Erken Orta Çağların Şehirler Topluluğu: Medâin , Türk Tarih Kurumu Belleten, Ankara-2014, c. LXXVIII, sayı: 281.
Bal, Faruk:	Arap Yarımadası’nda Ticaret: Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi , Beka Yayıncılık, İstanbul, 2015.
Baysa, Hüseyin:	Hukuk Sosyolojisi Açısından Vahiy Döneminde Ticari Hayat , Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE., Samsun, 2011.
Belâzürî (ö. 279/892) Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir:	Ensâbu’l-eşrâf , 13c., thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Ziriklî, Dârü’l-Fikr, Beyrut, 1996.
Belâzürî (ö. 279/892) Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir:	Fütûhu’l-büldân , Dâr ve Mektebetü’l-Hilâl, Beyrut, 1988.
Berv, Tefvik:	Târîhu’l-Arabi’l-kadîm , Dârü’l-Fikr, b.y., 2001.
Beyhakî (ö. 458/1066), Ebû Bekr el-Beyhakî Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali:	es-Sünenü’l-kübrâ , thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
Bilge, Mustafa L.:	“Şattularab” , DİA, c. XXXVIII, s. 381-382.
Bozkurt, Nebi – Küçükaşçı, Mustafa Sabri:	“Medine” DİA, s. 305.
Bozkurt, Nebi:	“Nûbe” , DİA, c. XXXIII, s. 222.
Buhârî (ö. 256/870), Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm b. Muğîre:	Sahîhu’l-Buhârî , 9c., thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır, Dârü Tavku’n-Necât, b.y., 2001.

Buhûti (ö. 1051/1641), Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn:	Dekâiku üli'n-nühâ li-şerhi'l-Müntehâ , 3c., Âlemü'l-Kütüb, b.y., 1993.
Câhız (ö. 255/869), Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb:	Resâil , 4c., thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Mektebetü'l-Hancî, Kâhire, 1964.
Câhız (ö. 255/869), Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb:	et-Tebassur bî't-ticâre fî vasfî mâ yestezrifu fî'l-büldân mine'l-emptia er-refîa ve'l-e'lâki'n-nefise ve'l-cevâhiri's-semîne , thk. Hasan Hüsnî Abdülvehhâb et-Tûnusî, nşr. Mektebetü'l-Hancî, Kâhire, 1994.
Caudhuri, K. N:	Trade and Civilisation in the Indian Ocean: an Economic History From the Rise of İslâm to 1750 , Cambridge University, 1985.
Cevâd Ali (ö. 1408/1987):	el-Mufasssal fî târîhi'l-Arab kable'l-İslâm , 20c., Dârü's-Sâkî, b.y., 2001.
Cevherî (ö. 400/1009), Ebû Nasr İsmail b. Hammâd:	es-Sihâh tâcü'l-luga ve sıhâhi'l-Arabiyye , 6c., thk. Ahmed Abdülgafur Attâr, Dârü'l-İlmi li'l-Melâyin, Beyrut, 1987.
Crone, Patricia:	Meccan Trade and the Rise of İslâm; Ticâretu Mekke ve Zuhûr'l-İslâm , çev. Âmâl Muhammed er-Rûbî, el-Meclisü'l-E'lâ li's-Sekâfe, 2005.
Cundî (ö. 732/1332), Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf b. Ya'kub Behâuddîn:	es-Sulûk fî tabakâti'l-ülemâ ve'l-mülûk , 2c., thk. Muhammed b. Ali b. Hüseyin, Mektebetü'l-İrşâd, San'a, 1995.
Çağatay, Neşet:	İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı , Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1957.
Çelik, Sezai:	Emevîler'de Ticari Hayat , Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE., Ankara, 2002.
Dechesne Laurent:	Coğrafya Ekonomisi: Ekonomik Coğrafya Prensipleri: Tabiat ve İnsan-Üretim-tedavül-Ticarete Elverişli Mamüller , (y.y., t.y.), çev., Cevat Yücesoy, Şekip Yeğin, Ege Matbaası İstanbul, 1949.
Demircan, Adnan:	“İslâm Tarihi ve Medeniyeti (Râşid Halifeler Dönemi)” , Siyer Yayınları, İstanbul, 2018.
Demircan, Adnan:	“İslâm Tarihi ve Medeniyeti (Hz. Peygamber

	Dönemi)”, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018.
Demircan, Adnan:	İslâm Tarihi’nin İlk Döneminde Arap-Mevâlî ilişkisi , Beyan Yayınları, 2015.
Demirkent, Işın:	“Herakleios”, DİA, c. XXVII.
Dîneverî (ö. 282/895), Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud:	Ahbârü’t-tivâl , thk. Abdülmün‘im Âmir, Dârü İhyâi’l-Kütüb, Kahîre, 1960.
Diyârbekrî (ö. 990/1582), Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen:	Târîhu’l-hamîs fî ahvâlî enfesi nefis , 2c., Dârü Sâdır, Beyrut, t.y.
Duman, Soner:	Hâtib eş-Şirbînî, Muğni’l-Muhtâc , çev. Soner Duman, Miraç Yayınları, 2010. c. XX, s. IX.
el-Emîn Muâz Osman Sâlih:	Ahvâlü’l-İktisâdiyye fî Ahdi’r-Rasûl , Câmi‘atü Hartûm, 2003.
el-Hâc, Abdullah Hâfız Abdullah:	Ticâretü’l-Hicâz fî sadri’l-İslâm (610-661), Yüksek Lisans Tezi, Câmi‘atü Aynü’s-Şems, Kâhire, 2009.
Hakkı İsmail İbrahim:	Esvâkü’l-Arabî’t-ticâriyye fî şibhi’l-Cezîreti’l-Arabiyye , Dârü’l-Fikr, Amman, 2002.
Hellâl (ö. 311/923), Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed:	el-Has ‘ale’t-ticâre ve’s-sınâ’a ve’l-‘amel, ve’l-inkâr ‘alâ men yedde’i’t-tevekkül fî terki’l-‘amel ve’l-hucce ‘aleyhim fî zâlike , Dârü’l-Âsime, Riyâd, 1986.
el-Kavâsimî, Sehr Yûsuf:	et-Ticâre ve devletü’l-hilâfe fî sadri’l-İslâm , Yüksek Lisans Tezi, Câmi‘atü’n-Necâhu’l-Vataniyye, Nablus- Filistin, 1999.
el-Verdî (ö. 861/1457):Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Muzaffer	Harîdetü’l-acâib ve ferîdetü’l-garâib , thk. Enver Mahmûd Zennâtî, Mektebetü’s-Sekâfe el-İslâmiyye, Kâhire, 2008.
Ebû Hilâl Askerî (ö. 400/1004), el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl:	el-Evâil , Dârü’l-Beşîr, Tantâ, 1987/1408.
Ebû Nuaym (ö. 430/1038), Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî:	Hilyetü’l-evliyâ , 10c., es-Seâde, Mısır, 1974.
Ebû Tâlib Mekkî (ö. 386/996),	Kûtü’l-kulûb fî muâmeleti’l-mahbûb ve vasfi

Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Hârisî:	tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd , 2c., thk. Âsım İbrahim el-Keyâlî, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2005.
Ebû Ubeyd (ö. 224/838), el-Kâsım b. Sellâm b. Abdullah el-Herevî:	Kitâbü'l-Emvâl , thk. Halîl Muhammed Herâs, Dârü'l-Fıkr, Beyrut, t.y.
Ebû Yûsuf (ö. 182/798), Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî:	el-Âsâr , thk. Ebû'l-Vefâ, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.
Ebû Yûsuf (ö. 182/798), Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî:	Kitâbü'l-Harâc , thk. Taha Abdurraûf Sa'd, Sa'd Hesen Muhammed, el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Kâhire, t.y.
Ebû Yûsuf (ö.182/798), Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî:	er-Red 'âle Siyeri'l-Evzâ'î , thk. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî, Lecnetü İhyâ el-Me'ârifî'n-Nu'mâniyye Haydarabâd, t.y.
ed-Dûrî, Abdülaziz;	İslâm İktisat Tarihine Giriş , çev. Sabri Orman, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014
ed-Dûrî, Abdülaziz:	İlk Dönem İslâm Tarihi , çev. Hayrettin Yücesoy, Endülü's Yayınları, İstanbul, 1991.
Efgânî (ö. 1418-1997), Muhammed Saîd b. Muhammed b. Ahmed:	Esvâku'l-Arab fi'l-câhiliyyeti ve'l-İslâm , y.y., b.y., t.y.
el-İllî, Sâlih Ahmed:	et-Tanzîmâtül-ictimâiyye ve'l-iktisâdiyye fi'l-Basra fi'l-karni'l-evvel li'l- hicre , Doktora tezi, Oxford Üniversitesi, el-Me'ârif, Bağdad, 1953.
el-Askalânî (ö. 852/1449), Ebû'l-Fâdl Ahmed b. Alî b. Muhammed:	el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe , 8c., thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.
el-Bekrî (ö. 487/1094), Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdilaziz b. Muhammed el-Endelüsî:	Mu'cemu me'sta'cem min esmâi'l-bilâd ve'l-mevâzi' , 4c., Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1982.
el-Bekrî (ö. 487/1094), Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdilaziz el-Endelüsî:	el-Mesâlik ve'l-memâlik , 2c., Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1992.
el-Beyhakî (ö. 458/1066), Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali	Delâilü'n-nübüvve ve marifetu ehvâli sâhibi's-şerîa , Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 7c., Beyrut, 1984.

b. Musâ el-Horâsânî:	
el-Buhârî (ö. 256/870), Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm b. Muğîre:	Târîhu'l-kebîr , 8c., Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbâd, t.y.
el-Burrî (ö. 645/1247), Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdullah b. Mûsâ el-Ensârî el-Tilmisânî:	el-Cevheretu fî nesebi'n-nebî ve ashâbihi'l-aşere , 2c., thk. Muhammed et-Tuncî, Dârü'r-Rifâî, Riyâd, 1983.
el-Cev'anî, Muhammed Necîb Hamâdî:	Davâbitü't-ticâre fî'l-iktisâdi'l-İslâmî , Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005.
el-Fesevî (ö. 277/890), Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân (Cüvân)	el-Ma'rife ve't-târîh , 3c., thk. Ekrem Ziyâ Ömerî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1981.
el-Hemdânî (ö. 334/946), Ebû Muhammed el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb:	Sıfatü Cezîreti'l-Arab , Matbaatu Birill, Leiden, 1884.
el-Himyerî (ö. 900/1495), Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im:	er-Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr , thk. İhsân Abbâs, Müessesetü Nâsir, Beyrut, 1980.
el-İstahrî (ö. 346/957), Ebû İshak İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî:	el-Mesâlik ve'l-memâlik , Dârü Sâdır, Beyrut, 2004.
el-Kalkaşendî (ö. 821/1418), Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî:	Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ , 15c., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.
el-Umerî, Abdülaziz b. İbrahim:	et-Ticâretü'l-hâriciyye li'l-Cezîreti'l-Arabiyye fî asri'r-Rasûl ve Hulefâihi'r-Râşidîn , Mecelletü'l-Buhûs, Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Dâiretü'l-Melik Abdülaziz, c. 29, Sayı 1, 2003, s. 11-50.
en-Nüveyrî (ö. 733/1333), Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî:	Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb , 33c., Dârü'l-Kütüb ve-Vesâik el-Kavmiyye, Kâhire, 1423.
en-Nevâvî, Abdülhalik;	en-Nizâmü'l-mâlî fî'l-İslâm , Mektebetü'l-Enclû el-Mısıriyye, 1971.

es-San‘ânî (ö. 211/827), Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Himâm b. Nâfi' el-Humeyrî:	el-Musannef , 11c., thk. Habîbu'r-Rahmân, Meclisu'l-İlmî-Hindistan-el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1983.
es-Sem‘ânî (ö. 562/1166), Ebû Sa‘d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr:	el-Ensâb , thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimi el-Yemânî ve başkaları, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbâd, 1962.
eş-Şerîf, Ahmed İbrâhim:	Mekke ve'l-Medîne fi'l-câhiliyye ve ahdi'r-Rasûl , Dârü'l-Fikri'l-Arabî, b.y., t.y.
eş-Şa‘râvî (ö.1418/1998), Muhammed Mütevellî:	Tefsîr , 20c., Metâbi‘ Ahbâri'l-Yevm, t.y.
Ezrâkî (ö. 250/865), Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah:	Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr , 2c., thk. Rüşdî es-Sâlih Melhese, Dârü'l-Endülüs, Beyrut, t.y.
Eskin, Ümit:	Abbâsiler Döneminde Valilik (132-232/750-847) , Siyer Yayınları, İstanbul, 2022.
Fâsî (ö. 832/1429), Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali:	Şifâ'ü'l-garâm bi-ahbâri'l-beledi'l-harâm , 2c., Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2000.
Fayda, Mustafa:	“Fey”, DİA, c. XII, s. 511.
Fayda, Mustafa:	“Hulefâ-i Râşidîn”, DİA, c. XVIII, s. 325.
Fayda, Mustafa:	Hulefâ-i Râşidîn Devri , Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2019.
Feyyûmî (ö. 770/1368-69), Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî, el-Hamevî:	el-Misbâhu'l-münîr fî garîbi's-şerhi'l-kebîr , 2c., Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.
Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb:	el-Kâmûsü'l-muhîr , thk. Mektebü tahkîki't-turâs, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1426/2005.
Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111) Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed:	İhyâü 'ulûmi'd-dîn , 4c., Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, t.y.
Güçlüay, Sezgin:	İmparator Herakleios dönemi (610-641) Bizans İmparatorluğu'nun Genel Ekonomisi ve Ticaret

	Politikası , Fırat Ü.S.B. Dergisi, c. 28, say. 1, Ocak-2018.
Günaltay, Şemseddin:	İslâm Öncesi Arap Tarihi , Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1997.
Güneş, Cengiz:	Kur'ân'da Ticaret Dili ve Kavramları , Umde Dini Tetkikler Dergisi, say. 2, 2019.
Hâlid b. Abdülaziz;	el-Esvâkü't-ticâriyye fî'l-Hicâz ve'l-Yemen munzu zuhûri'l-İslâm hattâ nihâyeti'l-asri'l-Âbbâsi'l-ûlâ (1-232/622-846) , Yüksek lisans tezi, Câmi'atü Qassim, Suudi Arabistan, 2012.
Halîfe b. Hayyât (ö. 240/854), Ebû Amr eş-Şeybânî:	Târîhu Halîfe b. Hayyât , thk. Ekrem Ziyâ Ömerî, Dârü'l-Kalem, Beyrut, 1977.
Halîl Feyyâz Muhammed el-Feyyâz:	Turuku'l-kavâfili't-ticâriyye fî şibhi'l-Cezîreti'l-Arabiyye ve devruhâ el-iktisâdî fî tekvîni'd-devleti'l-İslâmiyye , Dârü'n-nahzatil-Arabiyye, Beyrut, 2016.
Hallâl (ö. 311/923), Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn:	Ahkâmü ehli'l-milel ve'r-ridde mine'l-Câmi' li-mesâili'l-İmâm Ahmed b. Hanbel , thk. Seyyid Kisrevî Hasen, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994.
Hamîdullah, Muhammed:	İslâm Müesseselerine Giriş , Beyan Yayınları, İstanbul, 1992.
Hamîdullah, Muhammed:	İslâm Peygamberi , çev. Salih Tuğ, 2c., İrfan Yayıncılık ve Ticaret, İstanbul, 1993.
Hamîdullah, Muhammed:	İslâm'da Devlet İdaresi , çev. Kemal Kuşçu, Ahmed Saîd Matbaası, İstanbul, 1963.
Hammâş, Necdet:	eş-Şâm fî sadri'l-İslâm mine'l-fethi hattâ sukûtu hilâfetu Benî Ümeyye , Dârü Tallâs, Dımaşk, 1987.
Hârizmî (ö. 387/997), Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib:	Mefâtîhu'l-ulûm , thk. İbrahim el-Ebyârî, Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, b.y., t.y.
Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit:	el-Fakîh ve'l-mütefakkîh , 2c., thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Yûsuf, Dârü İbnü'l-Cevzî, Suudiyye, 2000.

Hellâl (ö. 311/923), Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed:	el-Has ‘ale’t-ticâre ve’s-simâ’a ve’l-‘amel, ve’l-inkâr ‘alâ men yedde‘i’t-tevekkül fî terki’l-‘amel ve’l-hucce ‘aleyhim fî zâlike , Dârü’l-Âsime, Riyâd, 1986.
Pirenne, Henri (1863-1935):	Orta Çağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi , çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
Herevî (ö. 370/980), Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher:	Tehzîbü’l-Luga , 8c., thk. Muhammed İvad Mur’ib, Dârü İhyâi Tûrâsi’l-Arabî, Beyrut, 2001.
Heyd W. (1913-1968):	Yakın Doğu Ticaret Tarihi , çev. Enver Ziya Karal, T.T.K., Ankara, 2000.
Heysemî (ö. 807/1405), Ebü’l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân:	Mecmau’z-zevâid ve menbu’l-fevâid , 10c., thk. Hüsâmüddîn el-Kutsî, Mektebetü’l-Kuds, Kâhire, 1994.
Hitti, Philip K. (1886-1978):	Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi , çev. Salih Tuğ, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995.
Hodgson, Marshall G. S.:	İslâm’ın Serüveni , 3c., çev. Berkay Ersöz, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2017.
İbn Abdülber (ö. 463/1071), Ebû Ömer Cemaleddin Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülber b. Âsım Nemerî Kurtubî:	el-İstî‘âb fî ma‘rifeti’l-ashâb , 4c., thk. Ali Muhammed Bicâvî, Dârü’l-Cîl, Beyrut, 1992.
İbn Abdülhakem (ö. 257/871), Ebü’l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah:	Fütûhu Mısır ve’l-Mağrib , Mektebetü’s-Sekâfe, b.y., 1994.
İbn Abdürabbih (ö. 276/889), Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endülüsi:	el-İkdü’l-ferîd , 8c., Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1983.
İbn Acîbe (ö. 1224/1809), Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed:	el-Bahrü’l-medîd fî tefsîri’l-Kur’âni’l-mecîd , thk. Ahmed Abdullah el-Karşî, Hasan Abbâs Zekî, y.y., Kâhire, 1998.
İbn Asâkir (ö. 571/1176), Ebü’l-Kâsım Sikâtüddîn Ali b.	Târîhu Medîneti Dımaşk , 80c., thk. Muhibbüddin Ebi Saîd Amr b. Garâme el-Amrî, Dârü’l-Fikr,

Hasan b. Hibetullah:	Beyrut, 1995.
İbn Düreyd (ö. 321/933), Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî:	Cemheretü'l-luga , 3c., thk. Remzî Münîr Ba'lebek, Dârü'l-Ulûm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1987.
İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbrâhîm el-Absî:	el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr , 7c., thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Mektebetü'l-Reşd, Riyâd, 1988.
İbn Ebî'd-Dünyâ (ö. 281/894), Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî:	İslâhü'l-mâl , thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Müessesetü'l-Kütüb es-Sekâfiyye, Beyrut, 1993.
İbn Ebî'd-Dünyâ (ö. 281/894), Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî:	el-Ver' , thk. Ebî Abdullah Muhammed b. Hamdü'l-Hamûd, Dârü's-Selefiyye, Kuveyt, 1988.
İbn Habîb (ö. 245/860), Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî el-Bağdâdî:	el-Muhabber , thk. Ilze Lichtenstadter, Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut, t.y.
İbn Habîb (ö. 245/860), Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî el-Bağdâdî:	el-Münemmak fî ahhâri Kureys , thk. Hurşîd Ahmed Fâruk, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1985.
İbn Hacer (ö. 852/1449), Ebü'l-Fâdl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî:	Fethu'l-bârî bi-şerhi sahîhi'l-Buhârî , 13c., thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Muhibbüddin el-Hatîb, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1959.
İbn Hacer (ö. 852/1449), Ebü'l-Fâdl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî:	et-Telhîsü'l-habîr fî tahrîci ehâdisi'r-Râfi'iyi'l-kebîr 4c., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, b.y., 1989.
İbn Hacer (ö. 852/1449), Ebü'l-Fâdl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî:	el-Metâlibü'l-âliye bizevâidi'l-mesânîdi's-semâniye , 19c., thk. Risâletü'l-İlmiyye, Dârü'l-Âsime, Dârü'l-Gays, Suudi Arabistan, 1419.
İbn Haldûn (ö. 808/1406), Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed:	Târîhu İbn Haldûn=Dîvânü'l-mübtede ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsârahum min zevi's-şe'ni'l-ekber , 8c., thk. Halil Şehâde, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1988.

İbn Hamdûn (ö. 562/1167), Ebû'l-Meâlî Bahâüddîn Kâfi'l-küfât Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed b. Alî el-Bağdâdî:	et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye , 10c., Dârü Sâdır, Beyrut, 1996.
İbn Hanbel (ö. 241/855), Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî:	Fezâilî's-sahâbe , 2c., thk. Vasiyyullah Muhammed Abbâs, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1983.
İbn Hanbel (ö. 241/855), Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed:	Müsned , thk. Şuayb el-Arnâvût, Adil Murşid, Müessesetu'r- Risâle, b.y., 2001.
İbn Havkal (ö. 367/977), Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî:	Sûretü'l-arz , 2c., Dârü Sâdır, Beyrut, 1938.
İbn Hazm (ö. 456/1064), Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî el-Kurtubî:	el-Muhallâ bi'l-asâr , 12c., Dârü'l-Fıkr, Beyrut, t.y.
İbn Hibbân (ö. 354/965), Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî:	es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahhârü'l-hulefâ , 2c., tkh., el-Hâfız es-Seyyid Azîz Bek ve alimlerden bir grup, el-Kütüb es-Sekâfiyye, Beyrut, 1996.
İbn Hişâm (ö. 218/833), Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî:	es-Sîretü'n-nebeviyye , 2c., thk. Mustafâ es-Sekkâ, İbrahim Ebyârî, Abdülhafız eş-Şelbî, Şirketü Mektebe ve Matbaa Mustafâ el-Babî el-Halebî ve Evlâduhu, Mısır, 1375/1955.
İbn Hurdazbih (ö. 280-205/820-893), Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah:	el-Mesâlik ve'l-memâlik , Heyetü'l-amme, Kâhire, t.y.
İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî,	et-Turuku'l-hükmiyye , Mektebetü Dârü'l-Beyân, b.y., t.y.
İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd:	Ahkâmü ehli'z-zimme , 3c., thk. Yûsuf b. Ahmed el-Bekrî-Şâikir b. Tevfik el-Ârûrî, Remâdî-ed-Dimâm, b.y., 1997.
İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), Ebû Abdillâh	Bedâiu'l-fevâid , 4c., Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, t.y.

Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî:	
İbn Kesîr (ö. 774/1373), Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer:	el-Bidâye ve'n-nihâye , 21c., thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, Dârü'l-Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, b.y., 1997.
İbn Kesîr (ö. 774/1373), Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer:	Müsnedü'l-Fârûk Emîri'l-mü'minîn Ebî Hafs Ömer b. el-Hattâb ve akvâlühû 'alâ ebvâbi'l-ilmî , thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, Mansûre, 1412/1992.
İbn Kesîr (ö. 774/1373), Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer:	Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm , 8c., thk. Sâmi b. Muhammed Sellâme, Dârü't-tayyibe, b.y., 1999.
İbn Kudâme (ö. 620/1223), Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Cemmâilî el-Makdisî:	el-Muğnî , 10c., Mektebetü'l-Kâhire, Kahire, 1968.
İbn Kuteybe (ö. 276/889), Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim Dîneverî:	el-Ma'ârif , thk. Servet Ukkâşe, Heyetü'l-Mısriyye, K [^] ahire, 1992.
İbn Kuteybe (ö. 276/889), Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî:	Garîbü'l-hadîs , 3c., thk. Abdullah el-Cebûrî, Matbaatu'l-Ânî, Bağdad, 1397/1977.
İbn Maîn (ö. 233/848), Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürri el-Bağdâdî:	Târîhu İbn Maîn (Rivâyetu'd-Dûrî) , 4c., thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî, Mekke, 1979.
İbn Manzûr (ö. 711/1311), Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî:	Lisânü'l-Arab , 15c., Dârü Sâdır, Beyrut, 2001.
İbn Manzûr (ö. 711/1311), Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî:	Muhtasaru Târîhi Dımaşk , 29c., thk. Riyâd Abdulhamid Murad, Muhammed Mutî', Dârü'l-Fikr, Dımaşk, 1984.
İbn Miskeveyh (ö. 421/1030), Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb:	Tecâribü'l-ümem , 7c., thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî, Tahran, Suruş, 2000.

İbn Rüste (ö. 300/913'ten sonra), Ebû Alî Ahmed b. Ömer:	el-A'lâku'n-nefise; Dünya Coğrafyası , çev. Ali Fuat Eker, Ankara Okulu Yayınları, 2017.
İbn Rüşd (ö. 595/1198), Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed:	Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid , 4c., Dârü'l-Hadîs, Kâhire, 2004.
İbn Rüşd (ö. 595/1198), Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Endelüsî:	el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerh ve't-tevcîh ve't-ta'lîl fî mesâilî'l-müstahrece , 20c., thk. Muhammed Hacî ve başkaları, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1408/1988.
İbn Rüşd (ö. 595/1198), Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Endelüsî:	el-Mukaddimâtü'l-mümehhidât , 3c., Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, b.y., 1988.
İbn Sa'd (ö. 230/845), Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî':	et-Tabakâtü'l-kübrâ , 8c., thk. İhsan Abbâs, Dârü Sâdir, Beyrut, 1968.
İbn Sa'd (ö. 230/845), Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî':	et-Tabakâtü'l-kübrâ , 1c., thk. Abdülaziz Abdullah es-Selûmî, Mektebetü's-Sıddîk, Tâif, 1995.
İbn Sa'd (ö. 230/845), Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî':	et-Tabakâtü'l-kübrâ , 2c., thk. Muhammed b. Sâmil es-Sülmâ, Mektebtü's-Sıddîk, Tâif, 1993.
İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrân:	el-Hisbe fî'l-İslâm , Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, b.y., t.y.
İbni'l-Hâc (ö. 737/1331), Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Muhammed:	el-Medhal , 4c., Dârü't-Turâs, b.y., t.y.
İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed:	Keşfü'l-müşkil min Hadîsi's-Sahîhayn , 4c., thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Dârü'l-Vâtan, Riyad, t.y.
İbnü'l-Cevzî Ebü'l-Ferec (ö. 597/1201), Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Cevzî:	Telbîsu İblîs , Dârü'l-Fikr, Beyrut, 2001.

İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim:	Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe , 8c., thk. Ali Muhammed Muavviz, Ahmed Adil Ahmed Abdülmevcud, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994.
İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), Ebü'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerim:	el-Kâmil fî't-târîh , thk. Ömer Abdüsselâm, 10c., Dârü'l-Kütüb, Beyrut, 1997.
İbnü'l-Esîr, Mecdüddin (ö. 606/1210), Ebü's-Seâdât Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî:	el-Muhtâr min menâkibi'l-ahyâr , thk. Adnân Abdurrahbeh, Muhammed Edib el-Câdir, Merkezi Zâid lî Turâs, Birleşik Arap Emirliği, 1424/ 2003.
İbnü'l-Esîr, Mecdüddin (ö. 606/1210), Ebü's-Seâdât Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî:	Câmi'ü'l-usûl fî ehâdîsi'r-Rasûl , 12c., thk. Abdülkâdir el-Arneût, Beşîr Ayûn, Mektebetü'l-Helvânî, b.y., (1969- 1972 arası).
İbnü'l-Esîr, Mecdüddin (ö. 606/1210), Ebü's-Seâdât Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî:	en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser , 5c., thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut 1399/1979.
İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn (ö. 606/1210):	el-Muhtâr min menâkibi'l-ahyâr , thk. Adnân Abdurrahbeh, Muhammed Edib el-Câdir, Merkezi Zâid lî Turâs, Birleşik Arap Emirliği, 2003.
İbnü'l-Fakîh (ö. 289/902), Ebû Abdillâh Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el- Hemedânî:	Kitâbü'l-Büldân , thk. Yûsuf Hâdî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1996.
İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457), Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî:	Fethu'l-kadîr , 10c., Dârü'l-Fikr, b.y., t.y.
İbrâhîm Muhammed, Kutub;	es-Siyâsetü'l-mâliyye li Osmân b. Affân , el-Heyetü'l-Mısıriyyetü'l-Amme, 1986.
Hasan, Hasan İbrâhîm:	İslâm Tarihi , Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2011.
İdrîsî (ö. 560/1165), Ebû	Nüzhetü'l-müştak fî ihtiraki'l-afak , 2c., Âlemü'l-

Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdullah:	Kütüb, Beyrut, 1989.
İshâk b. Hüseyin el-Munecim (ö. ?):	Âkâmü'l-mercân fî zikri'l-Medâin el-meşhûre fî külli mekân , Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1987.
İsmâil Hakkı (ö. 1137/1725), b. Mustafa:	Rûhu'l-beyân , Dârü'l-Fikr, Beyrut, t.y.
Kal'acî-Kuneybî, Muhammed Revâs-Hâmid Sâdık:	Mu'cemu lugatî'l-fukahâ , Dârü'n-Nefâis, b.y., 1988.
Kallek, Cengiz:	"Müd" , DİA, c. XXXI, s. 457.
Kallek, Cengiz:	Sosyal Servet: İslâm'da Yönetim-Piyasa İlişkisi , Klasik Yayınları, 2018.
Kalkan, Mustafa:	İslâm Medeniyet Dairesi İçerisinde Sikkeler, Kullanımları ve Gelişim Seyirleri , Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, c. 9, 2019, s. 83-102.
Kavsi, Atıyye;	Ticâretu Mısr fî'l-Bahri'l-Ahmer , Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Kâhire, 1976.
Kazvînî (ö. 682/1283), Ebû Yahyâ Zekerıyyâ b. Muhammed b. Mahmûd:	Âsârü'l-bilâd ve ahhârü'l-ibâd , Dârü Sadır, Beyrut, t.y.
Kelâî (ö. 634/1237), Ebü'r-Rebî' Süleymân b. Mûsâ b. Sâlim:	el-İktifâ bimâ tedammenehû mine'l-megâzî Rasûlillâh ve's-selâseti'l-hulefâ , 2c., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1999.
Keşî (ö. 249/863-64), Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî:	el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd , thk. Subhî el-Bedrî, Mahmûd Muhammed Halîl, Mektebetü's-Sünne, Kâhire, 1988.
Kettânî (ö. 1886-1962), Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî:	et-Terâtîbü'l-idâriyye ve'l-amâlât ve's-sinâat ve'l-metâcir ve'l-hâletü'l-ilmiyyetü'l-letî kânet 'alâ ahdî te'ssîsi'l-medeniyyetîl-İslâmiyye fî'l-Medîneti'l-münevvereti'l-aliyye (Hz. Peygamber'in Yönetimi), çev. Ahmet Özel, 2c., İz Yayıncılık, İstanbul, 2012.
Kelpetin, Mahmut:	İslam Öncesi Güney Ve Kuzey Arabistan , KURAMER Yayınları, İstanbul, 2016.
Kindî (ö. 350/961), Ebû Ömer	Kitâbü'l-Vulât ve Kitâbü'l-Kudât , thk.

Muhammed b. Yusuf b. Ya'kûb:	Muhammed Hesen İsmâîl ve Ahmed Ferîd, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
Kramers, J.H.,:	İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret , çev. Ömer Rıza, Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, b.y., 1934.
Kurtubî (ö. 671/1273), Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh:	el-Câmi'u li-ahkâmi'l-Kur'ân , 20c., thk. Ahmed el-Berdevî ve İbrâhîm Atfîş, Dârü'l-Kütüb, Kahîre, 1964.
Kürd Ali (ö. 1372/1953), Muhammed Ferîd b. Abdirrezzâk b. Muhammed:	Hıtatü's-Şâm , 6c., Mektebetü'n-Nûr, Dimaşk, 1983.
Makdisî (ö. 355/966), Mutahhar b. Tâhir:	el-Bed' ve't-Târîh , 6c., Mektebetü's-Sekâfeti'd-diniyye, Kâhire, t.y.
Makdisî (ö. 380/1000), Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed:	Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlim , Mektebetü Medbûlî, Kâhire, 1991.
Makrîzî (ö. 845/1442), Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir b. Muhammed:	Resâil , Dârü'l-Hadîs, Kâhire, 1998.
Makrîzî (ö. 845/1442), Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir b. Muhammed:	İmtâu'l-esmâ bimâ li'r-Rasûl mine'l-ahvâl ve'l-hafede ve'l-metâ , 15c., thk. Muhammed Abdülhamid en-Nümeysî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1999.
Makrîzî (ö. 845/1442), Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir b. Muhammed:	en-Nukûdü'l-İslâmiyye , thk. Muhammed Seyyid Ali Bahrülulum, el-Mektebetü'l-Hayriyye, Necef 1967.
Makrîzî (ö. 845/1442), Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir b. Muhammed:	el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr , 4c., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.
Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Ebû Abdillâh b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî:	el-Müdevvene , 4c., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, b.y., 1994.
Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Ebû Abdillâh b. Mâlik b. Ebî	Muvatta birivâyeti Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî , thk. Abdulvehhâb Abdullatîf,

Âmir el-Asbahî el-Medenî:	Mektebetü'l-İlmiyye, b.y., t.y.
Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Medenî:	Muvatta , thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dârü İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, Beyrut, 1985.
Mâverdi (ö. 450/1058), Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî:	el-Hâvi'l-kebîr fî fikhî mezhebi'l-imâm eş-Şâfiî , 19c., thk. Ali Muhammed Muavvaz, Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1419/1999.
Mâverdi (ö. 450/1058), Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî:	el-Ahkâmu's-sultâniye ve'l-vilâyâtu'd-dîniyye , thk. Hâlid Abdullatîf, Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1994.
Merzûkî (ö. 421/1030), Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen:	el-Ezmine ve'l-emkine , Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1996.
Mes'ûdî (ö. 345/956), Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali:	Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher , 4c., thk. Sa'd Sâgîr, Dârü'l-Hicre, Kum, 1988.
Mevsilî (ö. 683/1284), Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd:	el-İhtiyâr li ta'lîl'l-muhtâr , 5c. Matbaatü'l-Halebî, Kâhire, 1937.
Mizzî (ö. 742/1341), Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf:	Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl , 35c., thk. Beşşâr İvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1980.
Muhammed Mahmûd-Taha Osman el-Ferrâ:	el-Madhal ilâ ilmi'l-coğrafya ve'l-bîe , Dârü'l-Merîh, b.y., t.y.
Muhibbüddin et-Taberî (694/1294), Ebü'l Abbâs Ahmed b. Abdullah:	er-Riyâzü'n-nadire fî menâkibi'l-aşere , 4c., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, b.y., t.y.
Müslim (ö. 261/875), Ebü'l-Hasen b. el-Haccâc el-Kuşeyrî:	Sahîh-i Müslim , 4c., thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dârü İhyâi't-Tûrasi'l-Arabi, Beyrut, t.y.
Müttakî el-Hindî (ö. 975/1567), Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân:	Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-ekvâl ve'l-efâl , thk. Bekrî Hayyânî-Safvetu's-Sukâ, Müessesetü'r-Risâle, b.y., 1981.
Nakşibendi, Nasır Seyyid Mahmud:	ed-Dirhemü'l-İslâmi el-medrûb ale't-tirâzi's-Sâsânî , Darü'l-Vesâik, Dımaşk, 2005.

Nevevî (ö. 676/1277), Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref:	Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lugât , 4c., thk. Şeriketü'l-ülemâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.
Nevevî (ö. 676/1277), Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî:	Minhâcu tâlibîn ve ümdetü'l-müftîn fi'l-fıkh , thk. Avd Kâsım Ahmed Avd, Dârü'l-Fıkr, b.y., 2005.
Numeyrî (ö. 262/875), Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe b. Ubeyde b. Rayte el-Basrî:	Târîhu'l- Medîne , thk. Fehim Muhammed Şeltût, Cidde, 1979.
Özbakır, Mustafa:	Dört Halife Döneminde Ekonomik Yapı , Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, SBE., Erzurum, 2018.
Özel, Ahmet:	“Harbî” , DİA, c. XVI, s. 112-114.
Râgıb el-İsfahânî (ö. 502/1109), Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed:	Muhâdarâtü'l-üdebâ , 2c., Şirketü Dârü'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, Beyrut, 1999.
Râzî (ö. 606/1210); Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin:	Mefâtîhu'l-gayb: et-Tefsîru'l-kebîr , Dârü İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, Beyrut, 1999.
Râzî (ö. 666/1268'den sonra), Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir:	Muhtârü's-sihâh , thk. Yûsuf Şeyh Muhammed, Mektebetü'l-Mısriyye, b.y., 1420/1999.
Reyyis, Ziyâeddin:	el-Harâc ve'n-nüzümü'l-mâliyye li'd-devlet'l-İslâmiyye , Dârü'l-Me'ârif, Mısır, 1969.
Sabt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256), Şemsuddîn Ebü'l-Muzaffer b. Yûsuf:	İsârü'l-insâf fi âsâri'l-hilâf , thk. Nâsirü'l-Ulâ - Nâsirü'l-Halîfî, Dârü's-Selâm, Kâhire, 1987.
Sadr, Muhammed (1935-1980):	İslâm Ekonomi Doktrini , Hicret Yayınları, çev. Mehmet Keskin, Sadettin Ergün, İstanbul, 1978.
Sâid b. Mansûr (ö. 227/842), Ebû Osmân b. Şu'be el-Horâsânî:	es-Sünen , 2c., thk. Habîburrahman el-A'zamî, Dârü's-Selefiyye, el-Hind, 1982.
Sallâbî, Ali Muhammed:	Hiz. Osman Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi , Ravza Yayınları, çev. Ayhan Ak, İstanbul, 2016.

Sallâbî, Ali Muhammed:	Hız. Ömer Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi , Ravza Yayınları, çev. Mehmet Akbaş, İstanbul, 2016.
Seâlibî (ö. 429/1038), Ebû Mansûr Abdûlmelik b. Muhammed b. İsmâîl:	Simârü'l-kulub fî'l- mudaf ve'l-mensub , Dârü'l-Me'ârif, Kâhire, t.y.
Sehâvî (ö. 902/1497), Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân:	et-Tuhfetü'l-latîfe fî târîhi'l-Medîneti's-şerîfe , 2c., Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.
Semhûdî (ö. 911/1506), Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî:	Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ , 4c., Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.
Serahsî (ö. 483/1090), Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl:	el-Mebsût , 30c., Dârü'l Ma'rife, Beyrut, 1414-1993.
Sluglett, Peter- Currie, Andrew:	Atlas of Islamic History , London: Routledge, 2015.
Sivrioğlu, Ulaş Töre:	Sâsânîler Dönemi İran'ında Limanlar ve Deniz Ticâreti , Tarih Okulu Dergisi, say. XXII, 2015.
Sivrioğlu, Ulaş Töre:	Ortaçağ İslâm Sikkelerinde Hellen, Roma-Bizans Etkisi , Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, c.1, s. 2, 2014.
Söylemez, Mehmet Mahfuz:	Hız. Osman dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi , Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 2, say. 3, 2003/1.
Söylemez, Mehmet Mahfuz:	Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe , Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015.
Süyûtî (ö. 911/1505), Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed:	Câmi'u'l-ehâdis , 13c., thk. Mısır Müftüsü Alî Cuma başkanlığında bir heyet, b.y., t.y.
Süyûtî (ö. 911/1505), Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed:	Târîhu'l-Hulefâ , thk. Hamdî ed-Demirdâş, Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, b.y., 2004.
Şâfiî (ö. 204/820), Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs:	el-Üm , 8c., Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1990.

Şakir, Mahmut:	İslâm Tarihi , çev. Ferit Aydın, Kahraman Yayınları, İstanbul. 1993.
Şehhâte, Muhammed es-Sanûsî Muhammed:	et-Ticâretü'd-devliyye fî dav'i'l-fıkhi'l-İslâmî ve ittifakiyatti'l-cat , Dârü'l-Fikri'l-Câmîi', İskenderiye, 2007.
Şevkânî (ö. 1250/1834), Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Yemenî:	Neylü'l-evtâr , 8c., thk. Usâmuddîn es-Sabâbitî, Dârü'l-Hadîs, Mısır, 1993.
Şeybânî (ö. 189/805), Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad:	el-Kesb , thk. Süheyl Zekkâr, Abülhâdî Harsûnî, Dımaşk, 1980.
Şeybânî (ö. 189/805), Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad:	Kitâbü's-Siyer , thk. Mecîd Haddûrî, Dârü'l-Müttehîde, Beyrut, 1975.
Şiblî Nu'mânî (ö.1857-1914):	Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi , çev. Talip Yaşar Alp, 2c., Hikmet-Dâva-Çağ Yayınları, İstanbul, 1975.
Taberânî (ö. 360/971), Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed:	Mu'cemü'l-kebîr , 25c., thk. Hamdî b. el-Abdûlmecîd, Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire, 1994.
Taberî (ö. 310/923), Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr:	Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân , 24c., thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetu'r-Risâle, b.y., 1999.
Taberî (ö. 310/923), Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr:	Târîhü't-Taberî: Târîhü'r-Rusûl ve'l-Mülûk , 11c., Dârü't-Türâs, Beyrut, 1967.
Tahâvî (ö. 321/933), Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî:	Şerhu müşkili'l-âsâr , 16c., thk. Şuayb el-Arnâvût, Müessesetu'r-Risâle, b.y., 1994.
Takkûş, Muhammed Suheyl:	Târîhu'l-Hulefâ-i Râşidîn, el-fütûhât ve'l-incâzâtü's-siyâsiyye , Dârü'n-Nefâis, b.y., 2003.
Tilimsânî (ö. 789/1387), Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Ahmed el-Huzâî:	Tehrîcü'd-delâlati's-sem'îyye 'alâ mâ kâne fî 'ahdi Rasûlillâh mine'l-hiref ve's-sanâi' ve'l-'amâlâtî's-şer'îyye , İhsan Abbâs, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1998.

Tomer, Cengiz:	“Şam”, DİA, c. XXXVIII.
Umerî, Ekrem Ziya:	Asru'l-hilâfeti'r-râşide, Mektebetü'l-Obeikân, b.y., t.y.
Uslu, Rifat:	İslâm Hukukunda Para Birimleri, Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Journal of İslamic Research, 2014/25 (1): 28-38.
Usluer, Mehmet:	Basra Kuruluşundan Emevîler Sonuna Kadar Toplumsal Yapı, Siyer Yayınları: İstanbul, 2021.
Usluer, Mehmet:	"Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvân'ın Hayatı ve Faaliyetleri". İslami İlimler Dergisi 16 / 2 (Kasım 2021): 127-148.
Usluer, Mehmet:	Abbasiler'in birinci döneminin sonuna kadar Deylem Bölgesi, Sonçağ Akademi, Ankara, 2020.
Utku, Nihal Şahin:	Kızıldeniz'de Denizcilik, Ticaret ve Yerleşim (VII.-XI.Yüzyıllar, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE., İstanbul, 2005.
Ünal, Ceren:	Bizans Sikkelerinde Kutsal Kişi Tasvirleri, Türk Tarih Kurumu, 2015.
Vâkıdî (ö. 207/823), Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd:	Kitâbü'r-Ridde ve nebze min fütûhi'l-İrak, thk. Yahyâ el-Cebbûrî, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1990.
Vâkıdî (ö. 207/823), Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd:	Fütûhu's-Şâm, 2c., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, b.y., 1997.
Vâkıdî (ö. 207/823), Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkıd:	el-Megâzî, 3c., thk. Marsden Jones, Dârü'l-Âlemî, Beyrut, 1989.
Vekî' (ö. 306/918), Ebû Bekr Muhammed b. Halef b. Hayyân ed-Dabbâ:	Ahbârü'l-kudât, 3c., thk. Abdülaziz Mustafa, el-Mektebetü't-Ticâriyye, Mısır, 1947.
Will-Durant (ö. 1981):	Kissetü'l-hadâre, 42c., çev. Zekî Necîp Mahmûd ve başkaları, Dârü'l-Cîl, Beyrut, 1988.
Yâfiî (ö. 768/1367), Ebû	Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti

Muhammed Afifüddîn Abdullah b. Es'ad b. Alî:	havâdisi'z-zamân , Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.
Yahyâ b. Âdem (ö. 203/818), Ebû Zekerîyya b. Süleymân el- Kureşî el-Kûfî:	Kitâbü'l-Harâc , Matbaatü's Selefiyye, b.y., 1964.
Ya'kûbî (ö. 292/905), İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca'fer:	el-Büldân , Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2002.
Yâkût Hamevî (ö. 626/1229), Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî:	Mu'cemü'l-büldân , 7c., Dârü Sâdır, Beyrut, 1995.
Yıldırım, Taner-Altungök, Ahmet:	Erken Orta Çağlarda Übülle Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi , Turkish Studies, Ankara, 2014.
Yücel, Ahmet:	"İbn Sîrîn" , DİA, c. XX, s. 358.
Yüksel, Ahmet Turan:	İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat , Beyan Yayınları İstanbul, 1999.
Zebîdî (ö. 1205/1791), Ebü'l- Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed:	Tâcü'l-arûs , thk. Heyet, Dârü'l-Hidâye, b.y., t.y.
Zehebî (ö. 748/1348), Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed:	el-Müntekâ min minhâci'l-i'tidâl fî nakzi kelâmi ehli'r-rafzi ve'l-i'tizâl , thk. Muhibbuddîn el-Hatîb, b.y., t.y.
Zehebî (ö. 748/1348), Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed:	Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l- a'lâm , 15c., thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dârü'l- Garbi'l-İslâmî, b.y., 2003.
Zehebî (ö. 748/1348), Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed:	Siyeru a'lâmi'n-nübelâ , 18c., Dârü'l-Hadîs, Kâhire, 2006.
Zerkânî, Muhammed b. Abdülbâkî b. Yusuf:	Şerhu'z-Zerkânî âlâ Muvâttâ , 4c., thk. Taha Abdürreâuf Sa'd, Mektebetü's-Sekâfe ed-Dîniyye, Kâhire, 2003.
Zeydân, Corcî (ö. 1332/1914):	İslâm Uygarlıkları Tarihi , 2c., İletişim Yayınları, çev. Nejdî Gök, İstanbul, 2012.

Ziriklî (1893-1976), Ebû Gays Muhammed Hayrûddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris:	el-A‘lâm, Dârü’l-İlmi li’l-Melâyîn, b.y., 2002.

ÖZGEÇMİŞ

İlk ve orta öğrenimini burada tamamladı. 1992-1997 yılları arasında Pakistan'daki Uluslararası İslam Üniversitesi'nde gördüğü öğrenim sonrası 2011 yılında İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde denklik lisans tamamlama eğitimini alarak lisans mezunu oldu. 2016 yılında İstanbul Üniversitesinin Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Ana Bilim Dalı'nda “*Câhiliye Döneminden Raşid Halifeler Dönemi Sonuna Kadar Müzeyne Kabilesi*” isimli çalışmayla yüksek lisansını, 2022 yılında yine aynı üniversitede “*Râşid Halifeler Döneminde Ticari Hayat*” başlıklı teziyle de doktorasını tamamladı. 2012-2019 yılları arasında İsmek'de (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Sanat ve Meslek Eğitimi Kursları) Arapça dil dersleri alanında usta öğretici olarak görev yaptı. Alanıyla ilgili kitap tercümeleri bulunmaktadır. Evli ve dört çocuk sahibi olup, Arapça ve İngilizce bilmektedir.